

ISSN 2075-1834

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 23

Харків 2017

ISSN 2075-1834

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 23

Серія започаткована 2006 року

Харків 2017

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 27.06.2017 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України.

Заступники Голови:

Руденко М. В., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України;

Венедіктова І. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Відповідальний редактор:

Григоренко Є. І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Волобуєв А. Ф., доктор юридичних наук, професор, професор Донецького національного університету;

Глушков В. О., доктор юридичних наук, професор, перший проректор Академії управління МВС України, Заслужений юрист України;

Даньшин М. В., доктор юридичних наук, професор, заступник декана з наукової роботи юридичного факультету, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Завальна Ж. В., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Козьяков І. М., доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Національної академії прокуратури України, Заслужений юрист України;

Кузнєцова О. А., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права та процесу, заступник декана з наукової роботи юридичного факультету Пермського Державного Університету (РФ);

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Мартиненко І. Е., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу Гродненського державного університету імені Янки Купали (Р. Білорусь);

Рябченко О. П., доктор юридичних наук, професор, професор Національного університету державної податкової служби України;

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Сироїд Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Солошкіна І. В., доктор юридичних наук, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Трубніков В. М., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Харченко В. Б., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ;

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет (каб-425а).

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Сайт: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21571-11471Р від 18.08.2015

ЗМІСТ

Кагановська Т. Є. СУЧАСНИЙ СТАН РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	6
--	---

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Шульга А. М. ОСОБЛИВІСТЬ КОМПЕНСАТОРНИХ МОТИВІВ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ	9
Бервено С. М., Романченко О. М. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І МОРАЛІ В РЕГУЛЮВАННІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	12
Передерій О. С., Кулачок-Тітова Л. В. ПРІОРИТЕТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В СВІТЛІ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ УКРАЇНИ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	15
Слинько Д. В. ПРОБЛЕМИ ВИОКРЕМЛЕННЯ ГАЛУЗЕЙ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ	18
Жук Н. А. ДЕСУВЕРЕНИЗАЦІЯ, РАЗГОСУДАРСТВЛЕНИЕ И ПРИВАТИЗАЦІЯ ГОСУДАРСТВ КАК КЛЮЧЕВЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ СИСТЕМ СОВРЕМЕННОСТИ	22
Воронова І. В. ДЕМОКРАТІЯ, ПРАВО, МОРАЛЬНІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ	27
Григоренко Є. І. СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ	30

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Головко О. М. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖЕРЕМІ БЕНТАМА	34
Рождественская Е. С. ПРОБЛЕМЫ КАСТОВОГО ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННОЙ ИНДИИ	38
Горбачов В. П. ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ВІЯВЛЕННЯМ ПОЛІЦІЄЮ ЗЛОЧИННИХ ДІЯНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ	41

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Серьогін В. О. МІЖПАРЛАМЕНТСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ПРИНЦИПИ	46
Воронов М. М. ІНСТИТУТ СТАРОСТИ У СИСТЕМІ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	50
Кушніренко О. Г. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ ТА ПРИНЦИП КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ	53
Зубенко Г. В. ІНСТИТУТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ	58
Данічева К. П. РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗАСАДАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ	62
Гришко Л. М. ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ В МОНАРХІЯХ АРАБСЬКОГО СХОДУ	66

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Лук'янець Д. М. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТИПУ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ	70
Стародубцев А. А. ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ	75
Россіхіна Г. В. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБґРУНТУВАННЯ ЗМІСТУ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	79

Солошкіна І. В.	УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПРОФІЛАКТИКИ, ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ	83
Кім К. В.	ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ КОМУНІКАТИВНИХ ДІЙ У РОБОТІ ЮРИСТА	86
Смутьська А. В.	ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОКРЕМИХ СКЛАДНИКІВ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАВознавця	88
Гришина Н. В.	ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА	91
Ростовська К. В.	СУЧАСНА АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	94
Магда С. О.	ДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ АДМІНІСТРАТИВНИМ СУДОМ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ В АСПЕКТІ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ	97
Пахомова І. А.	ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ	102
Закриницька В. О.	ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ	105
Шкуропацький О. І.	ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ	109

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Венедіктова І. В., Завальна Ж. В.	ПРО МОЖЛИВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЩОДО ДОБРОВІЛЬНОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ	113
Мічурін Є. О.	ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ФІЗИЧНОЮ ОСОБОЮ ПРАВА НА ОСОБИСТІЙ РОЗВИТОК	116
Розгон О. В., Заїка О. С.	ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ	119
Устименко О. А.	КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДСТАВ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ТВАРИНУ	123
Селіванов М. В.	УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ	126
Сліпченко А. С.	СУТНІСТЬ ТА ОЗНАКИ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ	129

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Храмцов О. М.	ОСОБИСТІТЬ ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКИЙ ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАСИЛЬСТВОМ (КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)	133
Давиденко М. Л.	СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У СВІТІ НА ПРИКЛАДІ США, ВЕЛИКОБРИТАНІЇ І СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН	136
Биков К. Г.	ЩОДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК СЛУЖБОВИХ ЗЛОВЖИВАНЬ, ЩО ПОРУШУЮТЬ ПОРЯДОК ОБІГУ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ	140
Герасимов О. В.	ПИТАННЯ РОЗРОБКИ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ	145

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Даньшин М. В.	НАГЛЯДОВА ТА КОНТРОЛЬНІ ФУНКЦІЇ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: ПРИЗНАЧЕННЯ І ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ	148
----------------------	---	-----

Слінько Д. С.

ХАРАКТЕРИСТИКА І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ДІЙ 151

Поліванова І. О.

ПСИХОЛОГІЧНІ І ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ КІЛЬКОХ ВЖЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ 155

РЕФОРМА СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Руденко М. В., Шайгуро О. П.

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОРГАНИ ПРАВОПОРЯДКУ» 158

Гудзь Т. І., Коломієць Ю. М.

РЕФОРМА СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ 161

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Сироїд Т. Л.

ВНУТРІШНЯ СИСТЕМА ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ 165

Павко Я. А.

ДОГОВІРНИЙ МЕХАНІЗМ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ У АРКТИЧНОМУ РЕГІОНІ 169

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Пампура М. В.

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОРОЗУМІННЯ В УКРАЇНІ 173

Білоус О. О.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЛЯ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ 177

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

Зінченко О. В.

ЗМАГАЛЬНИСТЬ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: СУТНІСТЬ ТА СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ 181

Кабанов О. М.

МІСЦЕ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ 184

Колеснік Г. Р.

ПРИНЦИПИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ЗАКОННОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ 187

Коваль В. П.

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕЯКИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ГАРАНТУВАННЯ ЇХ ПРАВОВОГО СТАТУСУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ 190

Левада О. В.

ПІЛЬГИ І ОБМЕЖЕННЯ ЯК СКЛАДОВІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ 193

Мандичев Д. В.

СПОСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ШТАТНОЇ СТРУКТУРИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ 196

Махди Сахиб Салех

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕРИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ГЕНДЕРНОЇ ДИСКРИМИНАЦІЇ В СФЕРІ ГОСУДАРСТВЕННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ 199

Навроцький О. О.

ВИЗНАЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ 202

Нуджейдат Веам

ПОТЕРПІЛА ОСОБА В СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗГВАЛТУВАНЬ 207

Цибань А. А.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ОБОВ'ЯЗКУ 210

УДК 342.722:305(477)

СУЧАСНИЙ СТАН РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Кагановська Т. С.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України

Анотація: у статті досліджено стан гендерної рівності на державній службі в Україні; наведено окремі вітчизняні нормативно-правові акти, в яких проголошено рівні права доступу до державної служби та інші права всім громадянам; наголошено на існуючій декларативності утвердження гендерної рівності; зазначено про факт гендерного дисбалансу у сфері державної служби; запропоновано кроки усунення проблеми впровадження принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, державна служба, жінка, чоловік, законодавство, проблема.

Аннотация: в статье исследовано состояние гендерного равенства на государственной службе в Украине; приведены отдельные отечественные нормативно-правовые акты, в которых провозглашены равные права доступа к государственной службе и другие права всем гражданам; отмечена существующая декларативность утверждения гендерного равенства; указан факт гендерного дисбаланса в сфере государственной службы; предложены шаги устранения проблемы внедрения принципа равных прав и возможностей женщин и мужчин.

Ключевые слова: гендер, гендерное равенство, государственная служба, женщина, мужчина, законодательство, проблема.

Annotation: this article explores the state of gender equality in the civil service in Ukraine; some are national regulations, which proclaimed the equal rights of access to public services and other rights to all citizens; stressed the existing declarative gender equality; mentions the fact that the gender imbalance in the civil service; Steps proposed to eliminate problems of implementing the principle of equal rights and opportunities for women and men.

Key words: gender, gender equality, civil service, woman, man, law, problem.

На початку 2000-х, разом із появою Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», у нашій країні виникає український контекст теми гендеру чи не у всіх сферах – у політиці, на державній службі, у соціології, філософії, фізіології, біології, педагогіці, психології, медицині, культурі як практична проблема та предмет наукових досліджень.

Спочатку маловідомий запозичений термін тлумачили некоректно, у дусі збочення і занепадництва. Однак згодом лексема «гендер» і її похідні (гендерна ідеологія, гендерна теорія, гендерні відносини, гендерна дискримінація, гендерна рівність, гендерні дослідження, гендерні прибічники, гендерна політика, гендерний чинник, гендерна паритетність, гендерна ідентичність, гендерна самосвідомість, гендерні відмінності, гендерні перевтілення, гендерні ролі, гендерна свобода, «гендерна революція», гендерний склад, гендерні аспекти, гендерна експертиза, гендерний портрет, «гендерна демократія» тощо) нарешті стали не просто популярними словосполученнями, а пронизали вітчизняні й зарубіжні документи – законодавства, стратегії, декларації, плани дій, політику...

Чи не найбільше досліджують формування гендерної політики в Україні, досягнення гендерної рівності в державному управлінні, проблеми «жінка і суспільство» та «жінка і політика» тощо.

Побуває думка, що ефективне державне управління є важливою умовою стабільності держави й певним чином залежить від продуктивності діяльності саме державних службовців. Сьогодні продовжують мати місце проблеми гендерної стереотипізації на державній службі, що здебільшого проявляється у дискримінації жінок, у низькому рівні врахування їхніх бачень у процесі прийняття управлінських рішень, у сталій тенденції кар'єрного просування передовсім саме чоловіків.

Про українську жінку сказано і написано чимало. Вона надихає, вона вмєє кохати, вона народжує і виховує, вона – велика трудівниця, хранителька національної духовності, вона – головний будівничий і Берегиня українського роду. То ж роль жінки в суспільстві є неоспоримою. Вона впливає на прогрес, тому жіноче питання має загальнонаціональний характер і повинно вирішуватися спільними зусиллями.

Ситуація в державному управлінні відтворює стан речей у суспільстві. Відповідно, якщо в суспільстві відбувається розуміння гендерної рівності з точки зору стереотипних соціальних ролей, це відбивається й у державному управлінні. Однак державне управління суттєво впливає на суспільні зміни, тому особливу увагу варто приділяти й дотриманню гендерної культури на державній службі.

Закони, що урівнюють жінок і чоловіків у правах, прийняті у Великій Британії, Литві, Норвегії, Франції, Фінляндії, Швеції, Японії тощо.

Практично по всій Європі частка жінок серед законодавців вища, причому у скандинавських країнах і Фінляндії, які лідирують за цим показником, слабка стать підбралася до позначки 40% [1]. Наприклад, у Норвегії мінімум 1/3 персоналу державних органів мають бути жінки, що закріплено на законодавчому рівні. У Швеції ж відсутні вимоги закону щодо квотування участі жінок в політиці. Однак, якщо певна партія матиме менше 40 % жінок у своєму складі, то така партія матиме низький рейтинг. Разом з тим, країни ЄС є лідерами у світі за кількістю залучення жінок до національних парламентів. Навіть на рівні структур ЄС жінки становлять більше 30% членів

Європейського Парламенту. Зараз у Австрії, Великій Британії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Франції та Хорватії відсоток жінок серед депутатів ЄП знаходиться у межах 40-49%. А в таких країнах, як Естонія, Ірландія, Латвія, Мальта, Фінляндія, Швеція – становить більше 50%... [2].

Сучасна Конституція України у ст. 38 проголошує рівні права доступу до державної служби всім громадянам..., а згідно зі ст. 24 не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, *статі*, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками... [3].

Суттєвою подією на шляху декларування гендерної рівності в Україні було прийняття й Верховною Радою України Законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» № 2866-IV від 08.09.2005 р. [4] та «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» № 5207-VI від 06.09.2012 р. [5], чинних по сьогодні.

У статті 4 п. 1.7. закону України «Про державну службу» № 889-VIII від 10.12.2015 р. [6] зазначено, що державна служба здійснюється з дотриманням принципу забезпечення рівного доступу до державної служби, що полягає у забороні всіх форм та проявів дискримінації...

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 229-р було схвалено Концепцію Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року. Необхідність затвердження такої програми назріла для нашого суспільства з огляду на впровадження принципів рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, що є однією з важливих умов сталого соціально-економічного розвитку, (...) європейської інтеграції України, виконання міжнародних зобов'язань згідно з основними міжнародними договорами у сфері захисту прав людини, у тому числі Цілей Сталого Розвитку до 2030 року, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН [7].

Однак механізму захисту та надання допомоги постраждалим від дискримінації на сьогодні в Україні немає. Через це від ознак дискримінації одночасно страждає кілька груп жінок – жінки літнього віку, здебільшого сільські жінки та дівчата з інвалідністю, ВІЛ-позитивні та/або наркозалежні жінки, представниці нацменшин, жінки-переселенці тощо.

Отже, навіть наявність гендерно нейтрального законодавства не гарантує захисту від гендерних упереджень.

Таким чином, ми лише констатуємо факт наявності постраждалих від дискримінації на всіх рівнях, але офіційно проведення гендерно-правової експертизи не відбувається, статистичні показники за гендерною ознакою несистематичні, гендерні підходи у програмах, документах, стратегіях, планах не реалізуються, відбувається збереження стійких стереотипів щодо розподілу ролей жінок і чоловіків у суспільстві та сім'ї, часткове виконання рекомендацій та зауважень міжнародних моніторингових місій та міжнародних організацій і в цілому утвердження гендерної рівності носить декларативний характер [7].

За статистикою, у 2015 році Україна зайняла 67-ме місце серед 145 країн згідно з Глобальним звітом про стан гендерної рівності у світі за співвідношенням депутатів та середнього рівня заробітних плат жінок та чоловіків [7].

За інформацією руху «ЧЕСНО», частка жінок в українському парламенті 8-го скликання становить 12% (за наявності законодавчої норми не менш як 30 відсотків), то ж за відсотком жінок у парламенті Україна перебуває на 143-му місці зі 191 країни [8].

За офіційною інформацією Держстату, за 2015 рік розмір середньомісячної заробітної плати жінок на 25,1 % нижчий, ніж у чоловіків [7], що забезпечує неоднакові можливості доступу до соціальних благ, відмінний соціальний статус, різне ставлення до професійних обов'язків.

За інформацією руху «ЧЕСНО», у середньому жінка подає на 4 проекти закону більше, ... частка активних голосувань (“За”, “Проти”, “Утримався”) в жінок депутатів в середньому на 5% більша, ніж у чоловіків, ... середня депутатка пропустила з невідомих причин на 8 засідань менше, ніж її колега-чоловік [8].

Наприклад, за статистичною звітністю Управління соціального захисту населення Охтирської районної державної адміністрації, співвідношення державних службовців-керівників за категоріями посад демонструє таку тенденцію представництва жінок і чоловіків: 86,7% чоловіків і 13,3% жінок обіймають посади I категорії, 74,4% чоловіків і 25,6% жінок – посади II категорії та 58,5% чоловіків і 41,5% жінок – III категорії, що свідчить про дискримінацію жінок у ланці прийняття управлінських рішень. Лише на посадах IV категорії представництво жінок і чоловіків наближається до паритетного (51,3% чоловіків і 48,7% жінок). Відносно краща ситуація щодо співвідношення чоловіків і жінок державних службовців-спеціалістів. Так, на посадах II категорії – 46,2% жінок, III – 64,1% жінок, IV – 62,3% жінок, V – 71,1 % жінок, VI – 79,1 % жінок, VII – 83,8% жінок. Побуває думка, що ситуація з перевагою жінок на посадах спеціалістів в органах державної влади є свідченням того, що керівники-чоловіки (і керівники-жінки) віддають перевагу саме жінкам у ланці виконання доручень [9]. Причина такого вибору залежить як від очікування керівниками більшої виконавчої дисципліни від жінок, так і в оплаті виконуваної ними праці, то ж чоловіків на багато більше на посадах, де оплата праці в рази вища від зарплатні спеціаліста.

Таким чином, виникає певний дисонанс. З одного боку, жінки відповідальніше ставляться до роботи, інтуїтивно відчують проблеми, надають перевагу миролюбивій поведінці у вирішенні конфліктів, менш пафосні й претензійні, мають високий рівень самокритичності та комунікабельності, виконавчої дисципліни, меншу залежність від шкідливих звичок, та з іншого – існує така стереотипна думка, що у жінок подекуди виникають проблеми через необхідність поєднання служби із домашніми обов'язками та інтереси державної служби суперечать з їх репродуктивною функцією, що й збільшує гендерний дисбаланс у сфері державної служби.

Таким чином, проблему впровадження принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в усі сфери життєдіяльності суспільства варто розв'язувати із застосуванням комплексного підходу, а саме – використовувати позитивний досвід упровадження гендерної політики ЄС, зокрема підхід гендерної пріоритетизації (включення гендерних питань до соціально-економічних і політичних сфер) та проведення спеціальних заходів з акцентом на

гендерній проблематиці, медійних кампаній з приверненням уваги до гендерної проблематики, вивчення відповідної громадської думки. У цілому, окрім «дії зверху» (гендерної політики на рівні держави), необхідно проводити так звані «дії знизу» (на рівні низових ініціатив із залученням громадянського суспільства [2], зокрема:

- доцільно розпочинати зі сфери освіти, а саме – припинити закладання гендерних стереотипів від народження;
- окрему увагу варто приділити питанню ширшого залучення жінок до роботи в органах правопорядку, що впливає на зниження рівня гендерної дискримінації всередині установ та гендерних упереджень серед самих співробітників [10];
- необхідно змінювати орієнтацію усталеної позиції, скерованої на «захист жінок» на «створення умов для реалізації можливостей жінок»;
- збільшити частку жінок серед народних депутатів України, депутатів обласних рад та місцевих рад (міст обласного значення);
- зменшити розрив в рівні оплати праці жінок і чоловіків;
- проводити курси підвищення кваліфікації державних службовців з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корреспондент: Жіноча частка. За кількістю жінок у владі Україна поступається багатьом країнам світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1447311-korrespondent-zhinocha-chastka-za-kilkistyuu-zhinok-u-vladi-ukrayina-postupaetsya-bagatom-krayinam-svitu>
2. МЦПД провів конференцію «Гендерна політика ЄС: чи можна імплементувати найкращий досвід в Україні?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/mtspd-proviv-konferentsiyu-henderna-polityka-s-chy-mozhna-implementuvaty-naukraschuy-dosvid-v-ukrayini>
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України № 2866-IV від 08.09.2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
5. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України № 5207-VI від 06.09.2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>
6. Про державну службу: Закон України № 889-VIII від 10.12.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19>
7. Концепція Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 229-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=249890469>
8. Жінки в парламенті продуктивніші за чоловіків, але все одно лишуються в меншості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chesno.org/news/2256>
9. Дотримання гендерної рівності на державній службі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ruszn-okhtyrka.gov.ua/news/a-1922.html?i=1>
10. Силкові відомства і гендерна рівність: якою є роль жінки у реформованих та nereformovanih organah pravoporyadku [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/sylovi-vidomstva-i-enderna-rivnist-yakoyu--rol-zhinky-u-reformovanykh-ta-nereformovanykh-orhanakh-pravoporyadku>

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.132.1

ОСОБЛИВІСТЬ КОМПЕНСАТОРНИХ МОТИВІВ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Шульга А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
факультету №6
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: статтю присвячено висвітленню основних аспектів природи компенсаторних мотивів як виду мотивів правомірної поведінки особи, об'єктивно обумовлених існуванням комплементарних соціальних норм.

Ключові слова: правомірна поведінка особи, безпосередньо-правові мотиви, компенсаторні мотиви, комплементарні соціальні норми.

Аннотация: статья посвящена основным аспектам природы компенсаторных мотивов как вида мотивов правомерного поведения личности, объективно обусловленных существованием комплементарных социальных норм.

Ключевые слова: правомерное поведение личности, непосредственно-правовые мотивы, компенсаторные мотивы, комплементарные социальные нормы.

Annotation: the article lights up the basic aspects of nature of scray reasons as a type of reasons of legitimate behaviour of personality, complementary each other social norms objectively conditioned by existence.

Key words: legitimate behaviour of personality, directly-legal reasons, scray reasons, complementary each other social norms.

Психологія правомірної поведінки особи вже не одне десятиліття періодично привертає до себе увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Незважаючи на досягнуті результати деякі питання, котрі відносяться до проблеми класифікації мотивів правомірної поведінки особи усе ще зберігають певну актуальність. Наприклад, відсутнє дослідження в контексті аналізу динамічної (мотиваційної) сфери правосвідомості особи такого явища як заміщення дії одних мотивів дією мотивів іншої природи. У зв'язку з чим, основною метою статті є обґрунтування можливості доповнення загальної класифікації мотивів правомірної поведінки ще одним їх відповідним видом.

У загальнотеоретичній юриспруденції існують різні за обсягом і змістом класифікації мотивів правомірної поведінки. На нашу думку, за *нормативним об'єктом оцінного ставлення суб'єкта правомірної поведінки* можна розрізняти мотиви: 1) *безпосередньо-правові*; 2) *компенсаторні*.

Перші, за логікою речей припускають, що об'єктом (нормативним) оцінного ставлення особи як суб'єкта правомірної поведінки є норма права, або – принцип права. Проте необхідно звернути увагу на те, що правомірна поведінка нерідко фактично зумовлюється орієнтацією суб'єкта права не на норми (принципи) права, а на *інші соціальні норми* (норми моралі, релігійні норми тощо), які збігаються з правовими нормами за істотними ознаками «можливої» чи «належної» поведінки, в силу чого об'єктивно також існують і *компенсаторні* мотиви, або, якщо казати про ці мотиви використовуючи трохи іншу термінологію, – *вікарні* або *вікаруючі* мотиви (ті мотиви, що заміщають собою інші мотиви, *компенсують* їх відсутність: від лат. *vikarius* – заступник, «вікаруючий... – заміщуючий» [1, с. 127]).

Вікарні (компенсаторні) мотиви являють собою мотиви, які *функціонально компенсують* (заміщають собою, заміняють собою) відсутність безпосередньо-правових мотивів. За своєю природою (змістом) *компенсаторні* («вікарні») мотиви – це *морально-етичні мотиви*. Як відомо, приміром, і мораль, і право забороняють «крадіжку», «вбивство» тощо, але добре відомим є і те, що більшість людей не вчиняє відповідні дії виключно з морально-етичних міркувань, а не тому що за їх вчинення може настати юридична відповідальність. Інакше кажучи, суб'єкти права здійснюють правомірні вчинки не тільки в силу присутності в їхній правосвідомості *безпосередньо-правових* мотивів (виражають відповідне ставлення саме до норми права, до її диспозиції або санкції). Як відомо, певне коло норм права і норм моралі (приміром, норм релігійної моралі) *збігаються* за змістом, спрямованістю їх дії (класичний приклад: «не убий», «не укради» і відповідні кримінально-правові заборони) і тим самим перебувають у стані взаємодоповнюваності – *комплементарності* (від лат. *complementum* – доповнення) [1, с. 346]. Тобто, з огляду на нормативну регуляцію суспільних відносин, у системі чинних соціальних норм є норми, які, на нашу думку, слід визначити як *комплементарні норми*. Комплементарні соціальні норми – це *норми, які існують відносно відокремлено (незалежно, самостійно) одне від одного, але виявляють взаємодоповнюючу дію в системі нормативного регулювання суспільних відносин*.

Ю.В. Кудрявцев, пояснюючи факти правомірної поведінки, яка відповідає правовим приписам, котрі суб'єкт *не знає*, говорить, що таке є можливим у силу *надмірності соціальної нормативної інформації* – багато нормативних вимог дублюють і «перекривають» одне одного [2, с. 28].

На наш погляд, поняття «надмірність» не досить точно і емко виражає природу зазначеного явища. Поняття «надмірність» імпліцитно констатує факт векторного перехреснування «регулятивної енергії» норм права та інших

соціальних норм, але не робить явний наголос на функціональному значенні цього факту. Його функціональне значення, на нашу думку, більш точно виражає саме термін «комплементарність» – *взаємодоповнення*. Поняття «надмірність» наголошує на кількісному аспекті співвідношення зазначених норм. «Комплементарність» – на функціональному.

За логікою речей комплементарності соціальних норм властиві такі основні функції як *каталітична* і *замісна*. Каталітична функція припускає, що іноді можна спостерігати *посилення* впливу норми права на правосвідомість особи одночасною орієнтацією людини і на неї, і на «солідарну» («тотожну») з нею за змістом іншу соціальну норму. Замісна функція свідчить, що іноді, об'єктивно продукуючи правомірну поведінку, індивід орієнтується не на правову норму, а винятково на іншу соціальну норму. Комплементарність властива насамперед нормам *моралі та права* [3, с. 6]. Наявністю факту комплементарності соціальних норм, і, насамперед, замісною функцією комплементарності, пояснюється те, що серед мотивів правомірної поведінки є не тільки безпосередньо–правові мотиви, але й компенсаторні (вікарні) мотиви, тобто мотиви, які заміщають собою відсутність перших.

Значення участі компенсаторних мотивів у формуванні правомірної поведінки переоцінити важко. Тенденція тут може навіть виражатися в тяжінні до переваги таких мотивів над безпосередньо–правовими, оскільки мораль – *універсальний регулятор* суспільних відносин, тоді як правове регулювання має відповідні межі (мораль діє там, де право об'єктивно вже не може впливати на взаємини людей). Окрім того, з огляду не тільки на якісний, але й кількісний аспект функціонування *норм суспільної моралі*, слід вказати на те, що їх істотно значно менше, ніж *норм права* (пересічна людина зазвичай *знає* основні норми «елементарної суспільної моралі», тоді як навіть людина з вищою юридичною освітою не знає і не може знати усі чинні норми права в конкретній державі, цього й не вимагають і потреби її відповідної професійної юридичної діяльності).

Моральна соціалізація і правова соціалізація збігаються, коли позитивно–правовим формам поведінки людина навчається наслідуючи відповідну поведінку інших людей. Але слід наголосити, що при цьому усвідомлення людиною характеру, значення, основних ознак тих чи інших форм правомірної поведінки як поведінки «інших» зазвичай здійснюється не стільки в юридичних категоріях, скільки в більш звичних і доступних для її розуміння моральних категоріях. Якщо, з огляду на факт взаємодоповнення, взаємопроникнення правових і моральних норм, звернути увагу на те, що «стосовно багатьох галузей права у людей уявлення є досить туманними» [4, с. 41], що на момент розпаду СРСР у ньому існувала істотна правова неграмотність широких верств населення, котра усе ще має місце і в сучасних пострадянських країнах, для яких також є характерним «низький рівень правової свідомості і правової культури більшості населення» [5, с. 40], то існування правомірної поведінки як *масової поведінки* може закономірно пояснюватися й *істотною роллю* в її детермінації компенсаторних (вікарних) мотивів правореалізації.

Особливістю морально–етичних мотивів є те, що *моральні якості людини* – це по суті і є сама людина як *особистість*, оскільки *моральне* або є в людині, або його немає. Сила моральних якостей є такою, що навіть в експериментах, спрямованих на здійснення людиною, яка перебуває в гіпнотичному стані дії злочинного характеру, підслідні, за загальним правилом, не можуть переступити через межу морального [6, с. 225]. Хоча, зрозуміло, що там, де навіть гіпноз неспроможний вплинути на людину таким чином, щоб вона стала здатна вчинити злочин, можуть виявити свою силу інші чинники. Приміром, науковцям відомо, що на сьогодні, у зв'язку з розвитком, насамперед, комп'ютерних технологій – можливістю використання «спецслужбами... спеціальних технологій за контролем над психікою, поведінкою людини» [7, с. 3-15, 28-56]), як ніколи загалом набула актуалізації проблема *неусвідомлюваного людиною зовнішнього впливу* («зомбуючого») на її поведінку – впливу, який може навіть перманентно законослухняних, добропорядних громадян спонукати на здійснення дій, зазвичай їм не властивих і не схвалюваних ні правом, ні мораллю. Проте слід урахувати, що дію морально–етичних мотивів у соціально значущій поведінці у низці випадків також можуть унеможлилювати і відповідні *генетичні чинники*. Так, наприклад, група американських вчених виявила, що у членів вуличних банд, котрі перебувають у в'язницях США, як правило, зустрічається так званий *ген воїнів* (припускає вроджену схильність до агресії) [8].

Зазначене загалом свідчить, що значення дії морально–етичних мотивів у соціально значущій поведінці не слід перебільшувати, але рівень цього значення не слід і принижувати. У зв'язку із чим, відродження після розпаду СРСР в пострадянських країнах *національно–культурної самосвідомості* народів, *релігійно–морального світогляду* спільнот – ось, на нашу думку, ті дві тенденції еволюційного розвитку сучасної суспільної свідомості, що об'єктивно формують у людей морально–етичні мотиви – мотиви, які мають «спрацьовувати» там, тоді й остільки, де, коли й оскільки може виявитися факт відсутності безпосередньо–правових мотивів.

З точки зору проблеми досягнення цілей правового регулювання, наявності відповідного соціального і державного управлінського «інтересу», головне значення в оцінці позначеної вище ситуації у сфері мотивів юридично значущої поведінки особи має не стільки *вид* мотиву як внутрішня причина відповідної поведінки, а об'єктивація людьми правомірної поведінки, підвищення рівня її масовості. У цьому плані існує дуже проста *закономірність*: підвищення рівня моральності, духовності, культурності суспільства спричинює і підвищення рівня законності в державі, зростання правомірної поведінки громадян, як масового явища, і навпаки: моральна, духовна деградація населення, відповідні інволюційні соціальні процеси призводять до масового правового нігілізму як соціальної практики. У зв'язку із чим, якщо казати образно, кожна нова побудована церква опосередковано більше сприяє підвищенню рівня законності, ніж публікація в газетах нових законів та підзаконних актів (зрозуміло, що публікація нормативно–правових актів, коментарів до них також необхідна для підвищення рівня законності).

Не випадково, говорячи про значення права і значення християнських моральних цінностей у зв'язку з існуванням такої соціальної проблеми сьогодні як *аномія* – «ціннісний вакуум, відсутність точок опори» («аномія» соціологічний термін, автором якого є Е. Дюркгейм, який звертав велику увагу на моральний стан суспільства, підкреслював, що «моральність – це обов'язковий мінімум», необхідність, те, «без чого суспільство розпадається»), Патріарх Московський і всієї Русі Кирил наголосив: помиляються усі ті, хто сьогодні заперечують

«важливість морального виміру в суспільних відносинах, наполягають на тому, що головним є право», саме воно утримує людей у «співтоваристві», адже за правом стоїть «погроза покарання» («якщо ми будемо порушувати правила гуртожитку – покарають»). Відповідні люди помиляються, оскільки саме «моральність» – це основне «внутрішнє спонування до гуртожитку», та «духовна скрипа, що з'єднує людей», те «дійсно ціннісне фундаментальне поняття, без якого розпадається людське співтовариство» [9].

У цьому контексті також доцільно пригадати слова Н.О. Нарочницької, що як фундамент «європейської єдності», «ідея універсальних цілей і цінностей особистого та всезагального буття», котра ще до появи будь-яких конституцій *об'єднувала* і німців, і французів, і англійців, і слов'ян «в одну цивілізацію» уперше була репрезентована саме «у християнському Одкровенні». На сьогодні є те, що «скоріше роз'єднує» сучасних і німців, і французів, і англійців, і слов'ян (політичний досвід минулого століття, природні умови, рівень виробництва, побуту), але *об'єднує* «Отче наш», «Нагорна проповідь» як «загальний фундамент нашої культури та історії» (відповідні уявлення про добро і зло, про вільну волю власне і породили конституційні «ідеї рівності і свободи») [10, с. 7-8].

Зв'язок *правосвідомості* особи з її морально-етичною, релігійно-етичною свідомістю є очевидним. Ось чому, приміром, В.В. Копейчиков, В.В. Бородин, не випадково у свій час звертали увагу, що існує вплив «на правову свідомість інших форм соціальної свідомості», вони наголошували: «Найважливішою умовою, яка забезпечує усвідомлення особою цінності права й засвоєння нею необхідних правових знань, є розвинені морально-етичні підвалини, загальна світоглядна позиція особи» [11, с. 29].

Якщо розглядати морально-етичні мотиви суто у спеціально-юридичному контексті, саме ці мотиви мають спрацьовувати там і тоді, де і коли не спрацьовує, приміром, такий істотний мотив як страх невідворотності юридичної відповідальності. Натомість спрацьовує *почуття моральної відповідальності* людини за свої вчинки, наявність у неї моральних принципів, моральних ідеалів тощо, як внутрішнього ціннісного орієнтиру щодо її можливої та належної поведінки. В силу чого поведінка людини стає так званою «відповідальною поведінкою» [12, с. 264].

Узагальнюючи сказане вище необхідно зробити висновок, що *за нормативним об'єктом оцінного ставлення* серед мотивів правомірної поведінки особи можна розрізняти, не тільки *безпосередньо-правові*, але й *компенсаторні* мотиви. Компенсаторні мотиви заміняють собою відсутні безпосередньо-правові мотиви і виконують їх функцію спонування до правомірної поведінки. Існування компенсаторних мотивів об'єктивно обумовлене наявністю в системі нормативного регулювання суспільних відносин *комплементарних* соціальних норм – норм, які в силу істотної близькості (ідентичності) їх змісту доповнюють дію одне одного, хоча і є елементами різних підсистем системи соціальних норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1974. – 775 с.
2. Кудрявцев Ю.В. Знание правовой нормы / Ю.В. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1983. – №9. – С. 27-33.
3. Сапун В.А. Социальная структура правосознания и реализация права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Сапун. – Свердловск, 1978. – 23 с.
4. Карпец И.И. Дело, которому мы служим (размышления юриста) / И.И. Карпец. – М.: Юрид. лит., 1989. – 288 с.
5. Каленюк О.М. Методологічні передумови взаємодії держави і громадянського суспільства / О.М. Каленюк // Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези доповідей IV Міжнар. наук.-практ. конф. – Х: ХНУ, 2009. – С. 39-40.
6. Слободяник А.П. Психотерапия, внушение, гипноз / А.П. Слободяник. – Киев: Здоров'я, 1982. – 376 с.
7. Маркс Джон. ЦРУ и контроль над Разумом. Тайная история науки управления поведением человека. В поисках «маньчжурского кандидата» / Джон Маркс. – М, 2002. – 312 с.
8. Исследование: склонность к насилию обусловлена геном воинов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/tech/science/863578>
9. Киселев Д. Атака на Церковь. Важное интервью Патриарха / Д. Киселев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti7.ru/news?id=36844>
10. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории / Н.А. Нарочницкая. – М.: Международные отношения, 2003. – 536 с.
11. Копейчиков В.В. Роль правовой культуры в формировании социалистического правового государства / В.В. Копейчиков, В.В. Бородин // Советское государство и право. – 1990. – №2. – С. 28-34.
12. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. – 280 с.

УДК 340.1

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА І МОРАЛІ
В РЕГУЛЮВАННІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

Бервено С. М.,

доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Романченко О. М.,

адвокат

Анотація: у статті проаналізовано актуальні питання співвідношення права і моралі в регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі. Встановлено, що мораль і право виконують одну і ту ж соціальну функцію: регулюють людські взаємовідносини, однак способи моральної і правової регуляції різні. Доведено, що право, як регулятор суспільних відносин, розвивається вкрай стрімко, постійно ухвалюються нові нормативно-правові акти, відбувається реформування законодавства у більшості сфер суспільного життя. Поряд з цим, це не применшує ролі моралі, а в умовах перехідного періоду українського суспільства, навпаки, посилює її значення для формування повноцінного суспільства і забезпечення комфортного існування кожного члена такого суспільства.

Ключові слова: соціальні норми, регулювання, право, мораль, звичаї, заборони, права, обов'язки.

Аннотация: в статье проанализированы актуальные вопросы соотношения права и морали в регулировании общественных отношений на современном этапе. Определено, что мораль и право выполняют одну и ту же социальную функцию: регулируют человеческие взаимоотношения, однако способы моральной и правовой регуляции разные. Доказано, что право, как регулятор общественных отношений, развивается чрезвычайно стремительно, постоянно принимаются новые нормативно-правовые акты, происходит реформирование законодательства в большинстве сфер общественной жизни. Наряду с этим, не уменьшается роль морали, а в условиях переходного периода украинского общества, наоборот, усиливает ее значение для формирования полноценного общества и обеспечения комфортного существования каждого члена такого общества.

Ключевые слова: социальные нормы, регулирования, право, мораль, обычаи, запреты, права, обязанности.

Annotation: this article analyzes the current issues of the relationship between law and morality in the regulation of social relations today. It is emphasized that morality and law serve the same social function: to regulate human relationships. But how moral and legal regulation are different. Proved that the law as a regulator of social relations developed very rapidly, constantly adopting new regulations, the reform law in most areas of public life. At the same time, this does not diminish the role of morality, and in transition Ukrainian society, on the contrary, increases its value to form a complete society and ensure a comfortable existence of every member of the society.

Key words: social norms, regulation, law, ethics, customs, prohibitions, rights and obligations.

Повсякденне життя людини зіштовхує її щодня з безліччю різноманітних ситуацій, у зв'язку з чим люди змушені керуватися безліччю різних норм і правил, які покликані забезпечувати цілісність системи суспільства, стабільність і громадський порядок, регулюючи відносини між людьми. Ці правила різноманітні і далеко не завжди є правовими нормами, адже в суспільстві існує цілий ряд нормативних систем. До виникнення права поведінка людей регулювалася іншими соціальними нормами, такими як норми моралі, моральності, релігії, звичаїв і т.д., вони мали внутрішню спрямованість. Більшість з цих норм, висловлюючи волю всього суспільства, були спрямовані на підтримку цілісності соціальної групи через вплив на духовний стан людини.

На цей час філософи, правознавці, науковці, які працюють у різних галузях соціально-гуманітарного знання, політики і представники правоохоронних органів висловлюють заклопотаність розповсюдженням таких явищ, як імморалізм і правовий нігілізм, що руйнують громадський порядок і поглиблюють соціальну аномію. Це, у свою чергу, доводить, що на сучасному етапі роль моралі у порівнянні з правом є також ваговою і посилювати регулювання суспільних відносин за допомогою моральних норм є необхідним.

Багато вітчизняних дослідників вважають, що в суспільстві найбільш стародавнім утворенням, яке сприяє зміцненню суспільних відносин, є мораль. Разом з тим, з античних часів деякі мислителі висловлювали думку про те, що в сучасному суспільстві в умовах поглиблення соціальних конфліктів регулююча значимість моралі зменшується і, отже, роль інших соціальних регуляторів, особливо права, повинна зростати. З огляду на це, питанням взаємодії моралі і права як чинників подолання громадського хаосу властива не тільки теоретична значущість, а й соціально-практична актуальність.

Позначеним питанням у тій чи іншій мірі приділяли увагу О. Дробицький, А. Алексеев, І. Ільїн, М. Кельман, О. Мурашин, О. Грабова, Т. Павлова, І. Євхутич та багато інших. Разом з цим, не дивлячись на істотну розробку питань взаємодії права та моралі, це питання не втрачає своєї актуальності сьогодні і потребує подальших наукових досліджень.

Дослідження етнографів і антропологів показали, що спільна діяльність людей на зорі людської історії привела не тільки до створення знарядь праці, а й до вироблення певних норм взаємовідносин і деяких заборон. Оскільки перші знаряддя праці були, разом з тим, і знаряддями боротьби, битви, вбивства, то однією з перших заборон – табу

– стала заборона на вбивство одноплемінника. Вважалося, що за порушення табу, що має священний сенс, могла настати кара надприродних сил.

Ускладнення відносин між людьми призвело до появи нових заборон, які регулювали життєдіяльність кожної людини і громади в цілому. Крім заборон у процесі життєдіяльності формувалися норми взаємодії між людьми, які закріплювалися у звичаях – стійких способах поведінки, які відтворюються в певному суспільстві або соціальній групі і є звичними для їх членів. Більшість такого роду звичаїв, як зниклих, так і збережених до наших днів, не отримали формального інституційного закріплення, мають синкретичну природу – вони одночасно є і моральними, і релігійними, і правовими (так зване «звичасве право»). З появою держави одна частина поведінкових правил перейшла на рівень «писаних правил» і закріпилася законодавчим шляхом, інша частина збереглася в неписаних моральних правилах поведінки в тій чи іншій спільності.

У вітчизняній літературі за останні десятиліття висунуті різні теоретичні моделі соціального управління, які розглядають мораль як один з регуляторів людської поведінки. Разом з тим, розуміння моралі як регулятора суспільних відносин, не виключає наявності різних підходів до визначення моралі, її місця і ролі в системі соціального управління. З точки зору першого підходу мораль являє собою форму свідомості, функцією якої є регуляція людської поведінки [1, с. 130]. Прихильники другого підходу включають у мораль крім свідомості ще й інші елементи людської поведінки [2, с. 233].

Мораль являє собою такий вид громадських правил, які регулюють переважно дії-вчинки індивідів у малій соціальній групі. Моральні норми виникають у кожному суспільстві стихійно і залежать від різних обставин: особливостей трудової діяльності, кочового або осілого способу життя, вірувань, форм організації дозволя і т.п. Моральні установки існують не тільки в якості уявлень про корисну і доцільну поведінку, в результаті якої можна досягти конкретних результатів. Моральні норми – це вимога належного, безумовного, або, інакше кажучи, імперативи (від лат. imperatives «владний» веління, настійна вимога, наказ, закон), що лежать в основі будь-якої діяльності, досягнення будь-яких цілей. Причому норми моралі, на відміну, наприклад, від технологічних норм, не пов'язані з будь-якими формальними установами або санкціями правителів-керуючих, а підтримуються громадською думкою, звичною поведінкою будь-якого суспільства в цілому або його певної соціальної групи і самим індивідом.

Особливу групу соціальних норм представляють норми правові, писані, юридичні. Проводячи межу між нормами правовими і моральними і пояснюючи слово «моральність», В. І. Даль приводить добре відомі православній людині XIX століття вираження-приклад: «Християнська віра містить у собі правила найвищої моральності»; «Моральність віри нашої вище моральності громадянської: друга вимагає тільки суворого виконання законів, перша ж ставить суддею совість і Бога» [3, с. 558].

Сучасні правознавці, так само як і мислителі колишніх історичних епох, розрізняють право неписане (природне) і право писане (позитивне). «Основне завдання позитивного права, пише відомий мислитель І. А. Ільїн, полягає в тому, щоб прийняти в себе зміст природного права, розгорнути його у вигляді ряду правил зовнішньої поведінки, пристосованих до умов цього життя і до потреб цього часу, надати цим правилам смисловою формою і словесне закріплення і, далі, проникнути в свідомість і до волі людей... Позитивне право є доцільною формою підтримки природного права» [4, с. 58].

Мораль і право виконують одну і ту ж соціальну функцію: регулюють людські взаємовідносини. Однак способи моральної і правової регуляції різні. Право регулює поведінку людей за допомогою державно-управлінського примусу, мораль же спирається не на силу держави, а на силу громадської думки. Як право, так і мораль є сукупністю норм, що виражають не тільки волю панівних соціальних груп, але також і деякі міжгрупові «загальнонародні» уявлення про добро і зло, справедливе і несправедливе, про допустиме і неприпустиме в поведінці людей. Але якщо правові приписи проводяться в життя особливими настановами, то моральні вимоги формуються в умовах буття малої групи, в процесі повсякденного спілкування людей. Мораль і право, як чинники регуляції суспільних відносин і соціально прийнятної індивідуальної та групової поведінки, є загальнокультурним результатом історичного досвіду всього людства, який отримує різне оформлення у різних народів у різні історичні епохи.

Єдність соціальної сутності і змісту принципів права і моральних переконань веде до створення єдиної для всього суспільства моральної основи реалізації закону. При цьому зміцнення законності і правопорядку – моральний обов'язок кожного члена суспільства, громадських організацій і держави в цілому. Закономірність розвитку права і моральності полягає в тому, що на основі єдності правових вимог і моральних переконань усього суспільства постійно відбувається зближення цих важливих видів соціальних норм [5, с. 306].

Зближення права і моралі виражається у поєднанні методів впливу правових і моральних норм на стосунки людей у суспільстві. Зростання ролі переконання і виховання веде до того, що звужується сфера кримінального покарання [5, с. 307]. Зближення права і моралі на сучасному етапі не означає послаблення примусово-обов'язкового аспекту дії правових норм. Правові норми обов'язкові для всіх, незалежно від моральних переконань кожної окремої людини. В громадянському суспільстві є моральним виконувати норми права, а їх невиконання є аморальним. Якщо таких переконань недостатньо для забезпечення дотримання закону, то державні органи зобов'язані взяти заходи щодо тих, хто порушує норми права.

Варто погодитися з О. В. Грабовою, що в демократичному суспільстві мораль є опорою права на етапах його прийняття, функціонування, реалізації та захисту з боку держави. Рівень моральності права визначає рівень справедливості суспільства [6, с. 485].

Поряд з цим, низка рис розрізняють мораль і право. Зокрема, це:

1. інституціональна природа права на відміну від неінституціоналізованості моралі – це розходження фіксують практично всі дослідники взаємодії моралі і права;

2. владний характер права, його зв'язок з державою, у той час як мораль є винятково продуктом суспільства;
3. відмінність моралі і права вбачають у різному ступені конкретизації і жорсткості правової та моральної санкцій;
4. формальна рівноправність права, якою наділяються суб'єкти правовідносин – такої встановленої рівності немає і не може бути в моралі;
5. правова воля і правова рівність є умовою для свободи здійснення внутрішніх переконань, рішень і вибору морально незалежної автономної особистості;
6. мораль і право розвиваються з різним ступенем динаміки: право є системою більш консервативною, зміни в моральній системі передують змінам у праві [7, с. 15].

На сьогодні безсумнівним лишається їх взаємозв'язок не лише зі свідомістю, але й із реальністю. Тому, сьогодні важко обмежити розуміння моралі лише як форми суспільної свідомості – адже вже через те, що вона виконує функцію регулювання людських взаємин, вона отримує безпосередній вихід у практичну життєдіяльність людей. Тому, у світлі сучасного філософського дискурсу мораль постає не тільки як форма суспільної свідомості, а й як форма діяльності, відносин, форма духовно-практичного освоєння дійсності. Це є не просто внутрішнє переконання людини, яке формується під впливом освіти, виховання, соціального оточення; не лише внутрішнє спонукання людини, яке спрямоване на досягнення належного, абсолютних цінностей, істинності. Це також і реальні дії, що відповідають критеріям добра, краси, справедливості, рівності тощо [8, с. 291].

Право орієнтоване на суспільні відносини, які можна формально визначити для охорони і відтворення (або попередження). Загальною метою права та його реалізації є правопорядок. Загальна мета моралі – виховання добропорядної і добросесної (такої, яка робить добро) особистості. Всі моральні норми, аж до норм пристойності, впливають з цього ідеалу. Правові норми виражають державну волю, яка врешті-решт, спрямована на підтримання громадського порядку. Моральні норми виражають уявлення про позитивні якості особистості в її відносинах з іншими людьми, що склалися у цьому ж суспільстві. Діяння, які суперечать праву, називаються правопорушеннями; люди, які порушують моральні норми, називаються аморальними людьми. При цьому, на відміну від моралі, право регулює поведінку людей за допомогою не лише заборон і приписів (зобов'язань), але й за допомогою надавально-зобов'язальних норм, які передбачають надання учасникам правовідносин суб'єктивних прав, якими особа може скористатися або не скористатися на свій власний розсуд. Оскільки суб'єктивне право забезпечується відповідними діями зобов'язаних осіб, виходить, що поведінка останніх залежить не тільки від змісту норми, але й від бажання уповноваженого скористатися або не скористатися своїм правом [9, с. 100].

Варто також погодитися з Є. І. Євтухичем, що мораль і право перебувають у тісному взаємозв'язку і часто взаємодоповнюють і конкретизують одне одного. Наприклад, зміни в моральній свідомості безперечно впливають нині, скажімо, на законодавство в галузі захисту прав громадян, національних відносин, охорони природи тощо. При цьому, дотримання правових норм значною мірою зумовлюється тим, якою мірою вони відповідають вимогам моралі. Норми права не повинні суперечити позитивним засадам суспільства. Разом із тим вимоги суспільної моралі неодмінно мають враховуватися державними органами при розробці нормативних актів держави [8, с. 292].

Таким чином, на сьогодні право, як регулятор суспільних відносин, розвивається вкрай стрімко, постійно ухвалюються нові нормативно-правові акти, відбувається реформування законодавства у більшості сфер суспільного життя. Поряд з цим, це не применшує ролі моралі, а в умовах перехідного періоду українського суспільства, навпаки, посилює її значення для формування повноцінного суспільства і забезпечення комфортного існування кожного члена такого суспільства. При цьому, право базується на моральних вимогах і відповідає моралі, право забезпечує дотримання мінімально необхідних вимог моралі для забезпечення функціонування і розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дробницький О. Г. Понятіе моралі / О. Г. Дробницький. – М., 1974. – 386 с.
2. Краткий философский словарь / под ред. А. П. Алексеева. Изд-е 2-е, перераб. и доп. М.: Проспект, 2009. – 496 с.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. М.: Русский язык. – 1979. – Т. II. – 779 с.
4. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. М.: Рарогъ, 1993. – 235 с.
5. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права: [підручник] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2005. – 609 с.
6. Грабова О. В. Деякі аспекти співвідношення права та моралі на сучасному етапі / О.В. Грабова // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 484-487.
7. Павлова Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Т. С. Павлова; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.
8. Євхутіч І. М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства / І. М. Євхутіч // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 289-295.
9. Євхутіч І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень сучасного суспільства: дис. ... канд. юрид. наук / І. М. Євхутіч. – Львів, 2015. – 230 с.

УДК 341.17

**ПРІОРИТЕТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ
В СВІТЛІ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ УКРАЇНИ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Передерій О. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Кулачок-Тітова Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті з позицій загальнотеоретичного аналізу висвітлюються основні пріоритети діяльності правоохоронних органів України з урахуванням положень договірного права України і Європейського Союзу. Аналізуючи положення Угоди про асоціацію України і ЄС формулюються основні напрями правоохоронної політики держави в контексті європейської інтеграції. Основну увагу зосереджено на тому, що європейські стандарти правоохоронної діяльності спрямовані, в кінцевому рахунку, на забезпечення особистої безпеки громадян, охорону громадського порядку і протидію тяжким формам злочинності. Підкреслюється, що запорукою реалізації магістральних напрямів реформування правоохоронної діяльності в Україні є політична воля керівництва держави, економічна спроможність і підтримка громадськості.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, правоохоронна діяльність, правоохоронні органи, протидія злочинності, протидія тероризму, права і свободи, правова держава.

Аннотация: в статье с позиций общетеоретического анализа освещаются основные приоритеты деятельности правоохранительных органов Украины с учетом положений договорного права Украины и Европейского Союза. На основе анализа положений Соглашения об ассоциации Украины и ЕС формулируются основные направления правоохранительной политики государства в контексте европейской интеграции. Основное внимание сосредоточено на том, что европейские стандарты правоохранительной деятельности направлены, в конечном итоге, на обеспечение личной безопасности граждан, охрану общественного порядка и противодействие тяжким формам преступности. Подчеркивается, что залогом реализации магистральных направлений реформирования правоохранительной деятельности в Украине является политическая воля руководства государства, экономическая состоятельность и поддержка общественности.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, правоохранительная деятельность, правоохранительные органы, противодействие преступности, противодействие терроризму, права и свободы, правовое государство.

Annotation: in the article, from the standpoint of general theoretical analysis, the main priorities of the activity of law enforcement bodies of Ukraine are considered, taking into account the provisions of the treaty law of Ukraine and the European Union. Based on the analysis of the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU, the main directions of law enforcement policy of the state are formulated in the context of European integration. The main attention is focused on the fact that the European standards of law enforcement are aimed, ultimately, to ensure the personal safety of citizens, the protection of public order and the fight against serious forms of crime. It is emphasized that the political will of the leadership of the state, economic viability and support of the public is a pledge for the implementation of the main directions of law enforcement reform in Ukraine.

Key words: Ukraine, the European Union, law enforcement, law enforcement, counteraction to crime, countering terrorism, rights and freedoms, rule of law.

Упродовж останніх трьох років Україна, як ніколи раніше в новітній історії, заявила про себе як держава, яка прагне до демократичних перетворень і проводить прогресивні реформи правової системи на кшталт розвинених європейських держав. Резонансні суспільно-політичні події початку 2014 року підтвердили прагнення українського суспільства приєднатися до загальноєвропейського цивілізаційного поступу. Значною мірою це знайшло свій прояв у положеннях Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом (далі – ЄС), Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами (далі – Угода про асоціацію) з іншої, яку було укладено і ратифіковано 2014 року [1]. Угода стала документом, який визначав не лише правові засади, а й всю філософію взаємовідносин України і ЄС. Виконання Україною її положень набуло завдання стратегічної мети для держави і стало «великим викликом» вітчизняній історії [2].

Багато положень Угоди про асоціацію заклали ідейний фундамент для запозичення і впровадження в практику функціонування державного апарату України багатьох нових для суспільства стандартів, що апробовані розвиненими державами ЄС в якості ефективних принципів владного управління і організації ефективних соціальних відносин. Серед них – ключові засади функціонування правоохоронної системи держави, на яку покладається завдання забезпечувати громадський порядок і безпеку, протидіяти злочинності та вирішувати питання захисту національних інтересів безпекового характеру. У цьому контексті *актуальним з наукової точки зору*

і практично доцільним є визначення пріоритетів діяльності правоохоронних органів України, які витікають із взаємних зобов'язань України і ЄС.

В основу теоретичних положень статті було покладено напрацювання таких деяких науковців (В.Т. Маляренко, О.Г. Степанова, А.М. Подоляка), які раніше досліджували ці поняття. В свою чергу, нормативним базисом є двосторонні акти міждержавного права, що укладені між Україною і ЄС та законодавчі акти системи законодавства України.

В Україні, як і в кожній сучасній демократичній державі, правоохоронна діяльність є специфічною правовою формою діяльності держави, що спрямована на запобігання виникненню умов і причин можливих соціально небезпечних протиправних явищ, їх попередження і припинення. За кількістю суб'єктів здійснення правоохоронної функції і соціальною важливістю в державі правоохоронна діяльність традиційно посідає значне місце й постійно привертає увагу громадськості, органів влади, політичних партій, засобів масової інформації, громадськості. Складну систему правоохоронної діяльності реалізують у різних видах правозастосовних дій, а саме: *правовстановлюючих, правозабезпечувальних, правопримувальних і правовідновлювальних*. Відповідно, правоохоронна діяльність виступає як охоронний інструмент суспільства і держави, впливає на поведінку суб'єктів правовідносин за допомогою використання дозволів, приписів, заборон, контролю за їх додержанням та реалізації юридичної відповідальності [5]. У свою чергу, функціонування правоохоронних органів також відбувається у відповідності до стратегічних політичних цілей держави, що визначає зміст пріоритетів правоохоронної функції.

Слід зазначити, що на сьогодні у національному законодавстві України не існує чіткого визначення категорій «правоохоронна діяльність» і «правоохоронні органи». В.Т. Маляренко називає правоохоронними органами державні установи (або державні юридичні особи), які діють у системі органів влади й виконують на основі закону державні функції (владні, організаційно-розпорядчі, контрольні-перевірочні тощо) в різних сферах внутрішньої та зовнішньої діяльності Української держави [3]. Нормативне визначення категорії «правоохоронні органи наведено» у ч. 4 ст. 1 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [4]. Відповідно до закону, правоохоронними органами називаються державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Найширший перелік правоохоронних органів міститься у ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», яка до таких органів відносить: органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. [4].

Після підписання Угоди про асоціацію, Україні належить вжити багатьох організаційно-правових заходів для впровадження європейських стандартів правоохоронної діяльності. Особливо це стосується реалізації тих пріоритетних напрямів правоохоронної діяльності, які визначені договірними зобов'язаннями нашої держави і ЄС. Слід зазначити, що всі напрями правоохоронної діяльності Україна формує і реалізує з урахуванням *визнання поваги до демократичних принципів, верховенства права, ефективного врядування, надійного захисту прав людини і основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до різноманітності, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки*. Вказані засади є базовими принципами функціонування всього інституційного механізму ЄС і відображають спільне прагнення об'єднаних народів Європи досягти відповідного рівня соціального розвитку. Всі держави-члени ЄС своїми діями зобов'язуються сприяти збереженню і примноженню цих цінностей заради інтересів народів об'єднаної Європи. Слід відзначити, що на рівні ЄС серйозне порушення вказаних засад ЄС певною державою-членом є законною підставою для застосування стосовно цієї держави санкцій у вигляді припинення окремих прав, пов'язаних з членством в ЄС. Державні службовці, в тому числі й працівники правоохоронних органів України, зобов'язані враховувати це під час інформаційної комунікації з іншими суб'єктами. Зокрема, до числа першочергових пріоритетів діяльності правоохоронної системи України ми віднесемо такі:

- забезпечення особистої безпеки особи, забезпечення охорони суспільних відносин від протиправних посягань, створення у суспільстві умов, за яких можливе стабільне функціонування всієї системи державних органів. Результативність виконання вказаного завдання обумовлюється, перш за все, «гнучкістю» та компетентністю правоохоронних служб, взаємодією з громадянським суспільством та політичним керівництвом держави [6, с. 41];

- сприяння міжнародній стабільності та безпеці на основі ефективної багатосторонності, посилення співробітництва та діалогу між Сторонами з питань міжнародної безпеки та антикризового управління, зокрема з метою реагування на глобальні й регіональні виклики та основні загрози;

- правоохоронна політика держави має відповідати засадам Спільної політики безпеки і оборони України і ЄС (СПБО), а також недопущенню конфліктів та антикризового управління, забезпечення регіональної стабільності, роззброєння, нерозповсюдження, контролю над озброєннями та експортом зброї, а також поліпшення діалогу у цьому сегменті відносин. СПБО має для ЄС важливе значення з огляду на сучасні загрози цивілізаційного розвитку. Слід зазначити, що виходячи з положень Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору) від 07.02.1992 року інституційний механізм ЄС містить у своїй структурі наддержавні інституції реалізації і координації СПБО (Європейська комісія, Європейський парламент, Рада міністрів ЄС, Європол та ін.) [7];

- налагодження співробітництва в частині запобігання поширення зброї масового знищення, супутніх матеріалів і засобів їхньої доставки;

- розробка ефективної системи контролю над озброєнням, експортного контролю та заходів боротьби з незаконною торгівлею зброєю, зокрема стрілецькою і легкою;

- налагодження ефективної системи запобігання та боротьби з тероризмом відповідно до міжнародного права, міжнародних норм у сфері прав людини, а також відповідно до гуманітарного права та норм права, що регулюють статус біженців. Сьогодні тероризм став однією з найбільш актуальних і обговорюваних проблем світового порядку. Цілями терористичних актів є не тільки військові об'єкти та військові, але й найбільш уразливі цивільні об'єкти і цивільні особи. Акти терору спрямовані на розповсюдження масової паніки, лякання, підрив довіри до влади, її шантаж, окупації територій суверенних держав тощо. Терористичні прояви кидають виклик не тільки урядам країн, але й самому сучасному суспільному устрою. Тому кожен державний службовець зобов'язаний робити все можливе для організаційної і інформаційної протидії тероризму) (протидія тероризму має здійснюватися у напрямі обміну інформацією щодо терористичних угруповань та організованих груп, які здійснюють їх підтримку, обміну досвідом та інформацією про тенденції тероризму та стосовно засобів і способів боротьби з тероризмом, зокрема допомогу у технічній галузі та навчанні, обміну досвідом стосовно запобігання тероризму);

- забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів, зокрема відповідних документів Ради Європи;

- налагодження системи спільного управління міграційними потоками територіями та подальший розвиток всеохоплюючого діалогу щодо питань у сфері міграції, зокрема протидія нелегальній міграції, незаконного переправлення осіб через державний кордон та торгівлі людьми, а також включення проблемних питань у сфері міграції до національних стратегій економічного та соціального розвитку регіонів, звідки походять мігранти;

- розбудова ефективної системи запобігання та боротьби з легалізацією (відмиванням) коштів та фінансуванням тероризму. Із цією метою Сторони посилюють двостороннє та міжнародне співробітництво у цій сфері, зокрема співробітництво на оперативному рівні. Сторони забезпечують імплементацію відповідних міжнародних стандартів, зокрема стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (FATF) та стандартів, рівнозначних тим, які були прийняті ЄС;

- налагодження системи співробітництва правоохоронних інституцій України і ЄС, яка спрямована на протидію незаконному обігу наркотиків, зменшення обсягів їх постачання, торгівлі та попиту на наркотики, боротьбу з наслідками для здоров'я та соціальними наслідками наркозалежності, а також на більш ефективне запобігання відводу хімічних прекурсорів, що використовуються для нелегального виробництва наркотиків та психотропних речовин;

- комплексна і ефективна протидія перетину державного кордону нелегальними мігрантами, контрабанди товарів, вчинення економічних злочинів, злочинів у сфері оподаткування, здійснення корупційних дій як у приватному, так і в державному секторі, протидія підробці документів, боротьба з кіберзлочинністю;

- підвищення стандартів протидії протиправним явищам у сфері забезпечення екологічної безпеки, створення ефективного механізму транскордонного та міжрегіонального співробітництва (зазначимо, що в ЄС забезпечення екологічної політики є цілим відокремленим видом спільної державної політики. Так, починаючи з 1970 року і до сьогодні ЄС підписав 200 угод з питань захисту навколишнього природного середовища. Проте законодавче визнання пріоритетності екологічної складової суспільного розвитку не має великого значення, якщо воно не виконується належним чином. Саме тому в наш час завдання екологічної політики ЄС і України полягає, насамперед, в ефективній розробці і перспективній реалізації природоохоронних угод.

Практичне втілення зазначених пріоритетів у діяльності правоохоронної системи України залежить від системи взаємопов'язаних факторів. Найголовнішими з них є політична воля держави реалізовувати реформи, економічна спроможність держави і широка підтримка суспільства. При реформуванні правоохоронних органів України слід також усвідомлювати, що впровадження європейських еталонних стандартів правоохоронної діяльності має відбуватись за умови, коли примусові правоохоронні дії мають бути не основним, а похідним (допоміжним) засобом, що є на озброєнні у поліцейського апарату. Цю обставину, як зазначає О.Г. Степанова, слід обов'язково враховувати через те, що незважаючи на значні зрушення у бік формування правової держави за роки державної незалежності, в Україні залишаються рудименти, котрі істотно гальмують процеси розвитку громадянського суспільства і розбудови правової держави [8, с. 249]. Серед них – корупція, недовіра населення до влади, недосконалість законодавства, жорсткий характер політичної конфронтації у суспільстві, високий ступінь ризику підвищення влади посадовими особами правоохоронних органів службових повноважень. Саме від подолання зазначених проблем прямо залежить успішність євроінтеграції України, приведення вітчизняної правоохоронної системи до загальноприйнятих у ЄС стандартів функціонування, трансформації пріоритетів правоохоронної політики держави у відповідності до загальноприйнятих в Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 року № 1678-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Стаття 2021.
2. Порошенко: Угода про асоціацію – великий виклик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2014/03/21/poroshenko_uhoda_pro_asociaciju_velykyu_vyklyk
3. Маляренко В.Т. Суд, правоохоронні та правоохоронні органи України / В.Т. Маляренко: підручник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ebk.net.ua/Book/SptpoU/1-2/111.htm>
4. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – С. 366.
5. Подоляка А.М. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи / А.М. Подоляка // Віче. – 2009. – №18 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1643/>
6. Мелехин А.В. Организационно-правовой аспект деятельности силовых структур зарубежных стран: учеб. пособ. / А.В. Мелехина, А.Р. Попченко. – М.: ВНИИ МВД России, 1998. – 88 с.

7. Договор о Европейском Союзе от 07 февраля 1992 г. // Кашкин С.Ю. Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / Кашкин С. Ю., Кутафин О. Е., Четвериков А. О.; пер. с англ. А. О. Четвериков; под ред. С. Ю. Кашкина. – М.: ИНФРА – М, 2008. – С. 166-210.

8. Степанова О.Г. Пріоритети правоохоронної діяльності держави як члена Європейського Союзу (теоретико-правовий аспект) / О.Г. Степанова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». – 2014. – № 1106. – С. 247-249.

УДК 347.91/.95.01(477)

ПРОБЛЕМИ ВИОКРЕМЛЕННЯ ГАЛУЗЕЙ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Слинько Д. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
факультету № 1
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Анотація: статтю присвячено дослідженню підходів до виокремлення галузей у системі права. Здійснено аналіз юридичної літератури, присвяченої вивченню різновидів зазначеної категорії. Розглянуто галузі процесуального права України, надано їх характеристику. Визначено, що до складу процесуального права України входять адміністративно-процесуальна, господарсько-процесуальна, конституційно-процесуальна, кримінально-процесуальна та цивільно-процесуальна галузі.

Ключові слова: процесуальні норми; процесуальні галузі; процесуальне право; галузь права; предмет правового регулювання; метод правового регулювання; правовий режим; правова система; система права.

Анотация: статья посвящена исследованию подходов классификации отраслей в системе права. Осуществлен анализ юридической литературы, посвященной изучению разновидностей данной категории. Рассмотрены отрасли процессуального права Украины, представлена их характеристика. Сделан вывод, что в состав процессуального права Украины входят административно-процесуальная, хозяйственно-процесуальная, конституционно-процесуальная, уголовно-процесуальная и гражданско-процесуальная отрасли.

Ключевые слова: процессуальные нормы; процессуальные отрасли; процессуальное право, отрасль права; предмет правового регулирования; метод правового регулирования; правовой режим; правовая система; система права.

Annotation: the article is devoted to the study of the approaches of classification of branches in the system of law. The analysis of the legal literature devoted to the study of varieties of this category is carried out. The branches of procedural law of Ukraine are considered, their characteristics are presented. It is concluded that the procedural law of Ukraine includes administrative procedural, economic procedural, constitutional procedural, criminal procedural and civil procedure branches.

Key words: procedural norms; Procedural branches; Procedural law, branch of law; Subject of legal regulation; Method of legal regulation; Legal regime; legal system; System of law.

Проблема вдосконалення процесуальних норм права і, відповідно, диференціація процесуальних галузей права мають велике науково-практичне значення. Галузь права є категорією історичною, оскільки виникнення тих чи інших галузей права об'єктивно обумовлене і пояснюється природою самої системи права. Виникнення і формування галузей права взагалі і процесуальних галузей зокрема, відбувається під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників слід віднести ступінь розвитку, своєрідність відносин, наявність правових норм, що їх регулюють, до суб'єктивних – волю законодавця, спрямовану на встановлення чи зміну форм правозастосовної діяльності.

У правничій літературі сформувалися різні напрями розуміння стосовного того, які елементи входять до складу системи процесуального права, побудова якої досить жваво обговорюється правниками-науковцями. Вирішення цієї проблеми, як правило, залежить від розуміння тими чи іншими авторами меж юридичного процесу.

Одні автори вважають, що ця система складається із трьох самостійних галузей – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального й адміністративно-процесуального права [1, с. 51].

Інші вважають, що кожній галузі матеріального права властиві або самостійна галузь, або підгалузь процесуального права [2, с. 18; 3, с. 39-40].

Треті переконані, що в будь-якій матеріально-правовій галузі є процесуальні утворення (інститути) або навіть процесуальні норми, які, хоча й входять до змісту матеріально-правових інститутів, проте виконують важливі функції процедурного забезпечення реалізації останніх [4, с. 75].

На думку Д. М. Бахраха, сучасне процесуальне право включає лише дві самостійні процесуальні галузі (кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне) і підінститути багатьох галузей права, тобто систематизовані групи процесуальних норм, що обслуговують певні правові інститути [5, с. 9].

І.В. Атаманчук зазначає, що система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, яка містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, відокремлення кожного з

яких у якості складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин [6, с. 51].

Отже, галузі права – це центральні ланки структури права. У сучасних наукових напрацюваннях С.С. Алексєєва [7, с. 52-54] можна знайти такий поділ структури права на галузі: 1) профілюючі (базові), до яких належать конституційне право, адміністративне право, цивільне право, кримінальне право, а також процесуальні галузі права – цивільне процесуальне, кримінально-процесуальне, адміністративно-процесуальне; 2) спеціальні галузі – трудове право, земельне право, сімейне право, фінансове право, право соціального забезпечення; 3) комплексні галузі, до яких належать, зокрема, морське право, підприємницьке право.

Профілюючі (базові) галузі охоплюють головні правові режими (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право й відповідні їм процесуальні галузі) [8, с. 53]. Надаючи характеристику профілюючим галузям права, професор С.С. Алексєєв визначає їх фундаментальними та такими, що: виключно концентрують генеральні юридичні режими, групові методи правового регулювання; вирізняються юридичною чистотою, яскованою контрастністю, юридичною протилежністю, що виключає можливість взаємного субсидіарного застосування їх норм; є юридично первинними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який може використовуватися при формуванні правових режимів інших галузей; у своїй сукупності мають довершену архітектуру, чіткі закономірні залежності, ієрархічні зв'язки [7, с. 52-53].

П.П. Богущий зазначає, що кожна національна правова система містить у структурі права власні галузі, виокремлення яких поза об'єктивними обставинами носить суб'єктивний характер. Це визначається рівнем доктринального освоєння правової реальності [9, с. 40]. Демонстрацією цього є, зокрема, позиція В.С. Нерсесянца стосовно структури права, яка певною мірою відрізняється від викладеної позиції професора С.С. Алексєєва. Академік В.С. Нерсесянц у праві виокремлює основні галузі, до яких відносить конституційне (державне) право; адміністративне право; цивільне право; підприємницьке право; кримінальне право; трудове право; сімейне право; фінансове право; земельне право; природоохоронне право; цивільне процесуальне право; кримінально-процесуальне право; виправно-трудове право. Конституційному (державному) праву учений надає провідну роль серед усіх галузей права [10, с. 441-442].

А.О. Головіна, зосередившись на тому, що фундаментальні галузі містять початковий правовий матеріал, який використовується під час формування правових режимів інших галузей права, виокремлює материнські та дочірні галузі права. Під «материнською» вчена пропонує розуміти галузь, у межах якої виникло та розвивається певне правове утворення (підгалузь чи інститут права), яка стала або претендує на статус самостійної. Відтак, «дочірньою» слід вважати галузь, норми якої формувалися та розвивалися у межах самостійної галузі, і з якої у процесі закономірного історичного розвитку вона виокремилася [11, с. 11].

П.М. Рабінович, зазначаючи, що у різних країнах зміст, обсяг і назви галузей права можуть відрізнятися, у сучасному праві вбачає такі основні галузі: конституційне (державне), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, трудове, кооперативне, сільськогосподарське, соціально-забезпечувальне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове [12, с. 120].

О.Ф. Скакун за фундаментальністю норм, сконцентрованих у галузях права, розподіляє усі галузі на базові (фундаментальні), до яких відносить конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, та на спеціальні (конкретизуючі), до яких відносить трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче, фінансове. При цьому вона зазначає, що такий поділ галузей права ґрунтується на юридичній засаді – методі правового регулювання, а на підставі соціальної засади – сукупності суспільних відносин, виокремлюються комплексні галузі права, до яких належать господарське право, транспортне право, екологічне право та ін. [13, с. 364].

Можна погодитися з можливістю використання різних наукових підстав для класифікації галузей права, їх поділу на групи та певні системні комплекси. Однак слід зважити на необхідність застосування тих критеріїв, які відповідали би ґносеологічним основам права та його системи. Відтак, малосприйнятним є розподіл галузей права у його структурі, їх класифікації на підставі розрізнених означених юридичних та соціальних засад. Необхідно враховувати цілком справедливе зауваження С.С. Алексєєва про існування принципів у побудові структури права, певної логіки права, яка вичерпно реалізується у галузях права в цілому та у профілюючих (базових) галузях, зокрема [14, с. 388; 7, с. 54]. Лише використання характеристик, що належать до юридичної природи галузей права та її демонстрації у соціальному бутті (через регулювання суспільних відносин) дозволяє стверджувати, що логічним є здійснення класифікації галузей права на види. Найбільш виваженим та науково обґрунтованим є застосування для класифікації галузей права концепту «правовий режим».

Саме у такий спосіб, через використання правового режиму та особливостей взаємодії поділяє галузі права Ю.М. Оборотов, виокремлюючи профілюючі (фундаментальні) галузі – конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, процесуальне (цивільне, адміністративне, кримінальне); основні галузі – трудове, комерційне, сімейне, земельне, фінансове, кримінально-виконавче; комплексні галузі – податкове, транспортне, митне, екологічне, банківське та ін. [15, с. 31].

Ґрунтовну думку із цього приводу висловили автори академічного курсу з теорії держави і права, поділивши галузі права на підставі їх юридичного режиму на профілюючі (фундаментальні) – первинні за характером (конституційне, адміністративне, цивільне та кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право; спеціальні (формується відповідно до профілюючих) – трудове, сімейне, земельне, гірниче, водне, лісове, право соціального забезпечення тощо; комплексні – регулюють суспільні відносини у цілих сферах державного і громадського життя, використовують юридичні режими профілюючих та спеціальних галузей у поєднанні та взаємодії (господарське, аграрне, екологічне, морське, житлове тощо) [16, с. 393].

Автори колективного видання Одеської національної юридичної академії «Вступ до українського права» виокремлюють у правовій системі України фундаментальні галузі права, профілюючі галузі, процесуальні галузі

права (юридичний процес) та відокремлено – конституційне право, яке поєднується із втіленням ідеї конституціоналізму, як універсальним носієм теоретичної енергії цієї галузі права [17].

На думку С.М. Олейникова, галузі у структурі системи права України можна поділити на: 1) фундаментальні (профілюючі), які містять вихідний матеріал; 2) спеціальні, правові режими яких пристосовано до особливих сфер життя суспільства; 3) комплексні, які об'єднують різноманітні інститути фундаментальних та спеціальних галузей [18, с. 252].

Видокремлення у системі українського права фундаментальних галузей права, окрім правового режиму та вихідних положень щодо регулювання суспільних відносин, ґрунтується також на їх визначальному, системоутворюючому впливі стосовно формування усієї структури вітчизняного права, її компонентів. До фундаментальних галузей українського права необхідно відносити конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право. Серед фундаментальних галузей права особливе місце посідає конституційне право. Особливість цієї галузі права ґрунтується на зосередженні у ній як основоутворюючих правових інститутів, так і вихідних принципів системи національного права. За таких умов інші галузі права поглинають системоутворюючу енергію конституційного права і фактично не можуть вийти за встановлені у ньому правові межі. Однак вирішальне значення конституційне право має для системи публічного права. Із цього приводу справедливо зазначають М.П. Орзіх та А.Р. Крусян: «влада в системі конституціоналізму – це соціальне явище, об'єктивно необхідний регулятор суспільних відносин, який характеризується здатністю та реальною можливістю соціального суб'єкта реалізувати свою волю, використовуючи для цього спеціальні засоби (необхідні ресурси, закон, авторитет, силу, примус, традиції, звичаї та ін.)» [19, с. 124].

Окрім фундаментальних (базових) галузей права національної системи права ті галузі, які поширюють свій регулятивний вплив на певні сфери соціального буття з використанням лише їм притаманного юридичного режиму, варто визначити як профілюючі (спеціальні, конкретизуючі) [20, с. 301] галузі права. Однак принципових зауважень стосовно застосування того чи іншого терміна для визначення цієї великої групи галузей права не існує. Перелік таких галузей права не є постійним, оскільки його визначити неможливо з об'єктивних причин – через розвиток права, його динамічний характер, обумовлений цивілізаційними процесами.

Розглядаючи питання щодо місця процесуальних галузей права у системі права, доцільно звернути увагу на думку П.П. Богущого з цього приводу. Він зазначає, що віднесення до фундаментальних галузей права існуючих у системі права України процесуальних галузей є досить сумнівним, виходячи із їх онтологічних особливостей. Необхідно дотримуватися принципів поділу галузей права, які ґрунтуються на доктринально-визначених основах класифікації. За твердженням вченого, процесуальні галузі права неможливо вважати такими, що здійснюють будь-який активно-формулюючий вплив на інші галузі права. По суті процесуальні галузі права визначають порядок реалізації, захисту, охорони визначених матеріальними галузями права суб'єктивних прав учасників суспільних відносин або ж забезпечують процедуру реалізації матеріально-правових норм. Юридична природа процесуальних галузей права не дозволяє об'єднувати їх в одну групу з матеріально-правовими галузями, не порушивши усталеного підходу до класифікації, не порушивши, на думку С.С. Алексєєва, логіки права. Процесуальні галузі права, виходячи з їх правового режиму, належать до публічного права [9, с. 43].

З думкою про те, що процесуальні галузі не відносяться до фундаментальних, важко погодитися, оскільки, на нашу думку, дані галузі права містять вихідний правовий матеріал, який потім так чи інакше використовується при формуванні правових режимів інших галузей права та вичерпно концентрує генеральні юридичні режими, галузеві методи правового регулювання. Крім того, процесуальні галузі, їх норми пов'язані з усіма іншими галузями вітчизняного права, а також з галузями зарубіжних правових систем, норми яких в обов'язковому або факультативному порядку звичайно реалізуються в процесуальній діяльності держави, державних органів, посадових осіб.

На теперішній час до процесуальних галузей права відносять кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право та господарсько-процесуальне право [6, с. 72, 112]. О.О. Сидоренко, у свою чергу відзначає, що норми процесуального права містяться також у галузі конституційно-процесуального права. Натомість, процесуальні галузі права наділені власним предметом правового регулювання, який відрізняється від предмета регулювання матеріальних галузей права і включає організаційні відносини, котрі формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, яка пов'язана із застосуванням норм матеріального права [6, с. 72, 112].

У науці не викликає заперечень щодо статусу кримінально-процесуального й цивільно-процесуального права як самостійних профілюючих процесуальних галузей у структурі права. Вони представляють у діючій системі права традиційні галузі права, норми яких зосереджені у Кримінальному процесуальному та Цивільному процесуальному кодексах. Зазначені галузі сформувалися під впливом специфічних особливостей реалізації матеріальних норм кримінального і цивільного права [21, с. 151].

Оскільки кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне галузі права характеризуються тим, що: 1) є юридично первісними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який використовується певною мірою під час формування правових режимів інших галузей права; 2) вичерпно концентрують генеральні юридичні режими, їх доцільно, на нашу думку, віднести до фундаментальних (профілюючих) галузей системи права.

Вартою уваги є точка зору, згідно з якою критерій істини в питанні автономії того або іншого процесу полягає також у тому, чи забезпечують традиційні процесуальні форми (цивільний і кримінальний процес) потреби даної галузі матеріального права [22, с. 85]. З цих позицій можна стверджувати про формування адміністративно-процесуального і конституційно-процесуального права як самостійних галузей процесуального права, хоча вони перебувають ще лише в початковій стадії формування [8, с. 117]. Оскільки для втілення конституційних приписів у життя є недостатнім закріплення їх у Основному законі, проголосивши нормами прямої дії, необхідно створити

конкретні процедурні механізми реалізації кожної із цих норм. Галузь конституційно-процесуального права, виступаючи як своєрідна надбудова над матеріальним конституційним правом, покликана сприяти реалізації його нормативних приписів [23, с. 63-64] та виконує стосовно нього допоміжну роль [24, с. 12-13]. Відповідно, з урахуванням того, що в галузях адміністративно-процесуального та конституційно-процесуального права головний правовий режим відповідних галузей права конкретизується, модифікується з метою пристосування його до особливих потреб життя суспільства, пропонуємо зазначені галузі віднести до спеціальних (конкретизуючих) галузей права.

Крім того, можна стверджувати, що адміністративно-процесуальне та господарсько-процесуальне право отримали характер самостійних процесуальних галузей у зв'язку із прийняттям відповідних кодексів [25-26], визнанням на конституційному рівні та створенням системи адміністративних і господарських судів.

На наш погляд, специфіка господарсько-процесуального права (такі особливості юридичної своєрідності, як особливий склад суб'єктів, особлива компетенція владного суб'єкта, предмет пізнавальної діяльності, структура процесу, специфіка змісту окремих інститутів і т.д.) дозволяє зробити висновок, що господарсько-процесуальне право – це самостійна спеціальна (конкретизуюча) галузь процесуального права, на відміну від галузі цивільно-процесуального права, яка є фундаментальною (профільною) в системі українського права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право / В. Д. Сорокин. – М.: Юрид. лит., 1972. – 240 с.
2. Горшенев В. М., Дружков П. С. О системе процессуального права в советском государстве // Вопросы правоведения. – Новосибирск, 1970. – Вып. 5. – С. 12-24.
3. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. / Под ред. В.М. Горшенева, П.Е. Недбайло. – М., 1976. – 280 с.
4. Процессуальные нормы и отношения в советском праве / Под ред. И.А. Галагана. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного ун-та, 1985. – 208 с.
5. Бахрах Д. Н. Юридический процесс и административное судопроизводство // Журнал российского права. – 2000. – № 9. – С. 6-17.
6. Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Атаманчук Ірина Володимирівна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 196 с.
7. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2002. – 608 с.
8. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 240 с.
9. Богуцький П.П. Військове право у системі права України [Текст] ... дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Богуцький Павло Петрович; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2009. – 216 с.
10. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства : учебн. для юрид. вузов и фак. / В.С. Нерсесянц. – М. : Издат. гр. НОРМА-ИНФРА – М., 1999. – 552 с.
11. Головина А. А. Критерии образования самостоятельных отраслей в системе российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. А. Головина. – М.: МГЮА им. О. Е. Кутафина, 2012. – 34 с.
12. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – 5-е вид., зі зм. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
14. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия : Опыт комплексного исследования. – М. : Статут, 1999. – 711 с.
15. Оборотов Ю.М. Теория держави і права (прагматичний курс) : екзамен. довідник. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 348 с.
16. Теория держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
17. Вступ до українського права / за ред. С.В. Ківалова, Ю.М. Оборотова. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 616 с.
18. Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2009. – 584 с.
19. Орзіх М.П. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права : монографія / М.П. Орзіх, А.Р. Крусян. – К. : Алеута, 2006. – 290 с.
20. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
21. Сидоренко О.О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди: монографія / О.О. Сидоренко. - Х.: Право, 2014. – 192 с.
22. Мельников Ю. И. О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского права / Ю. И. Мельников // Проблемы социалистической законности: респ. научн. сб. – Х., 1988. – Вып. 22. – С. 81–86.
23. Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України: монографія / О.П. Євсєєв. – Харків. Видавництво «ФІНН». 2010. – 184 с.
24. Конституционный судебный процесс: учеб. для ВУЗов / отв. ред. д.ю.н., проф. М.С. Саликов. – М.: Изд-во НОРМА, 2003. – 416 с.
25. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 року № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
26. Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 6. – Ст. 56.

УДК 34.01:342.3

**ДЕСУВЕРЕНИЗАЦИЯ, РАЗГОСУДАРСТВЛЕНИЕ И ПРИВАТИЗАЦИЯ
ГОСУДАРСТВ КАК КЛЮЧЕВЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ
СИСТЕМ СОВРЕМЕННОСТИ**

Жук Н. А.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина

Аннотация: в статье поднимается одна из важнейших из многоаспектных проблем современного государствоведения – проблема десуверенизации государств, феномен которой можно обозначить как процесс их разгосударствления с последующей приватизацией его материальных и функциональных активов частными структурами. Рассматриваются истоки этого процесса, некоторые аспекты его механизма и инструментария, а также его политико-правовые последствия.

Ключевые слова: государственный суверенитет, народный суверенитет, «парад суверенитетов», десуверенизация, разгосударствление, приватизация государства, дисфункциональное государство, неолиберальный глобализм, «открытое общество», транснациональные корпорации и банки, «мюнхенская речь», «феномен Трампа».

Анотация: у статті піднімається одна з найважливіших із багатоаспектних проблем сучасного державознавства – проблема десуверенізації держав, феномен якої можна позначити як процес їх роздержавлення з подальшою приватизацією їх матеріальних і функціональних активів приватними структурами. Розглянуто витoki цього процесу, деякі аспекти його механізму та інструментарію, а також його політико-правові наслідки.

Ключові слова: державний суверенітет, народний суверенітет, «парад суверенітетів», десуверенізація, роздержавлення, приватизація держави, дисфункційна держава, неолиберальний глобалізм, «відкрите суспільство», транснаціональні корпорації і банки, «мюнхенська промова», «феномен Трампа».

Annotation: one of the most important multidimensional problems of modern government is raised in the article - the problem of desuverification of states, the phenomenon of which can be described as the process of their denationalization, followed by the privatization of its material and functional assets by private entities. The origins of this process, some aspects of its mechanism and tools, as well as its political and legal consequences are examined.

Key words: state sovereignty, people's sovereignty, «parade of sovereignties», desuveration, denationalization, state privatization, dysfunctional state, neoliberal globalism, «open society», transnational corporations and banks, «Munich speech», «Trump phenomenon».

Вопрос десуверенизации государств, или, иными словами, их «разгосударствление», преобразование в некую дисфункциональную аморфную надстройку через поступательную приватизацию государственных суверенных прав и функций, государственных институтов и учреждений, либо же в протокорпорацию, управляемую топ-менеджментом в интересах собственника, которым в таком случае отнюдь не является народ, интересен со многих позиций. В том числе, как одна из основных общемировых закономерностей и одновременно одно из неизбежных следствий полномасштабной, с 1991 года, реализации западной модели неолиберального глобализма с его концепцией «открытого общества», основой которого выступает идея ликвидации всех форм идентичности всех субъектов социальных отношений, начиная от человека и заканчивая государством как таковым. Проводимый сегодня процесс разгосударствления направлен не просто на некое сужение сферы функционирования государства с целью расширения сферы самореализации и самоуправления общества - отнюдь. Этот процесс нацелен на полное устранение суверенного государства с политической и экономической площадок мировой арены, ликвидацию его как актёра этой игры, его замену гегемоном нового мирового порядка – транснациональными корпорациями и банками (далее – ТНК и ТНБ).

Следует отметить, что этот процесс до недавнего времени протекал довольно разнородно и несинхронно в различных типах общественно-политических систем. Так, в большинстве западных (преимущественно – англосаксонских) системах сфера частного всегда превалировала над публичной (т.е. сферой функционирования государства) даже в тех областях, которые с позитивистской точки зрения должны входить в круг суверенных прав государства, проистекающих из его признаков и самой его сущности, а именно сферах финансов, природных ресурсов, общественной и национальной безопасности, которые в этих системах отнесены преимущественно к сфере частного интереса. Для подтверждения этого достаточно взглянуть на правовой статус Федеральной Резервной Службы США, обеспечивающий эмиссию американского доллара – главной мировой валюты, а также обратить внимание на то, что все учреждения пенитенциарной системы Соединенных Государств Америки находятся в частной собственности.

Напротив, в странах незападного цивилизационного пути развития – соцстранах, странах Ближнего и Дальнего Востока – сфера публичного доминировала над сферой частного, что, естественно, находило свое отображение и в развитии правовой системы и ее элементов. Так, целый ряд привычных нашему слуху отраслей права возникли именно в советский период в силу исключительности социалистической модели хозяйствования, в которой ключевым и ведущим субъектом всех экономических отношений является не индивид и не частный субъект, как в либеральной экономической модели, а суверен – государство. К числу таких следует отнести отрасли лесного и

водного права, законодательство о недрах, в определенной мере законодательство об административных правонарушениях, неизвестное, к примеру, США.

Однако процесс, начавшийся с возникновения на территории бывшего СССР полутора десятков независимых суверенных национальных государств и получивший свое продолжение в распаде Чехословакии и Югославии, что в научной и публицистической литературе получило название «парад суверенитетов», ознаменовал собою не только возможность достижения общественного процветания в пределах новой суверенной государственности, но и возникновение новых вызовов, сопряженных с необходимостью эту новообретенную суверенность и независимость обеспечивать собственными средствами в условиях действия новых общемировых угроз и серьезного нарастания глобального системного кризиса существующего общественно-технологического уклада. Тем не менее, с момента вынужденного и неосознанного как по своей сути, так и по своим последствиям перехода обществ постсоветского пространства к либеральной парадигме развития задача осуществления полномасштабной либерализации экономики, идеологии и политики поставила задачу, по сути, полного разгосударствления этих государств. Приватизация предприятий посредством ваучеризации и распада земель – набор понятий, обозначавших инструменты финансово-экономической игры, совершенно чуждых и непонятных постсоветскому человеку, но механизм действия которых был отлично ясен тем, кто стремился в кратчайшие сроки захватить созданные несколькими поколениями советских людей общественные блага и народные богатства в частную собственность.

Наряду с открытой приватизацией промышленно-производственной сферы и скрытой приватизацией земельного и природно-ресурсного фондов, осуществляемой, в том числе, в пользу зарубежных «инвесторов», в постсоветских системах активно приватизировались сферы жилищного фонда, общественных коммуникаций, инфраструктуры и связи, строительства, транспорта, масс-медиа, дошкольного воспитания, образования и науки, здравоохранения, культуры, вооруженных сил и национальной безопасности. При этом важно понимать, что отпадение любого элемента в каждой из этих сфер неумолимо означает естественное уменьшение не только суверенитета государства, но и суверенитета народа, лишаящегося, таким образом, материальных источников возможности развития всех сфер жизнедеятельности общества как единой общности.

Десуверенизации этих государств способствовало и соответствующее реформирование их политических и информационных систем. После внедрения в политические системы под лозунгами демократизации и предложением создания и развития инфраструктуры гражданского общества сетей иностранных агентов, финансируемых зарубежными правительствами и продвигающих свои экономические и политические интересы, вершиной процесса десуверенизации постсоветских государств можно полагать установление над некоторыми из них внешнего управления и внешнего контроля, осуществляемого, в том числе, посредством продвижения иностранными субъектами своих ставленников (нередко даже не священных с странами своего будущего пребывания институтов гражданства) на ключевые государственные должности.

Гегемония в современном мире т.н. «хозяев денег» (весьма меткое обозначение, введенное проф. В.Ю. Катасоновым) [1] – собственников финансово-банковских учреждений обуславливает особое внимание к финансово-банковской и денежной сферах (именно в них проявляется важнейший аспект суверенитета государства), состояние дел в которых и выступает «лакмусовой бумажкой», четко демонстрирующей степень суверенности государства. Авторитетнейшие экономисты современности на основе глубоких исследований этого вопроса делают крайне неутешительный вывод об абсолютной подконтрольности и зависимости финансово-банковских учреждений большинства современных, в том числе, постсоветских, государств от структур внешнего наднационального финансово-денежного контроля, находясь в многоуровневой системе подчинения последним, начиная от Международного Валютного Фонда (МВФ) и ФРС и заканчивая американской налоговой системой, осуществляющей налоговый контроль за ними в пределах реализации положений имеющего экстерриториальную сферу действия закона США о налогообложении иностранных счетов (FATCA) 2010 года [2].

Наконец, еще один удар по суверенному государству наносит процесс поступательной передачи правящими элитами ряда государственных функций частным структурам и уменьшения, таким образом, сферы компетенции соответствующих органов государственной власти. Так, в Украине этот процесс можно наблюдать на примере передачи полномочий по регистрации прав на недвижимое имущество и их ограничение от соответствующих государственных структур частным субъектам [3], равно как и ликвидацию монопольной государственной функции по исполнению судебных решений и ее передачу частным структурам [4], осуществленную, в том числе, под предложением реформирования судебной системы.

Еще более зловещей выглядит попытка окончательно расправиться с помощью уменьшения функциональной нагрузки государства с социальным государством. В последние годы в странах Запада все чаще со стороны правящих элит звучат призывы окончательно отказаться от реализации государствами функций в социальной сфере, что, безусловно, можно рассматривать как активизацию экономически господствующих групп мира окончательно решить «вопрос о собственности», отказаться от концепции социального государства и наконец-то перейти к реализации построения государства на основе концепции социального дарвинизма, в котором у слабейших и наименее защищенных слоев населения не будет ни малейших шансов не только на общественное процветание, но даже на физическое существование. Как известно, отмашку этому процессу в 2014 году дала Литва, министр здравоохранения которой Риманте Шалашявичюте предложила малоимущему населению государства активизироваться в направлении добровольного ухода из жизни, заявив: «Литва не социальное государство, где паллиативная помощь доступна всем нуждающимся. Эвтаназия может быть хорошим выбором для бедных людей, которые в силу бедности не имеют доступа к медицинской помощи» [5].

Итак, озвученная в названии статьи проблематика – многогранная, неоднозначная и многоаспектная. Это обусловлено ее сопряженностью с целым рядом вопросов научно-академического и практического характера, поднимаемых и развязываемых почти во всех сферах человеческого знания и человеческой деятельности. Так,

государственный суверенитет и его реальный внешне- и внутренне политический и экономический объём предопределяется отнюдь не буквой Основного закона и нормами международного права, которыми этот суверенитет провозглашен и гарантирован, а стратегичностью мышления и адекватностью политики национального прайвительства, его подлинными приоритетами, а также степенью реализации суверенитета народа.

Неоднозначность этой проблематики объясняется многообразием народов, составляющих человечество, с присущим этому разнообразием мировоззренческих взглядов, проявляющегося, в том числе, в наличии противоположных мнений в отношении оценки государства как идеи и как ее воплощения в виде конкретной организационной надстройки общества, его исторической, социальной, политической и экономической ценности, равно как и отношением к осуществляющемуся ныне процессу глобализации и сопутствующим ему трансформациям общественно-политических институтов (в том числе, государства), их признаков, сущности и форм. В части первого отличной иллюстрацией этого выступает наблюдение, сделанное испанским философом Хосе Ортега-и-Гассетом. Размышляя над вопросом о «государстве как высшей угрозе», сама формулировка чего в свете лавинообразного установления в странах Европы в 1920-30-х годах (времени написания и публикации его работы «Восстание масс») тоталитарных режимов, философ, отмечает, что «главная опасность цивилизации – полностью огосударственная жизнь, экспансия власти, поглощение государством всякой социальной самостоятельности» [6, с. 145], тем не менее, призывает обратить внимание на различие в оценках роли государства в разрешении общественных проблем и предотвращении общественных угроз, какое демонстрируют разные общества в сходных ситуациях. Так, сравнивая меры, предпринятые во Франции и Англии в ответ на значительный рост преступности в начале XIX века, вызванный ростом пролетариата (во Франции поспешили создать многочисленные отряды полиции, а в Англии – не предпринимать равным счетом ничего, терпя преступность), философ приводит цитату английского писателя Джона Уильяма Уорда, отмечающего, что в Англии «люди смирились с беспорядком, сочтя это платой за свободу», и далее: «У парижан – блистательная полиция, но они дорого платят за этот блеск. Пусть уж лучше каждые три-четыре года полудюжине граждан сносят голову на Ратклиф-роуд, чем сносить домашние обыски, слежку и прочие ухищрения Фуше» [6, с. 150]. Таким образом, подводит итог Х. Ортега-и-Гассет, «налицо два разных понятия о государственной власти. Англичане предпочитают ограниченную» [там же].

Если же анализировать этот вопрос с т.н. глобалисткой повестки дня, то очевидно следующее. Странники глобализма в его неолиберальном западном формате, подразумевающим дальнейшее укрепление могущества ТНК и ТНБ, в первую очередь, за счет государств и путем их разграбления, будут выказывать всяческую интеллектуальную и пропагандистскую поддержку продвижению идеи дальнейшего ограничения национальных и государственных суверенитетов, нивелирования ценности идеи суверенного государства, ограничения его функционального назначения через передачу традиционно присущих ему суверенных функций (в том числе, в ключевых системообразующих сферах законодательства, национальной безопасности, обеспечения правопорядка, денежно-финансовой системы, социального обеспечения, образования, здравоохранения, духовно-культурной сфере и т.п.) частным структурам, представленным сегодня, как мы понимаем, не национальными, а транснациональными, т.е. совершенно инородными, чуждыми и откровенно враждебными народам корпорациями. Напротив, сторонники идеи сохранения многообразия мира и культурной идентичности народов, недопущения утверждения в мире любой формы гегемонии, унификации и тоталитаризма, всеми доступными средствами будут ратовать за необходимость сохранения суверенного государства как единственно доступного народам механизма охраны и защиты собственной идентичности и своих природных богатств от внешнего давления и внешней агрессии, выказываемой адептами идеи унифицированного глобализма.

Итак, как уже отмечено, акценты и приоритеты исследовательского и практического интереса к данной проблематике заметным образом различаются как во временном разрезе развития человеческой истории, так и в ее пространственном проявлении, а равно - в контексте мировоззренческого разнообразия народов. И, тем не менее, есть некие опорные точки, которые мы полагаем важным обозначить в качестве некоего итога наших размышлений.

Во-первых, это то, что проблема «десуверенизации» государства является процессом, противоположным процессу становления, укрепления и функционирования государства суверенного. Соответственно, для понимания сути этого процесса, который сегодня является одной из очевидных тенденций развития множества политико-правовых систем, а также занимает ключевое место в риторике неолиберального развития экспертного сообщества глобалистского толка крайне важно понимать исторические вехи и механизм зарождения, формирования и утверждения государства суверенного.

В этой связи не лишне вспомнить, что формулировке и утверждению в странах Европы стройной концепции государственности нового типа (постфеодальной, неимперской, протонациональной, светской, иными словами – суверенной) европейцы обязаны, прежде всего, политико-правовым размышлениям известной «троицы» – Н. Макиавелли, наполнившего понятие властителя («государя») качественно новым смыслом [7], Т. Гоббсу, обосновавшему необходимость наличия стройной политической организации общества – т.н. «левиафана» [8], и, наконец, Жану Бодену, озвучившему проблему суверенной власти и развившего учение о ней [9]. Но если для этих мыслителей эпохи позднего европейского Средневековья ключевой виделась задача обособления публичной государственной власти от властей иного рода – прежде всего, папской, а также поместно-феодальной путем выведения формулы суверенных политических прав собственно государства (буржуазного) и поиска источников его суверенной мощи, то куда более мощное и качественно новое звучание суверенность государства приобретает в XIX в. – эпохе начала и победного утверждения на всем европейском пространстве концепции национального государства, что было вызвано рядом факторов, в том числе, очередной европейской междуусобицей, по-новому перекроившей границы Франции, Бельгии и Голландии, особым подъемом национального сознания народов Балкан и их освободительными, при помощи Российской Империи, войнами против Османской империи, объединением

Италии, и, наконец, осознанием германцами в ходе кровавой внутренней резни своей идентичности и объединения на этой основе в единую мощную государственность.

Во-вторых, что, начиная с эпох Европейского Ренессанса и Просвещения вплоть до эпохи рыночного капитализма и даже до 1990-х г.г. научные и общественные дискуссии о государстве в контексте характера его взаимоотношений с гражданским обществом велись преимущественно в плане поиска оптимальных схем разграничения сфер приоритетного функционирования государства как публичной сферы и общества как сферы частных интересов, допустимых пределов вмешательства государства в жизнедеятельность общества, а также посредством разработки соответствующих концепций государства – от всепроникающего государства, ограниченного демократическими процедурами и правовым законом государства до государства – «ночного сторожа», «минимального государства» и даже «ультраминимального государства» Р. Нозика [10], функционирующих в условиях «невидимой регулирующей руки рынка» и все поглощающего господства денег.

Однако после 1991 г., ознаменовавшегося разрушением СССР и распадом Варшавского блока, что открыло путь неолиберальной глобализации, общемировая дискуссия о характере взаимодействия государства и общества переместилась в совершенно иную плоскость. В этот период не только поднимается вопрос о целесообразности ограничения суверенной власти государств в угоду диктату времени, выводящего на первый план частные корпорации, но и развивается тезис о возможности (а в отдельных случаях – даже необходимости) скорейшего уничтожения суверенитета государства и вообще об отмирании государства как рудимента, пережитка старого мирового правопорядка, не способного противодействовать победоносно шагающей глобализации [11]. Доктринальной основой продвижения такого рода идей в жизнь стала концепция «открытого общества» К. Поппера [12], главным финансовым спонсором ее реализации – Фонд Дж. Сороса Институт «Открытое общество» [13], а структурным инструментарием – сеть «дочерних» организаций этого Фонда, действующих во многих странах мира, и созданные Соросом высшие образовательные учреждения. К примеру, одним из последних есть Центрально-Европейский Университет в Будапеште, который, по заявлениям венгерского правительства В. Орбана, «является всего лишь псевдогражданской организацией-агентом» [14]. Примечательно, что согласно изменениям, внесенным в апреле 2017 г. в закон Венгрии об образовании, этот университет может подлежать закрытию ввиду его незаконной деятельности, что можно рассматривать как попытку правительства активизироваться в направлении восстановления государственного суверенитета, заметно ограниченного не только в следствии евроинтеграции, но, в первую очередь, либерализации, глубоко проникшей и в сферы образования и науки.

Таким образом, учитывая очевидные успехи неолибералов глобалистского толка в продвижении их ценностной платформы и расширении сферы влияния их организационных финансово-валютных, торговых, военных и политико-экономических структур (в том числе, МВФ, ВТО, НАТО и ЕС), в том числе, за счет постсоциалистического пространства, к середине 2000-х годов вопрос о судьбе суверенного государства как такового можно было полагать полностью решенным, и решенным не в его пользу. И, тем не менее, в 2007 году произошло событие, ознаменовавшее радикальный поворот в глобальной политико-правовой дискуссии – выступление президента России В.В. Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности 10 февраля 2007 года, посвященное проблемам однополярности современной мировой политики [15]. Итогом этого выступления стало возвращение вопроса о суверенитете государства в глобальную повестку дня не только в качестве предмета научных и общественных дискуссий, но и в качестве важнейшего принципа и одновременно залога мирового правового порядка.

В-третьих, что процесс борьбы обществ за суверенитет государства (его утверждение и укрепление), а затем – за его ограничение вплоть до призывов к его фактическому упразднению, и опять – за возвращение к состоянию суверенного государства – есть вполне закономерным, волнообразным и в то же время цикличным, который в своем развитии – от зарождения через свой пик до упадка – подчиняется тем же законам, что и все другие общественные явления. В то же время исключительность настоящего момента бытия, когда решается судьба большинства известных и привычных нам явлений, форм и состояний окружающего нас мира, ставит вопрос о значимости этого свойства государства на невиданную доселе высоту, ибо от его разрешения зависит, без преувеличения, судьба человечества, которое, в случае утраты политических гарантий своего цивилизационного разнообразия, утратит и шанс на единство в этом многообразии.

В-третьих, что представления об этом свойстве государства – как в части его истоков и его сути, а также в части перспектив его эволюции существенно разнятся в западной (неолиберально-технократической) и незападной (религиозной и традиционной) системах мировоззрения. Так, если представители первой (причем как в ходе обоснования его утверждения, так и обоснования его ограничения) апеллируют к разуму и рациональности, то представители второй – к воли Всевышнего и традиции, что, конечно, находит свое отражение в соответствующих научных школах. Таким образом, если для западных интеллектуальных школ проблема эволюции свойства суверенитета государства вплоть до его полной ликвидации обуславливается лишь ходом времени (линией прогресса) и рациональной потребностью, то для народов традиции (стран Востока, а также православных народов) вопрос суверенитета государства относится к сфере сакрального, ибо государство здесь воспринимается не просто как территория с определенными ресурсами и населением, выполняющим соответствующий набор компетенций и функций, а как Храм (Ковчег), призванный хранить завет и наследие предков.

Весьма показательным в этой связи представляется отказ Президента Македонии Георгия Иванова вручить ставленнику Дж. Сороса Зорану Заеву мандат на формирование правительства в начале марта 2017 г. и его заявление в ответ на соответствующие требования прозападной оппозиции: «Пока я являюсь президентом Республики Македонии, я не дам мандат ни человеку, ни партии, которые выступают в своей платформе или программе за нарушение суверенитета, территориальной целостности и независимости страны. Ибо я считаю, что это фундаментальные ценности, которыми никто не имеет права торговать. И я не намерен отступать от

них. У нас нет запасной страны. Республика Македония является единственной страной, которая у нас есть. И у нас нет никакого исторического права разрушать то, за что боролись и умирали несколько поколений. Они оставили нам эту страну чтобы мы оставили ее еще не рожденным нашим детям и потомкам» [16].

Соответственно, размышляя об этой проблеме в условиях развернувшейся после 1991 года острейшей борьбы за формат и концепт нового мирового порядка, обозначенной С. Хаттингтоном как «столкновение цивилизаций» [17] (в самом широком понимании – Запада и Востока) следует учитывать, что в ходе этого противостояния решается и судьба суверенитета государства – либо его сохранения, на чем настаивают условно страны Востока, либо его упразднения, к чему стремится коллективный неолиберальный Запад.

И, наконец, последнее. Сегодня, как это уже неоднократно бывало в ходе истории человечества, тщательно разработанный стратегами неолиберального глобализма план упразднения суверенных государств нарушен т.н. «феноменом Трампа» [18] (имеется в виду 45-й Президент США Дональд Трамп, который вопреки чаяниям и усилиям транснационального либерального эстеблишмента победил на президентских выборах 2016 года) - выражением, широко используемым мировым экспертным сообществом для обозначения процесса возрождения национально- патриотического народного сознания и появлением в качестве ответа на этот общественный запрос на политическом Олимпе мира плеяды политиков, позиционирующих себя патриотами своей нации и сторонниками процесса возрождения суверенной государственности как противовеса неолиберальному глобализму. Ярлык «популистов», как пренебрежительно именуют их приспешники неолибералов [19], прочно приклеен масс-медиа к таким нынешним лидерам держав как Д. Трамп (США), В.В. Орбан (Венгрия), М. Додик (Республика Сербская), Г. Иванов (Македония), Р. Дутерте (Филиппины), а также лидерам патриотических общественных движений М. Ле Пен (Франция), М. Сальвини (Италия) и многим другим, весьма четко и недвусмысленно заявившим о своем намерении восстановить и обеспечить суверенитет своих государств, выведя их из-под контроля ТНК и ТНБ. И это, безусловно, может радикальным образом изменить запущенный в мир процесс десуверенизации, разгосударствления и дальнейшей приватизации государств, а, значит, сохранить на общественно-политической арене феномен суверенного государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Катасонов В.Ю. Хозяева денег. 100-летняя история ФРС. – М.: Изд-во Алгоритм, 2014. – 288 с.
2. Д. Чистов. Правила диктуют США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2012/02/21/fatka.html>
3. О внесении изменений в Закон Украины «О государственной регистрации прав на недвижимое имущество и их ограничений» и другие законодательные акты Украины: Закон Украины от 11 февраля 2010 № 1878-VI.
4. Об органах и лицах, осуществляющих принудительное исполнение судебных решений и решений других органов: Закон Украины от 02.06.2016 г. № 1403-VIII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=86715
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://annatubten.livejournal.com/423059.html>
6. Хосе Ортега-и-Гассет. Восстание масс. – АСТ, Ермак, 2005. – Эл. версия. 676 с.
7. Макиавелли Н. Государь. – М., Планета. – 1990.
8. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. – М., Мысль, 2001.
9. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Антология мировой политической мысли: в 5 т. – М., 1999.
10. Роберт Нозик. Анархия, государство и утопия / М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.
11. Жак Аттали. Краткая история будущего. – Питер, 2014.
12. Карл Поппер. Открытое общество и его враги. – США, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.com/book/popper_karl/otkritoe_obschestvo_i_ego_vragi.html
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фонды_«Открытое_Общество»
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.euronews.com/2017/04/06/everything-you-need-to-know-about-the-central-european-university-controversy>
15. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mediamera.ru/post/9244>
16. Детально о причинах и ходе развития этого политического конфликта в Македонии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://macedonia.polpred.com/?cnt=161&ns=1&sector=>
17. Хаттингтон С. Статья «Столкновение цивилизаций» // Foreign Affairs, 1993.
18. Семих Идиз Феномен Трампа в Америке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20151226/234931632.html>
19. Трамп-популист VS Трамп-прагматик. Кто победит? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trust.ua/news/133766-tramp-populist-vs-tramp-pragmatik-kto-pobedit.html>

УДК 340.111

ДЕМОКРАТІЯ, ПРАВО, МОРАЛЬНІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Воронова І. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
старший науковий співробітник

Анотація: акцентовано увагу на особливостях взаємодії правових засобів, принципів і норм моральності, як провідної регулятивної основи становлення, функціонування і розвитку демократичного суспільства. Обґрунтовано тезу про значущий вплив принципів і норм моралі (моральності) на основні процеси правового регулювання життєдіяльності демократичного суспільства.

Ключові слова: правова держава, право, норми права, правові цінності, правові закони, права і свободи особистості, норми моралі.

Аннотация: акцентируется внимание на особенностях взаимодействия правовых средств, принципов и норм нравственности как ведущей регулятивной основы становления, функционирования и развития демократического общества. Обосновывается влияние принципов и норм морали (нравственности) на основополагающие процессы правового регулирования жизнедеятельности демократического общества.

Ключевые слова: правовое государство, право, нормы права, правовые ценности, правовые законы, права и свободы личности, нормы морали.

Annotation: attention is focused on the peculiarities of interaction of legal means, principles and norms of morality as the leading regulatory basis for the formation, functioning and development of a democratic society. A significant influence of the principles and norms of morals (morality) on the fundamental processes of the legal regulation of the life activity of a democratic society is substantiated.

Key words: the rule of law, law, rules of law, legal values, legal laws, individual rights and freedoms, moral norms.

Постановка проблеми. Актуальним питанням співвідношення права і норм суспільної поведінки в науковій літературі приділяється пильна увага. При цьому центральне місце займає проблема взаємодії права і моралі (моральності). У дослідженні названих проблем вагомий внесок здійснили М. А. Вороніна, М. П. Карсева, Г. В. Мальцев, А. В. Міцкевич, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, О. Ф. Скакун, В. Д. Ткаченко, М. В. Цвік, О.О. Якуба і багато інших вчених.

У сучасних умовах демократизації суспільного життя, формування основ соціальної і правової держави, зміцнення прав і свобод особистості особливого практичного значення набуває необхідність подальшого виявлення особливостей взаємодії ціннісного потенціалу права і моралі, що займає провідне місце в системі нормативного регулювання багатограних суспільних відносин. Особливу значущість цього виду регулятивної взаємодії додає важлива обставина, що зумовлює на сьогодні певний дефіцит моральних начал у життєдіяльності суспільства при одночасному розвитку інститутів демократії. У той же час, у системі чинного законодавства все більшу роль мають відігравати правові закони, яким властиві ознаки, що необхідні для сприйняття ціннісного потенціалу моралі (моральності). Ось чому вивчення цих проблем зберігає свій актуальний характер.

Виклад основного матеріалу. У процесі розвитку інститутів демократії чинне законодавство покликане набувати все більш помітний морально-етичний відтінок, ставати справжньою соціальною і духовною цінністю. Право відображає норми моралі, спирається на них [1, с. 229]. У життєдіяльності значної частини членів суспільства завжди мають бути затребувані неминущі моральні цінності, пов'язані з справедливістю, честю, гідністю, добрим ім'ям, підвищеною соціальною відповідальністю, непримиренністю до зла.

Людина, як істота соціальна (суспільна), не може задовольнятися лише своїм суто внутрішнім світом, їй об'єктивно необхідно вступати в стосунки з іншими індивідами, що володіють своїми індивідуальними поглядами на життя. Але під впливом багатогранного соціального життя у членів суспільства формуються загальні духовно-поведінкові начала (принципи і норми), яких необхідно дотримуватися в різних життєвих обставинах. Поступово індивідуальні моральні підвалини поєднуються з моральними вимогами і принципами всього соціуму.

Сутнісними компонентами норм моралі (моральності) виступають категорії добра і зла, честі і безчестя, гуманного і жорстокого, справедливого і несправедливого. Зазначений вид соціальних норм є правилами поведінки членів суспільства, які оцінюються з позицій добра і зла, інших духовних критеріїв. Оцінка вчинків людей за шкалою добра і зла, піднесеного і низького, морального і аморального та відповідна реакція на ці вчинки з боку індивідів і громадських структур очищає життєдіяльність людей від усього наносного, протиприродного, протилежного суті людського співжиття в умовах демократії, що розвивається.

Практика регулювання суспільних відносин за допомогою системи соціальних норм свідчить про те, що найбільш ефективно поведінка людей спрямовується в належне русло на ґрунті взаємозв'язку норм права, принципів і норм моралі (моральності). Дотримання правових норм не тільки юридичний, а й моральний обов'язок особистості, що обумовлено моральною і правовою культурою суспільства [7, с. 430]. В умовах розвитку демократії та формування правової держави взаємодії зазначених нормативних регуляторів відводиться пріоритетне значення. Право є певним мінімумом моральності, так само для всіх обов'язковим [4, с. 535]. Мета права «встановити спільне

життя людей так, щоб на зіткнення, взаємну боротьбу, запеклі суперечки витрачалось якнайменше душевних сил» [3, с. 20]. Саме на цю ж мету спрямований і потенціал моралі (моральності).

Духовно-моральні цінності привносять в чинне законодавство ті якості, які дозволяють звертати пріоритетну увагу життєдіяльності особистості. Оскільки моральні регулятори носять універсальний характер, то вони реалізують свій потенціал і до правового життя суспільства. Як громадські феномени право і мораль (моральність) надають потужні імпульси механізмам регулювання різноманітних суспільних відносин. При наявності протидії між нормами права і моральності причини такої колізії слід шукати не в визначально ціннісній сутності цих нормативних регуляторів, а в особливостях відповідних суспільних відносин, у змісті чинного законодавства, конкретних правових норм.

Морально-етичні цінності проникають до сфери права через його провідний канал – правові закони, які покликані забезпечувати реалізацію прав і свобод особистості. Без моральних цінностей будь-яка правова конструкція стає неспроможною, оскільки в основі будь-яких правових відносин лежать саме відносини моральні [6, с. 246]. В умовах демократичного життя суспільства чинне законодавство не може нормально функціонувати поза моральними цінностями. Є підстави стверджувати, що забезпечення належного правового і громадського порядку, реалізація пріоритетних прав і свобод особистості будуються на ґрунті взаємодії правового і морального потенціалу. Оцінка значущих правових дій, правомірність чи протиправність поведінки, не може бути справедливою, всебічною та об'єктивною без урахування моральних критеріїв, моральних принципів і норм.

Взаємодія правових норм і норм моралі (моральності) займає провідне становище в регулятивній системі суспільства у процесі зміцнення і розвитку ключових інститутів демократії, посилення гарантій реалізації прав і свобод особистості. Чим глибше і динамічніше зв'язок правових норм і норм моральності, чим більше вони відображають запити і виклики суспільного життя, більшості членів соціуму, тим сприятливіші умови для застосування нормативного потенціалу всіх інших норм суспільної поведінки. При послабленні зв'язків між нормами права і моралі (дефіциті правових законів і моральних засад у суспільстві) значно послаблюється позитивно-ціннісне функціонування всієї нормативно-регулятивної системи суспільства, що стає суттєвим гальмом для подальшого розвитку демократії.

Стабільна взаємодія правових і моральних регуляторів у різноманітних сферах життя суспільства ініціює позитивні наміри, схильності, сподівання, інтереси, потреби особистості, привносить в систему суспільних відносин прояви принципів гуманізму, свободи, справедливості та інших соціально-духовних цінностей, що створюють сприятливі умови для комфортного, гідного існування значної частини членів суспільства. Інститути демократії, що функціонують на надійній морально-правовій основі, сприяють вирішенню найскладніших економічних, соціальних, політичних та інших суспільних і особистих проблем, що лежать в основі гідного існування кожної людини.

Слід зазначити, що за ступенем наблизеності вимог норм права та моралі, що взаємодіють, можна судити про рівень цивілізованості і демократизації суспільного життя, ступеня наблизення його до параметрів правової та соціальної держави. При реальному співвідношенні інститутів демократії і структур правової держави досягається не лише високий рівень економічного, соціального, політичного, культурного, духовно-морального розвитку суспільства, а й формується відкрита та прозора для особистості надійна правова основа, яка гарантує права і свободи переважної частини членів суспільства.

Право (юридичні норми) і мораль (моральні норми) на зустрічній інтегративній основі доповнюють і обумовлюють свій регулятивний потенціал, що визначає позитивний, суспільно значимий зміст кінцевих соціальних і правових результатів такої взаємодії. Впливаючи на цінності моралі, право сприяє більш глибокому впровадженню моральності в усі значимі підвалини суспільного життя, одночасно відчувачучи на собі творчо-ціннісний потенціал духовно-моральних чинників.

Взаємозв'язок права і моралі (моральності) зумовлений не тільки здатністю духовних цінностей проникати в усі сутнісні сторони суспільного і приватного життя, але й в чималому ступені – тією обставиною, що саме право як інструмент правової держави сприймає моральні цінності та постійно контактує з ними. «Мораль вимагає, – зазначав Гегель, – щоб перш за все було дотримано право і лише після того, як воно вичерпано, вступають у дію моральні визначення» [2, с. 32]. Такий практичний взаємозв'язок зазначених нормативних регуляторів обумовлений тим, що право певною мірою постає як юридично оформлена моральність, яке збагачене, посилене моральними принципами і вимогами. Прості норми моралі («не убий», «не кради») перетинаються з аналогічними приписами юридичних норм.

У процесі нормативного регулювання суспільних відносин у силу певних чинників потенціал законів, правових норм може зменшуватися. Такий дефіцит можна в певній мірі компенсувати шляхом підключення необхідних духовно-моральних стереотипів, власниками яких є значна частина членів демократичного суспільства. У тих суспільних відносинах, де право не в змозі надавати належні приписи, в дію вступають певні принципи і норми моралі. Там же, де моральність не здатна своїм внутрішнім авторитетом стримувати прояви egoїзму, на допомогу їй приходять право зі своїм зовнішнім примусом [5, с. 113]. Уявляється, що впровадження моральних начал у систему права може протікати лише під впливом високого авторитету, престижу чинних правових законів, але жодним чином це не може відбуватися на основі законодавства, яке обслуговує виключно інтереси державно-владних структур. Право і мораль (моральність) взаємодіють лише в тих сферах соціального та правового життя, в якому пріоритет віддається інтересам, потребам, правам і свободам особистості.

Цінності моралі дозволяють певним чином обмежувати, стримувати прояв будь-якого роду протиправних діянь, посягань на правопорядок, права і свободи людини. Будь-які протиправні дії, що зачіпають гідність людського існування, аморальні за своєю природою. Однак не будь-який аморальний вчинок і не всяку аморальну поведінку можна оцінювати за допомогою правових норм, розглядати в якості протиправних дій. У багатьох життєвих

ситуаціях право, закони, юридичні норми займають нейтральні позиції стосовно аморальних акцій, оскільки сфера дії правових регуляторів більш вузька сфери дії моралі (моральності) і інших видів норм суспільної поведінки.

Глобальний характер функціонування моралі забезпечує її відносну перевагу перед правовими засобами. Правові норми в силу своєї формальної визначеності не завжди можуть гнучко реагувати на відповідні життєві ситуації. Разом норми права і моралі діють в єдиному регулятивному просторі, максимально використовуючи свій регулятивний потенціал. Сприймаючи моральні цінності, право (в першу чергу правові закони) привносить у регульовані суспільні відносини потенціал добра, справедливості, гуманізму і, наприкінці, належний рівень громадського та правового порядку. Право в цілому не може творити моральні цінності, але виступає в якості своєрідного провідника таких цінностей в усі сфери життєдіяльності суспільства, тим самим зміцнюючи соціальний і правовий статус особистості. Роль зазначеного провідника моральних цінностей виконують, в першу чергу, правові закони, які базуються на ідеях природного права. Моральний зміст правових законів полягає, в тому, що вони адресовані інтересам, правам і свободам кожної особистості.

У процесі розвитку демократичних засад життя суспільства право у все більшій мірі знаходиться під своєрідним контролем моральних цінностей, які виступають у ролі суворих критеріїв. Саме такі критерії стають стандартами змісту і якості чинних законів на предмет їх відповідності життєвим інтересам і потребам особистості. Реалізація в правових законах ціннісно-моральних начал практично забезпечує комфортний правопорядок, що зміцнює механізм реалізації прав і свобод особистості. Закон, досконалий з точки зору правової сутності, бездоганий в аспекті юридичної техніки, збагачений моральними цінностями, сам знаходить ціннісний характер.

Взаємодія права і моралі в умовах демократичного режиму дозволяє знаходити членам суспільства позитивну правосвідомість, високий рівень загальної та правової культури, почуття поваги до прав і свобод інших членів суспільства. На такій основі особистість стає не тільки суб'єктом передбачуваної правомірної поведінки, а й природним, активним прихильником ідей свободи, справедливості, гуманізму, достоїнства, совісті, честі, тобто тих соціальних і духовних якостей, які характеризують зміст гідного існування кожної людини.

Позитивно-ціннісні правові та моральні переконання особистості, її прагнення до правових і моральних ідеалів, становлення та розвиток позитивних правових і моральних індивідуальних емоцій і почуттів, пов'язаних з відповідальністю, порядністю формують ґрунтовний соціальний і правовий статус особистості, властивий суспільству розвиненої демократії. Компоненти внутрішнього світу особистості – чесність, принциповість, рішучість і послідовність в обранні життєвих позицій, мають знаходити відображення в належній правомірній поведінці та підкреслюють ціннісний характер взаємодії норм права і моральності.

Взаємодія права і моралі (моральності) має й суто практичну спрямованість. Так, в області відшкодування заподіяної моральної шкоди першорядна роль відводиться правовим засобам, за допомогою яких припиняється посягання на моральний світ особистості, компенсуються понесені моральні витрати. Це дозволяє підтримувати належний моральний мікроклімат у важливих осередках суспільного та приватного життя. Відшкодування моральної шкоди поступово знаходить солідну нормативно-правову основу, велику юридичну практику, підтримку громадської думки, що має важливе значення.

У процесі розвитку основ правової державності моральні цінності в значній мірі будуть проникати в систему чинного законодавства. Це позитивно позначиться на зростанні маси правових законів і на підвищенні ефективності процесів реалізації прав і свобод людини і громадянина. Взаємодія правових і моральних регуляторів опосередкована необхідністю дійсно справедливого забезпечення прав і свобод особистості, її гідного існування. Слід зазначити, що поза реальною демократією та необхідними структур правової держави особистість позбавлена можливості реально користуватися природними правами і свободами.

Дійсно, характер, форми взаємозв'язку і взаємодії цінностей права і моралі (моральності) в умовах сучасної дійсності далекі від ідеалу. З одного боку, самі закони та юридичні норми є недостатньо привабливими для контактів і зв'язків з моральними цінностями. Переважна частина чинних законів не має ознак правових законів, оскільки вони не відображають у достатній мірі пріоритетні життєві інтереси і потреби більшості членів суспільства. Приймається чимала кількість законів, які викликають негативну реакцію громадської думки. В таких законах складно виявити необхідну моральну оболонку, відкрити інтересам і потребам особистості.

З іншого боку, система права не може в повній мірі покласти лише на моральну основу з огляду на її серйозні деформації, дефіцит, кризу певних моральних вимог внаслідок серйозних змін у сферах економіки, політики, освіти, науки, культури. В силу різноманітних об'єктивних і суб'єктивних чинників, які проявляються в сучасному суспільстві, розширилася сфера відторгнення певних принципів і норм моралі (моральності). Відбулося істотне нівелювання норм етичної поведінки, що негативно позначається як на якості чинного законодавства, так й на характері суспільної і правової поведінки. Тільки в міру зміцнення демократичних основ життєдіяльності суспільства, ефективного вирішення життєво важливих проблем, формування правової держави взаємодія цінностей права і моралі (моральності) знайде необхідні параметри адекватно інтересам і потребам особистості.

Висновки. По-перше, практично значуща і повноцінна взаємодія права і моралі (моральності) можлива лише в умовах зрілого демократичного суспільства і реальної правової держави. По-друге, така взаємодія встановлюється лише між ціннісними компонентами права і моральності. Право повинно бути представлено, насамперед, правовими законами, які сприймають ідеї природного права. Мораль виходить із загальнолюдських вимог (цінностей), а саме: свободи, справедливості, честі, гідності та ін. По-третє, взаємодія права і моралі (моральності) акцентується, в першу чергу, на інтереси, потреби, права і свободи особистості. По-четверте, взаємодії норм права і моралі (моральності) відводиться центральне місце в системі нормативного регулювання відносин демократичного суспільства, що стає свого роду закономірністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачова Л. Л., Петровська Л. М., Вороніна М. А. та ін. Загальна теорія держави і права / [Л. Л. Богачова, Л. М. Петровська, М. А. Вороніна та ін.]; за ред. [М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришина]. – Х. : Право, 2002. – 429 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет. – Т. 2. – М.: изд-во "Искусство", 1973. – 630 с.
3. Ильин И. А. Порядок или беспорядок? – М.: Нар. право, 1917. – 21 с.
4. Новгородцев П. Н. Право и нравственность / П. Н. Новгородцев // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 103–113.
5. Поляков А. В. Общая теория права. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 642 с.
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Харьков: Эспада, 2005. – 840с.

УДК 347.477.52:355.133.4

**СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Григоренко Є. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті проведено аналіз з точки зору загальної теорії держави і права основних соціальних аспектів реалізації та функціонування інституту юридичної відповідальності військовослужбовців, що мають специфічний статус, який, у свою чергу, реалізується у специфічному військовому середовищі. Обґрунтовано необхідність комплексного впливу на поведінку військовослужбовців всього комплексу соціальних норм. У зв'язку з цим, для забезпечення законності, правопорядку та суворості військової дисципліни необхідно комплексний вплив всіх видів соціальної відповідальності, які у цьому аспекті повинні допомагати юридичній відповідальності у досягненні поставлених перед нею цілей.

Ключові слова: юридична відповідальність, юридична відповідальність військовослужбовців, соціальна відповідальність військовослужбовців, правовий статус військовослужбовців.

Анотация: в статье с точки зрения науки всеобщей теории государства и права проведен анализ основных социальных аспектов реализации и функционирования института юридической ответственности военнослужащих, которые имеют специфический статус, который, в свою очередь, реализуется в специфической военной среде. Обоснована необходимость комплексного воздействия на поведение военнослужащих всего массива социальных норм. В связи с этим, для обеспечения законности, правопорядка и суворой воинской дисциплины необходимо комплексное воздействие всех видов социальной ответственности, которые должны помогать юридической ответственности в достижении целей, стоящих перед ней.

Ключевые слова: юридическая ответственность, юридическая ответственность военнослужащих, социальная ответственность военнослужащих, правовой статус военнослужащих.

Annotation: in the article from the point of view of the science of the general theory of the state and law, an analysis is made of the main social aspects of the implementation and functioning of the institution of legal responsibility for servicemen who have a specific status, which, in turn, is realized in a specific military environment. The need for a comprehensive impact on the behavior of military personnel of the whole array of social norms is substantiated. In this regard, to ensure law, order and strict military discipline requires the comprehensive impact of all types of social responsibility, which should help legal responsibility in achieving the goals it faces.

Key words: legal responsibility, legal responsibility of servicemen, social responsibility of servicemen, legal status of servicemen.

Проблема юридичної відповідальності взагалі та військовослужбовців зокрема у будь-який час залишається актуальною. Навіть, як стверджують Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, проблема юридичної відповідальності у системі соціальної відповідальності є вічною [1, с. 11]. Адже військовослужбовці мають особливий соціальний, у тому числі і правовий статус, що зумовлює необхідність комплексного його врегулювання. Звичайно, враховуючи особливості задач, що стоять перед військовослужбовцями, їхнє положення та діяльність регулюється доволі детально саме нормами права. Але інші соціальні регулятори відіграють не менш важливу роль. У деяких випадках вони доповнюють та підсилюють регулятивний потенціал норм права, а в деяких – передбачають принципово нові правила поведінки. У зв'язку з цим, важливим є створення умов, за яких би забезпечувалося виконання тих соціальних регуляторів, що здійснюють позитивний вплив на проходження військової служби, організацію та функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань у напрямі виконання задач, накреслених чинною Конституцією. Серед заходів спрямованих на це, слід особливо виділити й соціальну відповідальність військовослужбовців та такий її різновид як юридична відповідальність. З огляду на це існує нагальна необхідність у науковому пошуку головних аспектів соціальної відповідальності військовослужбовців, а також вивчення юридичної відповідальності як виду відповідальності соціальної.

У межах дослідження юридичної відповідальності військовослужбовців як комплексної проблематики не можна обійтись без міждисциплінарного підходу з домінуванням загальнотеоретичного ракурсу. Адже, як стверджують Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, якщо у минулому вирішення у юриспруденції проблематики юридичної відповідальності мало прикладний характер, то на сучасному етапі розвитку суспільства вона набула

методологічного значення, а в перспективі стане світоглядною [1, с. 11]. Названа тематика, що охоплює собою широкий пласт юридичної матерії вимагає вивчення її, у тому числі, й з боку суто соціального підходу. Збройні Сили та інші військові формування, будучи державними структурами, залишаються невід'ємною складовою суспільства, з притаманними йому специфічними рисами та особливостями.

Крім того, у межах названих структур діють, притаманні суспільству, соціальні норми, серед яких не тільки норми права, але й норми моралі, корпоративні та естетичні норми тощо. Всі вони в комплексі впливають на поведінку як окремих військовослужбовців, так і зумовлюють діяльність цілих військових колективів, у тому числі й визначають сучасний облік армії. У той же час, колективна складова, яка у деяких випадках домінує над особистістю, може чинити негативний вплив у вигляді нівелювання індивідуальних рис та якостей окремого військовослужбовця як особистості, у тому числі буде сприяти зниженню усвідомленого відчуття його індивідуальної відповідальності.

У зв'язку з цим, не можна не враховувати вплив всього комплексу соціальних норм у цій сфері як на окремо взятого військовослужбовця, так і на цілий військовий колектив. З огляду на це, перед тим, як перейти до розгляду особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців слід з'ясувати її соціальну складову. Питання полягає у тому, що юридична відповідальність є особливим видом соціальної відповідальності, а тому слід дослідити, що являє собою соціальна відповідальність, які її особливості.

Важливість дослідження соціальної відповідальності взагалі та соціальної відповідальності військовослужбовців зокрема для юридичної науки зумовлена тим, що по-перше, юридична відповідальність, як уже було зазначено, є складовою соціальної відповідальності, її особливим видом. У зв'язку з цим, для кращого розуміння юридичної відповідальності слід аналізувати таку більш широку категорію як соціальна відповідальність. По-друге, інші види соціальної відповідальності допомагають юридичній відповідальності у досягненні тих цілей, які перед нею стоять. Більш того, інші види соціальної відповідальності (наприклад, моральна, релігійна тощо) можуть попередити настання юридичної відповідальності, тобто утримати суб'єкта від вчинення протиправних діянь. Скажімо, моральний осуд може вплинути на людину таким чином, що вона усвідомить свою поведінку і це спрямує її відповідно до соціальних норм, у тому числі й норм права.

При цьому слід урахувати, що на військовослужбовців покладають важливі завдання, від виконання яких залежить забезпечення національної безпеки та оборони. Тому, дуже важливо забезпечити поведінку військовослужбовців як правомірну. У разі наявності протиправної поведінки слід вжити всіх заходів для поновлення правопорядку. При цьому для досягнення такого результату можна використовувати як правові засоби впливу, так і засоби впливу, передбачені іншими видами соціальних регуляторів. Як указував В. С. Нерсисянц, пошуки оптимальних варіантів поєднання правових форм впливу з регулятивними можливостями інших соціальних норм є однією з центральних задач всієї соціальної політики [2, с. 77]. Особливо такий пошук слід вести у контексті правового статусу військовослужбовців, оскільки військова сфера, де реалізується такий статус, є доволі специфічною, багатогранною, з певними елементами ризику як для самих військовослужбовців, так і для суспільства в цілому.

В. С. Нерсисянц писав, що важливу роль у системі соціальної регуляції з часу його появи стало відігравати право. При всій своїй відносній самостійності право, як й інші види соціальних норм, здійснює свої специфічні регулятивні функції не ізольовано та відособлено, а в єдиному комплексі та тісній співпраці з іншими соціальними регуляторами. Виявлення специфіки різноманітних соціальних норм є необхідною передумовою для розуміння смислу, змісту та характеру співвідношення правових та не правових норм у межах виконуваних ними функцій соціальної регуляції, об'єктивних підстав та критеріїв визнаного «поділу праці» та «сфер впливу між ними» [2, с. 77].

З цим твердженням слід погодитися, але у системі соціальних норм з точки зору юридичної термінології виокремлювати правові та не правові норми видається не зовсім коректним. Підтверджується це тим, що не правові є антиподом правових і відповідно до цього не правові це такі, що суперечать правовим, а значить і суперечать праву. У той же час, йдеться про норми моралі та інші види соціальних норм, які, як правило, не суперечать нормам права та праву в цілому (перш за все йдеться про природне право), а отже називати їх не правовими не зовсім коректно. При цьому, коли ми у системі соціальних норм розмежуємо правові норми та інші соціальні регулятори, то це ми робимо передусім у межах юридичної науки. З погляду на це, вважаємо, що краще говорити про те, що у системі соціальних норм є норми права та інші види соціальних норм. В останньому випадку безперечно є елемент тавтології, але з точки зору сучасної юридичної науки говорити про те, що, скажімо моральні норми є не правовими нормами уявляється не зовсім коректно.

У межах організації та функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань особливого значення набуває забезпечення законності, суворої військової дисципліни та правопорядку. З метою досягнення наведеного слід у комплексі використовувати всі можливі засоби. Серед них особливе місце займає інститут юридичної відповідальності. У той же час, слід урахувати, що з метою належного функціонування будь-якого соціального утворення лише правовими засобами обійтись не можна. З цього приводу, О. А. Безрукова стверджує, що відповідальність – провідний елемент системи нормативного регулювання поведінки індивіда і групи. Іншими елементами цієї системи є норми права, технічна раціональність, інструменти організаційної комунікації, етикет, релігія та ін., але якщо правові норми порівняно жорстко і статично кодифікують практики акторів, відповідальність у соціологічному сенсі, що концептуалізується нами як іманентний елемент (атрибут), якісний вимір соціальної взаємодії, насичує увесь життєвий світ суб'єкта відповідальності. Відповідальність є внутрішньою основою самоорганізації співтовариства. Ослаблення відповідальності пов'язане з кризою соціальних норм. Обсяг, масштаб кризи обумовлює ступінь ослаблення відповідальності соціуму. Порушення норм призводить до перекручування відповідальності, тобто такої поведінки, що виходить з потреб суспільства [3, с. 30].

З цього приводу слід говорити про вплив усіх соціальних норм на упорядкування суспільних відносин. Питання в тім, що соціальні норми впливаючи на поведінку суб'єкта у переважній більшості випадків допомагають нормам

права забезпечувати їх поведінку як правомірну. При цьому такий вплив у контексті організації військових колективів має свою специфіку. Вона знаходить свій прояв у тому, що військовий колектив є додатковим каналом передавання соціальних норм поряд із сім'єю, школою, суспільством у цілому. У той же час, специфіка самих соціальних норм, що передається у межах військових колективів суттєвим чином відрізняє їх від тих соціальних норм (звичаїв, норм моралі), що передаються у цивільному житті. Це здійснює вплив і на питання соціальної відповідальності.

Крім того, про важливість соціальної відповідальності та такого виду соціальних норм як звичаї, традиції, норми моралі, корпоративні норми у межах армії вказує на те, що всі вони мають консервативний характер. Так, у юридичній літературі зазначається, що після виникнення, звичаї живуть довго та мають консервативний характер, вони передаються «у спадок» як регулятори суспільних відносин та суспільної відповідальності [1, с. 59]. Збройні Сили та інші військові формування, а також окремі військові колективи є доволі консервативними соціальними середовищами, у зв'язку з цим, такі соціальні норми можуть непогано «приживатися» в них.

Разом із тим, цей фактор може мати й негативну сторону свого прояву. Наприклад, можна говорити про те, що в армії доволі важко викоринити негативні традиції та звичаї, серед яких нестатутні відносини між військовослужбовцями, деякі корупційні практики та інші негативні прояви. З огляду на це, слід вживати рішучих заходів, спрямованих на мінімізацію негативного впливу таких традицій та звичаїв. Адже, постійне знаходження у військовому колективі, виконання різних задач, які покладаються на кожного, а результат кожного впливає на загальний результат є факторами сталого сприйняття соціальних норм, передачі їх молодим військовослужбовцям.

М. В. Вітрук справедливо зауважує, що для суспільства характерна система співпідпорядкування між людьми, що визначається характером існуючої соціальної влади та регулювання їхньої поведінки за допомогою найрізноманітніших соціальних правил – соціальних норм. Влада є обов'язковим елементом будь-якої соціальної організації людей. Вона виконує функцію регулювання їх спільної діяльності, досягаючи реалізації соціальних норм, правил поведінки, тим самим забезпечуючи стабільність у системі соціальних відносин, що склалась [4, с. 9].

З цього приводу слід говорити про те, що у системі армійських колективів і система підпорядкування, і система існуючої влади, у першу чергу, зумовлені правовими нормами. Але інші соціальні регулятори теж впливають на поведінку військовослужбовців. Наявність інших соціальних норм та їх дієве застосування допомагає правовим нормам урегульовувати взаємовідносини між військовослужбовцями таким чином, щоб забезпечити соціальний порядок, у тому числі й таку його складову як правопорядок. З цього приводу простежується значущість соціальної відповідальності військовослужбовців за невиконання таких соціальних норм як звичаї, традиції, норми моралі.

Не випадково у соціологічній науці вказується на існування зв'язку відповідальності з іншими важливими моральними якостями людини, які мають соціальне значення: совістю, обов'язком, честю, що ще раз вказує на те, що у сутності відповідальності закладено соціальний підтекст. Дійсно, відповідальна особа звітує за свої зобов'язання перед певною інстанцією, якою може бути анонімна чи конкретна спільнота або інша особа, що є референтною для цієї особи. Тобто йдеться про наявність різновиду соціальної взаємодії [3, с. 32-33].

М. В. Вітрук пише, що забезпечення функціонування всього суспільства через можливу та необхідну поведінку індивідів та інших суб'єктів суспільних відносин є об'єктивною передумовою виникнення феномену та поняття соціальної відповідальності. Крім того, він стверджує, що можлива реакція суспільства (спільноти) на поведінку суб'єктів у вигляді заохочення соціально позитивної поведінки або шляхом негативного впливу на них у разі невиконання вимог, установлених соціальними нормами [4, с. 9].

Таку конструкцію було сприйнято законодавцем у межах формулювання відповідних приписів Дисциплінарного статуту Збройних Сил України. Питання заохочення військовослужбовців та примусового впливу на них, шляхом застосування дисциплінарних стягнень знайшли у цьому нормативно-правовому акті своє відбиття. У той же час, його аналіз свідчить про відсутність чітких критеріїв розмежування юридично значущої поведінки військовослужбовців на правомірну та протиправну. Стосовно протиправної поведінки бажано було б прописати у Статуті вичерпний перелік дисциплінарних проступків та запровадити повноцінну реалізацію принципу протиправності.

У той же час, як показує практика, реалізувати це майже не можливо, оскільки передбачити всі випадки можливої протиправної поведінки з чіткими конструкціями складів правопорушення доволі важко. Але напрацювати основні критерії протиправної поведінки та закріпити їх у Статуті уявляється можливим та необхідним. Разом із тим, до Статуту слід внести зміни, спрямовані на можливість командування клопотати перед судом про застосування до військовослужбовця або групи військовослужбовців дисциплінарного арешту з утриманням на гарнізонній гауптвахті. Проте для обрання такого дисциплінарного стягнення судом необхідно чітко прописати склади правопорушень, за вчинення яких можливе таке застосування. Як відомо, законодавець пішов шляхом фіксації такої можливості у Главі 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Соціальне регулювання у суспільстві у будь-якому випадку пов'язано з існування соціальної влади, що спрямовує поведінку людей. З метою упорядкування діяльності соціальної влади соціальні норми повинні діяти комплексно. З одного боку вони підсилюють її діяльність. Наприклад, з історії відомо, що релігія допомагала організувати військо, виконувати ним бойові задачі, здійснювати героїчні вчинки. З іншого ж боку, соціальні норми, діючи комплексно, можуть обмежувати владу, позитивно впливаючи на організацію взаємовідносин влади з людьми. Наприклад, армійські позитивні традиції та усталений моральний облік офіцера обмежують останнього у реалізації владних повноважень та не допускають перевищення влади, спрямовують його до належної поведінки у взаємодії з підлеглими, з іншими людьми, у тому числі й у громадських місцях тощо.

Крім того, комплексний вплив соціальних норм може чинити позитивний вплив на імідж армії у цілому та окремо взятих військовослужбовців. Наприклад, носити формений одяг можна у відповідності до правових норм, але з порушенням естетичних норм. При цьому, дотримання також останніх може сприяти досягненню кращого результату

у носіння такого одягу та кращому сприйняттю військовослужбовця іншими військовослужбовцями, суспільством у цілому. Питання в тому, що в умовах сьогодення рівень іміджевого сприйняття як армії, так і будь-якої державної структури суспільством є важливим компонентом їхнього функціонування. Підтвердженням цього може слугувати оформлення веб-сайтів відповідних відомств, де окрім інформативності, увага приділяється особливостям сприйняття «картинки» сайту. Крім того, про імідж армії вказано у правових нормах Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, де вказано, що за поведінкою військовослужбовця судять не лише про нього, але й про Збройні Сили України в цілому.

М. В. Вітрук пише, що взаємовідносини між суб'єктами суспільних відносин та суспільством з точки зору свідомого здійснення взаємних вимог, що висуваються через соціальні норми знаходять свій вияв у категорії соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність виконує важливу функцію регулятора суспільних відносин, контролю поведінки людей.

Крім того, цей же автор вважає, що виокремлення видів соціальної відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності людини та виду відповідних соціальних норм. Традиційно у державно організованому суспільстві виділяють моральну, політичну, суспільно-статутну та юридичну відповідальність [4, с. 10].

На військовослужбовців поширюється велика кількість найрізноманітніших соціальних регуляторів, які впливають на їхню волю та свідомість. Кожен вид соціальних норм має свою специфіку такого впливу. Пов'язано це з тим, що соціальні норми різним чином фіксуються (у свідомості, в офіційних документах тощо) та мають різний ступінь сприйняття. Серед соціальних норм норми права в контексті проходження військової служби займають особливе місце. Це пов'язано з тим, що правове регулювання у межах проходження військової служби є набагато більш докладним, у порівнянні з іншими сферами. Наприклад, те, що у цивільному житті регламентується виключно нормами моралі, в армії регулюється правовими нормами (порядок вітання один з одним). Крім того, й самі правові норми, що регулюють військово-службові правовідносини мають суттєву специфіку (складні, специфічно сформульовані, містять приклади виконання тощо). З огляду на це, в армійському житті правовідносини у системі суспільних відносин займають набагато більше місця, ніж в інших сферах.

У той же час, аналізуючи соціальну відповідальність військовослужбовців слід констатувати, що існує також інша формула співвідношення всіх соціальних норм. Тобто не лише по різному співвідносяться норми права та інші соціальні норми, але й має місце специфіка у співвідношенні серед інших (таких, що не належать до правових) соціальних норм між собою (норми моралі, корпоративні норми, релігійні норми тощо).

В. С. Нерсисянц пише, що історичний розвиток та зміна різних типів і форм суспільного життя супроводжувалось суттєвими змінами також і в системі соціальної регуляції. Відмирили одні та виникали інші форми та види соціальних норм, змінювались співвідношення, взаємозв'язки та форми взаємодії соціальних норм (моральних, релігійних, правових, політичних, естетичних тощо), їхній реальний зміст, місце, роль та значущість у системі соціальних регуляторів, механізми їхнього функціонування, способи та засоби їх захисту тощо [2, с. 76-77]. Слід зазначити, що такі зміни у системі соціальної регуляції відбуваються не лише в нових історичних реаліях, але й у межах переходу людини з цивільного життя до життя, пов'язаного зі службою у Збройних Силах та інших військових формуваннях.

П. В. Квіткін та І. М. Ребрій вважають, що серед рівнів сформованості соціальної відповідальності військовослужбовців доцільно виділяти: відповідальність як необхідність, відповідальність як норму і відповідальність як потребу. До основних інстанцій соціальної відповідальності військовослужбовців належать: відповідальність перед суспільством, відповідальність перед військово-професійною спільністю, відповідальність перед колективом, відповідальність перед собою як особистістю [5].

Таким чином, слід констатувати наявність суттєвої соціальної складової у межах інституту юридичної відповідальності військовослужбовців. У той же час, юридична відповідальність є складовою соціальної відповідальності з притаманними тільки їх рисами та особливостями. Саме вони виокремлюють, але повністю не відривають юридичну відповідальність з лона соціальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности: монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
2. Нерсисянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. – М. : издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 652 с.
3. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження: дис. ... доктора соціологічних наук: 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / Ольга Анатоліївна Безрукова. – К. 2015. – 427 с.
4. Вітрук Н. В. Общая теория юридической ответственности: монография / Н. В. Вітрук. – М. : Изд-во РАП, 2008. – 304 с.
5. Квіткін П. В. Правова культура і соціальна відповідальність військовослужбовців / П. В. Квіткін, І. М. Ребрій // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – № 3 (17). – 2013.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖЕРЕМІ БЕНТАМА

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено аналізу історико-правових поглядів видатного англійського філософа права, юриста і соціолога Дж. Бентама. Як родоначальник доктрини утилітаризму він звертався до історико-правових проблем для обґрунтування своїх теоретичних положень. Вчений сформулював новий понятійний апарат права на підставі поняття користі. Розглянуто погляди Дж. Бентама щодо історії цивільного права та кримінального права, а також історію судочинства.

Ключові слова: філософія права, філософія історії, користь, лібералізм, демократія, кодифікація, судочинство.

Аннотация: статья посвящена анализу историко-правовых взглядов выдающегося английского философа права, юриста и социолога Дж. Бентама. Как родоначальник доктрины утилитаризма он обращался к историко-правовым проблемам для обоснования своих теоретических положений. Ученый сформулировал новый понятийный аппарат для права на основе понятия пользы. Рассмотрены взгляды Дж. Бентама на историю гражданского права и уголовного права, а также историю судопроизводства.

Ключевые слова: философия права, философия истории, польза, либерализм, демократия, кодификация, судопроизводство.

Annotation: the article is devoted to analyze historical and legal opinions of the famous English Philosopher of law, lawyer and sociologist J. Bentham. As the founder of the Utilitarian doctrine he appeal to historical and legal problems for justification his theoretical positions. The scientist had formulated a new conceptual apparatus for law based on the concept of utility. In the article are considered the Bentham's opinions on the history of civil law and criminal law and the history of legal proceedings.

Key words: philosophy of law, philosophy of history, utility, liberalism, democracy, codification, legal proceedings.

Одним із завдань сучасних фундаментальних юридичних дисциплін вбачається забезпечення їх ефективної взаємодії. Про співвідношення теорії та історії держави права між собою, а також історії держави і права та історії політичних і правових учень, теорії держави і права та історії політичних і правових учень говориться у кращому випадку у вступних, методологічних частинах відповідних підручників і навчальних посібників, спеціальних робіт, як видається, поки що недостатньо.

Разом з тим, якщо ми говоримо про розвиток права як першоджерело для формування правових поглядів та ідей, і навпаки, про вплив другого на перше, очевидно, що титани політико-правової думки, які здебільшого належать до когорти філософів права, мали погляди не лише на природу права і держави, їх походження, а й закономірності та особливості розвитку.

Сьогодні у громадянській історичній науці є достатньо розповсюдженим термін «історіософія», який позначає філософію історії. З сучасних методологічних позицій цю предметну сферу окреслив відомий британський вчений П. Л. Гардінер (1922–1997), за науковою редакцією якого вийшла популярна в західному науковому світі монографія «Філософія історії» (1974) [1]. Однак, історико-філософські погляди належали багатьом кращим мислителям людства, починаючи (у системному вигляді) з Аристотеля. Досить згадати, що перу Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831) належить спеціальна робота з філософії історії [2].

Разом з тим, на наше глибоке переконання, об'єктивно склалося так, що філософія права посідає більш вагомe місце в світовій філософській думці, ніж філософія історії. Для людей часто-густо важливіше пояснити сучасне, ніж минуле, а робити висновки з уроків історії вони вміють далеко не завжди.

Право є явищем універсальним у людському світі, воно належить до тих фундаментальних сфер життєдіяльності, які є незамінними за своєю соціальною роллю, тим інститутом (поруч із державою), який забезпечує співіснування людей на землі. Історія права (у радянській модифікації – історія держави і права) як наукова і навчальна дисципліна сформувалася в ХІХ столітті. Якщо говорити про те, чи належить сьогодні історико-правова наука передусім до юридичних або до історичних наук, не лише формальна, а й змістовна складова вказують на домінанту перших. Отже, основу методології сучасних історико-правових досліджень слід будувати водночас на філософії права і на філософії історії, з перевагою і пріоритетом першої.

Єдиного, на кшталт марксистсько-ленінського, підходу ані до філософії права, ані до філософії історії немає. І це не лише нормально, а й добре, оскільки повертає до методологічного плюралізму, світоглядного багатства, напрацьованого впродовж багатьох десятиліть, якого вітчизняна наука була позбавлена у попередні роки. Отже, розробка методологічних засад історико-правових досліджень повинна ґрунтуватися не лише на здобутках сьогоденнішніх фахівців, а й на історіософських підходах минулого. При цьому справедливим було б обмежити коло мислителів філософами права, а отже – розвитком ідей і поглядів про історію права і держави у філософсько-правових вченнях (тобто вченнях про право і державу чи політичних і правових ученнях).

Цією розвідкою планується розпочати низку публікацій щодо історико-правових підходів найбільш видатних представників світової політико-правової думки. Перший персонаж – **Джеремі** (часто в російській літературі його ім'я подавалося і подається в латинізованій формі – Ієремія) **Бентам** (Jeremy Bentham, 1748 – 1832 pp.). Його філософсько-правова доктрина отримала назву «утилітаризм» - від латинського *utilitas* – користь, вигода. Вона мала вплив на всю етичну і правову думку тогочасного світу. Дж. Бентам був визнаний не тільки й не тільки на батьківщині, скільки у континентальних правових системах – французькій та російській. Він – один із небагатьох мислителів такого всесвітнього рівня, чия життя і діяльність були пов'язані з Україною.

З самого початку літературно-наукової діяльності Дж. Бентама вона стала предметом наукових дискусій і коментарів. Аналізу літератури про цього мислителя (як й інших філософів права такого найвищого, світового рівня) можна було б присвятити окреме дослідження, у тому числі монографічне. У Великій Британії про доробок Дж. Бентама писали кращі філософи, починаючи з Д. С. Мілля, у Російській імперії – П. Я. Левенсон, М. І. Пилинkevич (Київський університет), П. О. Покровський та багато інших, серед радянських і сучасних вчених – В. С. Нерсесянц, Г. Г. Демиденко, Т. Г. Андрусак, Ф. П. Шульженко, В. Д. Бабкін та багато інших.

Разом з тим, спеціально на філософсько-правових і етичних поглядах англійського мислителя щодо історії права, закономірностей її розвитку, генезису та значення державно-правових інститутів у історичному контексті попередні дослідники, наскільки відомо, не зупинялися. Це і є метою та завданням статті.

З історичною школою права німецьких юристів відійшли в минуле епохи просвітництва і романтизму. ХІХ століття стало часом початку науково-технічного прогресу. Інтенсифікація розвитку точних наук почала зростати в геометричній прогресії. Віра у всевільність розуму, міркувань стала поступатися захопленою точним знанням, експериментом, прагматизмом і користю. Так, на історичну арену інтелектуальної філософсько-правової та теоретико-правової діяльності почали виходити розрахунок, підрахунок, намагання виправдати теоретичні положення аргументами з реальних суспільних процесів, і навпаки, узагальнюючи другі, робити висновки. Наставала епоха позитивізму. У Великій Британії (й світі в цілому) кроком до нього став утилітаризм, започаткований Дж. Бентамом.

Він прожив довге навіть за сучасними мірками й насичене життя – 84 роки. Він був адвокатом і вченим, юристом, філософом, соціологом. Близько року прожив в Україні (біля Кременчука, 1786 – 1787 pp.). Тут він написав працю «Захист лихви» і трактат «Паноптикон» про раціональне влаштування в'язниць [3, с. 221]. Тут же, в Кременчуці, відбулося і вражаюче для англійського юриста зіткнення з суспільно-правовою дійсністю Російської імперії. «Джентльмени», які отримували жалування не більше 600 рублів на рік, програвали в карти по 800 рублів за один день [4].

Дж. Бентам став першим представником європейського лібералізму, який повністю відмовився від природно-правової теорії з її суспільним договором. Він спеціально не займався історією права, однак, його думки і висновки стали однією з «цеглин» у підмурку теоретико-методологічного фундаменту світової історико-правової науки. Він розвинув ідею Дж. Локка про користь і перетворив її на цілісну філософсько-правову систему [5, с. 196].

Однією з найбільш відомих його праць стала монографія «Вступ в підвалини моральності й законодавства» [6]. У ній вчений сформулював принцип корисності: «Під принципом корисності розуміється той принцип, який схвалює або не схвалює будь-яку дію, зважаючи на те, чи має вона (як нам здається) прагнення збільшити або зменшити щастя тієї сторони, про інтереси якої йдеться, або, інакше кажучи, сприяти або заважати цьому щастю. Я кажу: яка б там не була дія, і тому говорю не лише про будь-яку дію приватної особи, але і про всяку міру уряду» [6].

І хоча сам Дж. Бентам спеціально не застосовував свій універсальний принцип до історико-правових явищ, його теорія утилітаризму мала суттєвий вплив на право розуміння, теорію та методологію права ХІХ ст. «Проти принципу корисності можна виставляти дрібні сумніви і дрібні словесні труднощі; але йому неможливо протиставити ніякого дійсного і ясного заперечення» [7, с. 19]. Утилітаризм Бентама ґрунтувався на раціоналізмі філософії права Просвітництва, він відповідав поглядам щодо індивідуалізму й лібералізму, ідеї свободи конкуренції, торгівлі й слова тощо [Див. 8].

Основним завданням мислителя стало побудувати правову картину в новому, реальному (а не фіктивному), за термінологією Дж. Бентама понятійному апараті [Див.: 9], де головними поняттями стають «користь», «шкода», «задоволення», «страждання» і т. д. і т. п. Велика увага приділяється співвідношенню моралі й права. Безумовно, як вказувалося вище, історико-правових питань міркування науковця стосуються опосередковано, методологічно-понятійно. Як правило, Дж. Бентам звертався до історико-правових сюжетів лише у якості ілюстрації, прикладів застосування своїх теоретичних конструкцій. Прикладом може стати аналіз претензії лондонських купців до іспанського короля Філіппа ІІІ. Англійський королівський суд виніс рішення на користь співвітчизників [7, с. 304].

При цьому Дж. Бентам визнавав історичну обумовленість національних правових систем. «Один і той же закон на словах не є один і той же закон на ділі, коли чуттєвість двох народів істотно різна» [7, с. 62]. Однак, за науковцем, попри всі відмінності, є універсальні для всіх народів інститути, першим серед них він називає право власності. «Власність і закон разом народжуються, разом і помирають. Поки не було законів, не було і власності. Знищити закони, зникне й власність» [10, с. 338].

Аналізуючи інститут власності, Дж. Бентам, за своєю звичкою, звертається до історико-правових прикладів. Цікавим є порівняльно-правовий аналіз правового статусу селян у США, Великій Британії, Угорщині й Російській імперії. У першому випадку вчений називає землероба власником, у другому – фермером (хоча й незрозуміло, чим відрізняється американський фермер від англійського), у третьому – кріпаком (прикріпленим до землі), у четвертому – рабом (так, і не інакше трактував російське кріпосне право Дж. Бентам) [10, с. 345]. У іншій частині «Основних засад цивільного кодексу» він наводить три види рабства: афінське (античне), північноамериканське (негри – раби), російське (кріпаки) [10, с. 423].

Англійський мислитель велику увагу приділяв дослідженню з позицій власної утилітарної (термін цей впровадили вже його учні) теорії права практично усіх основних галузей тогочасного права (законодавства, оскільки в англійській мові різкої різниці понять «право» і «закон» не проведено). Таким чином, склалися вчення Дж. Бентама про:

- цивільне право, цивільно-правові права і обов'язки;
- кримінальне право, поняття злочинів, їх класифікацію, вчення про покарання та його виконання;
- теорію нагород у зв'язку з теорією покарань;
- процесуальне право;
- кодифікацію (це вчення так і не було сприйняте англійською правовою доктриною);
- конституційне право, передусім парламентаризм [Див.: 11].

Щодо останньої позиції цікавим є бентамівський проект конституційної реформи, побудованої на демократичних засадах [12].

Аналізуючи цивільно-правові відносини, будучи прихильником позитивного права, Дж. Бентам говорить про необхідність кодифікації цивільного законодавства у Великій Британії, а отже про перетворення прецедентного права на кодифіковане. Як і його попередники, і наступники, вчений не міг уникнути звернення до історії Давнього Риму, щоб розкрити питання становлення і розвитку цивільного права. Дж. Бентам при цьому був вельми оригінальним, коли вважав, що вивчення історії римського права в межах шкільної класичної освіти, є шкідливим: «Вивчаючи історію римського народу, юнаки з ранніх літ звикають до актів громадянської несправедливості, які самі по собі кричущі, але завжди прикриті благовидними приводами і завжди супроводжуються пишними вихваленьми римських чеснот» [10, с. 361].

Як прихильник позитивного законодавства, Дж. Бентам виступає з критикою прецедентного права, наголошуючи на його заплутаності й складності, передусім у процедурних питаннях [10, с. 372].

Те ж закидає він і феодальному законодавству, передусім цивільному. Вчений полемізує з Ш. Л. Монтеск'є, який порівнював феодальне право із могутнім дубом. На думку Дж. Бентама, правильно було б порівняти його з отруйним деревом. «Феодальна система внесла в закони заплутаність і складність» [10, с. 419].

У той же час, вчений висловлює оригінальну думку про підміну понять при встановленні одноосібної влади. Він говорить, що стародавні римляни, які жахалися слова «цар» (гех), спокійно сприймали слова «диктатор» та «імператор», а О. Кромвель, не маючи жодних шансів посісти престол, під ім'ям «протектор» отримав владу більшу, ніж король у парламентській монархії [13, с. 642]. І дійсно, вже через сторіччя після смерті Дж. Бентама з'явилися вожді, дуче, фюрери, влада яких у тоталітарних державах перевищувала будь-який абсолютизм.

У праці «Основні засади кримінального кодексу» вчений у розділі, присвяченому злочинам, пов'язаним із зловживанням владою, згадує про поділ влади. При цьому його підходи схожі на конституційні погляди Г. В. Ф. Гегеля, що гілки влади не повинні бути окремими і автономними, і їх повинна об'єднувати верховна влада (хоча Дж. Бентам не конкретизує, що це повинен бути монарх) [13, с. 657-658]. Тут вбачається подібність до сучасної ідеї щодо статусу Президента як гаранта Конституції, який забезпечує рівновагу і ефективну взаємодію гілок влади при її поділі.

Історико-правова наука велику увагу традиційно й обов'язково приділяє історії судочинства і судоустрою. Аналіз державно-правового устрою різних народів у різні епохи свідчить, що на ранніх етапах складання і розвитку державності публічна влада була неподільною. Одні й ті ж посадовці здійснювали різні за юридичною природою функції: князь, скажімо, в Давній Русі, був і законодавцем, і головним управлінцем, і верховним суддею [Див.: 14, с. 5]. Тому суттєве значення для подальшого розвитку історико-правової науки має просте (як і більшість у нього) визначення предметної сфери судової влади: «Спор про право, порушення права: ось єдині приводи, за якими виникає судова діяльність. У випадку спору про право необхідним є рішення на користь однієї зі сторін. У випадку порушення права більшою частиною достатньо припинити зло і винагородити ображену сторону, інколи ж вимагається покарання особи, яка вчинила образу» [15, с. 6].

Аналізуючи теоретичні підвалини ідеального (на його думку) судоустрою і судочинства, вчений роз'яснив історію спеціалізації судових органів за категоріями розглядуваних справ, вказав її обґрунтованість і доречність, однак попереджаючи про загрозу надмірної бюрократизації і ускладнення судової системи, заплутаності судочинства. Спеціалізацію і багатоманітність судових органів, а також систему інстанцій Дж. Бентам виводив із часів феодалізму. «Впродовж цієї загальної міжусобної війни, у той час, коли барони воювали за землі, судді боролися за право суду: королівські судді віднімали все, що могли, від суддів барона, судді барона намагалися утримати за собою все, що лише можна було врятувати. Таким чином утворилися різні суди» [15, с. 19].

Все це розповідалося на прикладі історії держави і права феодальної Англії. Вказувалося, що духовенство прагнуло зробити свою юрисдикцію якомога ширшою, королі продавали право судочинства задля поповнення своїх скарбниць. Така стихійна різноманітність судоустрою вимагала, на думку вченого, спрощення і упорядкування. Чимало місця Дж. Бентам приділив порядку формування суддівського корпусу, призначенню суддів на посади, їх утриманню, змінюваності суддів, забороні їм займатися іншою, у тому числі підприємницькою діяльністю тощо – те, що безпосередньо історико-правової проблематики не стосується. Однак, все наведене вказує вектор прогресивного розвитку судоустрою й судочинства, незалежно від державної належності й правової системи.

У монографії «Про судоустрій» Дж. Бентама вміщено історико-правовий нарис виникнення і становлення апеляційних судів. Право апеляційного оскарження він трактує як ознаку юридичної розвиненості тієї чи іншої правової системи. «У законодавствах Греції та Риму апеляція вже існує, але, наскільки мені відомо, вони допускають лише одну апеляційну інстанцію» [15, с. 158].

Британська правова думка високо цінує науковий здобуток Дж. Бентама. Відомий англійський юрист Дж. Стівенс наголошував, що мислитель мав такий же вплив на законодавство, який Адам Сміт – на політичну економію [4].

Таким чином, творчість Дж. Бентама стала своєрідним містком від лібералізму XVIII до лібералізму XIX ст., від природно-правових теорій доби Просвітництва до епохи юридичного позитивізму. Як практикуючий адвокат, він критично ставився до особливостей англо-саксонського права, не бачачи його переваг, втілених у багатьох подальших соціологічних правових доктринах. Тому і прагнув і пропонував мислитель створити писану англійську конституцію, кодифікувати британське цивільне і кримінальне право, перейти від прецеденту як основного джерела права до закону. Такі підходи не були в повній мірі сприйняті сучасниками – співвітчизниками, але вони ж обумовили широке розповсюдження творів Дж. Бентама поза межами Великої Британії, зокрема прижиттєві переклади і видання у Російській імперії, які отримали поширення і в Україні. Об'єктивно філософсько-правові погляди мислителя були спрямовані на конвергенцію континентальної та англо-американської правових сімей.

Щодо історико-правових підходів Дж. Бентама, вони, природно, мали призначення обґрунтування його поглядів на право та державний устрій взагалі. Він використовував їх прагматично, утилітарно, і це логічно витікало з основної концепції бентамівської доктрини. Визнаючи розвиток, удосконалення правових систем, саме історичні інститути права і правові явища Дж. Бентам розцінював як ознаки, характеристики цієї розвиненості. Цим також його підходи мають значну цінність як для тогочасної, так і для наступної й навіть сучасної історико-правової науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. The philosophy of history /edited by Patrick Gardiner. – London; New York: Oxford University Press, 1974. – 224 p.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. – М.: Соцэкгиз, 1935. – 424 с.
3. Бабкін В. Д., Радов Г. О. Бентам // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т.1. – С. 221-222.
4. Левенсон П. Я. Иеремия Бентам. Его жизнь и общественная деятельность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bookol.ru/dokumentalnaya_literatura_main/biografii_i_memuarii/168922/fulltext.htm
5. Пилинкевич Н. И. История философии права // Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. – К.: Либідь, 2011. – Кн.1/Уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. – С.101-306.
6. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua/books?hl=ru&id=HwW1qgS-2QYC&oi=fnd&pg>
7. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства // Избранные сочинения. В 3 т. Пер. А. Н. Пыпина и А. Н. Неведомского с предисл. Ю. Г. Жуковского. – СПб., 1807. – С. 1-315.
8. Ипполитова А. Г. Идеи совершенствования пенитенциарной системы в концепции Джереми Бентама // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2012. – Т. 14. – №3. – С. 183-186.
9. Сиома Н. А. Проблема фиктивных сущностей в философии права Джереми Бентама // Вестник Волгогр. ун-та. Сер. 7: Философия. – 2013. – №1 (19). – С. 117-123.
10. Бентам И. Основные начала гражданского кодекса // Избранные сочинения. – Т. 1. – С.317-470.
11. Покровский П. А. Бентам и его время / П. А. Покровский. – Пг.: Тип. А. Э. Коллинс, 1916. – Разд. паг.
12. Бентам И. Руководящие начала конституционного кодекса для всех государств / И. Бентам [пер. с англ.]. – СПб., 1907. – Разд. паг.
13. Бентам И. Основные начала уголовного кодекса // Избранные сочинения. – Т. 1. – С. 471-678.
14. Головки О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / Головки О. М. – Харків: СИМ, 2005. – 176 с.
15. Бентам И. О судоустройстве. Изл. О. Книрим. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1860. – 255 с.

УДК 342.54(540)«312»

ПРОБЛЕМЫ КАСТОВОГО ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННОЙ ИНДИИ

Рождественская Е. С.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина

Аннотация: в статье рассмотрены некоторые проблемы кастового общества в современной Индии, связанные с положением далитов и позитивной дискриминацией.

Ключевые слова: варны, касты, джати, кастовая система, Законы Ману, списочные касты, позитивная дискриминация, далиты, Индия.

Анотация: у статті розглянуто деякі проблеми кастового суспільства в сучасній Індії, пов'язані з положенням далітів і позитивної дискримінації.

Ключові слова: варни, касты, джати, кастова система, позитивна дискримінація, Закони Ману, спискові касты, даліти, Індія.

Annotation: this article investigates some issues of caste society in terms of Dalit's status and affirmative actions in India.

Key words: varna, caste, jati, caste system, Manu laws, Scheduled Castes, Dalits, affirmative action, India.

В феврале 2016г. в Дели, Пенджабе, Химачал-Прадеше, Джамму и Кашмире начались беспорядки. Представители касты джатов перекрыли и разрушили канал, подающий воду в Дели и 10 млн. жителей на две недели остались без воды. В городах Рохтак и Джаджа (штат Харьяна) джаты заблокировали дорожное движение, поджигали дома и машины, громили магазины. Правительственные войска были вынуждены открыть огонь для подавления бунта. В результате сотни человек пострадали, а 5 были убиты [1].

Индия и раньше сталкивалась с конфликтами на межрелигиозной и социальной почве. Это были крестьянские и студенческие движения, антикоррупционные выступления, движения по защите прав женщин, далиты – представителей низших, «списочных каст» требовали защиты своих прав. Но в последнее время беспорядки и конфликты на кастовой почве изменили свое лицо.

Чего же хотели добиться этими протестами джаты? Ответ может вызвать удивление. Они требовали включить их в низшие, «списочные касты», к которым они не относились по статусу. Каста джатов традиционно занимается земледелием, они служат в армии и на государственной службе, и к этой категории не относятся.

Фактически этот бунт стал следствием политики индийского правительства против дискриминации низших каст и племен. Начиная с 1950 г. правительство Индии последовательно проводило политику, направленную на установления социального равенства. Эта политика позитивной дискриминации (affirmative action) гарантировала предоставление преимущественных прав и привилегий представителям каст и племен, признанных Конституцией ущемленными.

Сегодня в каждом штате есть список зарегистрированных каст и племен. Он утверждается президентом Индии. 1108 каст и 645 племён внесены в эти списки на федеральном уровне. Включение в официальный список «отсталых» или «списочных каст и племен» открывает широкие возможности для льготного получения мест в государственных и некоторых частных вузах. Под них резервируются должности не только в государственном секторе, но в региональной гражданской службе, органах исполнительной власти. Для представителей списочных каст резервируются места в Парламенте Индии [2, с. 18-26]. Но, несмотря на все эти меры, проблема дискриминации по кастовому признаку остается одной из серьезнейших для современной Индии.

Первые серьезные исследования по изучению кастовой системы Индии были сделаны англичанами – Е. Блант (Blunt) в конце XIX в. описал более 1000 этнокастовых групп в Индии [3, с. 286]. Н. Датт (Dutt) предложил теорию происхождения низших каст, вследствие захвата их племенами ариев. Он доказывал автохтонный характер происхождения низших каст [4, с. 328].

Сам термин «каста», по мнению Е.Н. Успенской, был заимствован европейцами из иберийской культуры. На португальском и испанском языках «casta» означает «род, порода, вид», от лат. castus — «чистый». Этот термин стал главным в науке о касте и заместил собою индийское традиционное понятие «джати». Слово «джати» (jāti) переводится с санскрита как рождение, происхождение, порода. Оно стало «прототипом» касты, джати «является базовой функциональной ячейкой индийского традиционного общества» [5, 3-6].

Первые кастовые классификационные списки были составлены британской колониальной администрацией в 1872г. Уже тогда во время первых переписей населения колонии было выделено более 2 млн. этногрупп. Для удобств административного управления и учета, многообразие каст-джати классифицировалось по общности профессий. Наиболее точное определение понятия «касты-джати» предложил Г. Г. Котовский. Он, обобщив европейский опыт, определили касту-джати, как эндогамную наследственную группу, которая связана с традиционными занятиями и составляет подвижный элемент сословно-кастовой системы индийского общества [6, с. 36]. К переписи населения 1911г. было выделено уже всего 3500 таких групп. Классификация оказалась настолько удачной, что 15 перепись населения Индии, проведенная в 2011 г. сохранила неизменным их число.

Научные исследования по изучению кастовой системы Индии до сих пор эта не потеряли своей актуальности. Этим вопросам посвящены исследования S. Ketkar, E. Hopkins, A. Hocart, Г.М. Бонгард-Левина, С.М. Мельмана, А.М. Осипова, Г.Г. Котовского, М.К. Кудрявцева, А.А. Куценкова, Е.С. Юрловой, Е.Н. Успенской.

Существование варн, и каст-джати – уникальная цивилизационная особенность Индии. Кастовая иерархия была присуща индийскому обществу с древнейших времен. При быстрых современных темпах развития и модернизации страны, само индийское общество остается традиционным. Особенно это ощущается в сельской местности, а Индия – это аграрная страна. В деревнях исторически сложившиеся социальные связи и традиции существуют почти неизменными на протяжении веков.

Хотя кастовая дискриминация была отменена Конституцией Индии 1950 г., в реальной жизни она сохраняется. И сегодня многие индусы верят, что приближение или прикосновение к человеку из низшей касты может осквернить. Кастовые различия, представления о ритуальной чистоте и осквернении освящены индуизмом, а в Индии 82% населения – индуисты. Эти убеждения складывались, сохранялись и поддерживались на протяжении веков.

Один из древнейших и авторитетнейших законов – Закон Ману говорит: все, на что только ни посмотрит «низкородившийся» – «приношения на огне, подарки, трапеза, жертвоприношения богам и предкам» – все «пропадает без пользы» [7, III, ст. 239, 240]. А тот, кто «общается с изгоями», даже просто сидит или ест, участвует в обрядах, путешествует или вступает в брак «сам в течение года становится изгоем». «Тому, кто вступает в общение с кем-либо из изгоев, надо исполнять для искупления общения с ним его покаяние» [7, III, ст.181.182]. Неудивительно, что представления о ритуальной чистоте индусы впитывали с молоком матери.

Ригведа, Архашастра, Законы Ману и другие религиозные и правовые предписания закрепили варновые статусы на социокультурном пространстве Индии. Они дали теологическое обоснование всей социальной структуры индийского общества на многие века. Ведь Бог, ради процветания миров, «создал из своих уст, рук, бедер и ступней [соответственно] брахмана, кшатрия, вайшия и шудру» [7]. Для каждой варны он установил свои занятия, предопределив будущие профессиональные разделения. Для брахманов это обучение (adhyarana), изучение Вед, жертвоприношение для себя и других, раздача и получение милостыни. Кшатрии охраняют подданных, раздают милостыни, совершают жертвоприношения, изучают Веды, и они «неприверженны к мирским утехам». Вайшии – пасут скот, раздают милостыни, совершают жертвоприношения, изучают Веды, торгуют, занимаются ростовщичеством и земледелием. И только для шудры было указано одно занятие — служение этим варнам со смирением. Таково «извечное правило жизни четырех варн» [7].

Члены трех высших варн назывались дваждырожденными. В детстве они проходили особый обряд инициации и были допущены к чтению священных Вед, и так получали второе рождение [7, II, 36; X, 4]. Шудры и представители других групп не допускались к чтению Вед.

На границе четырех варн находятся вневарновые группы. Они являются пятыми (панчама) или вневарными – «аварна» [5, с. 10]. Неприкасаемые находились и находятся за пределами всех варн, на дне кастовой иерархии. На них не распространяются правила жизни кастового общества, но оно не может существовать без их труда. Именно они выполняют разные необходимые виды работ, которые считаются «ритуально нечистыми». Все эти работы непрестижные. Они связаны с уборкой мусора, нечистот, разделкой туш и выделкой кож, захоронениями умерших. Это могут быть тяжелые сельскохозяйственные работы.

По представлениям индусов, связанных с кармой и сансарой, рождение в низших, нечистых кастах – результат несправедливой жизни в прежних воплощениях. Рождение в этих кастах – это как форма наказания, поэтому в отношении неприкасаемых допускалось жестокое обращение.

После обретения Индией независимости отмена кастовой системы стала одним из насущных вопросов работы нового правительства. Огромную роль здесь сыграли М.К. Ганди и Б.Р. Амбедкар. Символично, что Б.Р. Амбедкар – далит из касты «неприкасаемых» стал автором Конституции независимой Индии 1950 г. Его жизнь и судьба нетипичны для далита – прекрасное образование, стажировка в Кембридже, юридическая практика и место профессора политической экономии. Борьба за права далитов стала главным делом его жизни. Главные проблемы далитов он видел в догматах индуизма и отсутствии их единства. Пытаясь вырваться из кастового индустского общества, многие неприкасаемые массово переходили в другие религии. Сам Амбедкар вместе с более чем 300000 своих последователей в 1956г. перешел в буддизм.

Кастовая система и неприкасаемость в любой форме были запрещены Конституцией [8, ст.ст. 15, 17]. Неприкасаемые стали называться «списочные или зарегистрированные касты» (Scheduled Castes). Амбедкар называл всех неприкасаемых «далитами» – «угнетенными». Это понятие стало общепринятым для неприкасаемых каст. Широко использовалось предложенное М.К. Ганди название для неприкасаемых «хариджане» – Harijan – «детьми Бога». Однако, в 1990 г. далитские организации потребовали от парламента Индии запретить использование слова «хариджан» как «оскорбительного для зарегистрированных каст» [9, с. 133].

Согласно Конституции, члены «неприкасаемых» каст-джати и «отсталых племен» приравнивались к политическим меньшинствам. За ними было закреплено право на получение образования, устройства на работу, участия в политическом управлении. Эти права регулировались путем предоставления определенного количества квот для «зарегистрированных» и «отсталых» групп пропорционального их численности в каждом штате [8, ст.ст. 341-342]. С этого времени начался набор в вузы и прием на работу представителей этих групп, на федеральном уровне за ними закреплено 49,5% всех мест.

Но, несмотря на конституционные изменения отношение к далитам в обществе не изменилось. После ухода Б.Р. Амбедкара с поста министра в 1951 г. по стране прокатилась волна насилия в отношении далитов со стороны представителей более высоких каст. Особенно пострадали «списочных каст» пострадали в штатах Бихар, Орисса, Мадхья Прадеш, где проживало большое количество далитов, но они не имели собственных влиятельных политических партий, которые могли бы представлять и защищать их интересы.

Правительство Дж. Неру в 1954 г. назначило следственные комиссии для расследования случаев убийств и насилия над далитами, начали работать военно-полевые суды. В 1955 г. был принят Акт о защите гражданских прав (The Protection of Civil Rights (PCR) Act, 1955). В этом законе тщательно были выписаны положения, касающиеся бытовых контактов и взаимодействий далитов с представителями других каст. Эти положения были особенно важны для индийцев, так как касались их представлений о ритуальной чистоте. Теперь уголовное наказание предусматривалось не только за акты прямого насилия, но и традиционные для индийского общества дискриминирующие действия. Такие как: запрет далитам появляться в общественных местах во время массовых мероприятий и праздников, недопущение их к источникам воды, продажа им продуктов за пределами магазинов или рынков, оказание медицинских услуг вне специализированных учреждений, личные оскорбления, указывающие на низкий кастовый статус [10].

Несмотря на принятые правительством меры, число преступлений, против далитов и представителей отсталых племен не уменьшалось. В 1989 г. был принят Акт о предотвращении насилия (Scheduled Castes and Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989). Даже после принятия Акта в 2002 г. было зарегистрировано 40 281 преступлений на кастовой почве. Особенно сложной оказалась ситуация в сельских районах, где в отношении женщин-далиток до сих пор совершаются акты сексуального насилия представителями доминирующих каст, они становятся жертвами сексуального трафика и принудительной проституции [12, ст.ст. 3, 5, 5 b]. Каждую неделю в газетах появляются сообщения о таких преступлениях. Часто далиты становятся жертвами преступлений, совершенных представителями других отсталых каст (Other Backward Caste (OBC), но более высоких по статусу [13].

За годы независимости многое изменилось в положении представителей списочных каст. Многие из их стали учителями, врачами, известными актерами, политиками. К. Р. Нарайнан стал первым Президентом далитом (1997 – 2002 гг.), Г.М. Балайоги – Спикером нижней палаты парламента. А Майявати Прабху Дас – восемь лет работала главным министром штата Уттар-Прадеш [14, с. 302]. Калпана Сародж стала первой женщиной-миллионером. В касте махаров появился миллионер-далит Р. Сарайя. По его словам, из-за кастовых предрассудков он вынужден вести свой бизнес на территории Белоруссии и Украины (возглавляет украинское представительство Steel Mont Trading)

Но политика позитивной дискриминации принесла и неожиданные плоды. С каждым годом росло число желающих оказаться в заветных списках получения льгот и квот. Правительство распространило практику предоставления квот и на «другие отсталые категории» населения (Other Backward Class), которые не относились к списочным.

Канши Рам, руководитель далитской партии «Бахуджан самадж парти» (Партии большинства народа), в 1988 году отмечал, что низшие касты начали спекулировать своим происхождением, и если сложить численность «зарегистрированных» каст и племен, «остальных отстающих классов», сикхов, мусульман, парсов, христиан и буддистов, то они составят 85% населения страны [11, с. 143]. Сложившаяся система резервирования создала не только особую далитскую элиту, но и породила коррупцию при распределении квот и мест.

Особенно остро эта проблема проявилась в образовании. За представителями «списочных каст и племен» было закреплено 22,5% всех мест в государственных вузах. Для представителей «остальных отстающих классов» было зарезервировано еще 27% всех мест в государственных вузах. Подобная система резервирования затронула традиционную сферу интересов представителей высших каст. Начались протесты представителей брахманских каст, они требовали принимать в высшие учебные заведения на основании знаний, а не квот и льгот.

В августе 2015 г. в штате Гуджарат начались беспорядки представителей влиятельной касты патель. Были сожжены полицейские участки, автобусы, закрыты учебные заведения. В Гуджарат были введены правительственные войска и объявлен комендантский час. Каста пателей играет важную роль в экономике страны. Они традиционно торгуют бриллиантами, перерабатывают нефть, в их руках текстильная промышленность. В отличии от касты джатов, протестующие требовали прекратить дискриминацию по кастовому признаку и или уничтожить все квоты в стране, или распространить их на все население [15].

Позитивная дискриминация для низших каст и племен породила дискриминацию другого типа для представителей средних и высших каст.

Кастовая система в Индии просуществовала не одну тысячу лет. Некоторые ученые называют кастовую систему пережитком прошлого, который тормозит развитие страны. Некоторые – предполагают, что вследствие глобализации и либерализации внутренней политики, сейчас происходит процесс «размывания» кастовой системы [2, с. 441–442]. Но каста-джати по-прежнему играет определяющую роль в жизни индийского общества. Она вместе с индуизмом крепким обручем соединяет-стягивает в единое целое разнородное индийское общество, которое говорит более чем на 1650 языках, имеет различную религию и культуру.

ЛИТЕРАТУРА

1. India caste protests: Five dead as Haryana violence flares 20.02.2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bbc.com/news/world-asia-india-35620647>
2. Куценков А.А. Социальный индуизм / Древо индуизма / Под ред. Глушковой И.П. – М.: Восточная литература, 1999.
3. Blunt, E.A. The Caste System of Northern India with Special Reference to the United Provinces of Agra and Oudh / E.A. Blunt. – London: Oxford Univ. Press, 1931. – 286 p.
4. Dutt, N.K. Origin and growth of caste in India / N.K. Dutt. – London: K. Paul, Trench, Trubner & Company, Limited, 1931. – 328 p.
5. Успенская Е.Н. Антропология индийской касты / Е.Н. Успенская; Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – Санкт-Петербург: Наука, 2010. – 557с.
6. Котовский Г.Г. Введение: некоторые проблемы каст // Касты в Индии. – М., 1965. – С. 3–40.
7. Законы Ману [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bharatiya.ru/india/zak_manu/zak_manu01.html

8. Конституція Індії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/india/india--r.htm#sub_para_N_994
9. The Protection of Civil Rights (PCR) Act 1955// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tribal.nic.in/actRules/PCRAct1955.pdf>
10. Харинин А.И. Социально-экономическое положение далитов после упразднения каст (1950-2010 гг.) / Харинин А.И. // XVII Региональная конференция молодых исследователей Волгоградской области, г. Волгоград, 6-9 ноября 2012 г. – Волгоград : Издательство ВолГУ, 2012. – С. 193-194.
11. Rao H., Babu M. D. Scheduled Castes and Tribes, Socio-Economic Upliftment Programmes. New Delhi: Ashish Publishing House, 1994. – P. 8.
12. Death sentences dropped for mob murder of Dalit family [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/news/10627073>
13. Юрлова Е.С. Индия от неприкасаемых к далитам. – М.: ИВ РАН, 2003. – С. 302.
14. В. Скосырев. Касты Индии бьются за долю пирога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/world/2015-08-27/1_india.html

УДК 343.163+343.123.1«18/19»

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ВИЯВЛЕННЯМ ПОЛІЦІЄЮ ЗЛОЧИННИХ ДІЯНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ

Горбачов В. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
адвокат

Анотація: у статті розглянуто зміст та стан прокурорського нагляду за виявленням поліцією злочинних діянь у Російській імперії після судової реформи 1864 року, простежено тенденцію розширення повноважень прокуратури з нагляду за прийняттям поліцією рішень за результатами проведеного дізнання.

Ключові слова: прокуратура, поліція, дізнання, нагляд, кримінальне переслідування.

Аннотация: в статье рассмотрено содержание и состояние прокурорского надзора за обнаружением полицией преступных деяний в Российской империи после судебной реформы 1864 года, прослежена тенденция расширения полномочий прокуратуры по надзору за принятием полицией решений по результатам проведенного дознания.

Ключевые слова: прокуратура, полиция, дознание, надзор, уголовное преследование.

Annotation: the article deals with the content and the state of prosecutor's supervision over detection by the police of criminal acts in the Russian Empire after the judicial reform of 1864, traced the tendency of expanding the powers of the Prosecutor's office for supervision over the acceptance of police decisions on the results of the conducted inquiry.

Key words: prosecutor's office, police, inquiry, supervision, criminal prosecution.

У кримінальному процесі принципове значення має початковий етап провадження, під час якого вирішується питання про наявність або відсутність злочинного діяння. У зв'язку з тим, що від вирішення цього питання залежить подальший хід усього процесу, важливим є забезпечення законності ухваленого рішення. Одним із засобів забезпечення законності під час виявлення злочинних діянь є прокурорський нагляд. А для вирішення сучасних проблем корисним є вивчення історичного досвіду Російської імперії після судової реформи 1864 року, у результаті якої кримінальний процес був докорінно реорганізований.

У дорадянський період деякі аспекти прокурорського нагляду за провадженням дізнання висвітлені в роботах Ф. І. Грьодингера, М. В. Муравйова, А. О. Соколова, І. Я. Фойницького, І. Г. Щегловітова й ін. У роботах радянських і сучасних дослідників багато уваги приділено питанням поліцейського дізнання. Однак проблеми прокурорського нагляду за його провадженням не дістали достатньої розробки. У роботах В. Г. Бессарабова, Ю. М. Горячківської, С. М. Казанцева, О. Є. Кутафіна, К. П. Краковського, Р. В. Савуляка, В. В. Сухоноса, Ю. А. Холода, П. Ф. Щербини, О. Н. Ярмиша та інших дослідників зачіпаються лише деякі аспекти прокурорського нагляду за дізнанням.

У зв'язку із цим метою статті є аналіз змісту й стану прокурорського нагляду за виявленням поліцією злочинних діянь, а також тенденцій його розвитку в Російській імперії після судової реформи 1864 року.

У результаті судової реформи проведення попереднього слідства було вилучено з повноважень поліції й передано судовим слідчим. Водночас закон передбачив деяку участь поліції в розслідуванні злочинів і провин, яка полягала, зокрема, у виявленні злочинних діянь. Ця діяльність поліції включала отримання або збір відомостей про вчиненні діяння, при необхідності їх перевірку шляхом проведення дізнання, повідомлення судової влади про виявленні злочинні діяння й передачу їй зібраних матеріалів (ст. ст. 250-251, 253, 306-307 Статуту кримінального судочинства – далі СКС) [1, с. 2-3; 2, с. 6-9; 3, с. 12; 4, с. 6].

Прокуратура зобов'язана була здійснювати нагляд за діяльністю поліції з виявлення злочинних діянь. При цьому міністр юстиції зобов'язував працівників прокуратури особливу увагу звертати на: 1) спостереження за правильністю застосування й виконання чинами поліції положень Статуту кримінального судочинства, які регулювали: інформування поліцією прокуратури про вчиненні злочини й про передачу матеріалів дізнання

слідчому; надання до прокуратури матеріалів, у яких поліція не знаходила ознак злочинного діяння (ст. ст. 250, 253, 255 СКС) і 2) вжиття заходів до виявлення «злочинів безмовних», тобто таких, які залишалися не заявленими владі у зв'язку з відсутністю скаржника або з інших причин; при цьому пропонувалося звертати увагу на інформацію про такі злочини, що з'являлися в періодичній пресі [5, с. 35-36].

Відомості про вчиненні злочини поліція отримувала з різних джерел (з оголошень, скарг, повідомлень, чуток, тощо), а також у результаті безпосереднього виявлення злочинів. Статут кримінального судочинства встановив, що поліція про всі події, що містили в собі ознаки злочину або провини, зобов'язана була негайно й не пізніше доби повідомляти судовому слідчому й до прокуратури (ст. 250 СКС) або ж мировому судді за підсудністю (ст. 251 СКС). У підготовчій комісії з розробки цього Статуту висловлювалися пропозиції про те, щоб відомості про злочини поліція направляла не слідчому, а прокуророві, який визначав би, чи є привід до порушення справи, і потім передавав би матеріали слідчому. Однак цю пропозицію прийнято не було за мотивами «виграшу часу», а для подальшого здійснення прокурорського нагляду за діями слідчого встановлено обов'язок поліції про всі злочини повідомляти не тільки слідчому, але й до прокуратури [6, с. 131-133].

На практиці поліція часто порушувала зазначені вимоги закону. Наприклад, за свідченням в 1869 році товариша прокурора Курського окружного суду, Білгородською поліцією ці положення закону «майже зовсім не дотримувалися» [7, с. 748]. У цьому ж році у зв'язку з тим, що поліцейські, повідомляючи судовим слідчим про вчиненні злочини, нерідко про них не повідомляли до прокуратури, міністр юстиції виніс це питання на обговорення Правлячого Сенату. Він вважав за необхідне зобов'язати губернаторів сприяти тому, щоб чиновники поліції повідомляли до прокуратури про вчиненні злочини. Міністр запропонував Сенату наказати «кому потрібно» точно й неухильно виконувати зазначені вимоги закону. У зв'язку із цим Сенат 9 січня 1870 року ухвалив спеціальний указ, у якому підтвердив обов'язок різних установ і посадових осіб дотримуватися статей 250, 255 і 1090 СКС. Цей указ було спрямовано губернаторам для виконання [8, с. 37].

Однак і після цього положення не змінилося. У середині 90-х років у ревізійному звіті по округу Одеського окружного суду відзначено, що вимоги ст. 250 СКС міська поліція «звичайно не виконує» [9, с. 84-85]. В окрузі Орловського окружного суду повітова поліція відрізнялася «майже суцільним» порушенням ст. 250 СКС [10, с. 8]. А загалом в імперії, наприклад, в 1894 році ревізійні звіти зафіксували 9464 факти недотримання поліцією передбаченого ст. 250 СКС добового строку, тобто 8,7% від загальної кількості порушень поліцією кримінальних переслідувань [11, с. 196, 200-212].

Причини зазначених порушень називалися різні. Зокрема, «звичайну, не волаючу повільність» поліція часто виправдовувала виконанням інших, не менш серйозних своїх обов'язків [12, с. 211].

На незначні порушення поліцією вимог статті 250 СКС прокурори реагували шляхом «роз'яснень, нагадувань, застережень», а у випадках серйозних порушень питання щодо притягнення винних до відповідальності вони ставили перед судом. Заходи, що застосовувалися, мали певний позитивний ефект. Наприклад, у результаті «особливих наполягань» прокуратури Одеського окружного суду на точному виконанні закону поліція про більш важливі злочини стала негайно сповіщати не тільки слідчого, але й дільничного товариша прокурора [12, с. 110, 114].

Водночас недотримання строку повідомлення про вчинене злочинне діяння деякі прокурори не вважали серйозним порушенням і тому не реагували на нього. Наприклад, прокуратура Калузького окружного суду відзначала, що недотримання повітовою поліцією вимог ст. 250 СКС не здійснювало шкідливого впливу на хід попереднього слідства, тому вона не вживала будь-яких заходів. Неточне виконання ст. 250 СКС не вважала недостатком і прокуратура Варшавського судового округу, яка вважала, що «у масі неважливих злочинних діянь» спеціальне повідомлення про самий злочин практичного значення не мало [9, с. 110-112].

Поліція повинна була повідомляти судового слідчого й до прокуратури тільки про злочинні діяння. Про події, що не містили ознаки злочину або провини, вона не зобов'язана була повідомляти [13, с. 20]. А у випадках, коли ознаки злочинного діяння були сумнівні або коли про подію, що мала такі ознаки, поліції ставало відомо за чукою (народним поголосом) або взагалі із джерела не цілком достовірного (з оголошення не очевидців, безіменних пасквілів тощо), то, не повідомляючи про таку подію слідчому й прокуророві, поліція повинна була провести дізнання з метою впевнитися, чи дійсно подія відбулася й «чи точно в ньому містяться ознаки злочину або провини» (ст. ст. 253, 299, 300 СКС). Дізнання проводилося для «первісного виявлення злочину», для перевірки наявності ознак злочину [1, с. 21]. Воно повинно було проводитися не за всякою подією взагалі, а тільки за такою, у якій передбачалася наявність злочину або провини [14, с. 154].

Закон не вказував, чи зобов'язана поліція повідомляти прокурора про початок дізнання за подіями із сумнівними ознаками злочину або провини, і чи повинен прокурор здійснювати нагляд за проведенням дізнання за такими подіями. А на запит міністерства юстиції із цього приводу від 31 січня 1881 року всі прокурори судових палат, за винятком прокурорів Московської й Варшавської палат, визнали суттєво необхідним установлення правильного нагляду прокуратури за ходом дізнань у зазначеній категорії справ. Прокурори Казанської, Одеської, Санкт-Петербурзької, Саратовської і Харківської судових палат наполягали на обов'язку поліції негайно й ніяк не пізніше доби повідомляти в прокуратуру про початок дізнання за подією, не цілком достовірною або ознаки якої сумнівні. Однак прокурор Московської судової палати С. Гончаров при існуючих штатах прокуратури вважав цей новий обов'язок занадто обтяжливим й важким. А прокурор Варшавської судової палати вважав, що повідомлення прокуратурі про початок дізнання «досить часто не могло б бути належним чином проконтрольоване при невловності таких приводів» до початку дізнання, як народна поголоска або особистий розсуд поліцейських чинів [12, с. 345-346]. Про деякі такі події прокуратура дізнавалася випадково або з доповідей про найбільш важливі злочини [9, с. 89, 91]. Однак фактично повідомлення до прокуратури про події не завжди мали практичне значення. Наприклад, деякі товариші прокурора Новочеркаського окружного суду, отримавши від поліції повідомлення про події, ухвалювали рішення «виждати дізнання» [15, арк. 93, 110, 121].

Під час обговорення Державною Радою в 1884 році доповнень ст. 253 СКС було визнано для користі справи бажаним, щоб поліція повідомляла прокуратуру про початок дізнання по подіях із сумнівними ознаками злочину; однак покладання на поліцію обов'язку направляти прокуророві такі повідомлення було відкладено «надалі до подальших вказівок досвіду» [16, с. 267]. А урядова комісія, оцінюючи в 1897 році загальний стан прокурорського нагляду за дізнанням по таких подіях, відзначила, що спостереження за діями поліції з проведення дізнань за ст. 253 СКС здійснювалося прокуратурою «у досить слабкому ступені», тому що у величезній більшості випадків вона не мала відомостей про те, що поліція розпочала дізнання. У деяких ревізійних звітах були ще більш різкі оцінки. Наприклад, у ревізійному звіті по округу Одеського окружного суду зазначено, що за діями поліції за ст. 253 СКС «ніякого спостереження немає». В іншому звіті відзначено, що вся діяльність поліції з проведення дізнань про події із сумнівними ознаками злочинів здійснювалася «по за фактичним контролем і спостереженням» з боку прокуратури, яка довідувалася про таку подію тільки після закінчення дізнання, коли отримувала або матеріал дізнання для його припинення в порядку ст. 253 СКС, або повідомлення про передачу дізнання судовому слідчому [9, с. 71, 88, 91].

У зв'язку із цим у ревізійних звітах висловлювалися різні пропозиції про зміну існуючого порядку. Наприклад, у ревізійному звіті по округу Ніжинського окружного суду висловлено побажання, щоб поліція повідомляла до прокуратури про початок усіх дізнань, тому що тільки при цій умові прокуратура буде мати можливість контролювати дії поліції з проведення нею дізнання і керувати цими діями. Це визнавалося тим більше необхідним, що за ст. 253 СКС поліція не була обмежена будь-яким строком проведення дізнання, яке нерідко проводилося занадто тривалий час [17, с. 62].

Закон не передбачив обов'язок поліції повідомляти до прокуратури про події без ознак злочину, однак прокурори деяких судових палат самі встановлювали такий обов'язок по деяких подіях. Наприклад, прокурор Харківської судової палати у своїй інструкції 1914 року вимагав, щоб поліція негайно повідомляла до прокуратури про всі «видатні події» навіть, якщо вони не мали «явних слідів злочину» [3, с. 37].

Закон нічого не говорив про порядок закінчення дізнання, у якому не підтвердився факт злочинного діяння. На практиці на першому етапі після проведення судової реформи такі дізнання припинялися поліцією й для перевірки в прокуратуру не представлялися [18, с. 26]. За твердженням М. В. Муравйова, дізнання про сумнівні події, у результаті яких не були встановлені ознаки злочину, припинялися постановами поліцейського управління; у судові органи такі дізнання не передавалися й ними не перевірялися [19, с. 456]. Однак, за зауваженням Урядуючого Сенату ще в ухвалі № 9105 від 9 грудня 1873 року, такий порядок не був передбачений законом; тому матеріали дізнань не підлягали передачі в поліцейське управління на обговорення; у зв'язку із цим у одній зі справ Сенат визнав незаконним припинення поліцейським управлінням дізнання, що було передане йому становим приставом [13, с. 19-20]. Проте, в інструкції прокурора Київської судової палати 1883 року передбачені певні випадки, у яких поліція могла припиняти дізнання без повідомлення про це судовій владі [1, с. 23].

Для з'ясування думок прокурорів судових палат про порядок закінчення дізнання, яке проводилося у зв'язку із сумнівністю події (ст. 253 СКС), міністерство юстиції 31 січня 1881 року направило їм особливий запит, на який вони надали свої міркування й пропозиції [12, с. 345].

З питання припинення справ, у яких не встановлені ознаки злочину або провини, були висловлені різні думки. Прокурори Казанської, Київської, Одеської й Санкт-Петербурзької судових палат висловилися за те, щоб усі такі дізнання після їх завершення поліція представляла до прокуратури, від якої повинно залежати або направлення дізнання до місцевого поліцейського управління для його припинення, або безпосередня передача дізнання судовому слідчому для проведення слідства, або повернення матеріалів у поліцію для їхньої передачі мировому судді. Однак ті прокурори судових палат, які висловилися за віднесення справ даної категорії до ведення прокуратури, визнавали зайвим участь поліцейського управління у вирішенні питання про припинення дізнання [12, с. 345-346].

Питання щодо порядку припинення дізнання, у ході якого не підтвердився факт вчинення злочину або провини, не однаково вирішували й інструкції прокурорів судових палат, що видавалися для поліції. Наприклад, інструкції прокурорів Казанської і Московської судових палат 1880 і 1881 років указували, що, якщо поліція проводила дізнання за власним розсудом й у події не встановила ознаки злочину, то вона припиняла дізнання власною владою, не повідомляючи судове відомство [20, с. 13; 20, с. 16]. А в інструкції прокурора Київської судової палати 1883 року з посиланням на ухвалу Урядуючого Сенату № 9105 за 1873 рік закріплено, що, якщо склад злочину не встановлений, то поліція направляє дізнання на розпорядження дільничного товариша прокурора з урахуванням «того загального правила, що спостереження за дослідженням злочинів закон покладає на прокурорський нагляд, найближче зацікавлений у виявленні їх» [1, с. 22].

На законодавчому рівні питання щодо порядку закінчення дізнання було урегульовано законом від 1 травня 1884 року, який доповнив статтю 253 СКС і встановив, що рішення про подальше направлення справи, у якій не встановлено ознаки злочину або провини, залежало від прокуратури, куди такі дізнання повинні представлятися для перевірки. Тепер поліція не мала право своєю владою припиняти дізнання. Відповідно до нового порядку, матеріали проведеного дізнання, що не підлягали передачі судовому слідчому або мировому судді, поліція повинна представляти прокурору або його товаришу, які або припиняли дізнання, або давали вказівку про його доповнення, або ж вирішували питання про порушення судового переслідування. Якщо прокуратура в події вбачала ознаки злочину або провини, то вона передавала дізнання судовому слідчому або доручала поліції порушити переслідування винного перед мировим суддею [22, с. 268].

Із прийняттям зазначеного закону нагляд прокурора був розповсюджений на всі справи (підвідомчі не тільки загальним, але й мировим судам), які передбачалося припинити. Якщо раніше на діяльність поліції у справах, підвідомчих мировим судам, прокурорський нагляд не поширювався, то закон 1 травня 1884 р. частково підкорив її такому нагляду: на поліцію покладено обов'язок представляти до прокуратури для перевірки матеріали всіх дізнань, по яких не встановлено ознаки злочину, а прокуратурі надано право припиняти провадження таких дізнань [23, с. 533].

Однак на практиці прокуратура не завжди мала можливість перевірити законність проведеного поліцією дізнання, тому що в деяких випадках, коли в результаті дізнання факт злочину або провини не підтверджувався, поліція про це в прокуратуру не повідомляла. Такі факти були в округах Воронежського, Гродненського, Житомирського, Московського й Сумського окружних судів [9, с. 89].

Після прийняття закону 1 травня 1884 року прокурори судових палат внесли відповідні зміни у свої інструкції. Наприклад, прокурор Московської судової палати М. В. Муравйов у своїй інструкції 1886 року (на відміну від інструкції колишнього прокурора палати С. Гончарова) передбачив, що дізнання, у яких поліція не встановила ознаки злочину або провини, повинні направлятися для перевірки дільничному товаришеві прокурора, який вів спеціальний наряд переписки про дізнання, спрямовані поліцією на підставі ст. 253 СКС. За результатами перевірки товариш прокурора про сутність свого розпорядження повинен був робити позначку на супровідному до матеріалів дізнання листі поліції, який залишався в наряді прокуратури. Цей загальний порядок прокурори окружних судів могли змінювати з урахуванням місцевих умов і з дозволу прокурора палати [24, с. 15, 25-26]. А коли М. В. Муравйов став міністром юстиції, він своїм наказом 1896 року зазначений порядок поширив на всю імперію [5, с. 23, 37]. І цей порядок дотримувався. Наприклад, в окрузі Новочеркаського окружного суду поліція направляла такі дізнання «на розпорядження» дільничному товаришу прокурора, який у зв'язку з відсутністю ознак злочину або недоведеністю факту злочину на супровідних листах ставив в основному резолюцію: «дізнання припинити за ст. 253 СКС» [15, арк. 1-9, 13, 20, 22, 35, 95].

Якщо в ході дізнання, на думку поліції, факт вчинення злочину або провини підтверджувався, то матеріали дізнання вона передавала судовому слідчому й про це повинна була повідомити прокуратуру (ст. 255 СКС). Такий порядок приводив до того, що прокуратура мала можливість перевірити законність порушення поліцією кримінального переслідування тільки у тих справах, у яких з рішенням поліції не погодився слідчий.

Відповідно до закону (ст. 309 СКС), якщо судовий слідчий у повідомленні поліції не знаходив достатніх підстав до проведення слідства, то повинен був негайно сповістити про це прокуратуру. А практика показала, що справи поліцією порушувалися й направлялися судовому слідчому не завжди обгрунтовано. Незважаючи на те, що урядова комісія в середині 90-х років відзначила, що порушення кримінального переслідування поліцією «у цілому представляється більш-менш ґрунтовним» [9, с. 36-37], судові слідчі часто не погоджувалися з рішеннями поліції й матеріали поліцейського дізнання, що надійшли їм, направляли до прокуратури. Наприклад, у 1890 році судові слідчі направили до прокуратури 7839 таких справ (або 5,3% від загальної кількості справ), а у 1905 році – 17734 (4,6%) [25, с. 6; 26, с. 12].

Спірні питання, що виникали в зазначених випадках між поліцією й судовим слідчим, вирішувалися прокуратурою, яка на практиці припиняла безліч незаконно порушених поліцією справ [12, с. 235] або пропонувала слідчому провести попереднє слідство.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що на початковому етапі після проведення судової реформи прокуратура мала обмежені можливості для нагляду за проведенням дізнання про події із сумнівними ознаками злочинного діяння та прийняттям рішень за його результатами. Незважаючи на те, що закон не зобов'язував прокуратуру перевіряти законність припинення поліцією дізнання, на практиці такі перевірки проводилися. Можливості прокурорського нагляду були розширені у 1884 році, коли закон поклав на прокуратуру обов'язок перевіряти матеріали всіх дізнань, у яких поліція не встановила ознаки злочинного діяння (у т. ч. підвідомчого мировому суду). Однак нагляд за законністю порушення поліцією кримінального переслідування як і раніше обмежувався випадками незгоди судового слідчого з рішенням поліції, яка направила йому справи для проведення попереднього слідства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Инструкция чинам полиции округа Киевской судебной палаты по обнаружению и исследованию преступлений / сост. прокурор Киевской судебной палаты Н. А. Шепелев – Киев : тип. Губ. правления, 1883. – 76 с.
2. Инструкция прокурора Киевской судебной палаты чинам полиции округа Киевской судебной палаты по обнаружению и исследованию преступлений. – Киев : Тип. К. Н. Милевского и Ко, 1910. – 99 с.
3. Инструкция чинам полиции по обнаружению и исследованию преступлений / сост. прокурор Харьковской судебной палаты А. А. Крылов. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1914. – 180 с.
4. Инструкция чинам полиции по обнаружению и исследованию преступлений / сост. прокурор Московской судебной палаты А. В. Степанов. – М. : Печатня А. Снегиревой. – 1911. – 183 с.
5. Наказ министра юстиции, генерал-прокурора, чинам прокурорского надзора судебных палат и окружных судов. – СПб. : тип. Правит. Сената, 1896. – 118 с.
6. Объяснительная записка к проекту Устава уголовного судопроизводства / Выс. учр. комиссия. – [СПб., 1863 : б.м. и г.]. – 496 с.
7. О порядке сношения лиц прокурорского надзора с полицией : Сенатский указ от 1 июня 1871 года // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Собр. 2-е. – Т. 46. – Отд. 1. – СПб., 1874. – № 49689.
8. О подтверждении присутственным местам и должностным лицам о точном соблюдении 250, 255 и 1090 статей Устава уголовного судопроизводства 20 ноября 1864 года : Сенатский указ от 9 января 1870 года // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 45. – Отд. 1. – СПб., 1874. – № 47896.
9. Высочайше учрежденная комиссия для пересмотра законоположений по судебной части : Труды. – Т. 3. Свод ревизионных отчетов. – СПб. : тип. Правит. Сената, 1897. разд. паг. – Раздел 2. – 640 с.
10. ... Труды. – Т. 3. Свод ревизионных отчетов. – СПб. : тип. Правит. Сената, 1897. – разд. паг. – Раздел 1. – 69 с.
11. ... Труды. – Т. 6. Свод статистических данных. – СПб. : тип. Правит. Сената, 1897. – II, 387 с.
12. Материалы для пересмотра законоположений о порядке производства предварительных следствий. – Часть вторая. Отзывы и замечания лиц судебного ведомства. – СПб. : Изд. мин-юстиции; тип. Правит. Сената, 1882. – 428 с.
13. Систематический сборник решений Правительствующего Сената по вопросам об ответственности должностных лиц административного ведомства за преступления должности. (1868-1896 г.) / сост. В. И. Тимофеевский, С. П. Кузнецов – СПб. : тип. Правит. Сената, 1896. – VIII, 930 с.

14. Соколов А. А. Практическое руководство для судебных следователей: в 3 т. – Том 1. – Вильна: тип. А. Г. Сыркина, 1891. – 575 с.
15. Государственный архив Ростовской области. – Фонд 397. – Оп. 1. – Дело 107. – 220 л.
16. Судебные уставы Императора Александра II с законодательными мотивами и разъяснениями. Устав уголовного судопроизводства. 11-е изд. / сост. С. Г. Щегловитов. – СПб.: тип. Т-ва А.С. Суворина, 1913. – 948 с.
17. ... Труды. – Т. 5. Свод ревизионных отчетов. – СПб. : тип. Правит. Сената, 1897. – 578 с.
18. Грёдингер Ф. И. Прокурорский надзор за пятьдесят лет, истекших со времени его преобразования по Судебным уставам императора Александра II. – Петроград : Сенатская тип., 1915. – 55 с.
19. Муравьев Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности : пособие для прокурорской службы. – Т. 1. – М. : Университетская тип., 1889. – VIII, 552 с.
20. Инструкция прокурора Казанской судебной палаты С. Гончарова о порядке действий лиц прокурорского надзора округа Казанской судебной палаты, а также чинов полиции по участию последних в производстве предварительного следствия. – Казань : тип. Штаба Казанского военного округа, 1880. – разд. паг. – Ч. III. – 24 с.
21. Инструкция прокурора Московской судебной палаты С. Гончарова о порядке действий лиц прокурорского надзора округа Московской судебной палаты, а также чинов полиции по производству дознаний и участию в предварительном следствии. – М. : тип. А.В. Малокова и К^о, 1881. – разд. паг. – Ч. 3. – 148 с.
22. О порядке прекращения полицией дознаний о происшествиях, по которым не обнаружено признаков преступления или проступка : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 1 мая 1884 года // ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – СПб., 1887. – № 2188.
23. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. – Т. 1. – СПб. : Изд-во «Альфа», 1996. – 552 с.
24. Инструкция чинам прокурорского надзора округа Московской судебной палаты / под ред. прокурора Московской судебной палаты Н. В. Муравьева. – М. : тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1886. – 71 с.
25. Свод статистических сведений по делам уголовным, производившимся в 1890 году в судебных учреждениях, действующих на основании уставов Императора Александра II. В трех частях. – СПб. : Изд. мин-ва юстиции; тип. Правит. Сената, 1895. – разд. паг. – Ч. 1. – 37 с.
26. Свод статистических сведений по делам уголовным, производившимся в 1905 году в судебных учреждениях, действующих на основании уставов Императора Александра II. В трех частях. – СПб. : Изд. мин-ва юстиции; Сенатская тип., 1908. – разд. паг. – Ч. 1. – 76 с.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 341.185

МІЖПАРЛАМЕНТСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ПРИНЦИПИ

Серьогін В. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті зроблено спробу розкрити поняття, ознаки і принципи міжпарламентського співробітництва як важливої форми міжнародного співробітництва. З'ясовано причини появи і розвитку міжпарламентського співробітництва, сформульовано його авторське визначення, наведено сутнісні ознаки, що відрізняють його від інших видів правової взаємодії між державами.

Ключові слова: парламент, міжпарламентське співробітництво, парламентська дипломатія, міжнародні відносини.

Анотация: в статье сделана попытка раскрыть понятие, признаки и принципы межпарламентского сотрудничества как важной формы международного сотрудничества. Выявлены причины появления и развития межпарламентского сотрудничества, сформулировано его авторское определение, приведены существенные признаки, отличающие его от других видов правового взаимодействия между государствами.

Ключевые слова: парламент, межпарламентское сотрудничество, парламентская дипломатия, международные отношения.

Annotation: the following article will try to raise the concept, features and principles of inter-parliamentary cooperation as an important form of international cooperation. The article reveals the reasons for the emergence and development of inter-parliamentary cooperation, author's definition of inter-parliamentary cooperation is formulated, the essential features that distinguish it from other types of legal cooperation between states are identified.

Key words: parliament, inter-parliamentary cooperation, parliamentary diplomacy, international relations.

Парламенти сучасних держав, окрім своїх класичних функцій, провадять активну міжнародну діяльність та все частіше виконують функції конституційних органів зовнішніх зносин (у широкому сенсі слова), оскільки, з урахуванням певних особливостей, зумовлених тією чи іншою формою правління, мають низку повноважень у зовнішньополітичній сфері, а також здійснюють безпосередні контакти з органами і посадовими особами зарубіжних держав. Одним із пріоритетних напрямів діяльності сучасних парламентів у зовнішньополітичній сфері є співробітництво із зарубіжними парламентами та їх окремими представниками.

На жаль, важливість міжпарламентського співробітництва для налагодження і підтримання міжнародних відносин доктринально підкріплена недостатньо. Фактично науковий інтерес до цієї проблематики на пострадянському просторі сформувався тільки на початку 2000-х років, після входження парламентів країн СНД до різного роду міжпарламентських інституцій. Серед наукових праць, присвячених проблемам міжпарламентського співробітництва, варто виокремити дисертаційні дослідження В. І. Балакіревої [1], Ю. Ю. Бойко [2], А. О. Виноградової [3], А. Д. Мурзакулової [4], О. В. Палагусинця [5], М. І. Шварцевої [6], а також публікації А. Х. Саїдова, в яких він обґрунтовує формування нової галузі міжнародного права – міжнародного парламентського права [7-8].

Втім низка принципів питань, що мають вихідне значення подальшого розвитку міжпарламентського співробітництва, досі не отримали належного наукового осмислення. Передусім йдеться про саме розуміння міжпарламентського співробітництва, його юридичну природу, сутнісні ознаки та принципи здійснення. З'ясування цих вихідних категорій і є метою статті.

Розпочинаючи висвітлення обраної теми, відзначимо, що термін «міжпарламентське співробітництво», без деталізації визначення, досить широко вживається як у міжнародно-правових актах, так і в національному законодавстві. Так, у Рішенні ради глав держав СНД «Про Концепцію подальшого розвитку Співдружності Незалежних Держав і план основних заходів щодо її реалізації» від 5 жовтня 2007 року відображено, що міжпарламентське співробітництво зацікавлених держав – учасниць СНД сприятиме поглибленню інтеграції, зближенню і гармонізації економічних систем і національних законодавств, захисту прав та інтересів громадян, активізації розробки міжпарламентською Асамблеєю держав – учасниць СНД модельних законів та їх імплементації в законодавства держав – учасниць [9]. Що стосується вітчизняної нормативно-правової бази, то зміст поняття «міжпарламентське співробітництво» як одного з напрямів діяльності українського парламенту певним чином розкривається у ст. 204 Регламенту Верховної Ради України [10].

Однак єдиного, загальновизнаного визначення міжпарламентського співробітництва в сучасній науці не існує.

У політології цей термін іноді ототожнюють з поняттям парламентської дипломатії. Наприклад, В. Е. Камучева [11] та Дж. Нулас визначають парламентську дипломатію як «діяльність, що здійснюється парламентами у сфері міжнародних відносин, як у межах інституційної компетенції, так і в якості центрального фактору внутрішньополітичних подій». При цьому відзначається, що сучасна еволюція міжпарламентських зв'язків характеризується зростанням ролі парламентської дипломатії. Проте, з точки зору міжнародного права,

міжпарламентське співробітництво не є інститутом дипломатичного і консульського права, так само як наявність у парламентарів дипломатичних паспортів не робить їх дипломатами.

Деякі автори (зокрема, А. О. Виноградова) розглядають міжпарламентське співробітництво через функціонування міжпарламентських організацій і парламентських асамблей міжнародних організацій [3]. Однак при цьому поза межами уваги залишається ціла низка позаінституційних форм міжпарламентського співробітництва, як-то візити керівників парламентів, візити парламентських делегацій, взаємодія між комітетами парламентів тощо.

На наш погляд, міжпарламентське співробітництво слід розглядати більш широко – не тільки як інституційну, але й як позаінституційну взаємодію між парламентами, яка доповнює традиційну дипломатію формами міждержавного представницького діалогу. Виходячи з цих міркувань, можна сформулювати таке визначення:

Міжпарламентське співробітництво – це юридична взаємодія між загальнодержавними представницькими органами як органами зовнішніх зносин, їх керівниками, структурними підрозділами чи окремими парламентаріями, що здійснюється в ініціативному порядку з метою знаходження взаємоприйнятних підходів і спільного вирішення проблем, що викликають спільний (міжнародний) інтерес.

Міжпарламентське співробітництво є реакцією держав-націй на виклики сучасного світу з метою консолідації ресурсів державних і недержавних суб'єктів сучасного міжнародного політичного процесу для вирішення спільних проблем. Воно є елементом багатосекторного зовнішньополітичного розвитку, пов'язаного з діяльністю міжпарламентських інститутів у межах особливих правил і процедур взаємодії, спрямованих на конструювання особливого соціально-політичного простору в межах якого відбувається: демократизація міждержавних відносин; зниження політичної невизначеності у міжнародних відносинах; мінімізація політичних, економічних, іміджевих та інших ризиків міжнародного процесу; підвищення громадського контролю над зовнішньополітичними рішеннями; долучення парламенту загалом та окремих його представників до розробки зовнішньополітичного порядку денного; зростання значення міжпарламентської дипломатії, що має певною мірою неформальний характер, як інструменту артикуляції національних інтересів сучасної держави.

Міжпарламентському співробітництву притаманні такі ознаки:

- 1) рівноправність учасників;
- 2) добровільність;
- 3) міжнародно-правова ініціативність (здійснення виключно за ініціативою сторін);
- 4) нормативно-правова впорядкованість (здійснення на міжнародно-правовій та внутрішньодержавній (національній) основі);
- 5) широка географія країнознавчих зв'язків;
- 6) орієнтованість на розв'язання актуальних проблем сучасності;
- 7) розмаїття форм і способів здійснення.

Мета міжпарламентського співробітництва є різноплановою і включає в себе, зокрема:

- 1) поліпшення взаєморозуміння між країнами;
- 2) демократизацію міждержавних відносин;
- 3) гідне представлення інтересів свого народу;
- 4) підвищення демократичної легітимності міжнародних організацій;
- 5) сприяння зміцненню світової соціально-політичної стабільності;
- 6) сприяння зміні конфронтації у міжнародних відносинах на договірну основу конструктивного діалогу для розвитку партнерських відносин між країнами і регіонами;
- 7) сприяння вирішенню міжнародних проблем будь-якого рівня.

За загальним правилом, міжпарламентське співробітництво розглядається як форма реалізації зовнішньополітичних повноважень парламентів, що здійснюється на трьох рівнях: всесвітньому, регіональному та двосторонньому (міждержавному). Проте у федеративних державах з огляду на те, що суб'єкти федерації теж є державними утвореннями, розрізняють міжнародне і внутрішньодержавне міжпарламентське співробітництво. Різновидами останнього визнаються співробітництво між федеральним парламентом і парламентами суб'єктів федерації (вертикальне), а також співробітництво між самими парламентами суб'єктів федерації (горизонтальне).

На початку формування парламентаризму зовнішньополітичні заходи і здійснення безпосередніх зв'язків із зарубіжними державами належали до прерогатив виконавчих органів влади. Але з плином часу роль парламентів у міжнародних відносинах поступово зростала, особливо значення набули міжпарламентські зв'язки. Незважаючи на різноспрямовані і подекуди суперечливі тенденції у розвитку парламентаризму, до кінця XIX ст. міжпарламентське співробітництво знайшло своє місце у практиці міжнародних відносин. У XX ст. і, особливо, після Другої світової війни еволюція міжпарламентських відносин знайшла свій прояв у розширенні сфери таких відносин, долученні дедалі нових учасників, збільшенні розмаїття форм такої взаємодії. З'явилися міжнародні міжпарламентські організації (наприклад, Арабський міжпарламентський союз, Союз африканських парламентів тощо), роль яких поступово зростає, створюються дедалі нові міжнародні організації, в яких є органи, що формуються на міжпарламентській основі (наприклад, Парламентська асоціація Співдружності, Андський парламент в Андській групі та ін.), в деяких міжнародних організаціях, в яких первісно не передбачалося створення органів міжпарламентського співробітництва, з плином часу такі органи засновуються (зокрема, Асоціація держав Південно-Східної Азії – АСЕАН – існувала 10 років, перш ніж у 1977 р. була сформована Міжпарламентська організація АСЕАН), активізуються двосторонні міжпарламентські контакти.

Зростання ролі міжпарламентського співробітництва – це об'єктивний і закономірний наслідок світового розвитку, оскільки саме парламентарі є авторами положень міжнародного права, і уповноважені робити внесок у процес вираження волі держави, представлення національних інтересів на міжнародній арені. Інтеграція парламентарів до сфери міжнародних зв'язків і співробітництва є результатом парламентської дипломатії, яка в сучасному світі ведеться паралельно з дипломатією класичною, так це відбувається в Раді Європи, ОБСЄ та інших

структурах, де окрім виконавчих гілок влади представлені законодавчі. Серед інших обставин, які спричинили зростання активності парламентської дипломатії – посилення демократизації правової держави та необхідність цивілізованого лобіювання національних інтересів на міжнародній арені, включаючи інтереси бізнесу, регіонів, а також підвищення легітимності використання різноманітних ресурсів з метою міжнародної кооперації забезпечення політичних зобов'язань країн перед світовим співтовариством.

Можливо, якби Організація Об'єднаних Націй створювалася у 80-90-ті роки ХХ ст., в її структурі знайшлося б місце для органів міжпарламентського співробітництва. Принаймні у Декларації Верховної Ради СРСР, прийнятій 9 лютого 1955 р., тобто за декілька місяців до вступу Радянського Союзу до Міжпарламентського Союзу, йшлося про те, що «встановлення безпосередніх зв'язків між парламентами, обмін парламентськими делегаціями, виступи парламентських делегацій однієї країни в парламенті іншої країни відповідатимуть прагненням народів до розвитку дружніх відносин і до співробітництва». Активізація міжпарламентських зв'язків вимагала в кожній країні створення відповідної нормативної бази і формування адекватної організаційної моделі.

На сьогодні міжпарламентське співробітництво є одним із каналів як двостороннього, так і багатостороннього партнерства. У межах цього партнерства виокремлюються такі рівні (аспекти):

- рівень формування стратегічної взаємної довіри і виявлення спільних двосторонніх/багатосторонніх інтересів;
- цільовий рівень, пов'язаний з нарощуванням стратегічного співробітництва в міжнародних і регіональних міжпарламентських організаціях для захисту спільних інтересів;
- рівень спільних зусиль у межах міжпарламентських організацій щодо протидії впливу економічної кризи;
- рівень допомоги національним підприємствам у пошуку нових можливостей для співпраці у межах заходів щодо розвитку економіки держав;
- рівень розвитку культурних зв'язків між державами.

Складність, багатогранність, різновекторність і багатосуб'єктність сучасного світового політичного процесу актуалізують пошук нових інституцій, форм і технологій презентації та обстоювання національних інтересів. При цьому на зламі століть спостерігається зростання ролі й місця інститутів міжпарламентського співробітництва у міжнародних відносинах. Сучасний міжнародний політичний процес, зумовлений глобалізацією, різновекторними зусиллями традиційних і нетрадиційних суб'єктів світової політики, є турбулентним за своєю сутністю. Прагнення до підвищення ефективності управління його розвитком пов'язане з конструюванням особливого простору взаємодії парламентських інституцій, у межах якого можуть формуватися правила і процедурні моменти дипломатії «другого каналу», що сприяють зняттю невизначеності у міждержавному, міжблоковому, міжрегіональному співробітництві.

Сучасні інформаційні технології і комунікації дозволяють представникам громадськості отримати доступ до інформації про міжнародні, міждержавні відносини, але при цьому їй бракує, як і раніше, способів та інституцій донесення своєї позиції до суб'єктів міжнародного політичного процесу. Міжпарламентські структури можуть бути елементом впливу громадян на основні міжнародні події, структурами громадського контролю.

Міжпарламентське співробітництво є важливим інститутом представницької демократії, що сприяє вирішенню багатьох проблем сучасної держави і права. На сьогодні міжпарламентське співробітництво охоплює такі сфери, як боротьба з міжнародним тероризмом, наркотрафіком, організованою злочинністю, бідністю; протидія незаконній міграції; сприяння роззброєнню; забезпечення енергетичної, економічної, екологічної та гуманітарної безпеки тощо. Сучасна еволюція представницьких органів характеризується посиленням долученості парламентів до процесу прийняття рішень на національному, регіональному і глобальному рівнях.

Якісно новий етап розвитку міжпарламентського співробітництва пов'язаний з функціонуванням Європейського Союзу. Внесок міжпарламентських інституцій ЄС зводиться не стільки до впливу на прийняття зовнішньополітичних рішень, а до участі в багаторівневому парламентаризмі, тобто системі, в якій: інститути міжпарламентського співробітництва є частиною мережі міжнаціонального парламентського співробітництва; всередині національних парламентів простежується процес формування нового типу транснаціонального парламентаризму, пов'язаного з тим, що, беручи участь у формальному і неформальному спілкуванні на міжнародному рівні, парламентарії виходять за межі «національної орієнтації» і трансформуються в «наднаціональних», «європейських парламентарів»; у членів національних парламентів з'являється додатковий майданчик для контролю своїх урядів, оскільки вони стають «гравцями одразу кількох рівнів»; відбувається трансляція досвіду становлення і зміцнення парламентської демократичної культури, що є невід'ємним елементом транснаціональних європейських інтересів.

Принципи міжпарламентського співробітництва – це основоположні, керівні ідеї, покладені в основу його нормативного регулювання та реалізації.

З огляду на суверенітет держав та юридичне верховенство конституції у будь-якій національній правовій системі, основу міжпарламентського співробітництва складають основні конституційні принципи – засади конституційного ладу відповідної країни. Серед них для України визначальне значення мають принципи народовладдя, верховенства права, поділу влади, суспільно-політичного плюралізму, унітаризму, визнання найвищої соціальної цінності людини, визнання міжнародно-правових стандартів тощо.

Другий рівень складають загальні принципи, що мають визначальне значення для вітчизняного парламентаризму – виборність, гласність, монокамералізм, континуїтет (продовжуваність) роботи парламенту тощо.

Нарешті, третій рівень складають спеціальні принципи міжпарламентського співробітництва:

- легітимність – сторони повинні бути повноважними і діяти в інтересах своїх народів;
- легальність – міжпарламентське співробітництво має здійснюватися на підставі та у формах, що передбачені міжнародно-правовими актами та національним законодавством сторін;
- рівність (паритетність) сторін – учасники міжпарламентського співробітництва мають рівні права та обов'язки і несуть рівну відповідальність за результати взаємодії;

- координація – міжпарламентське співробітництво здійснюється на основі взаємоузгодження позицій і поведінки сторін;
- добровільність – єдність волі та волевиявлення учасників взаємодії;
- ініціативність – міжпарламентське співробітництво здійснюється за ініціативою однієї чи кількох сторін майбутньої взаємодії;
- невторчання у внутрішні справи держав – заборона впливу на перебіг подій і процесів, що перебувають у межах виключної компетенції суверенних держав, чії інтереси представляють парламенти;
- взаємне врахування інтересів сторін – визнання національних інтересів кожної зі сторін і намагання їх якомога повнішого забезпечення при формуванні спільних рішень;
- колективне вільне обговорення і вирішення питань – долучення до процесу формування спільних рішень усіх повноважних представників сторін, надання їм можливості повно і відверто висловити свою позицію щодо предмета обговорення;
- плановість взаємодії – міжпарламентське співробітництво має бути передбачуваним, прогнозованим і поступальним, враховувати змінюваність внутрішньополітичної і міжнародної ситуації;
- багатоманітності форм і методів міжпарламентського співробітництва.

Принципи міжпарламентського співробітництва можуть бути формалізовані (закріплені у вигляді окремих норм-принципів) у відповідних міжнародно-правових актах та національному законодавстві, що регламентують такі види діяльності парламентів, або виведені логічним шляхом зі змісту відповідних правових актів та усталеної міжпарламентської практики.

Загалом проведене дослідження надає змогу зробити такі **висновки**:

1. Під міжпарламентським співробітництвом слід розуміти юридичну взаємодію між загальнодержавними представницькими органами як органами зовнішніх зносин, їх керівниками, структурними підрозділами чи окремими парламентаріями, що здійснюється в ініціативному порядку з метою знаходження взаємоприйнятних підходів і спільного вирішення проблем, що викликають спільний (міжнародний) інтерес.

2. Міжпарламентському співробітництву притаманні такі ознаки: рівноправність учасників; добровільність; міжнародно-правова ініціативність; нормативно-правова впорядкованість; широка географія країнознавчих зв'язків; орієнтованість на розв'язання актуальних проблем сучасності; розмаїття форм і способів здійснення.

3. Мета міжпарламентського співробітництва є різноплановою і включає в себе, зокрема: поліпшення взаєморозуміння між країнами; демократизацію міждержавних відносин; гідне представлення інтересів свого народу; підвищення демократичної легітимності міжнародних організацій; сприяння зміцненню світової соціально-політичної стабільності; сприяння зміні конфронтації у міжнародних відносинах на договірну основу конструктивного діалогу для розвитку партнерських відносин між країнами і регіонами; сприяння вирішенню міжнародних проблем будь-якого рівня.

4. Міжпарламентське співробітництво здійснюється на основі тих принципів, що становлять засади конституційного відповідних країн, а також загальних принципів парламентаризму і низки спеціальних принципів. До останньої групи принципів належать: легітимність, легальність, рівність сторін, координація, добровільність, ініціативність, невторчання у внутрішні справи держав, взаємне врахування інтересів сторін, колективне вільне обговорення і вирішення питань, плановість, багатоманітність форм і методів здійснення.

З'ясування конкретних форм і методів міжпарламентського співробітництва, їх узагальнення і диверсифікація є перспективним напрямом подальших досліджень у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балакирева В.И. Межпарламентская Ассамблея СНГ как международный институт политической консолидации: дис. ... канд. полит. наук; спец.: 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии / Балакирева Вера Ивановна; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб, 2002. – 160 с.
2. Бойко Ю. Ю. Конституционно-правовые основы межпарламентского сотрудничества (на примере российского парламента): дис... канд. юрид. наук; спец.: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / Бойко Юлия Юрьевна; Московский гуманитарный университет. – М., 2004. – 195 с.
3. Виноградова А.А. Парламентская ассамблея ОБСЕ как тип межпарламентского института: генезис, функции и перспективы: дисс. ... канд. полит. наук; спец.: 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии / Виноградова Анастасия Александровна; Московский государственный институт международных отношений МИД РФ. – М., 2011. – 184 с.
4. Мурзакулова А.Д. Развитие институтов межпарламентского сотрудничества СНГ в условиях постсоветской трансформации: дис. ... канд. полит. наук; спец.: 23.00.04 – политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития / Мурзакулова Асель Джапаркуловна; Кыргызско-российский славянский университет. – Бишкек, 2010. – 185 с.
5. Палагусинець О.В. Розвиток парламентаризму у практиці міжнародних організацій: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 – міжнародне право / Палагусинець Олександра В'ячеславівна; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2010. – 215 с.
6. Шварцева М. І. Парламентська (Консультативна) Асамблея Ради Європи: дис. ... канд. юрид. наук; спец.: 12.00.11 – міжнародне право / Шварцева Марія Ігорівна; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 220 с.
7. Саидов А.Х. Парламентское измерение международных отношений / А.Х. Саидов // Международное публичное и частное право. – 2005. – № 1. – С. 40-46.
8. Саидов А.Х. Формирование международного парламентского права / А.Х. Саидов // Московский журнал международного права. – 2006. – №3 (63). – С. 17-41.
9. Решение Совета глав государств Содружества Независимых Государств «О Концепции дальнейшего развития Содружества Независимых Государств и Плана основных мероприятий по ее реализации» от 5 октября 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=21549
10. Регламент Верховной Рады Украины, затв. Законом Украины від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.
11. Камучева В.Э. Парламентская дипломатия и основы межпарламентского взаимодействия Федерального Собрания

Российской Федерации / В.Э. Камучева // Научный альманах. – 2016. – № 4-4(18). – С. 62-65.

12. Noulas G. The Role of Parliamentary Diplomacy in Foreign Policy / G. Noulas [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignpolicyjournal.com/2011/10/22/the-role-of-parliamentary-diplomacy-in-foreignpolicy/>

УДК 342.72.12

ІНСТИТУТ СТАРОСТИ У СИСТЕМІ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Воронов М. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті аналізується інститут старости у системі муніципального права України. Розглядаються різноманітні аспекти взаємодії старости з жителями, органами і посадовими особами місцевого самоврядування, утворення старостинських округів. Пропонуються рекомендації щодо внесення змін до чинного законодавства України в аспекті вдосконалення муніципально-правового статусу старости.

Ключові слова: староста, система муніципального права України, муніципальна реформа, добровільне об'єднання територіальних громад.

Анотация: в статье анализируется институт старосты в системе муниципального права Украины. Рассматриваются различные аспекты взаимодействия старосты с жителями, органами и должностными лицами местного самоуправления, образования старостинских округов. Предлагаются рекомендации по внесению изменений в действующее законодательство Украины в аспекте совершенствования муниципально-правового статуса старосты.

Ключевые слова: староста, система муниципального права Украины, муниципальная реформа, добровольное объединение территориальных общин.

Annotation: the article analyzes the institute of the headman in the system of municipal law of Ukraine. Various aspects of interaction of the headman with residents, bodies and officials of local self-government, the formation of the headman's districts are considered. Recommendations are proposed for introducing amendments to the current legislation of Ukraine in the aspect of improving the municipal legal status of the headman.

Key words: headman, system of municipal law of Ukraine, municipal reform, voluntary association of territorial communities.

Постановка проблеми. Тотальна централізація влади в нашій країні не дозволила реалізувати величезний потенціал і можливості муніципальної влади, суттєво обмежила здатність територіальних громад, органів і посадових осіб місцевого самоврядування самостійно і ефективно вирішувати питання місцевого значення. Так, у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року № 333-р зазначається, що «система місцевого самоврядування на сьогодні не задовольняє потреб суспільства. Функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях» [1]. Слід зазначити, що переважна більшість територіальних громад через їх надмірну подрібненість та слабку матеріально-фінансову базу є неспроможними виконувати в повному обсязі повноваження органів місцевого самоврядування. Тому проблеми децентралізації влади є актуальними в контексті здійснення муніципальної реформи в Україні.

Вважаємо, що головними завданнями муніципальної реформи в Україні є підвищення рівня життя і добробуту жителів у містах, селищах та селах шляхом забезпечення спроможності територіальних громад, надання органам місцевого самоврядування реальних можливостей створювати економічні та соціальні умови розвитку територіальних громад та їх об'єднань, забезпечення органами муніципальної влади і органами державної виконавчої влади максимальної доступності жителів таких територіальних громад до адміністративних, соціальних та інших послуг. Ключовими чинниками муніципальної реформи на її сучасному етапі є створення правових, матеріальних, фінансових, організаційних, інформаційних та інших умов для добровільного об'єднання територіальних громад, в яких мають бути утворені дієздатні органи місцевого самоврядування, спроможні виконувати законодавчо визначені повні та виключні власні та делеговані державою повноваження, а також ліквідацію передумов для дублювання повноважень, функцій та завдань органів місцевого самоврядування різних рівнів.

Серед результатів, які очікуються в результаті добровільного об'єднання територіальних громад, є, по-перше, утворення спроможної об'єднаної територіальної громади (далі – ОТГ), яка здатна самостійно вирішувати власні та

делеговані повноваження, по-друге, формування міцної матеріальної та фінансової основи ОТГ, по-третє, оптимізація системи органів і посадових осіб місцевого самоврядування шляхом їх суттєвого скорочення.

Муніципально-правовий інститут старости є відносно новим у системі муніципального права України. Він був запроваджений у березні 2015 року, коли набрав чинності Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [2]. Староста став повноцінним елементом системи місцевого самоврядування. Виникнення муніципально-правового інституту старости зумовлене необхідністю представництва інтересів жителів сел., селищ, які утворили ОТГ та заповнення можливого вакууму влади на рівні села, селища після добровільного об'єднання територіальних громад.

Слід зазначити, що деякі аспекти муніципально-правового інституту старости розглядаються в наукових працях О. Батанова, В. Борденюка, Ю. Ганущака, М. Дзюпин, І. Дробуш, О. Колесникова, О. Калашнікова, А. Ткачука, а також у роботах інших науковців у галузі політології, державного управління тощо.

Тому метою статті є аналіз особливостей муніципально-правового інституту старости у системі муніципального права України, пошук оптимальної моделі цього інституту в аспекті його взаємодії з жителями села, селища, органами та посадовими особами місцевого самоврядування ОТГ, громадськими об'єднаннями, політичними партіями, іншими інститутами громадянського суспільства, органами державної влади, а також виробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства, що регламентує муніципально-правовий статус старости.

Викладення основного матеріалу дослідження. Муніципально-правовий статус старости означає сукупність його повноважень, принципів, гарантій діяльності та відповідальності, які закріплені в чинному муніципальному законодавстві України. Саме муніципально-правовий статус обумовлює положення старости в системі місцевого самоврядування в Україні.

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон) закріплено, що староста є виборною посадовою особою місцевого самоврядування (частина перша статті 14-1) [3]. Староста не може мати інший представницький мандат, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, у тому числі на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю (частина шоста статті 14-1 Закону). Староста обирається жителями села, селища (сіл, селищ), розташованого на території відповідного старостинського округу, на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі (частина друга статті 14-1 Закону).

Зазначається, що старостинський округ – частина території об'єднаної територіальної громади, утвореної відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», на якій розташовані один або декілька населених пунктів (сіл, селищ), крім адміністративного центру об'єднаної територіальної громади, визначена сільською, селищною, міською радою з метою забезпечення представництва інтересів жителів такого населеного пункту (населених пунктів) старостою (стаття 1 Закону).

Утворення старостинських округів відноситься до повноважень сільської, селищної, міської ради ОТГ. Це питання вирішується виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради ОТГ, яка утворена відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Представництво інтересів жителів і захист інтересів жителів відповідного села, селища є головним завданням старости. Тому запровадження і наявність посади старости в селі, селищі після утворення ОТГ є ключовим чинником реалізації ним функції представництва і захисту інтересів жителів. На жаль, у чинному законодавстві України не встановлюються критерії відповідно до яких рада ОТГ має ухвалити рішення про кількість і конфігурацію старостинських округів.

На сьогодні за результатами рішень рад ОТГ про утворення старостинських округів та перших виборів старост можна виділити декілька моделей вирішення питання представництва інтересів жителів старостами.

Перша модель – запровадження посад старост тільки на рівні громад, які мали органи місцевого самоврядування, за принципом «одна сільська/селищна рада – один староста». Тобто, за цією моделлю, старости мають обиратися та здійснювати свої повноваження у межах колишніх територіальних громад, як вони існували до об'єднання.

Для об'єднаних громад, до складу яких увійшли відносно великі села і селища, що раніше мали підпорядкований статус, часто більш прийнятною є друга модель конфігурації старост. Згідно з нею, ці посади запроваджуються не лише на рівні колишніх громад, але й додатково на рівні окремих підпорядкованих їм населених пунктів. При чому це може рівною мірою стосуватися населених пунктів, підпорядкованих як периферійним громадам, так й адміністративному центру ОТГ. По суті, за такою моделлю, всі або деякі колишні громади розділяються на декілька одиниць, кожна з яких обирає свого старосту.

Третя модель вирішення проблеми щодо кількості та конфігурації старост може бути названа як «один населений пункт – один староста». Вона характеризується тим, що посади старост запроваджуються на рівні кожного периферійного населеного пункту, що входить в об'єднану громаду. Саме ця модель потенційно здатна забезпечити найширше представництво інтересів периферії, проте її застосування виправдане лише в тих об'єднаних громадах, де населені пункти є відносно великими за розміром.

Четверта модель зводиться до того, що кількість старост менша, за кількість попередньо існуючих територіальних громад, які ввійшли в ОТГ [4].

Усі названі моделі стали результатами пошуку новоутвореними радами ОТГ оптимальної конфігурації старостинських округів. Серед чинників, які зумовлюють доцільність запровадження посади старости, можна виділити такі:

1. Демографічний. Ураховується кількість жителів ОТГ та жителів, які зареєстровані у відповідному селі, селищі.
2. Територіальний. Має враховуватися відстань між населеними пунктами в межах ОТГ. Це дуже важливо для надання якісних адміністративних і соціальних послуг жителям.

3. Матеріально-фінансовий. Грошове утримання старости та його апарату фінансується з коштів бюджету ОТГ, крім того, має бути створена належна матеріальна база для виконання ними своїх повноважень.

4. Функціональний. Запровадження посади старости на рівні села або селища має вирішуватися з точки зору доцільності та необхідності представництва їхніх інтересів саме старостою, а не іншими органами місцевого самоврядування (наприклад, органами самоорганізації населення).

5. Політичний. Розклад політичних сил в раді ОТГ може впливати на конфігурацію старостинських округів з урахуванням особливостей електоральних уподобань жителів.

6. Організаційний. Йдеться про доцільне, обґрунтоване і оптимальне представництво старост у складі виконавчого комітету ОТГ.

Цей чинник істотно впливає як на частку старост у складі виконавчого комітету ОТГ, так й на загальну чисельність відповідного виконавчого комітету. Так, у Балтській міській громаді (Одеська область) при 36 депутатах міськради сформовано виконком із 54 осіб; у Волоцькій громаді (Хмельницька область) – 34 депутати і 39 членів виконкому; у Китайгородській (Хмельницька область) – 22 депутати і 26 членів виконкому; в Летичівській (теж Хмельницька область) – 26 депутатів і 27 членів виконкому; у Тростянецькій громаді на Львівщині – 22 депутати і 28 членів виконкому, в Теребовлянській міській громаді Тернопільської області – 34 депутати та 43 члени виконкому [4]. Для порівняння, виконавчий комітет Львівської міської ради нараховує всього 6 членів, Вінницької та Криворізької – 15 членів, Запорізької та Івано-Франківської – 16, Одеської та Луцької – 17, Чернівецької – 18 (реально обрано лише 12), Полтавської – 19 членів. А у найбільшому місті України, що має виконавчий комітет, – Харкові цей орган складається аж із 20 членів [4]. Таким чином, надвелика «роздутість» виконавчих комітетів ОТГ стає незрозумілою для жителів ОТГ та негативним явищем у контексті становлення спроможної територіальної громади.

Дійсно, сільська, селищна, міська рада ОТГ може ухвалити рішення про утворення старостинських округів таким чином, що староста може бути обраний не в кожному окремому населеному пункті (селі, селищі), а, навпаки, він може представляти два й більше села, селища. Слід зазначити, що така ситуація суперечить важливій меті добровільного об'єднання територіальних громад, а саме – наближенню органів місцевого самоврядування до жителів та їхніх потреб. Тобто, якщо до об'єднання територіальних громад, на території села, селища здійснювали свою діяльність декілька органів місцевого самоврядування – сільський або селищний голова, сільська або селищна рада, виконавчі органи сільської або селищної ради, то після такого об'єднання взагалі можуть бути відсутні будь-які органи місцевого самоврядування.

На нашу думку, було б доречним закріплення в чинному законодавстві відповідного положення про чітке закріплення мінімальної чисельності жителів населеного пункту (наприклад, 500 жителів) для обов'язкового утворення в ньому старостинського округу.

Означення старости лише як виборної посадової особи місцевого самоврядування дещо обмежує його правові можливості як представника жителів певного села, селища. При здійсненні своїх повноважень староста є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед жителями відповідного села, селища, відповідальним – перед сільською, селищною, міською радою.

У Законі закріплено вичерпний перелік повноважень старости (стаття 54-1 Закону). Можна погодитися з позицією І.В. Дробуш, яка зазначає, що «враховуючі природу місцевого самоврядування, питань місцевого значення, зазначений перелік питань не може бути вичерпним. Статутами громади та рішеннями ради на старосту можуть покладатися додаткові повноваження в межах компетенції ради громади та її виконавчих органів» [5, с. 51].

Деякі повноваження старости характерні для депутата місцевої ради (наприклад, він представляє інтереси жителів відповідного села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради; бере участь у пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради та засіданнях її постійних комісій має право на гарантований виступ на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради, засіданнях її постійних комісій з питань, що стосуються інтересів жителів відповідного села, селища; бере участь у підготовці проекту місцевого бюджету в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного старостинського округу). Інші повноваження старости притаманні виконавчим органам місцевого самоврядування (так, він бере участь в організації виконання рішень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, розпоряджень сільського, селищного, міського голови на території відповідного старостинського округу та у здійсненні контролю за їх виконанням). Є такі повноваження, що характерні для органів самоорганізації населення (зокрема він бере участь у здійсненні контролю за використанням об'єктів комунальної власності, розташованих на території відповідного старостинського округу; бере участь у здійсненні контролю за станом благоустрою відповідного села, селища та інформує сільського, селищного, міського голову, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради про його результати тощо). Крім того, деякі повноваження старости має будь-який громадянин України відповідно до чинного законодавства України (наприклад, він отримує від виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб інформацію, документи і матеріали, необхідні для здійснення наданих йому повноважень; вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного старостинського округу виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб).

Уявляється, що більшість зазначених повноважень мають консультативний або дорадчий характер. Це дозволяє стверджувати, що на сьогодні у старости недостатньо правового інструментарію для дієвого відстоювання прав, свобод і законних інтересів жителів у раді ОТГ та її виконавчих органах.

Незважаючи на те, що староста є членом виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради за посадою (тобто він має право ухвального голосу на його засіданнях), він не належить до «вертикалі» сільського, селищного, міського голови ОТГ та виконавчих органів, які останній очолює. Староста не підпорядкований сільському, селищному, міському голові ОТГ, не входить до структури виконавчих органів ради, але має деякі повноваження,

що притаманні саме для виконавчих органів місцевого самоврядування. Це закладає можливість потенційного конфлікту між старостою як виборного представника жителів села, селища та сільським, селищним, міським головою ОТГ, який є головною посадовою особою цієї громади.

Висновки. Муніципально-правовий інститут старости є новим у системі муніципального права України. Його запровадження зумовлено необхідністю представництва та захисту інтересів жителів населеного пункту та створення умов недопустимості вакууму влади на певному рівні місцевого самоврядування. В той же час муніципально-правовий статус старости має суперечливий характер. Уважаю, що було б доречним закріплення старости в статусі уповноваженого або представника саме голови ОТГ в структурі виконавчих органів відповідної сільської, селищної, міської ради ОТГ. При цьому право призначення старости має належати раді ОТГ, а право вносити кандидатури на посаду старости – віднести до повноважень голови ОТГ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>
2. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2015 року № 157-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР (із змін.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
4. Колесников О., Калашніков О., Дзюпин М. Інститут старост в об'єднаних громадах: обрання та місце у системі управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2016/09/Institut-starost-obrannya-ta-mistse-u-sistemi-upravlinnya-1.pdf>
5. Дробуш І.В. Староста як нова організаційна форма місцевого самоврядування та його участь у реалізації соціальних функцій / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.; Юриспруденція. – 2014. – № 10-2. – Т. 1. – С. 49-51.

УДК 342.1(477)

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ ТА ПРИНЦИП КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Кушніренко О. Г.,

доцент кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: досліджуються тенденції та чинники розвитку в Україні правової соціальної державності як ідеї, конституційного принципу, базової цінності та як реальної практики діяльності державних органів щодо вирішення соціальних проблем суспільства та соціальних груп. Висловлені певні пропозиції щодо побудови в Україні найбільш оптимальної моделі соціальної держави.

Ключові слова: соціальна держава, моделі соціальної держави, соціальні групи, соціальні функції, соціальні гарантії, принципи конституційного ладу.

Анотация: исследуются тенденции развития в Украине правовой социальной государственности как идеи, конституционного принципа, базовой ценности и как реальной практики деятельности государственных органов относительно решения социальных проблем общества и социальных групп. Высказаны некоторые предложения относительно построения в Украине наиболее оптимальной модели социального государства.

Ключевые слова: социальное государство, модели социального государства, социальные группы, социальные функции, социальные гарантии, принципы конституционного строя.

Annotation: trends in the development of legal social statehood in Ukraine as an idea, a constitutional principle, a basic value and as a real practice of the activity of state bodies regarding the solution of social problems of society and social groups are investigated. Some suggestions are made regarding the construction of the most optimal model of the social state in Ukraine.

Key words: social state, social state models, social groups, social functions, social guarantees, principles of the constitutional system.

Концепція соціальної держави створювалась поступово і наша історична епоха сприяла її розвиткові, збагачуючи і поповнюючи її новим змістом. Необхідність соціально-забезпечувальної функції держави по-різному обґрунтовувалась представниками різних епох, країн та ідеологій. Саме цей феномен соціальної держави є об'єктом дослідження філософських, юридичних, історичних, економічних, політичних і соціологічних наук.

Історичні корені соціальної держави можна знайти в працях мислителів часів античності: Піфагора, Платона, Арістотеля та ін. [1], проблемами взаємодії людини, суспільства та держави займалися В. фон Гумбольдт, Ш-Л. Монтеск'є, а вперше концентровано концепцію соціальної держави визначає Л. фон Штейн [2]. Значний внесок у дослідження соціально-економічних вимірів соціальної держави зробили Ф. Фукуяма [3], П. Пірсон [4].

В Україні дослідження соціальної держави активізувались після прийняття Конституції 1996 року, в якій була закріплена норма про соціальний характер нашої держави. Різні аспекти соціальної держави розглядалися у працях

П. Рабіновича [5], О. Скрипнюка [6], Ю. Тодику [7], В. Шаповала [8], Н. Хоми [9] та багатьох інших вчених, які дуже багато зробили для дослідження феномену соціальної держави з точки зору як юридичного, так і філософського, соціального, економічного, історичного та інших аспектів.

Відаючи належне науковій значущості праць цих вчених, в той же час зазначимо, що на сьогодні в Україні, як не дивно, не достатньо дослідженим є питання соціальної держави саме з точки зору принципу, який закріплений в Конституції України і є таким важливим для конституційного ладу нашої держави. Цей принцип закріплений в ст. 1 розділу I Основного закону України і його правильне розуміння та подальше застосування в реальному житті суспільства та держави має не лише теоретичне, а й практичне значення. Тому в цій статті буде зроблена спроба більш глибокого та подальшого дослідження соціальної держави саме як принципу конституційного ладу України, як основоположного його засади, що має бути обов'язково реалізована державою, відповідними державними органами та їх посадовими особами як безумовна, імперативна вимога Конституції України.

Із самого початку хотілось би звернути увагу на ту принципову обставину, що на сьогодні всі держави світу знаходяться в новій політичній та соціально-економічній реальності, яка зумовлена об'єктивними процесами глобалізації, що загострюється диференційністю між державами за рівнем життя. Україна знаходиться, і це треба визнати, в досить складній ситуації, оскільки на внутрішню соціально-економічну та політичну нестабільність накладаються загальносвітові деструктивні процеси, коли традиційні закріплені механізми вже не є ефективними, а нові не забезпечують необхідні соціальні функції.

Нам імпонує науковий підхід російського вченого П. Гончарова, який оцінює реалізацію принципу соціальної держави за тривірневою моделлю (на науковому – як ідею та її розвиток у низці концепцій, нормативному – як конституційний принцип, на емпіричному – як реальну практичну діяльність державних інститутів щодо вирішення соціальних проблем) [10, с. 46-59]. Стосовно України з цього можна зробити висновок, що наша держава в соціальному плані її формування перебуває на початку свого формування. Згідно зі ст. 1 Конституції Україна вважається соціальною державою, але, як слушно зазначає В. Бабін, бракує розроблення концепції соціальної держави, усвідомлення значення гуманізації суспільства, забезпечення людського виміру політики і права [11, с. 3]. З цим важко не погодитися, адже розробка концепції соціальної держави не завершилась, нормативна база не є досконалою, а практична реалізація концепції соціальної держави викликає низку питань, відповідь на які не можна вважати втішними.

Незважаючи на існуючі істотні проблеми в цьому питанні, тим не менш зазначимо, що закріплення принципу соціальної держави на рівні засад конституційного ладу має надзвичайно важливе значення, адже всі державні та недержавні інститути, посадові особи повинні бути націлені в своїй діяльності на виконання цього принципу. Цей базовий конституційний принцип закладає основу регулювання соціальних відносин, а сама соціальна держава утверджується не тільки шляхом конституційного закріплення, а також і створенням розгалуженого соціального законодавства та його безумовного виконання. Як слушно зазначає В. Шаповал, закріплення в чинних конституційних соціальних прав людини супроводжується низкою нормативних приписів, які покладають на державу обов'язок щодо здійснення певної позитивної діяльності, спрямованої та реалізацію того або іншого соціально-економічного права [8, с. 16]. В свою чергу М. Коцюбра вказує на те, що держава, як і її органи, не може ігнорувати соціальні права не тільки тому, що це принижує авторитет держави, що зветься соціальною, а й тому, що бездіяльність органів держави у забезпеченні соціальних прав є антиконституційною [12, с. 60]. Ми повністю підтримуємо ці твердження, адже дотримання та виконання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є своєрідним конституційним обов'язком держави.

На значущість конституційного проголошення України соціальною державою для розвитку соціальних відносин в державі звертає увагу В. Селіванов, вважаючи, що конституційне визначення України соціальною державою дає певний і потужний стимул для розвитку соціальної сутності держави, для створення належних умов стабільної життєдіяльності суспільства [13, с. 264].

Хочемо звернути особливу увагу на ту обставину, що конституційний принцип визначення України соціальною державою передбачає створення певної моделі взаємовідносин держави та громадянина. Це проявляється в тому, що держава бере на себе зобов'язання гарантувати й забезпечувати права людини першого й другого покоління і, особливо, соціально-економічні права. Така держава просто зобов'язана відповідно регулювати економічні процеси, встановлювати та виконувати ефективні та справедливі форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян. В зв'язку з об'єктивними економічними причинами, відсутністю відповідної законодавчої бази, яка забезпечувала б дію конституційних норм регулювання соціальних відносин, ця модель в Україні реалізується досить складно і болісно.

П розділ Конституції України передбачає широкий перелік соціальних прав громадян, перелік яких не є вичерпним. Це і право на житло, на соціальний захист, на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, на освіту, та достатній життєвий рівень та ін. Вказані та інші права і свободи є невідчужуваними та непорушними. Втім практична реалізація цих конституційних прав яскраво свідчить про те, що на сьогодні, а напевно і в найближчому майбутньому, держава, як би вона цього не прагнула, неспроможна реалізувати в повній мірі гарантовані Конституцією України соціальні права. Це можна пояснити багатьма чинниками. Зокрема, нагадаємо, що реалізація прав людини та громадянина у сфері соціального забезпечення, закріплених у Конституції України, здійснюється на підставі більш ніж 200 нормативно-правових актами. Це не тільки прийняті відповідно до Конституції України закони, а й Укази Президента України та інші нормативно-правові акти із питань соціального захисту населення України.

На жаль, більшість із існуючих в Україні нормативно-правових актів із соціальних питань або взагалі не виконуються, або виконуються частково, що можна пояснити незавершеністю та непослідовністю, в першу чергу, в проведенні економічних, політичних та соціальних реформ.

Окрім існуючого в нашій державі відповідного соціального законодавства, нормативно-правова база доповнюється міжнародно-правовими договорами, які уклала або до яких приєдналася Україна. До числа таких договорів можна віднести Конвенцію міжнародної організації праці, зокрема у статтях 48-й, 102-й і 157-й, але вони не ратифіковані нашою державою, а тому не мають обов'язкової сили. Європейська соціальна хартія (переглянута) ратифікована частково [14]. Україна приєдналася до 27 статей (у тому числі 6 із 9 обов'язкових) та 74 пунктів із 98. В той же час держава не взяла на себе зобов'язання щодо реалізації права працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм та їхнім сім'ям достатній життєвий рівень, тим самим визнавши свою неможливість та неспроможність щодо забезпечення справедливої заробітної плати. Не ратифікованими є також й інші положення Хартії, зокрема ті, що стосуються прав працівників на захист їх прав у разі банкрутства роботодавця (ст. 25), на встановлення доступних для малозабезпечених осіб цін на житло (п. 3 ст. 31). Відмова України навіть формально визнати частину європейських прав у соціальній сфері, на наш погляд, може стати значною перешкодою на шляху подальшої інтеграції України в Європейський Союз. Приєднання України до зазначеної Хартії в повному обсязі є надзвичайно важливим завданням на сьогодні.

Таким чином, можна констатувати, що в Україні прийнята значна кількість соціальних законів, що, на наш погляд, не завжди є передумовою повноцінного захисту соціальних прав та гарантій громадян у державі. Навпаки, це може ускладнювати процедуру їх реалізації.

На думку судді Конституційного Суду України Н. Шапталі, прийняття значної кількості нормативно-правових актів у сфері соціальних відносин зумовлена наступними чинниками:

- необхідність вироблення власної політики держави у сфері соціальних відносин, яка була б зорієнтована на сучасний стан розвитку економіки держави;
- відсутність цілісної науково обґрунтованої концепції соціальної політики держави, що стало причиною зростання кількості нормативно-правових актів, предметом правового регулювання яких іноді були одні й ті самі питання;
- низька якість підготовки соціальних законопроектів, через що виникла потреба вносити численні зміни до відповідних законів;
- політична нестабільність у державі, яка зазвичай призводить не тільки до позачергових виборів, а й до прийняття популістських, так званих передвиборчих законів соціального спрямування, внаслідок чого створюється прецедент економічно необґрунтованого розширення юридичних гарантій соціального забезпечення [15].

Особливу увагу слід звернути на ту обставину, що соціальна політика в Україні на сьогодні не сформувалася як цілісна, комплексна стратегія. По суті, як вдало зазначає Н. Хома [9, с. 436], вона фактично підмінена нагромадженням різноманітних видів погано обґрунтованих виплат, пільг, субсидій тощо, не підкріплених можливостями бюджетного фінансування. Дійсно, в результаті проведення економічних реформ відбувся глобальний перерозподіл національного багатства та доходів населення, і в той же час виникли глибокі деформації механізму державного регулювання процесів перерозподілу коштів між багатими і бідними, відбулась різка поляризація суспільства [16]. З цієї думкою О. Кочемировської важко не погодитися. Ситуація значно погіршується в зв'язку із світовою економічною кризою, яка розпочалась в 2008 р. Підвищення та утримання соціальних гарантій, збільшення видатків на розвиток соціальної сфери є непосильним тягарем для держави. В Україні не раз складалася ситуація, коли Верховна Рада України тимчасово обмежувала встановлені законами розміри соціальних виплат і пільг при прийнятті щорічних законів України «Про Державний бюджет».

Ми не можемо погодитися з думкою С. Верламова про те, що «...соціальні виплати та гарантії мають ґрунтуватися не тільки й не стільки на бажаності держави в особі відповідних органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, скільки на об'єктивній, економічно обґрунтованій основі» [17]. Це не зовсім так, оскільки Україна як держава добровільно взяла на себе певні соціальні зобов'язання, проголосила себе на конституційному рівні державою соціальною. Тому дотримання і виконання цих зобов'язань є обов'язком України як соціально орієнтованої держави. Не виконання державою своїх соціальних зобов'язань, зокрема, через брак державних ресурсів, є порушенням принципів правової, соціальної держави. І тут потрібно віддати належне Н. Шапталі, який вважає, що прийняття законів, положення яких не виконуються, та їх поступове збільшення може призвести до своєрідної «правової інфляції» – знецінення нормативних правових актів унаслідок їх невиконання, що є неприпустимим у демократичній, правовій, соціальній державі [15, с. 37-38].

Підтримуючи цю думку, в той же час хочемо звернути увагу на наступну надзвичайно важливу обставину. Безумовно, соціальна держава завжди є продуктом тривалого суспільного розвитку і для її виникнення, як зазначає Н. Хома [9, с. 412] необхідні певні передумови: відповідний економічний рівень, як результат суспільної модернізації; громадянське суспільство; культура, для якої характерні солідаристські традиції тощо. На думку В. Співака, нашу державу можна охарактеризувати як напівправову і напівсоціальну; демократична, соціальна державність є більш орієнтиром, ніж реальністю [18]. Дійсно, без вирішення цілої низки проблем організації суспільного життя на демократичних засадах, принципів права, справедливості, реального забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина Україна, як соціальна держава, буде фікцією, а відповідні норми Конституції красивими декларативними положеннями.

Практика діяльності держави та її органів у соціальній сфері за роки незалежності призвели до того, що на сьогодні майже не має підстав говорити про чіткий курс на цінності соціальної держави. Про це свідчать активні виступи воїнів-афганців, ліквідаторів аварії на ЧАЕС та інших соціальних груп населення восени 2012 р.

Як не прикро, але на протязі майже всіх років незалежності України механізму підвищення рівня та якості життя громадян, особливо в перше десятиріччя, належна увага не приділялася. Це неминуче призвело до зменшення соціальних гарантій, рівня життя населення, руйнування соціальної інфраструктури. В кінцевому рахунку така неблагоприємна ситуація в соціальній сфері «... гальмує подальше просування країни шляхом соціально-

економічного процесу, європейської інтеграції та зміцненню її глобальної конкурентноспроможності» [9, с. 413].

Соціально-економічний розвиток України періоду незалежності свідчить про те, що реально загрозу національній безпеці держави становлять, в тому числі, такі соціальні ризики як бідність основної маси населення, майнова диференціалізація, звуження доступу значної частини населення до медицини, освіти, культури. Як вважає О.В. Побережний, практично за всіма найважливішими соціальними показниками світового цивілізаційного розвитку Україна продовжує перебувати на небезпечній межі [19]. Зокрема, в Україні, серед держав Європи і СНД (а також у Молдові) найнижчі стандарти оплати праці, а з-поміж 52 держав, сукупний ВВП яких становить 90% світового, Україна посідає 49 місце. Година роботи в країнах Європи в середньому оцінюється в 23 євро, що у 16 разів більше, ніж отримує український працівник [20]. Приватизовані ринки житла, освіти й охорони здоров'я співіснують із дуже низькою мінімальною динамікою, зубожінням і погіршенням здоров'я населення [21, с. 113].

Дійсно, на відміну від деяких постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи розвиток України має неспостережливий характер. Системне вирішення соціальних проблем, на думку Я. Жоліла відкладається до часів економічного похвалення та піднесення, а соціальна політика здебільшого реалізується як низка розрізнених рішень, які приймаються у відповідь на прямі загрози, або заради здобуття електоральних переваг [22, с. 2].

Як це не прикро, але доведеться констатувати, що соціальні потреби найбільш уразливих прошарків населення не задовільнюються. Це призводить до відтворення бідності населення. Соціальна допомога та пільги мало допомагають. Наприклад, сьогодні держава несе зобов'язання щодо надання 156 видів соціальних пільг, гарантій і компенсацій 230 категоріям населення; право на пільги мають 19,5 млн. громадян, що становить понад 40 % населення України [23, с. 57-58]. Природно, що економіка держави не в змозі забезпечити гарантування цих пільг. В той же час, як не дивно, Україна як держава, замість того, щоб провести ефективні соціально-економічні реформи, як зазначає Лібанова Е., уже понад 20 років поспіль переймається виключно фінансовими проблемами, пов'язаними із неможливістю виконання всього обсягу своїх соціальних зобов'язань [24, с. 15].

Діяльність держави у соціальній сфері не повинна уподібнюватися гуманітарній допомозі. Незважаючи на те, що забезпечення соціальної захищеності населення Кабінет Міністрів України визначає як один із його пріоритетів, соціальна політика на практиці не є системною, як про це пише Н. Хома, а окремі заходи соціальної підтримки не спроможні кардинально змінити негативні тенденції у соціальній сфері [9, с. 423]. Серйозною проблемою треба також визнати і наявність в державі широкій мережі державних установ, які опікуються соціальною сферою і які самі фінансуються в мінімальному обсязі. Вони майже не реформовані, майже відсутня взаємодія з недержавними некомерційними організаціями.

Слід визнати, що теорія та практика соціальної держави для переважної більшості українців залишається, за вдалими висловленням О.М. Пішуліна «terra incognita». Відсутні не лише систематичність дій щодо реформування соціальної сфери, а й чітке розуміння того, яких саме цілей вона прагне досягти [21, с. 11]. Відсутність цілісної стратегії у соціальній сфері призводить до прийняття ситуативних рішень, зумовлених політичною кон'юнктурою та спрямованих на тимчасове поліпшення життєвого рівня окремих категорій населення [25, с. 210], і з цією думкою вченого важко не погодитися.

Безумовно, в нашій державі існує безліч проблем і про це загальновідомо. Однією із досить важливих проблем, на наш погляд, є забезпечення соціальної справедливості як міри досягнення в суспільстві соціальної рівності та свободи. Соціальна рівність і свобода взаємопов'язані таким чином, що чим більше в суспільстві свободи, тим менше соціальної рівності, і навпаки [9, с. 424]. Виникнення соціальної нерівності та її обмеження призводить до обмеження свободи, а тому дуже важливо для кожного конкретного суспільства знайти оптимальну міру соціальної рівності й свободи. Без врахування особливостей історичного розвитку суспільства, конкретного етапу, на якому воно знаходиться, суспільної свідомості тощо, державна політика навряд чи буде сприйматися і підтримуватися суспільством.

Потрібно визнати, що перед Україною постало непросте питання вибору оптимальної моделі соціальної держави (шведська, ліберальна, центральноевропейська тощо). Це дійсно дуже важливе державотворче завдання і єдиного підходу до вибору моделі соціальної держави, яка б відповідала українським реаліям, звісно не існує і не може бути. Ми підтримуємося думки тих вчених, які вважають, що з огляду на геополітичне положення, природно-кліматичні умови України та інші чинники принцип соціальної держави в його українській моделі повинен розглядатися як визначальний принцип державного будівництва [8, с. 448]. В той же час потрібно пам'ятати про те, що модель – це лише схема для пояснення, вивчення, а реальне життя завжди значно складніше та динамічне. Тому, вибираючи свою вітчизняну модель соціальної держави слід враховувати ту обставину, що вибір моделі соціальної держави є досить дискусійною темою, а по-друге, враховуючи, що Україна здобула державний суверенітет нещодавно, то неможливо швидко подолати шлях, який пройшли розвинені західноєвропейські «кейнсіанські» держави добробуту [26, с. 150]. А тому формування української соціальної держави повинно відбуватися, як вважає Є.М. Рябенко, в автентичному напрямку, вбираючи основні досягнення сучасних моделей соціальних держав (ліберальної та соціал-демократичної) і враховувати традиційну українську ментальність [26, с. 153]. Цю думку розвиває і Л. Любохинець [27, с. 93] і ми з ними погоджуємося в цьому питанні. Безумовно, Європейська соціальна хартія, Директиви Євросоюзу спонукають держави шукати спосіб уніфікації соціальної політики, але ми переконані, що кожна країна повинна вирішувати соціальні питання в контексті своєї історії та власних можливостей.

Автори Національної стратегії розвитку «Україна – 2015» звертають увагу, що при розробці та реалізації реформи Україна припустилася грубої методологічної помилки: в основу трансформаційних процесів покладено заповичені моделі перетворень і водночас фактично проігноровані цивілізаційні та геополітичні особливості нашої держави, що спричинило розрив між державним майбутнім і національним минулим [28, с. 834].

Як слушно вважає В. Удовиченко, українська модель соціальної держави повинна втілити в себе все те краще, що діє в країнах з ринковою економікою: активний, випереджаючий характер соціальної політики; оптимальний

обсяг перерозподілу ВВП через бюджет на кожному етапі розвитку; активна державна політика підтримки високої і повної зайнятості; вагома частка приватних і громадських організацій в наданні соціальних послуг; реалізація ідей соціальної солідарності та субсидіарності; створення правових і соціальних умов для реалізації економічної ініціативи; пріоритет соціально незахищених категорій громадян [29, с. 192].

Як бачимо, конституційний принцип визнання України соціальною державою вимагає від останньої стати дійсно соціальною відповідальною державою, провести необхідні ефективні економічні та соціальні реформи, а також успішно подолати ті негативні процеси, що на сьогодні домінують в державі і, по суті, які стали своєрідними «пастками» її соціальної політики. Безумовно, це: вироблення своєї власної соціальної моделі держави; подолання глибокого соціального розшарування населення та високої поляризації доходів; створення механізмів адаптації національного ринку праці та його структурної модернізації; значне покращення демографічних характеристик населення; поліпшення умов життя та здоров'я громадян через краще харчування, відмови від шкідливих звичок, фінансову доступність медичних послуг; створення інститутів громадянського суспільства; залучення бізнес-структур до здійснення державою своєї соціальної політики; ліквідація бідності; застосування цільових трансфертів в грошовій формі тим громадянам, які цієї допомоги потребують; введення прогресивної школи оподаткування населення тощо.

Ще раз хочеться констатувати, що саме соціальна держава, всі її принципи по суті спрямовані на досягнення головної мети, головної цінності – гідності людини. На сьогодні, на жаль, держава свою увагу зосереджує не на активній соціальній політиці (створення умов для продуктивної праці), а на пасивній (пряма матеріальна підтримка незабезпечених). І все це, як вважає Якубченко В.М. призводить до того, що за формальними ознаками Україна більш тяжіє до моделі держави соціального добробуту, тобто насамперед прагне підняти рівень життя найбільш вразливих до середнього рівня [30]. Як свідчить досвід розвинутих країн, такий підхід у XXI столітті є недовірливим.

Таким чином, реалізуючи конституційний принцип соціальної держави, потрібно виходити із тієї аксіоми, що правова соціальна державність – це конституційна цінність для кожної людини. Реальна розбудова соціальної держави повинна мати на меті організацію життя суспільства на принципах свободи, гуманізму, верховенства права, забезпечення кожному громадянину гідних умов життя. Соціальна держава покликана удосконалювати спосіб життя людей, розвивати їхню правосвідомість, суспільну активність, відповідальність і моральність, формувати вміння адаптуватися до швидких соціальних змін.

Цінностями української моделі соціальної держави мають стати демократія та права людини, вільна ринкова економіка, рівність можливостей для кожного, благополуччя та соціальна захищеність для всіх та солідарність. Правова соціальна українська державність покликана забезпечити захист усіх груп і прошарків суспільства, не обмежуючись підтримкою знедолених.

І, звичайно, розбудова України як правової соціальної держави неможлива поза контекстом глобалізаційних процесів, у ході яких спостерігається перехід від соціальної солідарності до посилення індивідуалізму, від ідеї соціальної єдності до економічної конкуренції. Роль соціальної держави в умовах глобалізації повинна зростати і в той же час вона неминуче підлягає обмеженню помірно-перерозподільними механізмами у сфері соціального забезпечення та надання можливостей для нарощування інтелектуального капіталу людини. Ми переконані, що саме людські та соціальні цінності повинні бути поставлені в центрі уваги процесу економічної глобалізації. Глобалізація завжди руйнує традиційні системи соціальної підтримки економічно залежного населення (інвалідів, літніх, безробітних, сиріт, біженців, дітей, позбавлених піклування та ін.), мало що даючи натомість. За цих умов соціальна держава повинна адаптуватися до викликів глобалізації, пристосувати до них свої програми.

Українська модель соціальної держави, оскільки вона формується у специфічних кризових умовах, повинна враховувати як позитивний і негативний досвід зарубіжних країн, так і модернізаційні перетворення, а також соціально-демографічну, економічну специфіку України. Це надзвичайно важливо задля недопущення декларативності конституційного принципу і безумовної базової цінності конституційного ладу нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Аристотель. Политика. Сочинения: в 4-х т./ Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 619 с.
- 2 Штейн Л. фон. История социального движения Франции с 1789 г. / Л. фон Штейн. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1872. – 310 с.
- 3 Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 (6) с.
- 4 Pearson P (Hg). The new Politics of the Welfare State. – Oxford/ New York, 2001. – 514 p.
- 5 Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П.М. Рабінович. – К.: УСДО, 1995. – 472 с.
- 6 Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: монографія: До 10-річчя незалежності України / О.В. Скрипнюк – К.: Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України, УМВ КНІТШ, 2000. – 600 с.; Сучасна зарубіжна правова наука про сутність соціальної правової держави та шляхи її реалізації / О.В. Скрипнюк // Наукові записки НАУКМА. – Т. 18: Правничі науки. – 2000. – С. 7-16.
- 7 Тодика Ю.М. Конституція як соціальна цінність / Ю. Тодика // Право України. – 2000. – 12. – С. 9-12.
- 8 Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави / В. Шаповал // Право України. – 2004. – 5. – С. 14-19.
- 9 Хома Н.М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2012. – 592 с.
- 10 Гончаров П.К. Социальное государство: сущность и принцип / П.К. Гончаров // Вестник Российского университета дружбы народов (Серия «Политология»). – 2000. – № 2. – С. 46-59.
- 11 Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини / В.Д. Бабкін // Правова держава. – 1998. – Вип. 9. – С. 3-11.
- 12 Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 5. – С. 57-61.
- 13 Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: [монографія] / В.М. Селіванов. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 724 с.

- 14 Європейська соціальна хартія // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_300. – Назва з екрану.
- 15 Шапгала Н. Гарантії забезпечення соціального захисту прав людини: практика Конституційного Суду України / Н. Шапгала // Конституційний Суд України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=164647. – Назва з екрану.
- 16 Кочемировська О.О. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні / О.О. Кочемировська, О.М. Пищуліна. – К.: НІСД, 2012. – 54 с.
- 17 Верланов С. Соціальні права людини і громадянина у практиці Конституційного Суду України: межі захисту / С. Верланов // Право України. – 2010. – № 2. – С. 108-113.
- 18 Співак В.М. Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні: автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 / В.М. Співак. – К., 2001. – 19 с.
- 19 Побережний О.В. Деякі питання щодо напрямків реформування соціальної політики України / О.В. Побережний // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». – 2009. – № 4 (10).
- 20 Средняя зарплата украинца в 16 раз меньше европейской [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/global/112/economics/10456357/?frommail=1>. – Заглавие с экрана.
- 21 Пищуліна О.М. Шлях до довгострокової соціальної стратегії: на перехресті вибору // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 111-118.
- 22 Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / О.М. Пищуліна, Я.А. Жаліло, С.І. Лавриненко, Д.С. Покришка / За заг. ред. В.Є. Воротіна. – К.: НІСД, 2009. – 108 с.
- 23 Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 2 (13). – С. 5-82.
- 24 Лібанова Е. Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1 (17). – С. 5-22.
- 25 Сергієва Л. Формування соціальної політики на рівні національної держави: європейський досвід та Україна / Л. Сергієва // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2008. – № 1. – С. 202-213.
- 26 Рябенко Є.М. Особливості розбудови соціальної держави в Україні засобами освіти / Є.М. Рябенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії – 2010 – Вип. 40. – С. 146-155.
- 27 Любохинець Л.С. Інституційні аспекти становлення соціальної держави за умов ефективності соціальної політики // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2012. – Вип. 1 (44). – С. 87-93.
- 28 Україна – 2015: Національна стратегія розвитку. – К.: «Український форум» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.semynozhenko.net/content/files/Ukraine-2015%20big.pdf>
- 29 Удовиченко В. Социальное государство: поиск оптимально приемлемой модели социально-экономического развития / В. Удовиченко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 191-200.
- 30 Якубенко В.М. Принципи соціальної держави: стан і перспективи їх реалізації в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вячеслав Михайлович Якубенко. – К., 2005. – 21 с.

УДК 342.565.2

ІНСТИТУТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ

Зубенко Г. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено дослідженню інституту конституційної скарги. Охарактеризовано правову природу конституційної скарги та особливості її застосування в зарубіжних країнах. Розглянуто деякі проблемні питання запровадження цього інституту в Україні.

Ключові слова: конституційна скарга, Конституційний Суд України, захист прав і свобод, критерії прийнятності конституційної скарги.

Аннотация: статья посвящена исследованию института конституционной жалобы. Охарактеризована правовая природа конституционной жалобы и особенности ее применения в зарубежных странах. Рассмотрены некоторые проблемные вопросы внедрения этого института в Украине.

Ключевые слова: конституционная жалоба, Конституционный Суд Украины, защита прав и свобод, критерии принятия конституционной жалобы.

Annotation: the article is devoted to the investigation of the institution of constitutional complaint. The legal nature of the constitutional complaint and peculiarities of its application in foreign countries are characterized. Some problematic issues of the introduction of this institute in Ukraine are considered.

Key words: constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine, protection of rights and freedoms, criteria for adoption of constitutional complaint.

З набуттям чинності 30 вересня 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», було внесено зміни до Основного Закону України в частині здійснення правосуддя та конституційного

контролю. Такі зміни, зокрема, торкнулися питання запровадження в Україні такої поширеної в деяких зарубіжних країнах форми звернення до органу конституційної юстиції, як конституційна скарга.

Не зважаючи на те, що аналізу досвіду функціонування інституту конституційної скарги в зарубіжних країнах та перспектив його запровадження в Україні присвячені праці таких вітчизняних вчених як М. Гультай, А. Портнов, М. Савенко, Т. Цимбалістий та ін., питання дослідження правової природи та проблемних питань впровадження цього інституту в нашій державі залишається актуальним. Викладені вище мотиви визначили вибір теми дослідження.

Взагалі інститут конституційної скарги є достатньо поширеним у зарубіжних країнах, а його сутність зводиться до права громадян звертатися до органів конституційного контролю з проханням про перевірку конституційності владних актів, якими порушуються їхні права і свободи. В основі цього інституту, як зазначає О. О. Кравченко, є юридичний конфлікт, який передається на вирішення органу конституційної юстиції. У результаті появи нормативного акту, що порушує права і свободи людини та громадянина, виникає конфлікт – суперечка про право між особою і органом, наділеним публічною владою. Завдання органу конституційної юстиції полягає в усуненні цього конфлікту та в тому, щоб розглянути спір про право в межах конституційного судочинства [1, с. 12].

Зокрема, існує інститут конституційної скарги в деяких європейських державах (Австрія, Бельгія, Болгарія, Швейцарія, Іспанія, Литва, Польща, Словенія, Угорщина, ФРН, Чехія) та державах Латинської Америки (Бразилія), Азії (Грузія, Киргизстан, Монголія, Сирія, Тайвань, Корея), Африки (Маврикій, Сенегал, Судан).

У різних країнах він має свою специфіку. В деяких з них захисту шляхом подання конституційної скарги підлягають всі конституційні права і свободи. Зокрема, в ч. 1 ст. 93 Конституції ФРН зазначається, що Федеральний Конституційний Суд приймає рішення за конституційними скаргами, які можуть бути подані будь-якою особою, яка вважає, що державна влада порушила одне з його основних прав або одне з прав, зазначених у статтях 20 (абзац 4), 33, 38, 101, 103 і 104; за конституційними скаргами громад чи об'єднань громад з приводу порушень будь-яким законом права на самоврядування, передбачене статтею 28 [2]; відповідно до п. е) ч. 1 ст. 89 Конституції Грузії на підставі позову особи розглядає конституційність нормативних актів стосовно основних прав і свобод людини, визнаних главою другою Конституції Грузії [3].

В інших країнах орган конституційної юстиції може розглядати конституційні скарги щодо порушення лише деяких прав і свобод, закріплених основним законом. Так, згідно з ч. 2 ст. 53 Конституції Іспанії до повноважень Конституційного Суду відноситься захист основних прав і свобод, передбачених ст.ст. 14–29 Конституції Іспанії, а також захист у разі відмови від військової служби з мотивів переконань [4].

По-різному законодавством зарубіжних країн визначається коло суб'єктів, що можуть звертатися з конституційною скаргою до органу конституційної юстиції. Зокрема, суб'єктами права на конституційну скаргу в деяких країнах є лише фізичні особи (Грузія, Таджикистан); в інших – як фізичні особи, так і юридичні (Австрія, Польща, ФРН, Швейцарія). Так, у п. 6 ч. 1 ст. 191 Конституції Республіки Польща зазначається, що з поданням у справах, про які йдеться у ст. 188, до Конституційного Трибуналу можуть звертатися суб'єкти, визначені ст. 79, тобто кожний, чий конституційні свободи або права виявилися порушеними [5].

Неоднаково визначаються види актів і дій, що підлягають конституційному оскарженню. Так, у ФРН особа може оскаржити в Федеральний Конституційний Суд будь-які акти державної влади, що порушують її основні права; в Австрії – рішення органів управління; в Швейцарії – акти кантонів; у Бельгії, Угорщині та Польщі – нормативні акти; в Російській Федерації – закони; в Албанії – акти і дії судових органів і т.д.

З метою запобігання надмірному перевантаженню органу конституційної юстиції та сприяння розгляду найбільш значущих справ щодо порушень конституційних прав і свобод законодавством зарубіжних країн встановлюються критерії прийнятності конституційних скарг, які надходять до цього органу державної влади.

Зокрема, до критеріїв прийнятності конституційної скарги Конституційним трибуналом Польщі відносять такі: 1) скаржник має бути особисто зацікавлений в усуненні порушення його прав і свобод (так званий «особистий інтерес»); 2) порушення має стосуватися правової позиції заявника («правовий інтерес»); 3) порушення прав і свобод скаржника повинно мати реальний характер («реальний інтерес») [6, с. 55]. У ст. 93а Федерального Закону ФРН «Про Федеральний Конституційний Суд» встановлено, що конституційна скарга потребує «прийнятності», тобто вона може бути прийнята якщо: 1) має фундаментальне конституційне значення; 2) подана з метою захисту фундаментальних прав, визначених у пункті 1 статті 90 закону, і скаржник зазнає особливо тяжкої шкоди в разі відмови у розгляді конституційної скарги. Інші вимоги прийнятності визначено в п. 8 «а» ст. 13, а також Розділі 15 вищезазначеного закону. Зокрема, це вичерпання всіх засобів національного захисту (п. 2 ст. 90 закону); термін подання конституційної скарги – з моменту ухвалення акту або вчинення дії (бездіяльності) органів державної влади що, на думку скаржника, порушують його фундаментальні права (конституційна скарга проти судового рішення чи адміністративного акта виконавчої влади повинна бути подана і обґрунтована протягом одного місяця; конституційна скарга, що стосується закону, може бути подана протягом одного року після набуття ним чинності) [7]. Згідно зі ст. 97 Федерального конституційного закону «Про Конституційний Суд Російської Федерації» скарга на порушення законом конституційних прав і свобод допустима, якщо: 1) закон зачіпає конституційні права і свободи громадян; 2) закон застосований у конкретній справі, розгляд якої завершено в суді, при цьому скарга повинна бути подана в строк не пізніше одного року після розгляду справи в суді [8].

Питання стосовно запровадження інституту конституційної скарги було одним із найскладніших дискусійних питань й в нашій державі. Зокрема, серед переваг цього інституту називали створення додаткових гарантій прав і свобод громадян від свавілля влади та можливість індивіда брати участь в управлінні державою і суспільством [9, с. 42]; серед недоліків істотне збільшення навантаження на суддів Конституційного Суду України [10, с. 453]. Таким чином, одним з основних проблемних питань запровадження цього інституту є встановлення оптимального

балансу між забезпеченням належного захисту конституційних прав і свобод та ефективним функціонуванням органу конституційної юстиції.

Наразі відповідно до ч. 3 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією, та у порядку, визначеному законом [11]. За даними офіційного сайту Конституційного Суду України вже на 28 листопада 2016 року до органу конституційної юстиції надійшло 24 конституційні скарги від фізичних та юридичних осіб (23 скарги – від фізичних та одна від юридичної особи) [12]. Розгляд таких конституційних скарг суд планує розпочати після внесення Верховною Радою України змін до Закону України «Про Конституційний Суд України», якими будуть визначені вимоги до конституційної скарги та процедура її розгляду.

Деякі питання подання конституційної скарги закріплюються статтею 151¹ Конституції України. Відповідна стаття Основного Закону передбачає, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано [11].

Виходячи з вищезазначених положень Конституції України, можна встановити такі критерії прийнятності конституційної скарги, як:

- особа, яка звертається з конституційною скаргою має бути особисто зацікавлена в усуненні порушень її прав і свобод (мати особистий інтерес);
- предметом конституційного оскарження виступає закон України (скарга не може бути подана проти акту застосування права, а може стосуватися лише закону, покладеного в основу його прийняття);
- використання заявником всіх інших національних засобів юридичного захисту (отримання остаточного рішення у справі).

Однак розгляд конституційних скарг у Конституційному Суді України можливий лише після внесення Верховною Радою України змін до Закону України «Про Конституційний Суд України» або прийняття Закону України «Про Конституційний Суд України» в новій редакції. Такими змінами мають бути визначені вимоги до конституційної скарги як форми звернення до Конституційного Суду України, критерії її прийнятності, суб'єкти звернення, порядок конституційного провадження у справах за розглядом конституційних скарг тощо.

Слід зазначити, що на розгляді Верховної Ради України знаходиться Проект Закону про Конституційний Суд України № 5336-1 від 17.11.2016 р. Проектом, зокрема передбачаються зміни в організаційній структурі суду та створення сенатів у складі дев'яти суддів для розгляду конституційних скарг та колегій у складі трьох суддів для вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою; вимоги до конституційної скарги; суб'єкти її подання; критерії прийнятності конституційної скарги тощо.

Зокрема, ст. 55 вищезазначеного проекту закону передбачається, що конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. У конституційній скарзі зазначаються:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства – місця перебування) або повна назва та місцезнаходження юридичної особи, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 2) відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу;
- 3) короткий виклад остаточного судового рішення, в якому було застосовано відповідні положення закону України;
- 4) опис перебігу розгляду відповідної справи в судах;
- 5) конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України;
- 6) обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону;
- 7) відомості про документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів;
- 8) інформація про сплату збору за подання конституційної скарги;
- 9) перелік документів і матеріалів, що додаються [13].

Вважаємо, що впровадження запропонованих проектом закону чітких вимог щодо форми і змісту конституційної скарги, визначення суб'єктами її подання як фізичних так і юридичних осіб (окрім юридичних осіб публічного права), встановлення таких критеріїв прийнятності скарги, як вичерпаність всіх національних засобів юридичного захисту та встановлення строку, протягом якого може бути подана конституційна скарга – трьох місяців з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням не повинно призвести до необґрунтованого перевантаження діяльності Конституційного Суду України та має забезпечити чітке розмежування компетенції між органом конституційної юстиції та судами загальної юрисдикції.

До речі, вважаємо, що серед суб'єктів подання конституційної скарги слід також визначити громадські формування як відповідно до ст. 19 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань» реєструються шляхом повідомлення про утворення та діють без статусу юридичної особи.

Таким чином, запровадження такої форми звернення до Конституційного Суду України як конституційна скарга, гарантуватиме прямий доступ громадян та інституцій громадянського суспільства до конституційного правосуддя, сприятиме створенню реальних інструментів їх впливу на правову систему через вилучення з чинного законодавства положень, що порушують конституційні права і свободи, забезпечуючи тим самим зміцнення принципу верховенства права.

Але запровадження цього інституту, який безперечно є одним з найефективніших способів забезпечення прав і свобод людини і громадянина органом конституційної юстиції в зарубіжних країнах, у практику Конституційного Суду України має супроводжуватися врахуванням усіх його переваг та недоліків та встановленням механізмів, що дозволять уникнути перевагання суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко О. О. Захист прав і свобод людини та громадянина Конституційним Судом України: доктринальні, прикладні та компаративні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право» / О. О. Кравченко. – К., 2011. – 18 с.
2. Основной Закон Федеративной Республики Германия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Germany& language=r>
3. Конституция Грузии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346>
4. Конституция Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Spain&language=r>
5. Конституція Польської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blog.vladey.com.ua/konstituciya-polsko%D1%97-respubliki-ukra%D1%97nskoju-movoju/>
6. Гультай М. Модель конституційної скарги в Республіці Польща та її переваги в контексті розвитку конституційної юстиції України / М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 55–65.
7. О федеральном Конституционном Суде Федеративной Республики Германия: Закон Федеративной Республики Германия от 12 марта 1951 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bundesverfassungsgericht.de/>
8. Федеральный конституционный закон «Про Конституційний Суд Російської Федерації» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_4172/
9. Іванівська А. М. Конституційне правосуддя і захист прав людини: позитивний зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні / А. М. Іванівська // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 36–42.
10. Портнов А. В. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні: теоретичні та правові проблеми, шляхи їх вирішення / А. В. Портнов // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 450–456 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09pavsiv.pdf>
11. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4>
12. Конституційні скарги, що надійшли до Конституційного Суду України за станом на 28 листопада 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyini-skargy-shcho-nadiyshly-do-konstytuciyinog-sudu-ukrayiny-za-stanom-na-28>
13. Проект Закону про Конституційний Суд України № 5336-1 від 17.11.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60542

УДК 342.25(477)

**РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗАСАДАХ
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ**

Данічева К. П.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
та муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено дослідженню правової категорії децентралізація, узагальненню світового досвіду щодо запровадження реформування місцевого самоврядування. Встановлено, що складовою нової регіональної політики в Україні є необхідність реформування територіальної організації влади на засадах децентралізації. Проаналізовано формування законодавчо-нормативного та інституційного забезпечення реалізації реформи. Встановлено, що основою нової системи місцевого самоврядування в Україні мають стати об'єднані територіальні громади, що утворюються на добровільній основі за законодавчо визначеною процедурою та самостійно за рахунок власних ресурсів вирішуватимуть питання місцевого значення.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна організація влади, реформування, децентралізація, територіальна громада.

Аннотация: статья посвящена исследованию правовой категории децентрализация, обобщению мирового опыта по внедрению реформирования местного самоуправления. Обосновано, что составной частью новой региональной политики в Украине является необходимость реформирования территориальной организации власти на принципах децентрализации. Проанализировано формирование законодательно-нормативного и институционального обеспечения реализации реформы. Обосновано, что основой новой системы местного самоуправления в Украине должны стать объединенные территориальные общины, которые образуются на добровольной основе законодательно определенной процедурой и самостоятельно за счет собственных ресурсов решать вопросы местного значения.

Ключевые слова: местное самоуправление, территориальная организация власти, реформирования, децентрализация, территориальная община.

Annotation: the article investigates the legal category of decentralization, the generalization of world experience in the implementation of local government reform. Part of a new regional policy in Ukraine is the necessity of reforming the territorial organization of power on the principles of decentralization. Analyzes the formation of legal, regulatory and institutional securing of implementation of reforms. The basis of the new system of local government in Ukraine should be a United territorial communities, which are formed on a voluntary basis, legally defined procedure and independently through its own resources to solve local issues.

Key words: local self-government, territorial organization of power, reform, decentralization, territorial community.

Система місцевого самоврядування на сьогодні не задовольняє потреб суспільства. Функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях [1].

Важливою складовою конституційної модернізації, яка триває в Україні, є реформування місцевого самоврядування на засадах децентралізації державної влади, що передбачає створення фінансово незалежних громад, спроможних ефективно вирішувати свої проблеми.

Метою цієї статті є аналіз та дослідження правової категорії децентралізація, узагальнення світового досвіду щодо запровадження реформування місцевого самоврядування та закріплення цієї категорії в національному законодавстві України.

Проблематика правової категорії децентралізації висвітлюється в численних дослідженнях. У науковій літературі приділено увагу різним аспектам цього питання: визначення сутності поняття, розгляд типів і форм децентралізації, досвіду зарубіжних країн, оцінюванню та визначенню перспектив децентралізації в Україні. Аналіз теоретичних розробок дозволяє говорити про децентралізацію як складне комплексне явище, яке включає політичну, адміністративну, економічну складові та пов'язане зі створенням можливості побудови більш ефективної моделі управління на державному, регіональному, місцевому рівнях. До дослідників, які розглядали різні аспекти децентралізації, належать: В. Авер'янов, І. Бабічев, О. Батанов, М. Баймуратов, О. Бориславська, Н. Гончарук, І. Заверуха, Л. Пустовойт, О. Прієшкіна, С. Сergyгін, Ю. Ковбасюк, О. Холодна, В. Федоренко, А. Школик та ін.

Необхідність реформування територіальної організації влади на засадах децентралізації як складової нової регіональної політики в Україні, її стратегічні завдання, пріоритети та концептуальні засади визначені в основних чинних документах стратегічного характеру – Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [2], Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року [3] та у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [1]. Також, для «запуску» механізму децентралізації в Україні розроблено та прийнято ряд законів, а саме Законів України «Про співробітництво територіальних громад» [4], «Про засади регіональної політики» [5], «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [6], внесено зміни до Бюджетного

кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин [7], внесено зміни до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи [8] тощо.

Децентралізація є одним з пріоритетних принципів сучасних систем організації та функціонування публічної влади та виступає стратегічно визначеним вектором сучасної державної політики, зокрема її правової політики, а також складовою майже усіх галузевих і секторальних реформ та одним із визначальних факторів демократичності реформ. Крім того, децентралізація є фактором політичної безпеки.

Проаналізувавши поняття децентралізації можна відмітити суттєву еволюцію правової категорії. Інтерпретація категорії децентралізації у вітчизняних конституційних процесах є предметом окремих досліджень.

У сучасній юридичній науці децентралізацією вважається такий спосіб визначення та розмежування завдань і функцій держави, за якого більшість із них передається з рівня центральних органів державної влади на рівень нижчий (місцеві органи) і стає власним завданням та частиною повноважень органів нижчого рівня [9, с. 85].

З досліджених українських конституційних актів уперше термін «децентралізація» зустрічається у Конституції УНР 1918 р., яка у ст. 5 розділу I констатувала, що «не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації» [10].

У конституційному вимірі дефініція «децентралізація» характеризує тип територіальної організації влади та публічної адміністрації. Згідно з статтею 132 Конституції України її територіальний устрій ґрунтується на засадах поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, що означає забезпечення загальнодержавних і місцевих інтересів при формуванні та реалізації державної політики [11, с. 934.].

Як конституційний принцип децентралізація зумовлює законодавче забезпечення системи державної влади та системи місцевого самоврядування, в умовах яких вирішення питань місцевого значення є прерогативою місцевого самоврядування. Якщо під централізацією розуміють тип публічного управління, що характеризується зосередженням функцій соціального і державного управління в центральних владних структурах (органах, установах, відомствах тощо); вертикальними зв'язками, за яких верхні рівні влади наділено широкими повноваженнями у прийнятті рішень, а їх директиви (накази, постанови, рішення і т. ін.) є обов'язковими для нижчих рівнів, то децентралізацією визначається послідовний процес передачі (деконцентрації) із центру на місця частини функцій і повноважень центральних органів держави.

Як зазначають деякі вчені, децентралізація є доволі складним концептом, що має неоднозначне науково-практичне змістовне наповнення. Звідси, проблематика децентралізації публічної влади, як засобу підвищення ефективності її організації в демократичній державі. При наявності різноманітних концептуальних підходів щодо визначення форм, видів, типів, моделей децентралізації, домінуюча сутність цієї політико-правової категорії зводиться до того, що це процес перерозподілу обсягу владних повноважень між центральними та місцевими рівнями організації публічної влади, що наділені необхідними, законодавчо визначеними правами, обов'язками та ресурсами, з метою ефективності прийняття найбільш оптимальних управлінських рішень на державному та місцевому рівнях [9, с. 32].

На особливу увагу заслуговують позиції фахівців щодо критеріїв вибору державою того чи іншого типу децентралізації та, по суті, прогнозування соціального ефекту такого вибору. Як відзначають зарубіжні експерти з цієї проблематики, вибір форми, механізмів і правових технологій децентралізації є питанням визначення національної стратегії відносин організації публічної влади та управління на усіх рівнях територіального устрою. Особливу небезпеку становить підміна понять, коли говорячи про децентралізацію належним чином не визначається її тип. У результаті, на прикладному (законодавчому та виконавчому) рівні децентралізація набуває псевдо- або квазі- характеристик. В умовах подальшого реформування місцевого самоврядування, його територіальної, адміністративної, фінансової, матеріальної, кадрової та інших основ це питання виступає одним з ключових [9, с. 33].

Вчені вказують, що децентралізація, як інститут (категорія) конституціоналізму має різні, варіативні тлумачення та розуміння, втілені у національних конституційних механізмах. Зокрема, децентралізація:

– розглядалася у імперських державах як принцип відносно прогресивної організації публічного управління у колоніях та залежних територіях із збереженням влади над ними (конституція Османської імперії, Колоніальний акт Португалії);

– тлумачиться як перерозподіл повноважень регіональної влади та муніципальних повноважень на більш дрібних рівнях самоорганізації (конституція Венесуели 1999 р., статут Каталонії 2006 р.);

– розуміється як більш ефективний територіальний розподіл компетенції державної влади без вирішальної ролі виборних регіональних або муніципальних структур (конституції Швейцарії 1999 р., Східного Тимору 2002 р. та Південного Судану 2011 р.);

– розуміється як колегіальність окремого галузевого органу влади, установи, структури, що виконує публічні управлінські функції та водночас як його адміністративна автономність від загальної управлінської практики уряду, наявність у нього регіональних та місцевих структур (конституції Уругваю 1951 р., Португалії 1976 р., Бразилії 1988 р., Перу 1993 р., Венесуели 1999 р., Східного Тимору 2002 р. та Південного Судану 2011 р.);

– розуміється як форма організації регіонального й місцевого врядування виборними органами та делегування цим органам повноважень центральної влади; тим самим децентралізація стає близькою до категорії автономізації (конституції Італії 1947 р., Албанії 1998 р., Іраку 2005 р., Єгипту 2012 р.), до поєднання регіонального та місцевого самоврядування або регіоналізації (конституції Румунії 1923р., Гвінеї 1990 р., Перу 1993 р., Бельгії 1994 р., Молдови 1994 р., Чад 1996 р., Таїланду 2007 р., Сирії 2012 р., Єгипту 2014 р.) [9, с. 29–30].

Децентралізація як політична концепція набуває багатьох форм, зважаючи на історію країн, рівні розвитку, культури й підходи до державного управління. Питання децентралізації поширилося через закріплення уперше в конституційних актах окремих європейських держав другої половини ХХ ст. Згідно з ст. 5 Конституції Італії 1947 р.

республіка, єдина та неподільна, визнає місцеві автономії і сприяє їх розвитку; здійснює найширшу адміністративну децентралізацію в залежних від держави службах; пристосовує принципи і методи свого законодавства до завдань автономії і децентралізації [12]. Цей підхід до децентралізації свідчить про її розуміння у двох формах: як територіальної децентралізації автономій та галузевої децентралізації органів влади.

В цій країні звертається увага не на укрупненні громад, а на оптимізації їх кількості та складу. Тобто громади, за законодавством Італії, можуть не лише об'єднуватися, але й виокремлюватися зі складу вже існуючих. Головним критерієм створення нових громад виступає кількість населення: для комун – 10 тис. мешканців; для провінції – 200 тис. мешканців. Таким чином, італійська влада майже повністю усунулася від процесу укрупнення громад, розробивши та законодавчо закріпивши виключно межі та критерії адміністративно-територіальної реформи, передавши основні повноваження в цій сфері безпосередньо на базовий рівень. Проте подібна практика є дією лише за умов високого рівня правової культури та правосвідомості населення, а найбільшого ефекту вона досягне за умов широкого залучення до означених процесів інститутів громадянського суспільства [9, с. 256-257].

Франція дає приклад найбільш послідовного та найбільш тривалого процесу децентралізації. Зважаючи, що активна фаза процесу децентралізації у Франції відбувається вже не одне десятиліття, перші кроки намагались зробити ще 1969 року (референдум з питань регіоналізації), наслідком чого стала відставка Президента Франції Шарля де Голля.

Франція, на відміну від Італії, не зменшуючи кількість комун, впровадила можливість об'єднання їх адміністративних, фінансових та ресурсних потужностей для вирішення соціально-економічних проблем розвитку територій. Подібна кооперація дала змогу суттєво підвищити рівень дієвості місцевої влади і певним чином зменшити тиск на державний бюджет країни. Субвенції та субсидії, які надходили з державного бюджету в кожную комуна, були замінені міжбюджетними трансфертами на рівні комун та департаментів, що сприяло фінансовому вирівнюванню та концентрації кожним суб'єктом місцевого самоврядування власних фінансових ресурсів для вирішення власних соціально-економічних проблем. Подібний досвід кооперації на новий рівень вивів проблему розподілу повноважень та відповідальності між центром та регіонами, департаментами й комунами, що призвело до підвищення рівня активності місцевої влади щодо реалізації власних економічних ініціатив. Також важливим кроком у процесі реалізації децентралізації став перерозподіл бюджетних надходжень, що суттєво збільшило фінансову самостійність органів місцевого самоврядування, але водночас посилило державний контроль за цільовим використанням коштів через інститут префектів та су-префектів [9, с. 257.]

Таким чином, основні принципи, на яких вибудовувалась французька модель децентралізації, зводились до трьох складників процесу: масштабність змін, поступовість змін та їх методична корекція. Досвід децентралізації у Франції для України найбільш показовий з точки зору послідовності та ефективності.

В. Федоренко стверджує, що реформа місцевого самоврядування та територіальної організації публічної влади у Польщі, тобто факт децентралізації державних функцій, є найголовнішим досягненням польських президентів і урядів, починаючи із 1989 р. Ця реформа пройшла в два етапи: 1) утвердження первинного рівня місцевого самоврядування та територіальної організації публічної влади на рівні громад (гмін) в 1989-1990 рр. і подальших роках та розвиток владоспроможності та матеріально-технічної й фінансової бази – гмін; 2) утвердження після прийняття Конституції Польщі 1997 року другої та третьої ланок місцевого самоврядування та територіальної організації публічної влади на засадах децентралізації та субсидіарності в Польщі на рівні повітів (районів) і воєводств (областей) (1997–1999 рр.).

Після прийняття нового Основного Закону та парламентських виборів 1997 року в Польщі реформи місцевого самоврядування та територіальної організації публічної влади на засадах децентралізації отримали своє друге життя. Зокрема, після парламентських виборів праве крило польського політикуму консолідувалося і зрештою впровадило реформу державного управління від 1 січня 1999 року, спрямовану на завершення процесу децентралізації. Саме тоді було ліквідовано 49 адміністративних органів управління воєводств. Замість них створено 16 органів урядової адміністрації, підпорядкованих прем'єр-міністру. Далі було ліквідовано 287 державних адміністрацій і утворено 372 одиниці місцевого самоврядування на рівні повіту [13]. Під час другого етапу реформи і була утверджена сучасна система місцевого самоврядування Польщі.

Суть децентралізації державної влади в Польщі полягала, насамперед, у передачі завдань, компетенцій і повноважень, фінансових активів і коштів з центрального (вищого) рівня на територіальний (рівень самоврядування). Відповідно, громадам було надано самостійний правовий статус та передано права на власність, і ці права захищалися громадами, в першу чергу, через суди. Одночасно було визначено джерела доходів гмін, забезпечено їх наповнення та створено нову диференційовану систему субсидій і соціального захисту населення [9, с. 248-249].

Здійснюючи децентралізацію, європейські держави так чи інакше стикалися із проблемою удосконалення свого адміністративно-територіального устрою та системи управління територіями, але по-різному підходили до її розв'язання. Так, деякі з них проводили відповідні реформи адміністративного устрою, інші лише частково змінювали окремі його елементи або взагалі не проводили жодних змін. Однак, для України корисний і позитивний, і негативний досвід держав.

Отже, можна зробити висновок, що загальноприйнятної інтерпретації категорії децентралізації у сучасному конституціоналізмі не існує, тому український законодавець може розвивати у національному праві відповідний інститут на власний розсуд, виходячи з практичних реальних потреб у врегулюванні конституційно-правових відносин.

У результаті реформування місцевого самоврядування в Україні й децентралізації влади основою нової системи місцевого самоврядування мають стати об'єднані територіальні громади, що утворюються на добровільній основі за законодавчо визначеною процедурою з власними органами самоврядування, зокрема виконавчими органами рад. У

населених пунктах, жителі яких не отримали статусу територіальної громади, мають бути сформовані органи самоорганізації населення, що входять до системи органів місцевого самоврядування відповідної територіальної громади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.
2. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
3. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>.
4. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
5. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. № 156-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-19>
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
7. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин: Закон України №79-19 від 28 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/79-19>.
8. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України № 71-19 від 28 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19>.
9. Децентралізація в Україні: законодавчі новації та суспільні сподівання / Передне слово Голови Верховної Ради України В. Б. Гройсмана. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. – 413 с.
10. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) 1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>
11. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с.
12. Конституція Італійської Республіки 1947: офіціальний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ext.comune.fi.it/costituzione/cirillico.pdf>
13. Желяк Маркіян. Досвід Польщі: чому нове самоврядування «запрацювало» лише із другої спроби? / М. Желяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2014/12/8/7028546>

УДК 342.565.2

ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ В МОНАРХІЯХ АРАБСЬКОГО СХОДУ

Гришко Л. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено особливостям запровадження конституційного контролю в монархіях Арабського Сходу. Автор звертає увагу, що в монархіях Арабського Сходу інститут конституційного контролю діє паралельно з контролем за додержанням норм шариату («шаріатським» контролем). Проаналізовано моделі конституційного контролю, що впровадженні в монархіях Арабського Сходу.

Ключові слова: конституційний контроль у монархіях Арабського Сходу, «шаріатський» контроль, верховенство конституції, європейська система конституційного контролю, суб'єкти конституційного подання (звернення), повноваження конституційного суду.

Аннотация: статья посвящена особенностям введения конституционного контроля в монархиях Арабского Востока. Автор обращает внимание, что в монархиях Арабского Востока институт конституционного контроля действует параллельно с контролем за соблюдением норм шариата («шариатским» контролем). Проанализированы модели конституционного контроля, которые введены в монархиях Арабского Востока.

Ключевые слова: конституционный контроль в монархиях Арабского Востока, «шариатский» контроль, верховенство конституции, европейская система конституционного контроля, субъекты конституционного представления (обращения), полномочия конституционного суда.

Annotation: the article is devoted to the peculiarities of the constitutional control in the monarchies of the Arab East. The author notes that the MAS Institute of constitutional control acts in parallel to control the observance of the rules of Sharia ("Sharia" control). The article analyzed the constitutional control model that introduction monarchies in the monarchies of Arabian East.

Key words: constitutional control in the monarchies of Arabian East, constitutional court, rule of the Constitution, the European system of constitutional review, the subjects of the constitutional petition (appeal), the powers of the constitutional court.

Конституційний контроль у монархіях Арабського Сходу (далі – МАС) запроваджено в період модернізації державного ладу разом з прийняттям (оновленням) конституцій. Так, запровадження інституту конституційного контролю відбувається у ряді МАС в другій половині ХХ століття (Кувейт – 1962 р., ОАЕ – 1971 р. (поправки 1996 р.), Йорданія 1952 р.), або ж вже у ХХІ столітті (Бахрейн – 2002 р., Катар – 2003 р.).

Проте, й до сьогодні ця проблематика залишається малодослідженою через певну закритість цих держав. Тому, досвід МАС щодо запровадження європейської моделі конституційного контролю є маловідомим. Серед дослідників цього питання слід згадати Мухаммеда Юсефа Ібрахіма аль-Марха, який здійснив дисертаційне дослідження конституційного контролю Бахреїну, охопивши деякі питання конституційного контролю монархій Аравійського півострову [1].

Водночас, поза увагою науковців досі залишається ряд важливих питань. Так, з огляду на конституційне закріплення державної релігії – ісламу, та шариату, як основи законодавства, постає питання розмежування сфер (меж) здійснення конституційного контролю та контролю за додержанням норм державної релігії. На перший погляд ніби все зрозуміло, забезпечення верховенства та реалізації конституції здійснюється органом конституційної юстиції, а норми шариату – контролем за додержанням норм шариату (наприклад, монархом, урядом, Вищою радою улемів (Саудівська Аравія) і. т. д.) Проте, конституційне закріплення ролі ісламу розмиває межі між вказаними видами (формами) контролю. Означені фактори зумовлюють **актуальність обраної теми**, її теоретичну та практичну значущість.

Згідно з класичним тлумаченням мусульманських правознавців конституційна база ісламських суспільств закладена у самому Корані і визначається шариатом [2, с. 101; 3, с. 110]. Загальновідомо, що за мусульманським правом не визнається верховенство конституції як основного закону держави та суспільства [2, с. 101; 3, с. 110]. Зазначені судження ще більше ускладнюють розуміння можливості поєднання конституційного та «шаріатського» контролю. Жодна з конституцій МАС не закріплює абсолютного верховенства конституції у державі над усіма джерелами права. Верховенство конституції у МАС розповсюджується лише на нормативно-правові акти, прийняті органами публічної влади.

Метою дослідження є розкриття особливостей запровадження інституту конституційного контролю в МАС.

Розпочинаючи дослідження, слід згадати про монархію Аравії, де конституційний контроль відсутній взагалі – Саудівську Аравію. У цій державі конституцією є Коран та Сунна (ст. 1) [4]. Згідно зі ст. 55 Основного ні заму (далі – Нізам) король здійснює нагляд за дотриманням ісламського шариату. Крім того, нагляд за дотриманням норм шариату допомагає здійснювати Рада міністрів, члени якої згідно зі ст. 56 Нізаму допомагають Королю у виконанні його обов'язків. До спеціальних органів «шаріатського» контролю Нізам відносить Вищу раду улемів (релігійних

лідерів), яка має значний вплив на державну політику, Консультативну раду, як регламентарну владу, що встановлює інструкції та здійснює заходи щодо захисту інтересів держави чи усунення недоліків згідно з ісламським шариатом (ст. 67) [4].

У всіх інших МАС окрім «шаріатського» контролю запроваджено також і конституційний контроль. Так, Основний закон Бахрейну (ст. 106) закріплює, що Конституційний суд здійснює нагляд за конституційністю законів та статутів [4]. Конституцією Катару (ст. 140) передбачено, що закон встановлює компетентний судовий орган для вирішення спорів про конституційність законів та інших актів, визначає його повноваження, порядок звернення та процедуру розгляду спорів. Також закон встановлює наслідки винесення рішень про неконституційність розглянутих актів [4]. Подібне положення міститься в конституції Кувейту, де, крім того, визначаються суб'єкти звернення та юридичні наслідки актів, визнаних неконституційними. Надано право уряду та іншим зацікавленим органам оскаржувати конституційність законів та правил. У випадку визнання органом конституційного контролю закон чи правило неконституційними, то вони розглядаються такими, що не мають юридичної сили (ст.173) [4].

Відповідно до ст. 122 Конституції Йорданії її тлумачення до прийняття закону про конституційний суд, покладалося на Верховну раду та здійснювалося за клопотанням Ради Міністрів або за рішенням однієї з палат парламенту, прийнятого абсолютною більшістю голосів її членів. Таке тлумачення набирало чинності після опублікування в офіційній газеті (ст.57) [4]. І вже після конституційних змін 2011 року, Конституцією Йорданії запроваджено спеціальний орган конституційного контролю – Конституційний суд (Розділ 5). До цих змін зазначений розділ був присвячений статусу законодавчої влади, який тепер визначається розділом шостим. При цьому Йорданська конституція єдина серед основних законів МАС, в якій окремий розділ присвячено статусу Конституційного суду.

Відповідно до Розділу 5 Конституції Йорданії, який має назву «Конституційний Суд», зазначений орган влади проголошується незалежним відокремленим судовим органом зі штаб-квартирою в столиці. Суд складається з дев'яти членів та голови суду, які призначаються Королем.

Строк діяльності суду складає шість років без права повторного призначення. Суддя Конституційного Суду Йорданії має відповідати таким вимогам: бути громадянином Йорданії та не мати громадянства іншої держави, досягти п'ятдесятирічного віку. Важливою є умова, що ставиться до досвіду кандидата на суддю Конституційного Суду. До цього він має займати певні посади та / чи володіти певним досвідом. Зокрема, бути суддею Касаційного чи Верховного суду або бути професором права в університеті та займати посаду професора, або бути адвокатом з досвідом роботи не менш як 15 років в юридичній практиці, або ж спеціалістом на яких поширюється право на членство у Сенаті. При цьому, слід відзначити, що перелік категорій осіб, що можуть бути призначеними до Сенату не є вичерпним. Відповідно до статті 64 конституції, яка визначає категорії осіб, що можуть бути сенаторами, це, наприклад, діючий чи колишній голова Ради Міністрів чи міністри; особи які раніше займали посади посла та спікер Палати депутатів та інші категорії осіб, що передбаченні зазначеною статтею, а також інші подібні категорії осіб, які користуються підтримкою народу за свою діяльність та послуги Нації та Батьківщині. Таким чином, ми бачимо досить широке коло осіб, які можуть претендувати на посаду судді Конституційного Суду Йорданії. Проте, важливо відзначити, що родичі Короля не можуть бути призначені на посаду, а ні сенатора, а ні судді Конституційного Суду (ст. 75).

Наприклад, 6 жовтня 2014 року Король Йорданії Абдалла II призначив трьох суддів Конституційного Суду. Ними стали особи, які в минулому займали різні керівні посади в судовій системі. Так, на передодні призначення доктор філософії Mansour Hadid був генеральним директором інституту судочинства Йорданії, займав цю посаду з 2011 року. Серед них доктор філософії Numan Khatib, який до свого призначення на посаду судді Конституційного Суду очолював приватний університет, також працював у Національному центрі з прав людини, є автором наукових книг та статей про судоустрій Королівства плюралізм та політичне життя. Khalaf Raqqad має докторський ступінь у галузі права. Напередодні призначення був суддею Касаційного суду, а до цього працював обвинувачем суду першої інстанції та суддею кримінального та Апеляційного суду Амману [5].

Конституційний Суд володіє повноваженнями нагляду за конституційністю законів та правил, тлумачення конституції на вимогу Ради Міністрів або більшість членів однієї з палат парламенту. Отже правом звернення до Конституційного Суду Йорданії наділяється Рада Міністрів, Сенат та Палата депутатів. Фізичні особи наділяються правом звернення до Конституційного Суду лише у випадку розгляду їх справи у суді. Реалізується це право шляхом клопотання до судді, який у випадку серйозності питання щодо конституційності вирішує чи слід звернутися до Конституційного Суду.

Рішення Суду виносяться іменем Короля є остаточними та обов'язковими для усіх. У справах про конституційність законів та правил рішення Суду вступають у силу негайно, якщо Суд не встановив інакше, а його судження публікуються в офіційній газеті протягом п'ятнадцяти днів. У справах щодо тлумачення конституції рішення вступають у дію після публікації у офіційній газеті (ст. 59).

У одні зі своїх заяв у 2014 р., Король Йорданії Абдалла II, проголосив, що Конституційний Суд спроможний забезпечувати спеціалізоване тлумачення Конституції та здійснення контролю за конституційністю законів та правил, а також гарантувати, що права всіх громадян Йорданії будуть додержуватися (захищатися) відповідно до Конституції.

У Султанаті Оман відсутній конституційний суд, проте, конституційний контроль все ж впроваджено. Варто згадати, що Оман є абсолютною монархією, а Конституція Оману октройована Султаном Кабусом. У абсолютній монархії, де не визнається принцип поділу влади фактично такий контроль здійснює сам монарх. Хоча відповідно до Конституції, контроль за конституційністю актів покладено на Міністерство юстиції, яке вирішує спори, які виникають щодо невідповідності законів та інших актів Основному закону [4].

Конституцією Кувейту передбачено створення спеціального судового органа, який розглядає спори стосовно конституційності законів та інших нормативно-правових актів. Назву цього судового органа у Конституції не

вказано. Основний закон гарантує право як Уряду, так і іншим зацікавленим сторонам подавати позови щодо конституційності тих чи інших законів та інших нормативно-правових актів до вищевказаного судового органу. Якщо цей орган визнає закон чи інший нормативний акт неконституційним, вони оголошуються такими, що не мають юридичної сили, а їх дія зупиняється [6, с. 202]. Отже, органом конституційного контролю Кувейту є Конституційний суд, що створений згідно зі ст. 173 Конституції та виносить рішення про відповідність нормативних актів основному закону [7, с. 426].

На основі спеціального закону у Катарі передбачено створення судового органу, призначеного вирішувати спори, пов'язані із оскарженням конституційності законів та інших нормативно-правових актів [6, с. 179].

У Бахреїні принцип централізованого судового нагляду за конституційністю законів та постанов було закріплено законом № 27/2002 «Про заснування Конституційного суду», відповідно до якого Конституційний суд спеціалізується на розгляді конфліктів, що стосуються конституційності законів та розпоряджень. Більшість держав Перської затоки пішли шляхом створення спеціалізованих органів конституційного нагляду [1, с. 14]. Винятком є ОАЕ, де Конституцією держави повноваженнями конституційного контролю наділено Федеральний верховний суд (п. 2-4 ч. 1 ст. 99) [4].

До повноважень Верховного суду ОАЕ відноситься обов'язкове для усіх тлумачення положень загальнофедеральної Конституції за запитом урядів окремих еміратів. Постанови Суду в таких випадках є обов'язковими для всіх. До спеціальних повноважень Верховного суду відносять рішення про відповідність нормативних актів та судових рішень Конституції ОАЕ. Суб'єктами права звернення до Верховного суду з питань конституційності рішень є суб'єкти федерації – емірати, федеральні органи влади та окремі громадяни. При зверненні до Верховного суду від імені емірату це право належить виключно главі емірату (шейху). При розгляді конкретних судових справ право звернення до Верховного суду мають органи правосуддя, як самостійно, так і за вимогою однієї зі сторін справи, що розглядається. Крім того правом запиту до Верховного суду володіють федеральні органи влади – глава держави, його заступник, Вища рада федерації та Рада міністрів. При розгляді конкретної справи громадяни мають право подати скаргу до Верховного суду щодо неконституційності законів чи інших нормативних актів (так звана інцидентна форма конституційного контролю). При цьому слід зазначити, що рішення суду про визнання акту неконституційним не може відмінити цей акт, а лише зобов'язує відповідні органи влади ліквідувати норми які суперечать Конституції. Конституційні положення про Верховний суд федерації не підлягають змінам та є обов'язковими для виконання [6, с. 273-274].

Конституційні суди в МАС не лише передбачені основними законами, але й функціонують. Наприклад, Конституційний суд повернув жінкам Кувейту право мати особистий паспорт та виїжджати за кордон без згоди чоловіка. Положення конституції Емірату від 1962 року, за яким жінка позбавлялася особистого права отримувати паспорт без згоди свого чоловіка, суд визнав, що це суперечить фундаментальним свободам людини. «Кожен громадянин Кувейту – чоловік чи жінка – має право на особистий паспорт, видача якого є підтвердженням індивідуальної свободи людини», – йдеться в постанові суду. У ньому наголошується, що «особиста свобода людини лежить в основі фундаментальних свобод і є невід'ємним правом людини». Таке рішення було прийнято після того, як одна з жінок поскаржилася, що її чоловік заборонив їй і трьом дітям отримати паспорт та інші необхідні документи для виїзду за кордон. Конституційний суд Кувейту у 2009 році дозволив двом жінкам-депутатам парламенту не носити традиційний мусульманський головний убір (хіджаб) і відхилив запит консервативно налаштованого депутата, який намагався змусити їх покривати голову хусткою на знак поваги до шаріату та ісламських традицій. Отже, як бачимо, у цьому випадку, при прийнятті рішень щодо державно-правового життя МАС, Конституційний суд керувався виключно конституцією без урахування положень шаріату та ісламських традицій.

Яскравим прикладом здійснення конституційного контролю в МАС є рішення Конституційного суду Йорданії від 24 липня 2014 року. У своєму рішенні Суд роз'яснив, що 120 стаття Конституції надає право державним службовцям, які працюють у міністерствах та урядових відомствах, створювати професійні спілки у відповідності до закону ухваленого парламентом.

29 вересня 2014 року уряд Йорданії передав спірний пенсійний законопроект до Конституційного суду після дебатов у парламенті щодо його конституційності. Цей законопроект передбачав надання довічних пенсій законодавцям. У листі на ім'я Прем'єр-Міністра Абдулли Енсур (Abdullah Ensour) в середині вересня, Король зазначив, що дебати викликані законом, схваленим на спільному засіданні парламенту, означають, що є підозра конституційності законопроекту. Монарх закликав уряд передати його до Конституційного Суду, а потім провести реальне дослідження для розробки реалістичного рішення що забезпечує справедливість для всіх, беручи до уваги складну економічну ситуацію і бюджетні можливості.

Відповідно до спірного законопроекту, депутати і сенатори домоглися собі довічні пенсії на рівні з міністрами, за умови сім років служби в парламенті чи на громадській службі. Крім того, законопроект, передбачав надання фінансових вигод для всіх тих, хто були членами парламенту з жовтня 2010 року (оскільки дискусії з цього питання тривають ще з 2010 року) і всім наступним парламентарям [8-9]. На звернення уряду Йорданії Конституційний суд не прирівняв службу парламентарів до служби міністрів та не підтримав призначення пенсій.

Отже, очевидно, що практика діяльності органів конституційного контролю в МАС є **перспективним напрямом** подальших досліджень.

З огляду на проведене дослідження слід зробити висновки:

1. У МАС інститут конституційного контролю діє паралельно з контролем за додержанням норм шаріату («шаріатський» контроль). Запровадження конституційного контролю в МАС жодним чином не применшує роль ісламу в цих державах та не усуває контроль за додержанням Корану та Сунни, як основних джерел права.

2. Конституційний контроль здійснюється в іншій сфері, яка практично не перетинається з шаріатом та більшою мірою стосується публічно-правових питань. Окремі рішення цих судів свідчать про демократичність цих інститутів

та обмеження застосування норм шариату, принаймні у сфері конституційного контролю щодо політико-правових відносин. Верховенство конституцій у МАС не є абсолютним та не поширюється на закони шариату. Водночас, є приклади, коли конституційний суд при прийнятті рішень керується виключно конституцією без урахування положень шариату та ісламських традицій.

3. У більшості МАС, де існує конституційний контроль, система тяжіє до європейської системи контролю. Так, у Катарі, Кувейті, Бахреїні та Йорданії діє спеціалізований орган конституційного контролю. Американська централізована модель застосовується лише в ОАЕ, де в структурі Федерального Верховного суду діє палата з питань конституції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мохаммад Юсеф Ибрагим Сальман Аль-Марх. Конституционный надзор в Королевстве Бахрейн: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / Мохаммад Юсеф Ибрагим Сальман Аль-Марх. – М., 2009. – 28 с.
2. Георгиев А. Ислам и проблемы развития государственно-политических систем в мусульманском мире (на примере стран Ближнего и Среднего Востока) // Сов. гос-во и право. – 1982. – №11 – С. 99-107.
3. Хашматулла Б. Эволюция правовых систем мусульманских государств // Актуал. пробл. держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. літ., 2003. – Вип. 18. – С. 106-112.
4. Three judges appointed at Constitutional Court [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jordantimes.com/three-judges-appointed-at-constitutional-court>
5. Конституции государств Азии: в 3 т. Т. 1: Западная Азия / под ред. Т.Я. Хабриевой. – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ : Норма, 2010. – С. 465-480.
6. Мартынова М. Ю. Основы конституционного (государственного) права стран-членов ОПЕК: учебное пособие / М. Ю. Мартынова; Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России. – М.: МГИМО-университет, 2008. – 332 с.
7. Правовые системы стран мира / Энциклопедический справочник / отв. ред. А. Я. Сухарев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА, 2003. – 976 с.
8. Gov't refers civil retirement bill to Constitutional Court [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://jordantimes.com/govt-refers-civil-retirement-bill-to-constitutional-court>
9. Constitutional Court overrules pension for lawmakers The Jordan Times - Nov 17, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jordantimes.com/news/local/constitutional-court-overrules-pension-lawmakers#sthash.zVPxtNT8.dpuf>

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 340.131.6:342.51:342.52

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТИПУ
В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ**

Лук'янець Д. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено використанню методу типології у дослідженнях юридичної відповідальності. За допомогою методу теоретичної типології обґрунтовується виділення в межах юридичної відповідальності чотирьох її типів, а саме відповідальності конституційного, судового, адміністративного та автоматичного типів. Припущення про існування юридичної відповідальності конституційного типу перевіряється шляхом аналізу Конституції України та виділення відповідних нормативних конструкцій.

Ключові слова: юридична відповідальність; теоретична типологія; емпірична типологія; типологія юридичної відповідальності; юридична відповідальність конституційного типу.

Аннотация: статья посвящена использованию метода типологии в исследованиях юридической ответственности. При помощи метода теоретической типологии обосновывается выделение в пределах юридической ответственности четырех ее типов, а именно ответственности конституционного, судебного, административного и автоматического типов. Предположение о существовании юридической ответственности конституционного типа проверяется путем анализа Конституции Украины и выделения соответствующих нормативных конструкций.

Ключевые слова: юридическая ответственность; теоретическая типология; эмпирическая типология; типология юридической ответственности; юридическая ответственность конституционного типа.

Annotation: the article is devoted to the usage of the typology method in the investigation of legal liability. With the help of the method of the theoretical typology it was justified the separation of four types of legal liability, namely the responsibility of constitutional, judicial, administrative and automatic nature. The assumption concerning the existence of the legal liability of the constitutional nature is verified by means of the analysis of the Constitution of Ukraine and separation of corresponding normative constructions.

Key words: legal liability; theoretical typology; empirical typology; the typology of legal liability; the legal liability of the constitutional nature.

Юридична відповідальність є одним із фундаментальних правових явищ, без якого неможливо взагалі уявити собі існування права як нормативної системи. Причому чим більш складними стають суспільні відносини, що піддаються правовому регулюванню, тим яскравіше проявляється роль юридичної відповідальності в цьому процесі. Численні обмеження, у межах яких доводиться жити і працювати сучасній людині, обумовлюють необхідність існування ефективною працюючої системи забезпечення дотримання цих обмежень, часто за допомогою примусових засобів. Одним з елементів такої системи і є юридична відповідальність.

Спроби скласти більш менш реальне уявлення про юридичну відповідальність з урахуванням усієї різноманітності її проявів часто наштовхуються на дві істотні перепони. Перша постає перед представниками науки теорії права у вигляді недостатнього розуміння практичних аспектів юридичної відповідальності, а друга - перед представниками галузевих наук, коли особливості того чи іншого галузевого виду юридичної відповідальності починають механічно переноситись на юридичну відповідальність у цілому.

Подолати ці перепони можна за рахунок абстрагування від вузькогалузевих підходів до оцінки юридичної відповідальності і коректного використання методів наукового пізнання, за допомогою яких можна систематизувати знання про відповідне юридичне явище. І одним з таких методів є метод типології. Отже, метою статті є розгляд можливостей методу типології для систематизації знань про юридичну відповідальність, а також розгляд одного з типів юридичної відповідальності, а саме відповідальності конституційного типу.

Типологія – це метод наукового пізнання, в основі якого лежить поділ систем об'єктів і їх згрупування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу. Типологія використовується з метою порівняльного вивчення існуючих ознак, зв'язків, функцій, відносин, рівнів організації об'єктів [1, с. 563].

Стосовно юридичної відповідальності типологія дає можливість отримати картину цього явища з урахуванням усіх або, принаймні, переважної більшості надзвичайно різноманітних її проявів.

Як відомо, за способом побудови типологія може бути емпіричною та теоретичною. Теоретична типологія передбачає побудову ідеальної моделі об'єкта, узагальнення виражених ознак, фіксацію принципів таксономічного опису множини досліджуваних об'єктів. Теоретична типологія спрямована на теоретичну реконструкцію найбільш суттєвих характеристик досліджуваної множини об'єктів і поєднує їх у понятті типу. На цій основі в межах множини може бути виділений певний об'єкт, який за низкою критеріїв розглядається як представник всієї множини об'єктів [2, с. 70-71].

На відміну від теоретичної, в основі емпіричної типології лежить кількісна обробка та узагальнення дослідних даних, фіксація стійких ознак подібності та відмінності, знайдених індуктивним шляхом, систематизація та інтерпретація отриманого матеріалу. При здійсненні типології проводиться виділення шляхом порівняння

специфічних рис кожного виду і кожного таксону (групи підпорядкованих об'єктів) більш високого порядку, виявлення спільних рис тих чи інших таксонів [3, с. 1344].

На нашу думку, у сфері юридичної відповідальності можуть бути застосовані обидва види типології. З одного боку ми маємо теоретичну конструкцію юридичної відповідальності і можемо виділити найбільш суттєві характеристики останньої. На підставі аналізу цих характеристик і виділення їх типологічних властивостей можна вже виділити і теоретичні типи юридичної відповідальності.

З іншого боку, ми маємо величезну емпіричну базу у вигляді масиву правових норм, якими регламентуються відносини юридичної відповідальності, що дає можливість використати емпіричну типологію. В цьому випадку, озброївшись, так би мовити, теоретичною конструкцією юридичної відповідальності ми перевіряємо законодавство на присутність ознак відповідної конструкції і, на підставі цього, виділяємо відповідні типи юридичної відповідальності.

Оскільки об'єктом типології юридичної відповідальності є явище, яке є елементом правової реальності і має досить чітко визначені межі, ми можемо використати два види типології для перевірки істинності наших тверджень. Якщо результати теоретичної типології значною мірою співпадуть, можна стверджувати про істинність результатів такої типології.

Отже, розпочнемо з типології теоретичної і першим питанням, на яке слід відповісти, є питання про характеристики юридичної відповідальності, які можуть виступати як типологічні.

Серед характеристик юридичної відповідальності можна виділити нормативно визначені характеристики та характеристики оціночні. До перших можна віднести характеристики суб'єктів відносин відповідальності, характеристики процедури застосування заходів відповідальності, зміст самих заходів відповідальності. До других можна віднести функції юридичної відповідальності.

Типологія за характеристиками суб'єктів відносин юридичної відповідальності може бути здійснена за двома підставами. По-перше, узявши за основу характеристики осіб, до яких застосовуються заходи юридичної відповідальності, можна виділити відповідальність індивідуальних суб'єктів і відповідальність колективних суб'єктів. По-друге, узявши за основу характер стосунків між сторонами відносин юридичної відповідальності, можна виділити юридичну відповідальність побудовану на юридичній рівноправності суб'єктів та юридичну відповідальність побудовану на юридичній нерівноправності суб'єктів.

Така типологія юридичної відповідальності має право на існування, але вона є малоінформативною стосовно до об'єкта типології. Так само малоінформативною буде типологія, що здійснена за характеристиками заходів юридичної відповідальності, в межах якої можна виділити юридичну відповідальність майнового, морального та організаційного характеру.

Але, найбільш цінною з точки зору інформативності, уявляється типологія за характеристиками процедур реалізації юридичної відповідальності.

Перш за все, можна виділити юридичну відповідальність побудовану на процедурах правозастосування і юридичну відповідальність побудовану без допомоги таких процедур.

У межах типології юридичної відповідальності побудованої на процедурах правозастосування, слід звернути увагу на кількість існуючих типів правозастосування. Відомо, що правозастосування є виключною прерогативою суб'єктів, які наділені державно-владними повноваженнями. Відтак одразу на думку спадають два найбільш поширених типи правозастосування: судове та адміністративне. У першому випадку в основі правозастосування знаходиться реалізація владних повноважень судами у формі правосуддя. У другому – реалізація владних повноважень суб'єктами виконавчої влади у формі адміністративних проваджень.

Але, ці два типи правозастосування охоплюють діяльність лише двох гілок влади, а саме судової та виконавчої. Правилам і процедурам такого правозастосування присвячено досить велику кількість законів та інших нормативно-правових актів. Але, окремі процедури правозастосування закріплені і на рівні конституційному, в тому числі в межах реалізації влади законодавчої. Це дає нам можливість зробити припущення про існування конституційного правозастосування в тому числі й такого, що стосується сфери юридичної відповідальності.

Таким чином, у межах правозастосовної юридичної відповідальності повинно існувати, принаймні три типи юридичної відповідальності в залежності від форми правозастосування: конституційна, судова та адміністративна. Нагадаємо, що тут йдеться тільки про типи юридичної відповідальності, а не про назви нормативних конструкцій юридичної відповідальності, що містяться у чинному законодавстві.

Юридична відповідальність не опосередкована процедурами правозастосування (автоматична відповідальність) має місце у тих випадках, коли міра відповідальності є абсолютно визначеною, суб'єкт відповідальності заздалегідь відомий і обов'язок зазнати певних обмежень виникає для нього безпосередньо із факту порушення зобов'язань або завдання шкоди.

Для того, щоб переконатись у коректності запропонованої теоретичної типології юридичної відповідальності, перейдемо до типології емпіричної і перевіримо отримані результати вже з використанням відповідної емпіричної бази, тобто чинного законодавства України. При цьому сконцентруємо увагу на відповідальності конституційного типу.

Розгляд цього типу юридичної відповідальності доцільно розпочати з аналізу положень Конституції України. Конституція України містить декілька положень, які дають можливість стверджувати про існування в її межах нормативних конструкцій юридичної відповідальності.

Специфікою цього типу відповідальності є те, що у кожному конкретному випадку його нормативні конструкції розраховані лише на суб'єктів одного виду, а процедура застосування заходів відповідальності не відрізняється від процедур правозастосування при реалізації владних повноважень не пов'язаних із застосуванням таких заходів.

З позицій суб'єктного складу відносин юридичної відповідальності в межах Конституції України можна виділити такі їх варіанти:

- Верховна Рада України – Президент України;
- Верховна Рада України – Кабінет Міністрів України;
- Верховна Рада України – Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
- Верховна Рада України – Генеральний прокурор України;
- Президент України – Верховна Рада України;
- Президент України – Генеральний прокурор України;
- Президент України – голови місцевих державних адміністрацій;
- Вища Рада правосуддя – судді;
- Конституційний Суд України – суддя Конституційного суду України.

Відповідні нормативні конструкції юридичної відповідальності виписані у Конституції України з різним ступенем деталізації і частина з них уточнюється на рівні окремих законів. Розглянемо їх більш детально.

Пунктом 10 статті 85 Конституції України встановлено, що до повноважень Верховної Ради України належить усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції.

Зазначена процедура є унікальною і розрахована лише на один випадок застосування. Статтею 111 Конституції України встановлено, що Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома чвертьми від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Є цілком очевидним, що підставою відповідальності Президента України в порядку імпічменту є вчинення ним злочину, а мірою відповідальності є усунення з поста, що тягне за собою втрату статусу Президента України.

Пунктом 28 статті 85 Конституції України встановлено, що до повноважень Верховної Ради України належить також дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України.

У цьому випадку підставою відповідальності Верховної Ради Автономної Республіки Крим є порушення нею Конституції України або законів України, а мірою відповідальності є дострокове припинення її повноважень.

Пунктом 25 статті 85 Конституції України встановлено, що до повноважень Верховної Ради України належить висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади.

Тут використана цікава конструкція «висловлення недовіри, що має наслідком відставку з посади». Фактично висловлення недовіри виступає як міра відповідальності, яка конкретизується у його наслідках – відставці з посади. Але, Конституцією України не визначено, що може бути підставою висловлення недовіри Генеральному прокурору України. Не уточнюється це й у Законі України «Про прокуратуру».

Відповідно до Закону України «Про прокуратуру», посада Генерального прокурора України відноситься до адміністративних посад і частиною другою статті 42 цього Закону встановлено, що повноваження Генерального прокурора на адміністративній посаді припиняються в разі висловлення Верховною Радою України недовіри Генеральному прокурору, що має наслідком його відставку з цієї адміністративної посади. У частині четвертій цієї ж статті зазначено, що у разі припинення його повноважень на адміністративній посаді внаслідок висловлення Верховною Радою України недовіри Генеральному прокурору Верховна Рада України отримує від Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів висновок щодо виконання Генеральним прокурором України професійних обов'язків.

Логіка підказує, що зазначений висновок має бути отриманий до прийняття Верховною Радою України рішення про висловлення недовіри Генеральному прокурору, але не визначається жодного зв'язку цього висновку з рішенням Верховної Ради. Це свідчить про те, що висловлення недовіри Генеральному прокурору може розглядатись як міра відповідальності тільки в тому випадку, коли підставою для такої недовіри є порушення Генеральним прокурором закону, тобто його протиправна діяльність. Але, цілком можливою є ситуація, коли висловлення недовіри Генеральному прокурору буде здійснено з політичних мотивів, відтак це вже не можна буде розглядати як юридичну відповідальність.

Наступною конструкцією, яку слід розглянути з точки зору наявності у неї ознак юридичної відповідальності, є конструкція відповідальності Кабінету Міністрів України. Суто з юридичної точки зору ситуація тут ускладнена тим, що в Конституції України використано термін «відповідальність», але конструкції ретроспективної юридичної відповідальності вона значною мірою не відповідає.

Статтею 87 Конституції України встановлено, що Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України

може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

На перший погляд тут є усі елементи нормативної конструкції юридичної відповідальності, але частина друга зазначеної статті містить норми, які дають підстави для сумніву у правильності такого твердження. Відповідно до цих норм, питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України.

Це положення абсолютно чітко показує, що підставою для прийняття резолюції недовіри є, насамперед, результати практичної діяльності Кабінету Міністрів України, як вищого органу виконавчої влади в Україні. Відтак, можна констатувати, що висловлення резолюції недовіри уряду з боку Верховної Ради України не відноситься до заходів юридичної відповідальності.

Як і Верховна Рада України, Президент України також наділений повноваженнями щодо застосування заходів юридичної відповідальності. Так, статтею 106 Конституції України встановлено, що Президент України, поряд з іншими повноваженнями, припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією. Такі випадки передбачені статтею 90, відповідно до якої Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;
- 2) протягом шістьдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Підстави для прийняття Президентом відповідного рішення є абсолютно чітко визначеними і усі вони мають характер протиправних діянь, оскільки Конституцією встановлено безумовний обов'язок для Верховної Ради України вчинити у конкретні терміни відповідні дії, а саме розпочати пленарні засідання, сформувати коаліцію депутатських фракцій, сформувати персональний склад Кабінету Міністрів України. Невиконання цього обов'язку і є підставою застосування міри відповідальності у вигляді дострокового припинення повноважень Верховною Радою України.

Ще одним проявом відносин юридичної відповідальності є відносини Президента України з головами місцевих державних адміністрацій, яким недовіру висловили відповідні обласні чи районні державні адміністрації.

Статтею 118 Конституції України встановлено, що обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Але, статтею 9 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» встановлено, що повноваження голів місцевих державних адміністрацій припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушення ними Конституції України і законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатними;
- 4) виїзду на проживання в іншу країну;
- 5) набрання законної сили обвинувальним вироком суду;
- 6) порушення вимог несумісності;
- 7) висловлення недовіри двома третинами від складу відповідної ради;
- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

Перші шість пунктів з наведеного переліку за своїм змістом є протиправними діями і стосовно них припинення повноважень голів місцевих державних адміністрацій є мірою юридичної відповідальності.

В останньому випадку, очевидно, відносин юридичної відповідальності немає, а описана у п. 8 ситуація є неоднозначною, хоча саме вона передбачена Конституцією України. Тут знову слід констатувати, що висловлення недовіри може мати як політичні, так і юридичні мотиви, причому тільки в останньому випадку можна йти про юридичну відповідальність.

Аналіз наведених вище конструкцій юридичної відповідальності показує, що майже усі вони є проявами так званої «системи стримувань і противаг» і мають спільні ознаки. Зокрема, практично у всіх них є лише один суб'єкт відповідальності (парламент, президент, генеральний прокурор) або суб'єкти одного виду (місцеві державні адміністрації); міра юридичної відповідальності є абсолютно визначеною і однозначно пов'язана із втратою суб'єктом відповідальності правового статусу (дострокове припинення повноважень або звільнення з посади); процедура застосування відповідної міри відповідальності є унікальною для кожної конструкції.

Вище нами був виділений ще один прояв відносин, щодо яких можна зробити припущення про їх належність до конституційного типу юридичної відповідальності. Це відносини між Вищою радою правосуддя та суддями.

Відповідно до статті 131 Конституції України, в Україні діє Вища рада правосуддя, яка, поряд з іншими повноваженнями, ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності, а також ухвалює рішення про звільнення судді з посади. Хоча тут однозначно мають місце відносини юридичної

відповідальності, відповідні процедури визначені в інших законах, а їх ознаки не дають можливість вважати відповідні конструкції юридичною відповідальністю конституційного типу.

Хоча ми назвали розглянуті вище нормативні конструкції юридичної відповідальності відповідальністю конституційного типу, у чинному законодавстві існують схожі конструкції юридичної відповідальності, про які не згадується у Конституції України. Перш за все, це стосується відносин юридичної відповідальності у відносинах між органами місцевого самоврядування.

Так, відповідно до частини другої статті 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», територіальна громада у будь-який час може достроково припинити повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування, якщо вони порушують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують здійснення наданих їм законом повноважень.

Статтею 78 визначені ознаки протиправних діянь, які є підставами дострокового припинення повноважень відповідних рад. Зокрема, повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках: 1) якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, цього та інших законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом; 2) якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені цим Законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її відання.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті ради за наявності зазначених підстав можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму. Порядок проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень ради визначається законом про місцеві референдуми.

Питання про дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради за рішенням місцевого референдуму може бути порушене сільським, селищним, міським головою, а також не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

Слід зазначити, що це є не єдиним способом притягнення місцевих рад до юридичної відповідальності. Частиною четвертої статті 78 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» також встановлено, що за наявності підстав, передбачених пунктами 1, 2 частини першої цієї статті, рішення суду про визнання актів ради незаконними, висновків відповідного комітету Верховної Ради України Рада України може призначити позачергові вибори сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради. Питання про призначення Верховною Радою України позачергових виборів сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради може порушуватись перед Верховною Радою України сільським, селищним, міським головою, головою обласної, Київської, Севастопольської міської державної адміністрації.

Іншими словами, для дострокового припинення повноважень місцевих рад у разі здійснення ними протиправних діянь, передбачено дві процедури: через місцевий референдум і через звернення до Верховної Ради України.

Але, як і для розглянутих вище конструкцій відповідальності конституційного типу для вищих органів влади держави чи вищих посадових осіб, для конструкцій відповідальності на рівні місцевого самоврядування також властиві елементи системи стримувань і противаг.

Як, наприклад, сільській, селищній чи міській голові може ініціювати дострокове припинення повноважень відповідної ради, так і рада може ініціювати дострокове припинення повноважень відповідного голови. Відповідно до частини другої статті 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», повноваження сільського, селищного, міського голови можуть бути також достроково припинені, якщо він порушує Конституцію або закони України, права і свободи громадян, не забезпечує здійснення наданих йому повноважень.

Цією ж статтею встановлено, що повноваження сільського, селищного, міського голови за наявності підстав, передбачених абзацом першим частини другої цієї статті, можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму або за рішенням відповідної ради, прийнятим шляхом таємного голосування не менш як двома третинами голосів депутатів від загального складу ради. Порядок проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови визначається законом про місцеві референдуми. Рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови приймається сільською, селищною, міською радою як за власною ініціативою, так і на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

Крім того, частиною дев'ятою цієї ж статті визначено, що за наявності рішень суду про визнання розпоряджень чи дій сільського, селищного, міського голови незаконними, висновків відповідного комітету Верховної Ради Верховна Рада України може призначити позачергові вибори сільського, селищного, міського голови. Питання про призначення Верховною Радою України позачергових виборів сільського, селищного, міського голови може порушуватись перед Верховною Радою України відповідною сільською, селищною, міською радою, головою обласної, Київської, Севастопольської міської державної адміністрації.

Аналогічним чином реалізується і відповідальність старост. Відповідно до частини другої статті 79-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», повноваження старости можуть бути достроково припинені за рішенням сільської, селищної, міської ради, якщо він порушує Конституцію або закони України, права і свободи громадян, не забезпечує здійснення наданих йому повноважень. Рішення про дострокове припинення повноважень старости рада приймає таємним або відкритим голосуванням більшістю голосів від загального складу ради.

Як можна побачити, в усіх розглянутих конструкціях мають місце ознаки, сформульовані для юридичної відповідальності конституційного типу: і тільки один вид суб'єкта відповідальності, і тільки один вид міри відповідальності у вигляді дострокового припинення повноважень, і унікальна процедура застосування відповідної міри відповідальності.

З огляду на це, нормативні конструкції відповідальності органів місцевого самоврядування та їх окремих посадових осіб можна віднести до юридичної відповідальності конституційного типу.

Таким чином, використання методів теоретичної і емпіричної типології підтверджує існування юридичної відповідальності конституційного типу, нормативні конструкції якої містяться як в Конституції України, так і в інших законах, зокрема у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». З урахуванням цього, було б корисним дослідити у відповідний спосіб решту типів юридичної відповідальності, а саме судового, адміністративного та автоматичного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. – Третье изд. – М. : Совет. энцикл., 1976. – Т. 25 : Струнино-Тихорецк. – 600 с.
2. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. обществ.-науч. фонд ; пред. науч.-ред. совета В. С. Степин. – М. : Мысль, 2010. – Т. IV. – 736 с.
3. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. четвертое, испр. и доп. – М. : Совет. энцикл., 1989. – 1682 с.
4. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

УДК 342.736(477)

ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Стародубцев А. А.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто звернення громадян та найважливіші акти, що регулюють правовідносини цієї сфери; проаналізовано рівень практичної реалізації громадянами України наданого їм законодавством права вносити в органи державної влади пропозиції; охарактеризовано поняття «звернення громадян», їх загальні ознаки, особливості та специфіку; визначено права громадян на звернення.

Ключові слова: звернення громадян, правовий захист, Закон України, конституційне право, діяльність, державна служба.

Аннотация: в статье рассмотрены обращения граждан и важнейшие акты, регулирующие правоотношения этой сферы; проанализирован уровень практической реализации гражданами Украины предоставленного им законодательством права вносить в органы государственной власти предложения; охарактеризовано понятие «обращения граждан», их общие признаки, особенности и специфика; определены права граждан на обращение.

Ключевые слова: обращения граждан, правовая защита, Закон Украины, конституционное право, деятельность, государственная служба.

Annotation: the article discusses the major appeals of citizens and regulating legal relations in this field; the level of practical realization of the citizens of Ukraine allocated to them by law the right to make a proposal public authorities; describes the concept of «citizens» appeals, their common features and specific features; certain rights to appeal.

Key words: appeals, legal protection, the Law of Ukraine, constitutional law, activities, public service.

Зі становленням незалежної України як демократичної, соціальної, правової держави стало можливим акцентування уваги влади на проблемах людини та забезпеченні її прав і свобод. У статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1].

Основним показником демократичності держави є рівень правового захисту прав і свобод людини і громадянина. У демократичній, правовій державі, право особи, закріплене належним чином, забезпечується всією повнотою влади.

Конституція України гарантує всім право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь, у встановлений законом строк [1].

У контексті розвитку конституційних положень діє ціла низка нормативних актів, які регламентують ці питання. По-перше, це Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року [2], Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян щодо електронного звернення та електронної петиції» від 02 липня 2015 року [3].

02 липня 2015 р. Верховна Рада прийняла зміни до ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» у якій

встановлено, що особливою формою колективного звернення громадян до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів та органів місцевого самоврядування є електронна петиція, та доповнила II Розділ Закону ст. 23-1, де регламентовано порядок подання та розгляду електронних петицій. 28 серпня 2015 р. Президент України видав Указ «Про порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президенту України», відповідно до якого вже з 29 серпня 2015 р. на сайті голови держави запрацював спеціальний розділ для електронних петицій [4].

Крім зазначених, найважливішими актами, що регулюють правовідносини цієї сфери, є Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» від 7 лютого 2008 року [5] та Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації [6]. Варто зазначити, що майже всі законодавчі акти останнього часу містять норми, що передбачають питання оскарження дій посадових осіб.

Усі ці законодавчі акти регулюють питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статусу пропозиції щодо поліпшення їх діяльності, викривати недоліки у роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Вони також забезпечують громадянам можливість для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, установ, організацій незалежно від форм власності, підприємств для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення; захист від переслідування за подання звернень з критикою в діяльності та прийнятті рішень органами державної влади, місцевого самоврядування, установ, організацій ... об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб ... та захист від розголошення відомостей, що містяться у зверненнях про особисте життя громадян без їх згоди, відомостей, що становлять таємницю, яка охороняється законом тощо [7].

Під «зверненнями громадян» розуміють викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги [2]. На жаль, законодавець не надає загального поняття звернення громадян, а лише виводить його через види звернень.

У сучасній літературі міститься велика кількість визначень поняття «звернення громадян». Так, наприклад, в Юридичній енциклопедії поняття «звернення громадян» трактується як особисті або групові (колективні) звернення громадян до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, до засобів масової інформації та посад, осіб [8].

Наприклад, С. Авак'ян, розглядаючи право на звернення як одне з основних публічно-політичних прав і свобод, характеризує види звернень, зовсім не пропонуючи загальної дефініції «звернення», вказавши лише, що право на звернення «служить засобом впливу громадян на діяльність органів державної влади та місцевого самоуправління, а в багатьох випадках – також і на інститути громадянського суспільства» [9].

Одинадцятимий Слоvníк української мови лексему «звернення» розглядає як дію за значенням **звернути** і **звернутися** (виділення наше – А.С.) та сповіщення, розпорядження або заклик, привітальну промову і т. ін., адресовані народові, якому-небудь колективі, організації, спеціалістам якої-небудь галузі [10].

Отже, звернення громадян як правове явище має багатофункціональний характер – це і забезпечення права громадян України на участь в управлінні державними і громадськими справами, це і зворотній зв'язок на діяльність органів публічної влади, це і форма захисту прав і свобод громадянина, це і забезпечення прозорості діяльності органу самоврядування [11].

У цілому лексему «звернення» використовують під час характеристики інформаційного зв'язку між ким-небудь. Воно стосується активної форми зазначеного зв'язку, оскільки означає виражений в усній, письмовій, електронній або в іншій формі засіб ініціювання комунікації між ким-небудь з метою спілкування й отримання відповідного реагування (відгуку) від того, кому адресоване звернення [9].

Таке найширше розуміння слова «звернення» можна застосувати взагалі до будь-яких звернень будь-кого, хто хоче встановити з будь-ким іншим інформаційний зв'язок з метою спілкування.

У статті 1 Закону України «Про звернення громадян» [2] встановлено перелік осіб, що можуть подавати звернення до органів публічної адміністрації. До них відносять громадян України; військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ і державної безпеки, а також осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби (які мають право подавати звернення, що не стосуються їх службової діяльності – А.С.) та осіб, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Звернення громадян стосуються різних напрямів діяльності суспільства й держави, але, здебільшого, вони мають єдину мету – звернути увагу відповідних органів і посадових осіб на необхідність розв'язання проблем, що зачіпають суспільні інтереси або інтереси конкретної особи. Загальними ознаками звернень є те, що вони відбивають стан справ у відповідній сфері діяльності й несуть у собі інформацію, яка направляється в державні органи чи органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, на підприємства, в установи, організації [12].

Загальними ознаками звернень є те, що вони: 1) відбивають стан справ у відповідній сфері діяльності; 2) несуть у собі інформацію, яка направляється в державні органи чи органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, на підприємства, в установи, організації.

Вони надходять у зв'язку з: а) реалізацією конкретних суб'єктивних прав; б) необхідністю виконання обов'язків; в) бажанням придати відповідне суб'єктивне право, якого особа не має, але яке вона згідно із законодавством може мати; г) необхідністю сприяння в реалізації суб'єктивного права [13].

Через звернення громадян втілюється в життя один із конституційних принципів – участі громадян в управлінні державними та громадськими справами. Звернення є також важливою формою контролю за законністю діяльності

державних органів і органів місцевого самоврядування, забезпечення прав і свобод громадян [12].

Специфіка звернень громадян як засобу забезпечення законності діяльності публічної адміністрації, у порівнянні з іншими засобами є ініціативність (активність) фізичних осіб (так звані ініціативні, заявні провадження, провадження за ініціативною приватних осіб), відсутність державно-владних повноважень у ініціаторів подання заяв, а відповідно і проваджень. Особливість звернень полягає у тому, що їх автори (поряд із проханням щодо своїх прав, їх реалізації) сигналізують про певні порушення у діяльності суб'єктів публічної адміністрації (виявляють і передають певну інформацію уповноваженим органам (особам), що і дає підстави для умовного визнання звернень громадян своєрідним «скороченим контролем», який фактично наближається до нагляду. Шляхом подання звернень громадяни захищають свої права, законні інтереси, свободи й опосередковано (звертаючись до уповноважених органів) захищають існуючі у державі правовідносини, сприяють усуненню правопорушень в діяльності публічної адміністрації, впливають на правову дисципліну у діяльності публічної адміністрації, встановлення режиму законності [14, с. 362].

Важливим заходом реалізації конституційного права громадян на звернення є також особистий прийом громадян. Прийом громадян повинен проводитися в усіх державних органах та установах, а також за місцем роботи та проживання населення тими керівниками та посадовими особами органів та установ, які мають право приймати рішення з питань, що входять до їхньої компетенції.

Усі звернення громадян, подані на особистому прийомі, реєструються. Якщо вирішити порушені в усному зверненні питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, воно розглядається в тому ж порядку, що й письмове звернення. Про результати розгляду громадянину повідомляється письмово або усно, за бажанням громадянина.

Якщо громадянин не отримав відповідь на своє звернення, він відповідно до ст. 55 Конституції України має право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [1].

Необхідно враховувати, що дія Закону «Про звернення громадян» охоплює не всі звернення. Так, сфера його застосування не поширюється на категорії звернень (заяв і скарг) громадян, порядок розгляду яких встановлено відповідними статтями Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів, а також Кодексом законів про працю України. Не підлягають також розгляду звернення військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ і державної безпеки, що стосуються їх службової діяльності. Дія Закону не поширюється на розгляд скарг на рішення загальних зборів членів колективних сільськогосподарських підприємств, акціонерних товариств, юридичних осіб, створених на основі колективної власності, а також на рішення вищих державних органів, оскільки для таких звернень передбачено розгляд у судовому порядку.

Також існують окремі приписи щодо застосування електронних петицій як інструменту колективного звернення. В Україні вони використовуються з 02 липня 2015 року (з дати набрання чинності змін до Закону України «Про звернення громадян» – А.С.). Вказівки щодо роботи з петиціями є на сайті Президента України та на сайтах багатьох обласних центрів. З'являються портали електронних петицій на сайтах громадських об'єднань (<https://e-petition.org.ua> – А.С.). За цей час створювалися петиції з різним змістом – від «тролінгу» до дієвих пропозицій.

Законом України «Про звернення громадян» у ст. 14–16 встановлено порядок розгляду кожного з видів звернень – пропозицій (зауважень), заяв (клопотань) і скарг. Ті з них, авторами яких є Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, інваліди Великої Вітчизняної війни повинні розглядатись особисто першими керівниками органів державного управління [2].

Права громадянина при розгляді заяви чи скарги та обов'язки суб'єктів, що їх розглядають, закріплено відповідно у ст. 18 і ст. 19 Закону України «Про звернення громадян» [2]. Звернення громадян розглядаються безоплатно.

Громадянин, який звернувся із заявою чи скаргою до відповідних суб'єктів, має право: особисто викласти аргументи особі, що перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви; знайомитися з матеріалами перевірки; подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті органом, який розглядає заяву чи скаргу; бути присутнім при розгляді заяви чи скарги; користуватися послугами адвоката або представника трудового колективу, організації, яка здійснює правозахисну функцію, оформивши це уповноваження у встановленому законом порядку; одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги; висловлювати усно або письмово вимогу щодо забезпечення додержання таємниці розгляду заяви чи скарги; вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушення встановленого порядку розгляду звернень.

Однак, законодавець, на жаль, не передбачив реального механізму забезпечення цих прав. Зокрема, що дає громадянину право «бути присутнім при розгляді скарги», якщо, як правило, такий розгляд здійснюється посадовою або службовою особою одноособово? Більше того, виходячи зі ст. 19 Закону України «Про звернення громадян» [2], для такої присутності потрібне прохання громадянина. А як забезпечити право громадянина «висловлювати усно чи письмово вимогу щодо таємниці розгляду скарги»? Адже це суперечить принципу відкритості в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування та Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. [15], де у ч. 2 ст. 20 зазначається, що будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом.

Натомість у Законі України «Про звернення громадян» [2] не передбачено визнаного в європейському адміністративному просторі права громадянина бути вислуханим перед прийняттям рішення, ні механізм «заслуховування» аргументів скаржника, що, практично, зводять нанівець право громадянина «особисто викласти аргументи особі, що перевіряла скаргу». Замість права особи знайомитися з матеріалами справи згаданий закон передбачає лише право знайомитися з матеріалами перевірки [16 с. 145].

Правам громадянина при розгляді скарги кореспондують визначені ст. 19 Закону України «Про звернення громадян» [2] обов'язки органу державної влади або органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, засобів масової інформації, об'єднання громадян, їх керівників та інших посадових осіб щодо розгляду та реагування на скарги: об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги; у разі прийняття рішення про обмеження доступу громадянина до відповідної інформації при розгляді заяви чи скарги скласти про це мотивовану постанову; на прохання громадянина запрошувати його на засідання відповідного органу, що розглядає заяву чи скаргу; скасувати або змінювати рішення, які оскаржуються, у випадках, передбачених законодавством України; забезпечувати поновлення порушених прав, реальне виконання прийнятих у зв'язку із заявою чи скаргою рішень; письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і сутність прийнятого рішення; вживати заходів щодо припинення неправомірних дій; виявляти та ліквідувати причини і умови, що сприяли порушенням; вживати заходів щодо відшкодування матеріальних збитків та здійснювати інші заходи, передбачені Законом «Про звернення громадян» [2] та іншими законами України [17, с. 271].

Важливою гарантією реалізації права громадянина на звернення у ст. 24–26 передбачена законодавством відповідальність громадян і посадових осіб за порушення вимог Закону України «Про звернення громадян» [2]. Громадянин, який подає звернення, несе відповідальність у випадку, якщо звернення містить наклеп або образу, дискредитацію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших фізичних або юридичних осіб, заклики до розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі та інших протиправних дій.

Водночас, якщо скарга громадянина задоволена, орган або посадова особа, які прийняли неправомірне рішення щодо звернення громадянина, відшкодовують йому матеріальну шкоду, пов'язану з поданням і розглядом скарги, обґрунтовані витрати понесені у зв'язку з виїздом для розгляду скарги, і втрачений за цей час заробіток. Незважаючи на це, громадянина на його вимогу може бути відшкодована і моральна шкода, заподіяна неправомірними діями чи рішеннями посадової особи при розгляді скарги, розмір якої визначається судом [2].

Отже, право на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод громадян. Це право включає дві складові: 1) звернення громадян є однією з форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливість активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування; 2) спосіб відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань. У такому розумінні це механізм виконання соціальних обов'язків публічної влади. Від правильного функціонування адміністративно-правових механізмів реалізації прав громадян, від чіткого й ефективного реагування влади на їхні звернення залежить здатність держави забезпечувати належний захист законних інтересів громадян. Досвід показує, що громадяни України активно користуються своїм правом на звернення [18].

Також зроблено найважливіші кроки й закладено законодавче підґрунтя в роботі системи електронних петицій в Україні, а наскільки дієвим та ефективним видасться такий спосіб взаємодії суспільства і української влади, залежатиме, в першу чергу, від самої влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 року № 393/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>.
3. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян щодо електронного звернення та електронної петиції»: Закон України від 02 липня 2015 року № 577-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/577-19>.
4. Закірова С. Електронні петиції в Україні: становлення системи та механізм дії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1576:elektronni-petsitsiji-v-ukrajini-stanovlennya-sistemi-ta-mekhanizm-diji&catid=8&Itemid=350.
5. Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення: Указ Президента України від 07.02.2008 року № 109/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/109/2008>.
6. Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 року № 348 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348-97-%D0%BF>.
7. Порядок розгляду звернення громадян. Відповідальність за порушення законодавства про звернення громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lutskrada.gov.ua/lucke-miske-upravlinnyya-yusticiyi-u-volinskyi-oblasti-informuie/poryadok-rozglyadu-zvernenn-gromadyan>.
8. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://leksika.com.ua/12931209/legal/zvernennya_gromadyan.
9. Котлярєвська Г. Визначення поняття та видів звернень громадян до органів влади // Віче. – 2009. – № 22. – листопад.
10. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 3. – С. 465.
11. Звернення громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.en.gov.ua/zvernenna-gromadan>.
12. Адміністративне право / Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, В.В. Богущкий та ін., за заг.ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. – Х.: Право, 2010. – 624 с.
13. Сівков С. В. Публічне адміністрування соціальної сфери Міністерством соціальної політики України / С. В. Сівков // Право і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 129-133.
14. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник / Т.О. Коломоєць. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 576 с.
15. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 року № 2657-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

16. Кисіль Л.Є. Правове регулювання процедури адміністративного оскарження // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 3. – С. 144–150.
17. Васильев А.С. Административное право Украины. – Х.: Одиссей. – 2003. – 287 с.
18. Щодо конституційного права громадян на звернення до органів державної влади: Роз'яснення Мін'юсту України від 04.04.2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0006323-12>.

УДК 347.73

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЗМІСТУ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Россіхіна Г. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: проаналізовано норми чинного фінансового і податкового законодавства. Визначено особливості фінансово-правових норм та механізм фінансово-правового регулювання.

Ключові слова: фінансово-правові норми, застосування норм фінансового права, принципи фінансово-правового регулювання, механізм фінансово-правового регулювання.

Аннотация: проанализированы нормы действующего финансового и налогового законодательства. Определены особенности финансово-правовых норм и механизм финансово-правового регулирования.

Ключевые слова: финансово-правовые нормы, применение норм финансового права, принципы финансово-правового регулирования, механизм финансово-правового регулирования.

Annotation: analyzed norms of the current financial and tax legislation. The specifics of financial and legal norms and the mechanism of financial and legal regulation are determined.

Key words: financial and legal norms, application of the norms of financial law, principles of financial and legal regulation, mechanism of financial and legal regulation.

Загальновідомо, що питання, пов'язані з динамікою, реалізацією, здійсненням права, розглядаються в літературі з теорії права з позиції і в межах такої широкої концепції, як механізм правового регулювання. С. С. Алексєєв підкреслює, що поняття «механізм правового регулювання» дозволяє зібрати разом явища правової дійсності (норми, правовідносини, юридичні акти тощо), визначити їх як цілісність (це досягається, в тому числі, за допомогою поняття «правова система»), представити в працюючому вигляді, висвітлити специфічні функції, які виконують ті або інші юридичні явища в правовій системі, показати їх зв'язок між собою, взаємодію [4, с. 364]. Одним із засновників теорії механізму правового регулювання є М. Г. Александров, який вважає виявом правового впливу правові заборони, правоздатність (правовий статус), правову компетенцію, а також правові відносини [1, с. 188-196]. З цього приводу С. С. Алексєєв констатує, що дозволи і заборони, а також зобов'язання – найбільш глибокий шар механізму правового регулювання. Перетворюючись у процесі правового регулювання в реалізацію права, вони як би проникають у всі ланки механізму правового регулювання – юридичні норми, правовідносини, акти реалізації, багато в чому зумовлюючи їх риси й особливості [3, с. 270]. Навпаки, В. П. Казимирчук, який є автором ідеї про соціальний механізм дії права, звертає увагу на те, що вихідними елементами правореалізації є два феномени: юридична норма і соціальна ситуація, якої вона безпосередньо стосується. Наявність двох компонентів – норми і соціальної ситуації – викликає ланцюжок організаційних (якщо йдеться про установу) і психологічних (якщо діє посадова особа або громадянин) подій: оцінка ситуації, аналіз норми, співставлення приписів норми з інтересами і мотивами суб'єкта, прогнозування наслідків застосування (і незастосування) норми тощо [6, с. 84-85].

Саме аналіз механізму фінансово-правового регулювання дасть можливість глибше пізнати його логічну стрункість, наявність (відсутність) компонентів, які сприяють ефективній реалізації норм фінансового права, продуктивності їх взаємодії. Предмет теоретичного аналізу суспільних відносин у сфері дії норм фінансового права найчастіше становить змістовий аспект фінансово-правового регулювання. Сучасна юридична наука потребує нового бачення у дослідженні механізму фінансово-правового регулювання. З огляду на це уявляється важливим звернути увагу на змістовне наповнення та особливості таких категорій, як «механізм правового регулювання» і «правова система», порівняти їх, оскільки вони співвідносяться як частина і ціле, адже правова система, поряд з категорією «механізм правового регулювання» включає в себе інші категорії: «право», «юридична практика», «пануюча ідеологія» [13, с. 625-626].

Слід зауважити, що серед правознавців не існує єдиного підходу до розуміння механізму правового регулювання. Одні розглядають цей процес з позицій синтезу, інші дослідники будують свій аналіз на розщепленні цілісного механізму правового регулювання, поглиблено вивчаючи лише його окремі елементи, а треті – акцентують увагу на

складних зв'язках, взаємозалежності, які встановлені між механізмом правового регулювання і соціальним середовищем. Наприклад, В. О. Шабалін під механізмом правового регулювання розуміє складну сукупність юридичних засобів як керуючу систему, за допомогою якої здійснюється цілеспрямований правовий вплив на суспільні відносини [14, с. 123].

Слід мати на увазі, що в загальній теорії права при висвітленні механізму правового регулювання виділяють такі підходи: інструментальний, діяльнісний, системний тощо. Саме ці підходи дають можливість аналізу місця норми права в механізмі правового регулювання, а також глибшого розуміння співвідношення їх як категорій теорії права. З огляду на це видається досить цікавою позиція вчених, які вважають, що механізм правового регулювання являє собою систему правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права. Прихильники цієї позиції виділяють ознаки, які характеризують мету правового регулювання, засоби її досягнення і результативність.

На думку вчених, по-перше, механізм правового регулювання є специфічним юридичним «каналом», який поєднує інтереси суб'єктів з цінностями і доводить процес управління до логічного результату; по-друге, цей механізм є комплексом правових елементів (з одного боку, різних за своєю природою і функціями, а з іншого – все ж взаємопов'язаних загальною метою в єдину систему); по-третє, такий механізм являє собою організаційний вплив правових засобів, що дозволяє в більшій або меншій мірі досягти поставлених цілей, тобто результативності, ефективності. Елементами процесу правового регулювання вони вважають норму права; юридичний факт або фактичний склад з таким вирішальним показником, як організаційно-виконавчий правозастосовний акт; правовідносини; акти реалізації прав і обов'язків; охоронний правозастосовний акт (як факультативний елемент) [13, с. 726-728]. З цього приводу зауважимо, що немає сенсу у виділенні такого елементу процесу правового регулювання, як акти реалізації права. Наполягаємо на цьому саме тому, що права й обов'язки учасників реалізуються не тільки через правовідносини, але і через правові зв'язки.

У свою чергу, О. Ф. Черданцев справедливо стверджує, що категорія «механізм правового регулювання» являє собою взяті в єдності і взаємодії всі правові засоби (елементи механізму), за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Це певна ідеальна модель, яка створена в результаті спрощення, жорсткості процесу регулювання, відволікання від будь-яких другорядних, неістотних моментів. На думку автора, елементи цього механізму можна прив'язати до відповідних стадій процесу регулювання. Так, першій стадії загального нормативного регулювання відповідає нормативний елемент (норми права, нормативно-правові акти), до якого слід віднести все, що обслуговує норми права: систематизацію законодавства, законодавчу техніку, нормативне тлумачення. Другій стадії відповідає такий елемент, як правовідносини (суб'єктивні права і обов'язки), за допомогою яких приписи норм права конкретизуються, трансформуються в суб'єктивні права і обов'язки конкретних суб'єктів у конкретних правовідносинах. До третьої можна віднести акти реалізації права (дотримання, виконання, використання). Особливе місце займає в механізмі правового регулювання одна з форм реалізації права – застосування, а також акти застосування і наприкінці – правосвідомість [16, с. 351]. Як правило, в юридичній літературі поєднання останніх елементів (крім норм, правовідносин, актів застосування), в основному, пов'язано з результатом функціонування системи. Деякі вчені вважають, що обов'язковою ланкою механізму є акти тлумачення норм права. Таким чином, не існує єдиної точки зору, як уже зазначалося вище, щодо доцільності включення до механізму правового регулювання соціально-психічного блоку.

Аналізуючи елементний склад механізму правового регулювання, С. С. Алексєєв констатує, що правові норми виконують роль головного юридичного засобу, за допомогою якого здійснюється регламентація суспільних відносин. На його думку, правові норми являють собою юридичну основу регулювання, з якої у правовій сфері все розпочинається. За допомогою них вводиться той чи інший режим, також нормативно спрямовується поведінка учасників суспільних відносин згідно із закладеною в нормах ідеальною моделлю такої поведінки [2, с. 30]. Отже, нескладно помітити, що в механізмі правового регулювання призначення норми права розглядається по-різному і його розуміння безпосередньо залежить від вищезазначених підходів до з'ясування сутності самого механізму правового регулювання.

Але, разом із тим, необхідно враховувати, що поняття «механізм правового регулювання» походить від поняття «правове регулювання». З цього приводу С. С. Алексєєв констатує, що «механізм правового регулювання», як і поняття «правове регулювання», в межах правознавства являє собою методологічну категорію, яка конкретизовано виражає послідовно-наукові вимоги щодо явищ правової дійсності. Згідно з цим поняття механізму правового регулювання забезпечує чітке філософське бачення правових явищ, яке дає можливість провести в загальній теорії права спеціальний-юридичний аналіз філософського рівня [3, с. 267]. Деякі науковці резонно зазначають, що поняття «правове регулювання» включає до себе всі види впливу права на свідомість і поведінку людей. У зв'язку з цим викликає інтерес думка О. А. Лукашевої щодо правового регулювання як сукупності видів впливу права на свідомість і поведінку людей: виховного, мотиваційного і специфічно-юридичного – закріплення прав і обов'язків учасників суспільних відносин, встановлення правових заборон, забезпеченість права в конкретному випадку заходами державного примусу тощо. Саме тому, на думку дослідниці, право впливає на свідомість і поведінку людей через систему правового регулювання. Ця система, як стверджує вчена, складається з певних елементів: правосвідомості, сукупності юридичних норм, які видаються державою; різних способів її реалізації. До того ж О. А. Лукашева звертає увагу на те, що безпосереднім елементом системи правового регулювання є правосвідомість, оскільки остання, як правило, в кінцевому підсумку порівнює дії особи з встановленими державою правовими приписами або принципами [9, с. 17].

Автор звертає увагу на те, що одним з елементів правосвідомості є інтерес у правовій сфері, який відображає назрілі потреби економічного розвитку, що потребують опосередкування в правовій формі. Усвідомлення інтересів може здійснюватися компетентними державними органами, які на підставі наукового пізнання об'єктивної дійсності

доходять висновку про необхідність правового регулювання певних суспільних відносин для забезпечення інтересів суспільства або класу. Суспільний інтерес може бути усвідомлений і самими трудящими масами на емпіричному рівні [9, с. 179-181]. На підтвердження цієї тези має сенс навести приклад.

Так, загальновідомо, що одним з основних конституційних обов'язків громадянина є обов'язок щодо своєчасної і повної сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) [8], а податкова правоздатність в Україні виникає з моменту народження. Будь-який податок, який справляється на території країни, за своєю сутністю, має примусовий характер і покликаний вилучати частину отриманих коштів фізичних і юридичних осіб. Тобто сплата податків у свідомості громадян має негативний відтінок, і високі ставки деяких податків призводять до обурення певних верств населення. Зауважимо, що виникнення податків зазвичай відносять до періоду становлення перших державних створень. Державу та її інститути необхідно було утримувати, а населення стояло перед вибором – годувати тільки воїнів і чиновників свого володаря або – завойовників. Аж до XVII століття податкові системи були розвинуті в цілому слабо і дуже плутано. Пізніше держави Європи сприяють розвитку ідеології, спрямованої на розробку теоретичних основ оподаткування.

Наприклад, А. Сміт у науковій праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» уперше формулює принципи оподаткування (всього чотири), визначає податкові платежі, їх місце у фінансовій системі держави, а також акцентує увагу на тому, що податки для платника є показником свободи, а не рабства. Саме тому в XIX столітті відбувається становлення науково-теоретичних поглядів на природу, проблеми і методики оподаткування, дотримання юридичної форми при їх введенні і справлянні. Тобто загальний, суспільний інтерес у необхідності справляння податків був усвідомлений верствами населення, а усвідомлення інтересів держави щодо фіскального насичення доходної частини бюджетів уже привело до висновку про необхідність правового врегулювання відносин у сфері оподаткування.

Важливо зазначити, що правова свідомість і правова культура, на наш погляд, є внутрішніми, інтелектуальними установками, які переважно впливають на ефективність правового регулювання, тобто досягнення цілей, що переслідував законодавець виданням відповідних норм. Саме тому, як вбачається, до механізму фінансово-правового регулювання не має підстав включати інші заходи соціального регулювання фінансово-правових відносин.

Разом із тим деякі дослідники, наприклад, Л. С. Явич, С. С. Алексєєв, О. Ф. Шебанов та ін., вважають, що правове регулювання є впливом права на поведінку людей за допомогою спеціальних юридичних засобів – правових відносин, актів застосування права тощо [17, с. 200-207; 3, с. 210-215; 15, с. 25]. Прибічники цієї концепції виводять за межі правового регулювання ідеологічний, виховний вплив права на свідомість і поведінку людей. З цього приводу С. С. Алексєєв зазначає, що правове регулювання – це здійснюваний за допомогою правових заходів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів тощо) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до вимог економічного базису, щодо суспільних потреб конкретного соціального строю. На думку вченого, своєрідність правового регулювання полягає в тому, що по-перше, воно є таким різновидом соціального регулювання, яке має цілеспрямований, організований, гарантовано-результативний характер; являє собою нормативно-організаційне регулювання суспільних відносин, їх державно-владне, ціннісне нормування; по-друге, воно здійснюється за допомогою цілісної системи заходів, що забезпечують досягнення необхідних цілей (результатів). Іншими словами, для правового регулювання, на відміну від загального ідеологічного впливу права, характерним є те, що воно завжди здійснюється за допомогою особливого, властивого тільки праву механізму, яке покликане в площині статичного або динамічного опосередкування суспільних відносин гарантувати з юридичної сторони досягнення цілей, результатів, які ставив законодавець, видаючи юридичні норми [3, с. 211].

Деякі вчені, навпаки, вважають, що правове регулювання суспільних відносин складається з таких юридично-нормативних засобів безпосереднього впливу права на вольову поведінку людей, вольові суспільні відносини: 1) із встановлення правового статусу осіб (громадян, організацій, органів); 2) встановлення видів життєвих фактів (групи таких фактів), яким надається значення юридичних фактів; 3) встановлення моделей видів правовідносин; 4) встановлення заходів правової охорони і юридичної відповідальності [13, с. 545]. Автори цієї концепції стверджують, що правовим регулятором суспільних відносин є завжди норма права, тому що її метою є забезпечення відповідності фактичної поведінки людей – учасників суспільних відносин, які регулюються, – приписам норми (заборона, дозвіл, веління до здійснення позитивних дій, матеріальні надання) [13, с. 545].

Слід погодитись з думкою Ю. Х. Калмикова про нерозривний зв'язок понять «застосування права» і «правове регулювання». Вчений пояснює, що застосовувати право – значить урегулювати відповідні суспільні відносини, поставити їх у межі відповідних юридичних приписів. Застосування права завжди пов'язане із здійсненням активних дій, спрямованих на виникнення, зміну та припинення правовідносин. Ю. Х. Калмиков констатує, що одна з форм реалізації права – застосування, яка виявляється в процесі врегулювання суспільних відносин, тісно пов'язана з поняттям «правове регулювання», а інша – дотримання, характеризується загальним юридичним впливом на поведінку людей [7, с. 8-9].

Таким чином, можна вважати, що традиційно до специфічних засобів, які в сукупності складають механізм правового впливу на поведінку людей відносять: норми права, що виражені в певній формі, офіційні акти їх тлумачення (роз'яснення), акти застосування права, правовідносини, тобто суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

До того ж слід мати на увазі, що в теорії права ідеєю, що об'єднала положення щодо вивчення дії, впливу, поведінки, здійснення права, його механізму та ефективності, була юридично встановлена норма, в якій закріплена державна воля. Однак дуже часто перед вченими постає питання – як розуміти ситуацію, за якої всі традиційні елементи механізму правового регулювання в наявності, тобто норми, відносини, правосвідомість (на думку деяких вчених), але належної реалізації та виконання, яке передбачено законом, на жаль не відбувається. У цьому контексті В. С. Нерсисянц приділяє увагу таким проблемам, як співвідношення права і закону, що дозволило йому по-новому

розглянути призначення механізму правового регулювання в житті суспільства, визначити, наскільки він пристосований для реалізації права як міри свободи [10, с. 188-194].

На відміну від зазначеної позиції Л. М. Завадська з іншої точки зору проаналізувала це положення. Вона стверджує, що перед механізмом правового регулювання стоять власні завдання, а саме: забезпечення регулювання відносин на основі нормативних встановлень за допомогою актів індивідуального регулювання в певній юридичній формі; регулювання за допомогою юридичних встановлень. Але перед механізмом реалізації права, як вона стверджує, існують інші завдання – забезпечення відповідності законодавчого, виконавчого, судового регулювання права, яке розуміється нею як міра свободи суб'єктів суспільних відносин. Л. М. Завадська звертає увагу на те, що при побудові механізму реалізації права в правовій державі головним питанням на рівні кожної гілки влади та їх взаємодії є питання про створення спеціальних механізмів, які гарантують відповідність праву, перешкоджають його порушенню, а у разі порушення – механізмів відновлення права. Саме дієвість ефективності механізму реалізації права може визначатися через відповідність юридичних встановлень (на рівні законодавчої, виконавчої, судової влади) права як міри свободи, хоча це не виключає самостійної ролі механізму правового регулювання [5, с. 90-91].

Таким чином, проаналізувавши монографічну наукову літературу, можна дійти висновку, що для розуміння сутності механізму фінансово-правового регулювання увагу слід акцентувати на різноманітності юридичних заходів, за допомогою яких фінансове право здійснює свій регулятивний вплив. З цього випливає, що упорядкувати суспільні відносини за допомогою одного елементу механізму фінансово-правового регулювання просто неможливо. Безумовно, має бути певна система юридичних заходів, їх сукупність.

Виходячи із загальнотеоретичного трактування поняття «механізм правового регулювання», механізм фінансово-правового регулювання можна розуміти як систему правових заходів, що дозволяє найбільш послідовно та юридично гарантовано долати перепони, які виникають на шляху задоволення інтересів суб'єктів фінансового права [13, с. 625-626]. На наш погляд, елементами механізму фінансово-правового регулювання слід вважати: фінансово-правові норми, фінансові правовідносини, акти тлумачення фінансово-правових норм, акти застосування фінансово-правових норм.

Сутність фінансово-правового регулювання полягає в упорядкуванні суспільних відносин у сфері фінансової діяльності держави, встановленні за допомогою норм фінансового права юридичних прав і обов'язків учасників цих відносин. Саме нормами фінансового права визначається, якою повинна бути (або може бути) поведінка суб'єктів (учасників) фінансових правовідносин. Фінансово-правове регулювання має завжди державний характер. Тому виконання, застосування, дотримання та використання правил, визначених нормами фінансового права, гарантуються, якщо це необхідно, заходами державного примусу. Саме мета фінансово-правової норми передбачає добровільне її дотримання більшістю суб'єктів фінансового права, а примус застосовується у разі невиконання або порушення вимог фінансово-правової норми. У чому ж полягає зміст фінансово-правового регулювання?

Виходячи із загального розуміння правового регулювання, можна вважати, що зміст фінансово-правового регулювання полягає в: 1) закріпленні й упорядкуванні найбільш доцільних суспільних відносин у сфері формування, розподілу і використання публічних фінансів; 2) охороні урегульованих правом фінансових правовідносин; 3) розвитку нових суспільних відносин, які відповідають об'єктивним вимогам сучасного українського суспільства.

Як зазначалося вище, норми фінансового права спрямовані на організацію, упорядкування й удосконалення відносин, що складаються у сфері фінансової діяльності держави. За допомогою фінансово-правових норм визначається правове положення, компетенція більшості органів фінансової діяльності, регламентується їх діяльність, порядок взаємодій з іншими суб'єктами фінансових правовідносин. Норми фінансового права визначають також правовий статус установ, підприємств, суспільних організацій, громадян у сфері фінансової діяльності. Фінансове законодавство містить норми, спрямовані на забезпечення охорони (захист) фінансових правовідносин від можливих правопорушень. Охоронні норми передбачають можливість утримуватися від здійснення протиправних діянь, безпосередньо регулюють відносини, що виникають у зв'язку з порушенням фінансової дисципліни, а також пов'язані з застосуванням заходів фінансового впливу за порушення приписів держави у сфері публічних фінансів. Саме фінансово-правове регулювання сприяє інтенсифікації та упорядкуванню діяльності органів фінансового контролю.

Необхідно враховувати, що характер форм впливу на суспільні відносини юридичних норм і особливості їх застосування залежать від предмета і завдань правового регулювання. Для фінансово-правового регулювання характерне застосування приписів щодо здійснення дій, дозволів і заборон, як окремо, так і в поєднанні. Але вказані форми у фінансово-правовому регулюванні неоднаково використовуються. Найпоширеною формою фінансово-правового регулювання є припис. Пояснюється це тим, що здійснення дій у сфері фінансової діяльності неможливе без владного встановлення належної поведінки, яка регламентується саме приписами, які виходять від держави щодо цих дій юридичних і фізичних осіб. Щодо заборон, то вони серед форм регулювання за значенням місця прирівнюються до приписів.

У фінансово-правовому регулюванні сутність дотримання, як однієї із самостійних форм реалізації правових норм, полягає в утриманні суб'єкта від здійснення дій, заборонених такими нормами. Як правило, воно здійснюється без вступу суб'єкта до конкретних фінансових правовідносин, тобто дотримання не охоплює таких елементів системи правового регулювання, як фінансово-правові відносини і акти застосування норм фінансового права. Акти застосування норм фінансового права є досить самостійним елементом механізму фінансово-правового регулювання, вони доповнюють владність правових норм та конкретизують нормативно-правові приписи. За їх допомогою вирішуються конкретні справи у сфері фінансово-правового регулювання, задовольняються суб'єктивні інтереси фізичних і юридичних осіб. Регулятивні якості актів застосування норм фінансового права не обмежені визначенням обов'язків учасників фінансово-правових відносин. Акти виступають як юридичні факти та сприяють виникненню

цілої сукупності фінансово-правових відносин.

На наш погляд, дієвість норм фінансового права забезпечується політичними, економічними умовами розвитку суспільства, зростанням культурного рівня, правосвідомості громадян, наглядом за точним виконанням фінансово-правових норм і застосуванням до їх порушників заходів державного примусу. До умов, які забезпечують успішну реалізацію норм фінансового права, можна віднести також відповідність вказаних норм вимогам об'єктивних законів розвитку нашого суспільства, постійне удосконалення фінансово-правового регулювання тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Н. Г. Сущность права / Н. Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1950. – 55 с.
2. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1966. – 204 с.
3. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2009. – 576 с.
4. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – 810 с.
5. Завадская Л. Н. Теоретические вопросы применения права / Л. Н. Завадская // Теория права: новые идеи. – Вып. 1. – М.: Инс-т гос-ва и права АН СССР, 1991. – С. 86-102.
6. Казимирчук В. П. Современная социология права: учеб. / В. П. Казимирчук, В. Н. Кудрявцев. – М.: Юристъ, 1995. – 297 с.
7. Калмыков Ю. Х. Вопросы применения гражданско-правовых норм / Ю. Х. Калмыков. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1976. – 267 с.
8. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1973. – 344 с.
10. Проблемы общей теории права и государства: учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – 832 с.
11. Теория государства и права / под ред. Н. Г. Александрова. – М.: Юрид. лит., 1974. – 664 с.
12. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд. – М.: Юристъ, 2000. – 761 с.
13. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.
14. Шабалин В. А. Системный анализ механизма правового регулирования / В. А. Шабалин // Совет. государство и право. – 1969. – № 10. – С. 123-127.
15. Шебанов А. Ф. Нормы советского социалистического права / А. Ф. Шебанов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – С. 10-18.
16. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М.: Юрайт – М, 2001. – 430 с.
17. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л.: Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1976. – 286 с.

УДК 343.359:343.85

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПРОФІЛАКТИКИ, ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Солошкіна І. В.,

доктор юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного
університету ім. В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено процедурі удосконалення механізмів профілактики, попередження та протидії корупції у сфері державного регулювання ринку фінансових послуг. Здійснено спробу розглянути механізми профілактики, попередження та протидії корупції у діяльності Національної комісії з державного регулювання сфери ринків фінансових послуг України.

Ключові слова: державне регулювання, ринок фінансових послуг, протидія корупції, корупційна свідомість.

Анотация: статья посвящена процедуре усовершенствования механизмов профилактики, предупреждения и противодействия коррупции в сфере государственного регулирования рынка финансовых услуг. Совершена попытка рассмотреть механизмы профилактики, предупреждения и противодействия коррупции в деятельности Национальной комиссии по государственному регулированию сферы рынков финансовых услуг Украины.

Ключевые слова: государственное регулирование, рынок финансовых услуг, противодействие коррупции, коррупционная сознание.

Annotation: the article is devoted to the procedure for improving the mechanisms of prevention, prevention and countering corruption in the sphere of state regulation of the financial services market. An attempt was made to consider the mechanisms of prevention, prevention and combating corruption in the activities of the National Commission for State Regulation of the Financial Services Markets of Ukraine.

Key words: state regulation, financial services market, counteraction to corruption, corruption consciousness.

Питання попередження та протидії корупції залишаються одними з найактуальніших у сучасній Україні останні декілька років, оскільки масштаби її поширення становлять реальну загрозу становленню справжньої Європейської

держави, шлях до якої був обраний. Боротьба з корупцією вже вийшла за формальні межі та стала предметом пильної уваги інститутів держави, громадських організацій, засобів масової інформації та громадян. Діяльністю у сфері попередження та протидії корупції займається низька органів, як загальної компетенції так і спеціальної компетенції, тобто спеціально створеними державою з метою досягнення антикорупційного режиму.

Посилення профілактики протиправних вчинків державними службовцями потребують визначення пріоритетів у боротьбі з корупцією.

Метою дослідження є запропонування шляхів удосконалення механізмів профілактики, попередження та протидії корупції у сфері державного регулювання ринку фінансових послуг, а саме Національній комісії з державного регулювання сфери ринків фінансових послуг.

Предметом дослідження є механізми попередження та профілактики протидії корупції у Національній комісії з державного регулювання сфери ринків фінансових послуг України.

Забезпечення антикорупційної діяльності є одним із пріоритетних напрямів роботи Національної комісії з державного регулювання сфери ринків фінансових послуг України.

Відповідно до вимог Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 07.04.2011 року № 3206-VI основні засади запобігання та протидії корупції у публічній і приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданої внаслідок вчинення корупційних правопорушень шкоди, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів держави та притягнення до відповідальності винних за це осіб [1].

Пунктом 5 Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, затвердженого Указом Президента України від 23.11.2011 року № 1070/2011, визначено, що з метою організації своєї діяльності Нацкомфінпослуг забезпечує в межах повноважень здійснення заходів щодо запобігання корупції, контроль за їх здійсненням в апараті Нацкомфінпослуг [2].

Для ефективної антикорупційної роботи в Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг створено Сектор запобігання та виявлення корупції, розроблено План заходів Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, спрямованих на запобігання та виявлення корупції, працює гаряча лінія для інформування про факти корупції та вимагання з боку працівників Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за номером якої кожний громадянин може звернутися до уповноважених осіб Комісії.

Сектор запобігання та виявлення корупції являється структурним підрозділом Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

Сектор відповідно до покладених на нього завдань та в межах своєї компетенції розробляє, здійснює та контролює проведення заходів щодо запобігання проявам корупції в Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг; надає структурним підрозділам Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг та окремим працівникам роз'яснення щодо застосування антикорупційного законодавства; вживає заходів щодо виявлення конфлікту інтересів та сприяє його усуненню; організовує перевірку достовірності поданих працівниками Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг відомостей про майно, доходи, зобов'язання фінансового характеру, у тому числі за кордоном, та своєчасності оприлюднення зазначених відомостей згідно із вимогами законодавства.

Сектор запобігання та виявлення корупції бере участь у проведенні юридичної експертизи проектів нормативно-правових актів, організаційно-розпорядчих документів, що видаються Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, з метою виявлення чинників, що сприяють чи можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, та у разі їх виявлення вносить пропозиції Голові Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг щодо їх усунення або скасування відповідних актів; у межах своїх повноважень разом із представниками структурних підрозділів Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг проводить перевірки фінансово-господарської діяльності Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг з метою здійснення контролю за дотриманням, антикорупційного законодавства; перевіряє в установленому порядку повідомлення громадян та юридичних осіб, інформацію, оприлюднену у друкованих, аудіовізуальних засобах масової інформації, а також отриману від інших структурних підрозділів Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг щодо причетності працівників Комісії до вчинення корупційних правопорушень.

Робота антикорупційного характеру здійснюється відповідно до щорічних планів заходів, спрямованих на запобігання та виявлення корупції. Цей план є публічним та охоплює ряд питань, у тому числі:

- проведення перевірки подання працівниками Нацкомфінпослуг декларацій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру;
- проведення навчання з вивчення норм антикорупційного законодавства;
- забезпечення прозорості та виконання вимог антикорупційного законодавства у процесі підготовки та внесення інформації про фінансові установи до Державного реєстру, оформлення та видачу ліцензій, свідоцтв та сертифікатів працівниками Нацкомфінпослуг учасникам ринку фінансових послуг;
- організація забезпечення перевірки осіб, які претендують на зайняття посад державної служби в апараті Нацкомфінпослуг, спеціальної перевірки, у тому числі щодо відомостей, поданих особисто тощо.

Про результати виконання Плану заходів керівники департаментів та структурних підрозділів щоквартально звітують Голові. Зазначений звіт про антикорупційну роботу Нацкомфінпослуг розглядається на засіданні Комісії.

Щороку Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг надається інформація до Міністерства юстиції України про роботу у сфері антикорупційної діяльності.

Наказом Голови Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг затверджений перелік посад, державних службовців які працюють у сферах, де існує високий ризик корупції. Працівники, які працюють на визначених у цьому наказі посадах, віднесені до категорії з більш високим ризиком прояву корупції.

Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг на постійній основі проводить профілактично – роз'яснювальну роботу щодо запобігання корупції серед працівників та учасників фінансового ринку та громадян України, а саме:

1) розроблено Посібник для проведення профілактично-роз'яснювальної роботи щодо запобігання корупції серед працівників Нацкомфінпослуг та учасників фінансового ринку та громадян України;

2) у всіх самостійних структурних підрозділах з працівниками згідно із затвердженим планом проводяться заняття, практичні тренінги та співбесіди з питань дотримання етики державного службовця, недопущення конфлікту інтересів та проявів корупції;

3) з метою вжиття заходів щодо виявлення та отримання інформації про вчинення корупційного діяння протягом 2012-2014 років проведено 4 службових розслідування і 11 службових перевірок щодо порушень службових обов'язків та нормативно-правових актів працівниками Нацкомфінпослуг, за результатами яких оголошено догани 7 працівникам та звільнено їх із займаних посад;

4) налагоджена співпраця та взаємодія з правоохоронними органами України;

5) працівники Нацкомфінпослуг залучаються до проведення навчань серед представників ринку небанківських фінансових послуг з питань боротьби з корупцією на небанківських фінансових ринках.

Вживаються заходи для оперативного надання інформації правоохоронним органам щодо співробітників Нацкомфінпослуг, які не стали на шлях виправлення своїх помилок та в подальшому порушували законодавство. Так, Нацкомфінпослуг у взаємодії з правоохоронними органами України було викрито двох співробітників Комісії які проводили перевірку одного з учасників фінансового ринку і вимагали хабар. У 2013 році цим працівникам було винесено догани за результатами службового розслідування, неодноразово проводилися роз'яснювальна та профілактична антикорупційна робота, проте на шлях виправлення вони не стали. Що свідчить про дуже низьку корупційну свідомість.

З питань протидії корупції з боку працівників Нацкомфінпослуг можна особисто звернутися до Голови Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. На таких зустрічах присутні, у тому числі працівники комісії, до компетенції яких віднесені питання запобігання та виявлення корупції. Інформація, отримана у ході таких зустрічей, ретельно перевіряється.

З огляду на вищезазначене, вважаємо за доцільне в частині удосконалення механізмів попередження та протидії корупції залучення до антикорупційної діяльності інститутів держави та, більшою мірою, громадянського суспільства. Доцільність виокремлення державних механізмів протидії та попередження корупції, які мають бути спрямовані на усунення причин та посилення впливу корупціогенних чинників.

Система принципів, на яких мають базуватися антикорупційні заходи, повинна будуватися на законності, гуманізмі, демократизмі, соціальної доцільності, наукової обґрунтованості, системності й узгодженості, децентралізації, соціального діалогу та партнерства, інтеграції тощо. Одним з найефективніших заходів запобігання корупції є профілактичні заходи, спрямовані на підвищення корупційної свідомості. Високий рівень корупційної свідомості є обов'язковим елементом формування антикорупційної свідомості в суспільстві.

Антикорупційна політика має стати невід'ємною частиною стратегії розбудови держави, розгорнутої у різних напрямках – державно-політичному, соціально-економічному, державно-правовому, суспільно-громадянському, соціокультурному, та, на жаль, профілактичним заходам у цій сфері, приділяється недостатньо уваги.

У сучасних умовах виняткове значення мають питання оновлення моральності суспільства, що потребує формування таких ціннісних орієнтирів й імперативів, які б запобігали розвитку негативних процесів у суспільстві в цілому й в окремих соціально-професійних категоріях службовців-потенційних суб'єктів корупційних дій, насамперед, керівних кадрів вищої ланки державного управління.

Функціонування Сектору запобігання та виявлення корупції Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг має важливе значення в системі запобігання та протидії корупції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 року № 3206-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3206-17/>
2. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Положення від 23.11.2011 року №1070/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfp.gov.ua/content/polozhennya-pro-nackomfinposlug.html>
3. Інформація: Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nfp.gov.ua/>

УДК 340: 316.472.4

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ КОМУНІКАТИВНИХ ДІЙ У РОБОТІ ЮРИСТА

Кім К. В.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті наголошено на зростаючій суспільній потребі в кваліфікованих кадрах; подано перелік місць можливого працевлаштування випускника спеціальності «Правознавство»; викладено думки окремих учених на визначення найважливіших чинників професійної придатності фахівця-юриста; зазначено, що комунікація є важливою і невід'ємною частиною роботи юриста у всіх її формах.

Ключові слова: юрист, професійна компетентність, компоненти професійної компетентності, комунікація, комунікативна компетентність.

Аннотация: в статье отмечена возрастающая общественная потребность в квалифицированных кадрах; указаны места возможного трудоустройства выпускника специальности «Правоведение»; изложены мнения отдельных ученых относительно определения важнейших факторов профессиональной пригодности специалиста-юриста; установлено, что коммуникация является важной и неотъемлемой частью работы юриста во всех ее формах.

Ключевые слова: юрист, профессиональная компетентность, компоненты профессиональной компетентности, коммуникация, коммуникативная компетентность.

Annotation: the article notes the growing social need for qualified personnel; Places of possible employment of the graduate of a specialty «Jurisprudence» are specified; the views of individual scientists on the definition of the most important factors of the professional suitability of a lawyer are outlined; it is established that communication is an important and integral part of the work of a lawyer in all its forms.

Key words: lawyer, professional competence, components of professional competence, communication, communicative competence.

У сучасних умовах, коли йде процес становлення української державності, реформування судової системи зростає потреба в кваліфікованих кадрах.

Наприклад, згідно з тимчасовим стандартом вищої освіти ХНУ імені В.Н. Каразіна за спеціальністю 8.03040101 «Правознавство» випускники юридичного факультету можуть працювати на підприємствах, установах, організаціях усіх форм власності та господарювання у якості юрисконсульта, начальника юридичного відділу тощо; займати посади наукових та педагогічних працівників у дослідницьких установах та вищих навчальних закладах; займати посади в органах юстиції, державній виконавчій службі, в органах внутрішніх справ, кримінально-виконавчої чи митної служби; працювати на суддівських або прокурорських посадах (після проходження додаткової підготовки); надавати консалтингові і представницькі послуги, зокрема, у якості адвоката тощо. Майбутня успішна професійна діяльність випускників пов'язана зі спілкуванням з колегами, зі своїм керівництвом, з підлеглими, з іншими підрозділами, з громадянами, а також з потерпілими, обвинуваченими, підозрюваними, свідками, злочинцями та іншими особами, тобто їхня діяльність носить комунікативний характер. І тому питання комунікативної підготовки юристів сьогодні набуває ще більшої актуальності.

Питання комунікативних процесів у юридичній діяльності розглядалися такими дослідниками як І.І. Амінов, О.М. Бандурка, В.В. Бедь, В.Л. Васильев, М.І. Єнікеев, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько, Н.В. Кудрявцев, А.М. Столяренко, Ю.В. Чуфаровський та інші.

В.В. Бедь зазначає, що обсяг комунікативних дій у роботі юриста надто суттєвий, з одного боку, і дуже важливий – з іншого. Для успішного спілкування з людьми представнику юридичної служби необхідні такі розвинуті комунікативні якості як чуйність, сприйнятливість, товариськість, спостережливість, впливовість тощо. Окрім зазначених рис у професійного юриста також мають бути добре розвинуті такі комунікативні вміння: схилити людей до себе, слухати і формулювати запитання, «читати» невербальні сигнали і порівнювати їх з мовою співрозмовника, використовувати у своїй мові психологічний закон краю (закони першого і останнього місця) та ін. [1, с. 112].

Здатність встановлювати міжособистісні (психологічні) контакти з різними учасниками спілкування, комунікативна компетентність є якостями, що значною мірою впливають на ефективність праці юристів, одним з найважливіших чинників їх професійної придатності [2].

Важливою умовою роботи будь-якого фахівця є постійне підвищення рівня його професійної компетентності.

Професійна компетентність – інтегральна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь, досвід, що достатні для здійснення певного роду діяльності, а також його моральну позицію [3, с. 48]. Вона є необхідною ланкою професіоналізму фахівця.

Класично професійну компетентність фахівця розглядають у таких її структурних компонентах: спеціальна (професійно-предметна), соціально-психологічна, методична та комунікативна компетентність.

Основними компонентами професійної компетентності, на думку Е.Ф. Зеєр, є:

- соціально-правова компетентність – знання і вміння у сфері взаємодії з громадськими інститутами та людьми, а також володіння прийомами професійного спілкування і поведінки;

- спеціальна компетентність – підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності, вміння вирішувати типові професійні завдання і оцінювати результати своєї праці, здатність самостійно здобувати нові знання та вміння за фахом;

- персональна компетентність – здатність до постійного професійного зростання та підвищення кваліфікації, а також реалізації себе в професійній праці;

- аутокомпетентність – адекватне уявлення про свої соціально-професійні характеристики та володіння технологіями подолання професійної деструкції [4].

На думку Н. Демедишиної, комунікативна компетентність передбачає здатність володіти комплексом комунікативних знань, умінь і навичок та вправно застосовувати їх для забезпечення ефективності усної та писемної комунікативної діяльності, з метою досягнення результативності [5]. Вона закладається у ВНЗ і вдосконалюється в процесі практичної діяльності.

Комунікативна компетентність – система навичок, яка дозволяє будувати ефективне спілкування у межах своєї професії, ефективно вирішувати професійні завдання.

Комунікація – це обмін різними уявленнями між людьми, ідеями, інтересами, настроями, почуттями, установками під час їхньої спільної діяльності; взаємне інформування суб'єктів з метою налагодження спільної діяльності. Комунікація є соціальним процесом. Вона виконує об'єднувальну функцію в суспільстві.

Оскільки юриспруденція – багатопрофільна професія, і кожна зі спеціальностей має свої особливості, то юристу за специфікою своєї діяльності доводиться не лише оперувати законом, а й роз'яснювати, пояснювати, доводити, переконувати. Тому, він повинен бути «професійним комунікантом», тобто вміти активно використовувати спеціальні прийоми впливу на людей, що дозволяють йому досягти комунікативних цілей з меншими тимчасовими і енергетичними втратами [6, с. 937–940].

Комунікація в особливих умовах правозастосовної діяльності є важливою і невід'ємною частиною роботи юриста у всіх її формах. За оцінками фахівців, до 80% робочого часу юристів витрачається на ті чи інші види спілкування.

Г.М. Андреева виділяє в структурі спілкування три взаємопов'язані сторони: комунікативну, інтерактивну і перцептивну. Комунікативна сторона спілкування, чи комунікація у вузькому сенсі слова, полягає в обміні інформацією між індивідами, які спілкуються. Інтерактивна сторона полягає в організації взаємодії між індивідами, які спілкуються, тобто в обміні не лише знаннями, ідеями, а й діями. Перцептивна сторона спілкування означає процес сприйняття і пізнання один одного партнерами під час спілкування і встановлення на цій основі взаєморозуміння [2, с. 38].

Отже, обмін інформацією здійснюється за допомогою вербальних (словесних) і невербальних (міміка, пантоміміка, виразальні рухи тіла) засобів комунікації.

Таким чином, основний вербальний засіб комунікації – мова. Мова сприяє взаємному обміну ідеями та думками з колегами. За допомогою мови передається інформація, координується спільна діяльність. Юрист використовує мовні засоби при виконанні своїх професійних обов'язків, тому зобов'язаний професійно володіти мовними комунікативними навичками.

До невербальних засобів комунікації належить інтонація, гучність, пауза в мові, міміка, а також поза, погляд, жести, дистанція тощо. Вони доповнюють і підсилюють вербальну інформацію, допомагають більш точно доносити зміст інформації, що передається партнеру, і підтримувати з ним продуктивний діалог. За допомогою погляду юрист може зрозуміти, чи розуміє його співрозмовник.

Взагалі, на думку вчених, під час спілкування необхідно зустрічатися поглядами близько 60-70 % від усього часу спілкування. Якщо співрозмовник занадто довго дивиться в очі, то це лякає. Менший час візуального контакту свідчить про недовіру до співрозмовника. Коли людина розмірковує над відповіддю на питання, вона відводить погляд у бік.

Також юристу необхідно уважно слухати, а головне – чути співрозмовника. На цьому етапі комунікативного процесу встановлюється психологічний (міжособистісний) контакт.

У книзі «Судові промови» А.Ф. Коні писав, що «діячі судового змагання не повинні забувати, що суд є школою для народу, з якої, крім поваги до закону, повинні виноситися уроки служіння правді і поваги до людської гідності, школа, де головною зброєю залишається мова» [7].

У процесі навчання у ВНЗ у студентів-юристів в якості базової підстави майбутньої професійної комунікативної компетентності має бути закладено усвідомлення того, що мова і право неподільні.

Право немислиме без мови і мовлення. Але розум це і є мова. Думка винаходить мову. Але без мови немислима думка. Як стверджував Л. Вітгенштейн, «ми не можемо висловити за допомогою мови те, що виражено в мові». «Право» створено мовою; вона становить вихідний початок його буття і розвитку [8].

Мова юриста повинна бути грамотною, зрозумілою, доступною для будь-якої категорії громадян, вона має бути послідовною, переконливою, відповідати морально-етичним правилам і нормам поведінки.

Під час професійної діяльності юриста необхідно постійно вдосконалювати навички своєї мовної поведінки, підвищувати культуру спілкування.

У юриста має бути розвинене випереджаюче розуміння, тобто вміння вгадати з перших слів все те, що хоче повідомити співрозмовник (клієнт). Але в будь-якому випадку не можна висловлювати нетерпіння, своє відверте ставлення до почутого. Триматися слід серйозно, незалежно від ступеня важливості відомостей. Демонстрація задоволення або розчарування за допомогою жестів, міміки, інтонації голосу можуть справити негативне враження. Уважне ставлення до мовця, доброзичливість, глибоке прагнення розібратися і зрозуміти співрозмовника, прояв

істинного інтересу, вміння уявити собі точку зору мовця, його психологію, інтереси – ось компоненти вміння слухати, цієї важливої якості юриста. У цьому випадку можна стверджувати, що цим визначається професійна придатність [9].

Отже, для успішної професійної діяльності, для майбутнього кар'єрного росту випускники юридичного факультету повинні володіти знаннями основ комунікативного процесу, а саме: вміти володіти засобами вербальної та невербальної комунікації, вміти встановлювати міжособистісні (психологічні) контакти з різними учасниками спілкування, вміти використовувати прийоми впливу на людей, володіти прийомами активного слухання, володіти навичками усного та писемного ділового спілкування на високому професійному рівні.

Таким чином, формування і розвиток комунікативної компетентності – найважливіше завдання при підготовки майбутніх юристів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедь В.В. Юридична психологія: навч. посіб. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: МАУП, 2004. – 436 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология: учеб. [для высш. учеб. завед.] / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 376 с.
3. Слостенин В.А. Педагогика: учеб. пособ. для студ. пед. учеб. завед. / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 3-е изд. – М.: Школа – Пресс, 2000 – 512 с.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учеб. пособ. для студ. вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Демедишина Н. Удосконалення комунікативної компетентності як умова професіоналізму державного службовця / Н. Демедишина // Вісн. НАДУ : зб. наук. пр. / редкол.: В. Т. Нанівська (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Вид-во НАДУ. – 2007. – № 4. – С. 77.
6. Шагивалеева И.З. Правовая компетентность юриста // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры: материалы Всероссийской науч.-методич. конференции; Оренбургский гос. ун-т. – 2011. – С. 937–940.
7. Кони А.Ф. Собрание сочинений в 8 томах. Т.3 Судебные речи. – М.: Юрид. лит. – 1967. – 534 с.
8. Александров А.С. Язык уголовного судопроизводства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Н. Новгород. – 2003. – 650 с.
9. Порубов Н.И. Риторика: учеб. пособ. / Н.И. Порубов. – Мн.: Выш. шк. – 2001. – 384 с.

УДК 34.085

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОКРЕМИХ СКЛАДНИКІВ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАВознавця

Смутьська А. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті надано визначення поняття «акмеологічна культура» правознавця як особистісного новоутворення; доведено, що ця якість обумовлює ефективний акме-орієнтований саморозвиток правознавця впродовж усього життя; зазначено, що розвиток акмеологічної культури забезпечує самореалізацію правознавця у професійній діяльності.

Ключові слова: культура, акмеологічна культура правознавця, правознавець, складники акмеологічної культури.

Анотация: в статье дано определение понятия «акмеологическая культура» правоведа как личностного новообразования; доказано, что это качество обуславливает эффективное акме-ориентированное саморазвитие правоведа в течение всей жизни; отмечено, что развитие акмеологической культуры обеспечивает самореализацию правоведа в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: культура, акмеологическая культура правоведа, правовед, составляющие акмеологической культуры.

Annotation: the article provided a definition of «acmeological culture» as a personal lawyer tumors; proved that this quality makes the acme effective self-centered lawyer lifelong; stated that the development of culture acmeological lawyer provides self-realization in professional activity.

Key words: culture, culture acmeological lawyer, lawyer, components acmeological culture.

Закон України «Про вищу освіту», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року вимагають підготовки фахівців, які окрім наявності професійних знань будуть здатні до постійного самовдосконалення, просування до вершин зрілості як у професійному, так і в особистісному розвитку.

То ж основним шляхом розвитку професійної компетентності юриста визнано саморозвиток [1].

Показником розвитку людини і її внутрішньою, особистісною якістю, яка забезпечує цей розвиток, є *культура* (тут і далі курсив наш – А.С.). Сутність акмеологічної культури складають здатність до самотрансценденції, відповідальність за самоздійснення, готовність до саморозвитку.

Здатність до самотрансценденції обумовлює вихід людини за межі самої себе, за межі власного буття. Це розширює можливості саморозвитку особистості, а, отже, – і руху до акме. Стимулюють процес самотрансцендентування ситуації, в які потрапляє людина.

Відповідальність за самоздійснення – це якість особистості, яка виявляється у здатності приймати правильні рішення, що ведуть до саморозвитку, бути наполегливою і добросовісною людиною, яка відповідає за результати діяльності, заподіяні вчинки.

Готовність до саморозвитку – це цілісне виявлення активності особистості, творчої самореалізації, планів і програми самоздійснення, подолання внутрішніх суперечностей.

У нашому розумінні **акмеологічна культура правознавця** – це особистісне новоутворення, котре розвивається у професійній діяльності і дозволяє розкрити якості правознавця як індивіда, особистості, суб'єкта, інтеграція яких обумовлює ефективний акме-орієнтований саморозвиток упродовж усього життя. Розвиток акмеологічної культури правознавця забезпечує самореалізацію у професійній діяльності.

Акмеологічна культура у житті правознавця відіграє інтегративну, координаційну, проєктувальну, регулювальну функції.

На рівні індивіда *інтегративна функція* акмеологічної культури виявляється в узгодженості темпераменту і задатків правознавця як передумови формування здібностей, зокрема й акмеологічних, розвитку його внутрішнього світу; на рівні особистості – забезпечує об'єднання в єдине системно-структурне утворення ціннісно-сислової, мотиваційно-цільової та емоційно-вольової сфери особистості юриста; на рівні суб'єкта – дозволяє правознавцеві максимально повно реалізувати свою суб'єктність у взаємодії з колегами, клієнтами.

Сутність *координаційної* функції акмеологічної культури полягає у тому, що відбувається узгодження сутнісних сил правознавця і можливостей їхнього виявлення у професійній діяльності.

Проєктувальна функція акмеологічної культури передбачає «випереджаюче відображення» особистісно-професійної траєкторії правознавця, спрямованої на досягнення акме і самоздійснення.

Регулювальна функція акмеологічної культури правознавця забезпечує ефективність процесів самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації, саморозвитку.

Таким чином, акмеологічна культура правознавця з внутрішнього боку є особистісним новоутворенням, що забезпечує прискорення акме-орієнтованого саморозвитку юриста, закріплення нових досягнень у професійній діяльності, а із зовнішнього – система головних функцій, особистісних якостей і діяльнісних виявлень, сформованість яких є передумовою ефективного акме-орієнтованого саморозвитку.

Акмеологічна культура правознавця є сукупністю структурних і функціональних складників. *Структурні складники* відображають акмеологічну культуру юриста як цілісне новоутворення, а *функціональні зв'язки* допомагають виявити і спрогнозувати зміни, що відбуваються і здійснюватимуться у професійній діяльності у майбутньому. Дотримуючись позиції відомих акмеологів А. Деркача і О. Селєзньової, до складників акмеологічної культури правознавця віднесемо ментальний, ціннісний, креативний, ... мотиваційно-цільовий, емоційний, операційний, компетентнісний [2].

Акмеологічна ментальність юриста – це те загальне, що характеризує його як людину, яка спрямована на постійний саморозвиток. Таким чином, акмеологічна ментальність правознавця є фундаментальним, глибинним шаром свідомості, що координує і рефлексивні акти, й усвідомлену поведінку, зорієнтовану на саморозвиток.

Найвищою цінністю акмеологічної культури правознавця є цінність безупинного саморозвитку. Якщо в контексті розвитку акмеологічної культури представити цінність саморозвитку як термінальну, то інструментальними відносно неї цінностями виступатимуть цінності пізнання, самопізнання, а також цінності безперервної освіти і самоосвіти.

Правознавець в обраних цінностях опредмечує свої індивідуальні сили, творить, реалізує себе у самовдосконаленні – й одночасно виявляє розвиток акмеологічної культури. Важливим фактом є те, що правознавець має допомагати людям задовольняти потребу у самовдосконаленні, самореалізації, саморозвитку. Із означеної позиції слід говорити про необхідність формування акмеологічної культури правознавця як найвищої цінності.

Зміст *креативного* складника акмеологічної культури правознавця складає творчість як діяльність, яка обумовлює його акме-орієнтування, і креативність як особистісну властивість, що забезпечує ефективність творчості. Ми розглядаємо творчість не лише як самостворення нового матеріального продукту, але й як діяльність, що змінює ставлення людини до себе, до інших людей, до оточуючого світу. Саме творчість як діяльність, яка вносить конструктивні зміни у систему зв'язків між людиною і світом, дозволяє правознавцеві виявляти найбільшу свободу у професійній діяльності, найповніше реалізувати свою самість. На думку В. Сластьоніна [3], культура і творчість є взаємообумовленими. Культура – це завжди творчість з усіма характеристиками творчого акту, вона завжди розрахована на адресата, на діалог, а «засвоєння» її є процесом особистісного відкриття, створення світу культури у собі, співпереживання.

Отже, творчість є невід'ємною частиною акмеологічної культури правознавця – завдяки ній розкриваються акмеологічні здібності, удосконалюються творчі вміння і навички, виявляється нове позитивне ставлення до себе, до клієнтів.

Зміст *мотиваційно-цільового* складника акмеологічної культури правознавця представляють інтегровані в єдине ціле процеси акме-мотивації, цілеутворення і цілепокладання в галузі саморозвитку.

Дослідниця А. Маркова до акме-мотивації відносить мотивацію досягнення самореалізації, відносної автономності і незалежності окремої людини у процесі індивідуального розвитку, підсилення самобутності й неповторності індивідуального розвитку, творчого внеску в професію [4, с. 43]. Такі науковці, як А. Деркач, О. Селєзньова, визначають акме-мотивацію як прагнення до покращення результатів, незадоволеність досягнутим, наполегливість у досягненні власних цілей. На їхню думку, акме-мотивація містить таку мотивацію досягнення, що супроводжується високою готовністю до ризику. Така складова обумовлює формування у людини готовності приймати на себе відповідальність, рішучість у ситуаціях невизначеності, наполегливість у досягненні мети,

завзятість у подоланні перешкод. Люди, які мають мотивацію досягнення і готовність до ризику, перебувають у пошуку ситуації досягнення, вони впевнені в успішному вирішенні проблеми, що раптово виникла, не губляться у ситуації змагання, набувають досвіду виходу зі складної, непередбачуваної ситуації.

На нашу думку, акме-мотивація правознавця – це переорієнтування мотиваційно-цільової сфери на розвиток процесів самості у професійній діяльності, а також бажання навчити клієнтів розкривати власне «Я» у процесі практичної діяльності. Акме-мотивація стимулює правознавця на постановку і вирішення складних завдань, орієнтує його на максимально повне розкриття можливостей, регулює і контролює виконання визначених у процесі саморозвитку завдань.

В *емоційному* складнику акмеологічної культури правознавця виділимо загальне ставлення до себе (самоставлення) і власне оціночне ставлення (самооцінку). У науковій літературі існують різні підходи щодо співвіднесення понять самооцінки, самоставлення й образу «Я» як підструктури «Я»-концепції. Деякі дослідники не розмежовують самоставлення і самооцінку. Зокрема, В. Маркін [5] вважає, що самоставлення як емоційно оціночний акт виступає в якості оцінки, одночасно є самоставленням (суб'єктно-особистісною) активністю і результатом цієї активності – особистісним новоутворенням, а саме стійким ставленням до себе (власне самоставленням).

Процес саморозвитку має логіку й етапи, на яких використовуються методи, прийоми роботи над собою, засоби самовпливу (*операційний складник*). Психотехнології самопізнання, саморегуляції, самореалізації розвивають особистісну культуру правознавця, підвищують рівень майстерності і професіоналізму. Вчинення дій акмеологічного характеру забезпечується розробкою програми самокорекції правознавця, спрямованої на самоорганізацію і використання необхідних методів та прийомів самовдосконалення, практичною реалізацією програми засобами самонаказу, самопереконання, самонавіювання, самовправ. Такі психотехнології допомагають розкрити внутрішній потенціал правознавця.

Зміст акмеологічної культури складають його *акмеологічна грамотність і акмеологічна компетентність*. Акмеологічною грамотністю людини, як вважають акмеологи А. Деркач, О. Селєзнєва, є поінформованість про закономірності досягнення вершини у своєму особистісному, суб'єктному та індивідуальному розвитку; вихованість особистості як суб'єкта самоперетворювальної діяльності (розвиток здатності до акме-орієнтованих самозмін, почуття відповідальності за самоздійснення, готовність до саморозвитку); наявність у мотиваційно-смісловій сфері особистості інтересу до саморозвитку [2].

О. Кондратьєва [6] розглядає акмеологічну компетентність як змістовну характеристику акмеологічної культури особистості. У широкому розумінні акмеологічна компетентність, на думку авторки, є системою знань, умінь, навичок, що сприяє розв'язанню суперечностей між особистістю і діяльністю, збереженню цілісності особистості у діяльності і забезпечує їхній взаємовплив. У вузькому значенні акмеологічна компетентність подається як обізнаність людини з досягненнями і можливостями акмеології.

А. Деркач, О. Селєзнєва [2, с. 44] вважають, що акмеологічною компетентністю є інтегральна здібність людини будувати свій поступальний розвиток у різних сферах діяльності з постійним ускладненням завдань і підвищенням рівнів досягнень, що позитивно впливають на реалізацію потенціалу особистості.

На основі аналізу виявлених позицій вважаємо, що *акмеологічна компетентність правознавця* – це його здатність пізнавати і розкривати власний професійно-правничий потенціал, постійно поповнюючи його новими знаннями та вмінням розвитку самості у професійній діяльності, а також удосконалювати правничу майстерність і професіоналізм у навчально-виховному процесі.

Отже, кожен з функціональних складників акмеологічної культури правознавця реалізується через певні компетенції. Зокрема, мотиваційно-цільова складова акмеологічної культури правознавця реалізується через такі компетенції як уміння: актуалізувати потреби самоздійснення в професійній діяльності, переорієнтувати потреби і мотиви згідно з планом і програмою саморозвитку, досягати високого рівня самоздійснення у навчально-виховному процесі. Емоційна складова – за допомогою таких компетенцій, як уміння: використовувати неагресивні способи оптимізації внутрішнього конфлікту, а також формувати адекватне самоставлення, коригувати процес саморозвитку, усвідомлювати процес саморозвитку і самоздійснення як життєву цінність. Операційна складова організовується у процесі реалізації таких компетенцій як уміння: складати плани і програми саморозвитку, співвідносити способи саморозвитку та умови професійної діяльності, складати план самоздійснення у процесі професійної діяльності. Компетентнісна складова полягає в умінні пізнавати і розкривати професійні та акмеологічні здібності, формувати акмеологічну компетентність правознавця, створювати умови для саморозвитку сутнісних сил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ільїн С.О. Сутність професійної компетентності студентів юридичних факультетів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/ilyin-so-sutnist-profesiyanoi-kompetentnosti-studentiv-yuridichnih-fakultetiv>.
2. Деркач А. А. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития / А. А. Деркач, Е. В. Селєзнєва. – М. : Изд-во Москов. психолого-социал. ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 496 с.
3. Сластенин В. А. Гуманитарная культура специалиста / В. А. Сластенин // Магистр. – 1991. – № 1. – С. 3–21.
4. Деркач А. А. Психология развития профессионализма / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин, А. К. Маркова. – М. : Изд-во РАГС, 2000. – 123 с.
5. Маркин В. Н. Акмеологические условия продуктивного формирования отношений личности обучаемого к себе (самоотношение) / В. Н. Маркин // Акад. общест. наук при ЦК КПСС. – М. : Мысль, 1989. – 171 с.
6. Кондратьєва Е. П. Акмеологическая культура как научно-культурный феномен / Е. П. Кондратьєва // Психологические проблемы профессиональной деятельности кадров государственной службы: психолого-акмеологические чтения. – М., 1997. – С. 109–113.

УДК 342.92

**ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА**

Гришина Н. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено виникненню, становленню та функціонуванню правових норм, що утворюють систему адміністративного права. Стверджено, що адміністративне право у генезі пов'язується з публічною діяльністю: камеральною, поліцейською і такою, которая ограничивает свободный усмотрение администрации в отношениях с человеком.

Ключові слова: держава, адміністративне право, поліцейське право, камералістика, публічна діяльність, поліція.

Аннотация: статья посвящена возникновению, становлению и функционированию правовых норм, что образуют систему административного права. Утверждено, что административное право в генезисе связано с публичной деятельностью: камеральной, полицейской и такой, которая ограничивает свободный усмотрение администрации в отношении с человеком.

Ключевые слова: государство, административное право, полицейское право, камералистика, публичная деятельность, полиция.

Annotation: the article is devoted to the emergence, formation and functioning of legal norms, which form a system of administrative law. It is argued that administrative law in genesis is associated with public activities: cameral, police and such that limits the free discretion of the administration in relation to a person.

Key words: state, administrative law, police law, camera studies, public activity, police.

Історія адміністративного права України є досить складною та повчальною. В ній відзначені всі умови, за яких ця галузь права розвивалась і знаходила своє відображення в системі права держави на території Російської імперії, Радянського Союзу та України. На сьогодні адміністративне право є однією з провідних та базових галузей вітчизняного права, тому вивчення накопиченого досвіду і розуміння всієї історії його формування та розвитку дає можливість знайти оптимальні шляхи вдосконалення системи правових норм, необхідних для ефективної регуляції суспільних відносин у сфері публічного управління. Виникнення, становлення та функціонування правових норм, які в сукупності утворюють систему адміністративного права, безпосередньо пов'язано з управлінням, що в широкому розумінні представляє собою організуючий вплив на технічні, біологічні, соціальні системи, який спрямований на забезпечення їх цілісності та досягнення відповідних завдань.

Адміністративне право у своїй генезі пов'язується з трьома видами публічної діяльності: камеральною, поліцейською і такою, що обмежує вільний розсуд адміністрації у її стосунках з людиною. Кожна з них, відповідно до наявних соціально-економічних умов, виконала функції обов'язкового інструменту щодо прогресивних зрушень у сфері регулювання правових відносин, створила можливості для становлення і існування адміністративного права в його сучасному вимірі [1].

Камеральна діяльність відома з часів феодалізму. Її назва походить від латинського слова «camera» (казна) - сховище грошей, золота, коштовностей та інших цінностей, які належали королям, царям, князям, монастирям тощо.

Змістом камеральної діяльності була розбудова і примноження фондів властителя, а метою – отримання максимально можливих прибутків. Фактично вона охоплювала все доменіальне господарство, всі джерела надходжень до казни. Єдиною підставою рішень і дій у сфері камерального господарювання була воля властителя. Вона фіксувалась в актах правителя, рішеннях церкви, правових аналогіях, прецедентах, традиціях.

Знання щодо камеральної діяльності в період феодалізації існували у вигляді управлінських рекомендацій щодо задоволення фінансово-майнових потреб. Яскраві свідчення цього відшукуються в капітуляріях (указах) Карла Великого (742-814). До нас дійшло, за одними даними, 56, за іншими – 250 капітуляріїв. Ці акти містять детальніші (від церковної організації до облаштування королівських помість) інструкції щодо управління його доменом. Так, «Капітулярій про маєток» (Capitulare de villis) наказує керуючим спостерігати за вільними селянами і брати з них штрафи на користь королівського двору; давати церквам свого фіску десятину з урожаю; мати при млинах курей та гусей; на вербну неділю доставляти отримані від господарської діяльності гроші; у покоях кожного маєтку мати перини, подушки, скатертини, килими, посуд, ланцюги, сокири, свердла, ножі тощо.

Безпосередня реалізація волі властителя у сфері камерального господарювання покладається на спеціальні структурні утворення. Ці квазіадміністративні органи мали форму і функції, які відповідали розумінню їх призначення з боку верховного розпорядника фінансово-майнових ресурсів. За правило вони опікуються військовою службою, судовою справою оборотом майна, чеканкою монет, кредитами та боргами.

Камеральні знання систематизуються, набирають теоретичного змісту і постають науковою і навчальною дисципліною з назвою «камералістика». За сьогоднішнім розумінням камералістика мала міждисциплінарний характер і складалася з двох частин. По-перше, це були знання про безпосередню практику торгівлі, будівництва, вирощування тварин і рослин, видобуток корисних копалин, використання лісів і таке інше. По-друге, - знання щодо

управління: а) фінансами і б) станом суспільного благоустрою і добробуту тобто внутрішніми (поліцейськими) справами. Крім цього, майбутні камералісти вивчали законодавство, політичну економію, історію, статистику, мови.

Статус університетської дисципліни камералістика отримує в 1727 році. Саме тоді в університетах міст Галле і Франкфурт-на-Одері (Прусія) утворюються кафедри камералістики на яких викладають професори Гассер (Simon Peter Gasser, 1676 - 1745) і Дитмар (Justus Christoph Dithmar, 1677-1727). Вважається, що вони були авторами перших книг, які використовувались у якості підручників з камералістики [2].

Виникнення правових норм, цілісну сукупність яких ми сьогодні називаємо галуззю адміністративного права, пов'язане з управлінням. Управління виникає тоді, коли суспільство досягає певного рівня розвитку. Воно є результатом піднесення матеріальної та духовної культури. Управління має тривалу історію, супроводжує людину з перших кроків її соціального розвитку.

Висловлювання про ті чи інші аспекти управління знаходимо у стародавніх документах. Ще давньогрецький філософ Платон обгрунтовував перевагу поділу праці та її спеціалізації. Арістотель відзначав, що у будь-якому державному устрої є три елементи: перший – законодавчий орган у справах держави; другий – магістратури, тобто виконавчі органи; третій – судові органи.

Отже, вже в стародавньому світі спостерігається особлива увага до управління, позаяк і суспільство в цілому, і будь-яка держава зацікавлені в успішному управлінні власними справами. На прикладах стародавніх Греції, Риму та Єгипту видно, що організація управління завжди була складною справою. Адже необхідно було будувати шляхи і канали, щоб підтримувати належний порядок серед підданих, організувати військо, охороняти державу від зовнішніх ворогів тощо. Без управління і порядку суспільна діяльність людей неможлива. Тому, простежуючи історичний шлях виникнення засад адміністративного права та відзначаючи тут основні тенденції, наголосимо, що управлінські відносини є однією із первісних складових структури суспільства.

У середні віки феодальні держави Європи поступово перетворилися на абсолютні монархії. Внаслідок боротьби буржуазії проти феодалів зароджується так звана «поліцейська» держава. Грецький варіант походження управління такий: термін «*politeia*» використовується в працях грецьких філософів і означає взагалі «державне мистецтво». Але першооснова вказаного терміна походить від слова *polis*, тобто «місто – держава» у стародавньому світі (Греція, Рим, Фінікія), яке складалося із самого міста й прилеглих до нього територій. Тобто «поліція» - це управління загальними міськими справами у широкому розумінні. Поліцейська держава – це форма абсолютизму, що панувала в Європі з другої половини XVII ст. до початку XIX ст. Характерними рисами поліцейської держави були урядова опіка та втручання в усі сфери життя, відсторонення громадян від участі в державному управлінні, підпорядкування економіки інтересам збільшення державної скарбниці, наявність дуже розгалуженої бюрократії. Розв'язанню завдань поліцейської держави мало слугувати так зване «поліцейське» право.

Біля витоків визначення стояв французький вчений Ніколас Деламар (1639-1723). У його «Трактаті про поліцію» (1722) не визначалося поняття «поліція», але було окреслено предмет поліцейської діяльності, виділені її головні риси, тобто ті сфери суспільних відносин, які об'єднані поліцейською діяльністю: релігія, звичаї, охорона здоров'я, харчування, публічний порядок і спокій (мир); шляхове господарство, мануфактура (виробництво); службовий персонал; поденна робота [3].

На основі практики обов'язковою для держави визнавалася діяльність, спрямована на створення державної безпеки та добробуту. Здійснюючи цей обов'язок, органи держави мали право, як вважали ідеологи поліцейської держави, безмежного втручання у приватне життя з метою ошасливлення громадян. Тобто як у науці, так і в практиці обстоювалася доцільність застосування державного примусу не лише для гарантування безпеки, а й створення умов для добробуту громадян.

Віддаленість тих чи інших суспільних інститутів від нашого часу зумовлює потребу уточнення наукової термінології. Без з'ясування термінів, які використовувалися поліцейстами, пояснити суть поліцейського права складно. Центральними поняттями поліцейського права є «благочинство» та «благоустрій». Перше з них багатозначне і протягом тривалого часу змінювалося. Його розуміли і широко, й вузько, а межі, які відділяють його від інших дефініцій, вухомі та не були ніколи остаточно встановлені. Зокрема, під терміном «благочинство» розуміли і безпеку взагалі, й громадський порядок, громадську безпеку, і державну безпеку, й загальний правопорядок у державі.

У XVIII ст. філософія права обгрунтувала принцип, згідно з яким повноваження монарха діяти на власний розсуд обмежуються ідеєю загального добра, а примус передбачає охорону громадського порядку та спокою. Звідси випливає відмінність між «поліцією безпеки» та «поліцією добробуту», що набуло згодом важливого значення. Сфери «добробуту», де заходи примусу не досягають мети, поступово виходять за межі компетенції поліції. Водночас поняття та функції поліції набули надто вузького змісту. Тож функції поліції звелися виключно до безпеки, тобто охорони громадського порядку та спокою.

Отже, на межі XVIII-XIX ст. поліцейське право переважно оперує такими поняттями, як поліція безпеки та поліція добробуту. Поліція безпеки охороняє громадський порядок у державі, життя та безпеку громадян. Діяльність поліції добробуту полягає в складній системі адміністративних заходів, спрямованих на розвиток державних та приватних господарств, а також фізичного та духовного стану населення. Предметом поліцейського права охоплювалися питання, які повинні бути предметом державного, пізніше – конституційного права, а також фінансового права та політичної економії. Але все внутрішнє управління державою, за винятком військової справи та частково фінансового управління, зводилося до поліції безпеки та поліції добробуту.

З розпадом «поліцейської» держави поліція починає втрачати своє всеохопне значення. Щоправда, поділ поліції на поліцію безпеки та поліцію добробуту залишився. Нові філософські та політичні теорії намагалися поставити поліцію добробуту у вузькі межі, зводячи діяльність поліції до охорони зовнішньої та внутрішньої безпеки. Не випадково наприкінці XIX – на початку XX ст. поширилося ставлення до поліції як організованої сили примусу в

усіх галузях управління, де застосовується адміністративний примус: поліція моралі, поліція освіти, санітарна поліція тощо.

Докорінні зміни в економічному розвитку в другій половині XIX ст. розширили діяльність держави. Перехід європейських країн від аграрного до індустріального розвитку, швидкий розвиток населених пунктів, концентрація населення в містах зумовили глибокі соціальні та економічні реформи, а відтак нові завдання публічного управління, розвитку законодавства, правозастосування.

Перетворення «поліцейської» держави на буржуазну правову державу завдяки ідеям Великої французької революції зумовило новий погляд на управління: воно повинно базуватися на законі та здійснюватися на основі чіткого визначення прав і обов'язків громадян щодо держави та її органів. Адміністративне право в його класичному розумінні виникло тоді, коли Французька революція 1789 року протиставила всемогутності держави права людини та громадянина, тобто коли революційні перетворення замінили «підданого» на «громадянина».

Адміністративне право – це право, яке регулює діяльність державного владного органу щодо кожного громадянина, причому в такий спосіб, який пов'язує однаковою мірою як громадянина, так і владний орган. Становлення такого розуміння адміністративного права в різних країнах припало на різні історичні періоди. У Франції це було пов'язано з революцією 1789 року і виникненням відповідного законодавства. Для країн з абсолютистськими монархіями це були перші десятиліття XIX століття. Характерною рисою цього періоду було обмеження сваволі адміністрації шляхом запровадження норм права, які гарантували можливість звернення громадян із законними вимогами до державних органів.

Адміністративне право стало інструментом обмеження вільного розсуду адміністрації, механізмом захисту громадянина перед адміністрацією. Впровадження цієї концепції вело до розбудови правової держави, в якій право є основою громадянської свободи і в якій адміністрація поставлена в певні правові межі.

Тільки з переходом до сучасних форм демократичного державного устрою завершилася побудова галузі адміністративного права, яке врегулює більш складний комплекс відносин між державою і суспільством порівняно з «поліцейською» державою [4].

Як висновок, варто зазначити, що в умовах проведення адміністративної реформи важливим є розуміння того, що адміністративне право України повинно стати основою ефективної організації та діяльності органів публічної влади з метою забезпечення належного рівня захисту публічних інтересів, а його розвиток повинен відбуватися з врахуванням принципу паритетності інтересів особи і держави у відповідності до демократичних принципів, закріплених Конституцією України та нормами міжнародного права.

У наш час перед наукою адміністративного права стоїть надзвичайно актуальне і важливе завдання, пов'язане із необхідністю перегляду підходів до розуміння завдань адміністративного права, які в першу чергу мають пов'язуватися не із здійсненням державного управління, а із реалізацією та захистом прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Безумовно, при цьому в жодному разі не можна забувати і про друге важливе завдання сучасного адміністративного права, пов'язане із забезпеченням ефективної діяльності суб'єктів публічного управління. Зазначені завдання мають здійснюватися не окремо одне від одного, не на шкоду одне одному, як це було у радянські часи, коли результативність державного управління досягалася через нехтування правами, свободами та законними інтересами громадян, а у неодмінній єдності, яка б гарантувала необхідний баланс інтересів як держави, так і особи під час реалізації обох завдань. Подібний напрям розвитку сучасного адміністративного права детермінований положеннями Конституції України [5], яка визначила пріоритети в стосунках між державою й людиною. «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність», а «утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», зазначається у ст. 3 Основного Закону нашої держави.

Основоположними ознаками адміністративного права України на сучасному етапі розвитку мають стати:

- встановлення та закріплення принципів правової держави, а саме: верховенства права, рівності громадян перед законом, рівності прав та обов'язків громадян та представників влади у їх взаємовідносинах тощо;
- побудова національного адміністративного права з урахуванням норм міжнародного права;
- зменшення адміністративного тиску на особу з боку представників владних структур;
- забезпечення судового контролю за діяльністю суб'єктів, наділених владними повноваженнями;
- впровадження європейських стандартів адміністративного права у практику діяльності публічної адміністрації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коломєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник / Т. О. Коломєць. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 576 с.
2. Gasser S. P. Einleitung zu den Oekonomischen Politischen und Cameral-Wissenschaften, Halle, 1729; J. Ch. Dithmar: Einleitung in der Oekonomischen, Polizei- und Cameral-Wissenschaft, Frankfurt ad der Oder, 1731. Наведено по монографії: J. Ch. Pauly. Die Entstehung des Polizeirechts als wissenschaftliche Disziplin: Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte des öffentlichen Rechts (Виникнення поліцейського права як наукової дисципліни. Внесок в історію науки публічного права). – Universitat Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000.
3. Полицейское управление во Франции при Старом режиме. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/misho3-pr.html>>
4. Авер'янов, В.Б. Адміністративне право України. Академ. курс: підруч.: [у двох томах]. Т. 1. – Київ: Вид-во «Юридична думка», 2004. – 584 с.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

УДК 342.9

**СУЧАСНА АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Ростовська К. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті проаналізовано сучасний стан державної антикорупційної політики у сфері протидії корупції, особливості її реалізації та проблеми виконання заходів. Розглянуто актуальні питання подальшої реалізації антикорупційних заходів та розвитку законодавства, запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: корупція, політика, антикорупційна політика, протидія корупції, антикорупційне законодавство.

Аннотация: в статье проанализировано современное состояние государственной антикоррупционной политики в сфере противодействия коррупции, особенности ее реализации и проблемы исполнения мероприятий. Рассмотрены актуальные вопросы дальнейшей реализации антикоррупционных мероприятий и развития законодательства, предложены пути их решения.

Ключевые слова: коррупция, политика, антикоррупционная политика, противодействие коррупции, антикоррупционное законодательство.

Annotation: the article analyzes the current state of the state anticorruption policy in combating corruption, especially problems of implementation and performance measures. Actual issues of further implementation of anti-corruption legislation and proposed solutions.

Key words: corruption, politics, anti-corruption policy, anti-corruption, anti-corruption legislation.

Із прийняттям низки антикорупційних законів у жовтні 2014 року в Україні здійснено найбільш масштабне та системне реформування антикорупційного законодавства. Зміни законодавчого поля стосувалися врегулювання ключових секторів антикорупційної діяльності в державі:

1) формування та моніторинг державної антикорупційної політики; 2) превентивна антикорупційна діяльність; 3) переслідування за корупцію. Крім того, 29 квітня 2015 року Уряд України схвалив «Державну програму щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015 –2017 роки». Законодавство усуває певний дуалізм державних органів, відповідальних за антикорупційну політику, який існував у 2014 році. Серед іншого, ліквідується посада Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики та започатковується діяльність двох незалежних антикорупційних інституцій, відповідальних за різні аспекти формування та реалізації державної антикорупційної політики: Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) – центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики; Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) – державний правоохоронний орган, на який покладається протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці. А також започатковується діяльність консультативно-дорадчого органу при Президенті України: Національна рада з питань антикорупційної політики (Національна рада) – здійснення системного моніторингу стану запобігання і протидії корупції в Україні, ефективності реалізації антикорупційної стратегії, заходів, що вживаються для запобігання і протидії корупції та подання Президентові пропозицій щодо поліпшення координації між суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії корупції. Склад Ради, як рекомендовано GRECO, має бути сформовано на паритетних засадах між владою та неурядовими організаціями. Таким чином, в Україні створено достатні законодавчі передумови для розбудови ефективного державного механізму запобігання та протидії корупції [1]. Поряд з цим не всі проблемні питання, пов'язані з реалізацією державної антикорупційної політики сьогодні вирішення. Тому проблема аналізу та вдосконалення напрямів державної антикорупційної політики в сучасних умовах державотворення залишається актуальною.

Метою статті є виявлення проблемних питань, що ускладнюють реалізацію державної антикорупційної політики та запропонувати шляхи їх вирішення.

Серед наукових праць у яких розкривалися сутнісні аспекти антикорупційної політики держави, можна виділити доробки В. Борисова, О. Кальмана, П. Добродумова; С. Невмержицького, О. Прохоренка. Аналізу законодавства про корупцію присвячені роботи М. Азарова, І. Бондарека, М. Мельника, А. Редьки, М. Хавронюка; дослідження антикорупційної політики як правової функції держави здійснено у дисертаційних роботах В. Лукомського, О. Прохоренка, А. Сафоненка, О. Ткаченка. Втім, незважаючи на значну кількість публікацій, питання соціальних аспектів антикорупційної політики висвітлені недостатньо.

Аналізуючи антикорупційну політику України, слід назвати чинники впливу на рівень корупції: непрозорість діяльності і не підзвітність органів державної влади; відсутність (або дуже малий відсоток) політичної волі щодо запобігання та протидії корупції, неефективна участь у цій роботі правоохоронних структур та органів національної безпеки держави; розгалуженість дозвольно-регуляторної системи; надмірний вплив певних олігархічних груп на прийняття державних рішень та процедуру кадрових призначень; неврегульованість конфлікту інтересів; часто

відсутність правил професійної етики на публічній службі; низький рівень забезпечення захисту прав власності; недотримання законодавства у сфері боротьби з корупцією, поєднане з його недосконалістю, суперечлива діяльність судової системи у цьому напрямі; відсутність системності в роботі з виявлення корупції в органах державної влади; відсутність публічного контролю за доходами та видатками вищих посадових осіб держави, а також ефективних механізмів участі громадянського суспільства у формуванні й реалізації антикорупційної політики [2]. У соціальному середовищі до контексту існування корупції необхідно віднести такі фактори: тінізація соціально-економічних відносин, маргіналізація значної частини українського соціуму, що призводить до розбалансованості відносин між соціальними верствами та абсолютного домінування політичної еліти. Порівняння соціального контексту і факторів нового вітчизняного елітогенезу, а також структурно-функціональний аналіз розвитку політичної еліти дає можливість дійти висновку про значне відчуження еліти та громадянського суспільства, що є мультиплікатором негативних соціальних наслідків політичної корупції в Україні [3]. Незважаючи на те, що на ці проблеми експертами неодноразово зверталася увага, вони залишаються й досі невирішеними.

Також не можна не звернути увагу й на те, що сьогодні прийняття нового антикорупційного законодавства, створення відповідних суб'єктів протидії корупції, про які згадувалося на початку статті, проходить і проходило під тиском громадянського суспільства на органи державної влади. Тому не випадково, що імплементація нового антикорупційного законодавства відбувається при відсутності політичної волі щодо ефективності протидії корупції. Про це свідчить й факт складного формування складу новостворених інституцій боротьби з корупцією, зволікання з початком їх практичної роботи та труднощами, що виникають на шляху їх діяльності.

Як результат, очікувані від антикорупційної реформи зміни щодо зменшення корупційних проявів, утвердження стандартів добросесної поведінки в діяльності представників владних структур та бізнесу, мінімізація в їх діяльності корупційних ризиків, підвищення прозорості та підзвітності як органів влади в цілому, так і окремих службових осіб перед суспільством і переважній більшості не знаходить свого реального втілення. Загальний аналіз системи запобігання корупції в Україні дозволяє дійти висновку, що наразі органи влади не демонструють рішучості до побудови стійкої та ефективної системи запобігання корупції. Носії політичної волі виявляються незацікавленими та неготовими реалізувати антикорупційні реформи на практиці. Відсутність належної уваги з боку керівництва держави на такий стан справ лише підтверджує, що антикорупція, насправді, не є пріоритетом їх порядку денного [1].

Особливо гостро сьогодні стоїть питання існування політичної та високопосадової корупції, що становить серйозну загрозу національній безпеці України та є розсадником інших форм корупції. Як зазначає Р. Чапка, «влада корумпує, а абсолютна влада корумпує абсолютно», їх взаємозв'язок корисливий не лише матеріально. Саме політичний компонент забезпечує будь-якій корупції прикриття і дозволяє її учасникам уникати відповідальності [4, с. 8]. Політична корупція, яка полягає в нелегітимному використанні учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод, породжує корупційні схеми на всіх рівнях економічного та суспільного життя. До останнього часу корупція залишалась найбільш прибутковим і найменш ризикованим бізнесом в Україні. Високий рівень корупції відзначається у сфері державних закупівель, земельних відносин, будівництві, торгівлі, видобувній промисловості. Тіньові схеми у цих галузях існують за підтримки високопосадовців та політиків [5].

Успішна протидія корупції можлива за умови наявності таких складових: належного антикорупційного законодавства, ефективного його застосування відповідними державними органами та їх с координованості у своїй діяльності, політичної волі керівництва держави реально протидіяти корупції у всіх сферах і на всіх рівнях державної влади, підтримка антикорупційних заходів держави громадянським суспільством. Кожна із цих складових відіграє у справі протидії корупції свою особливу роль.

Однією із основних причин, що не сприяє ефективності заходів подолання корупції є відсутність необхідної політичної волі.

Очевидно, що розв'язати проблему політичної корупції можна тільки поступово, шляхом формування нового законодавства, посилення контролю за діяльністю виборних посадовців і представницьких органів влади з боку відповідних державних органів, інститутів громадянського суспільства, зокрема засобів масової інформації, підвищення політичної відповідальності громадян за свій вибір і народних обранців за свою діяльність. Разом з тим, низка заходів законодавчого характеру повинна бути реалізована протягом найближчого часу. Очевидно, що розв'язати проблему політичної корупції можна тільки поступово, шляхом формування нового законодавства, посилення контролю за діяльністю виборних посадовців і представницьких органів влади з боку відповідних державних органів, інститутів громадянського суспільства, зокрема засобів масової інформації, підвищення політичної відповідальності громадян за свій вибір і народних обранців за свою діяльність.

Одним із дійових індикаторів наявності політичної волі щодо протидії корупції в Україні є наявність депутатської недоторканності.

Інститут депутатської недоторканності в тому вигляді, в якому він існує в Україні, не відповідає практиці жодної розвиненої країни, породжуючи всюдозволеність, безкарність та кругову поруку можновладців. Будь-які привілеї та імунітети не повинні надавати можливість посадовій особі бути недосяжною для правоохоронних органів у випадку вчинення корупційних діянь. Загальною світовою тенденцією у розвитку інституту депутатського імунітету є його поступове обмеження. Ця тенденція об'єктивно має знайти відображення в Конституції та законодавстві України [6, с. 341-342].

Системні вади притаманні й оцінці ефективності боротьби з корупцією. Застосування застарілих форм статистичної звітності про результати роботи, заснованої виключно на кількісних показниках, критерії оцінки роботи, що ґрунтуються на кількості складених протоколів про корупцію, спотворюють реальну картину стану правопорядку та підривають довіру населення до правоохоронних та судових органів. задля збільшення статистичних показників у 2013–2014 рр. відповідні правоохоронні органи, щоб показати, як «ефективно» вони

працюють, були схильні зараховувати до корупційних правопорушень у тому числі і такі правопорушення, які не є корупційними [1].

Ще одним чинником, який перешкоджає ефективній боротьбі з корупцією є відсутність інформації про розміри збитків та шкоди, заподіяних корупційними правопорушеннями, про стан та обсяги відшкодування цієї шкоди. Не ведеться облік збитків, заподіяних корупційними правопорушеннями та стану їх відшкодування, не здійснюється облік конфіскованого майна та доходів від кримінальних корупційних правопорушень. Відсутня інформація про кошти та майно, які внаслідок вчинення корупційних правопорушень містяться за кордоном, про їх повернення та подальшу реалізацію.

Наступною проблемою на яку хотілося б звернути увагу є виконання заходів Державної антикорупційної політики (антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки, яку було прийнято 14.10.2017 р. [7].

Так, одними із заходів вказаної політики є:

- моніторинг та координація виконання антикорупційної програми;
- залучення громадськості до формування, реалізації та моніторингу антикорупційної політики;
- проведення антикорупційної експертизи виборчого законодавства та перегляд його на основі висновків щодо корупціогенності та європейських стандартів, зокрема рекомендацій Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії); забезпечити сталість та юридичну визначеність виборчого законодавства;
- ухвалення законодавства щодо виконання рекомендацій Групи держав проти корупції (GRECO) у частині встановлення обмежень і забезпечення прозорості та підзвітності фінансування політичних партій і виборчих кампаній, зокрема в частині:
  - уніфікації регулювання фінансування виборчих кампаній, передбачених законами України «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України» та законом про місцеві вибори;
  - запровадження прямого державного фінансування діяльності політичних партій як бюджетного фінансування статутної діяльності партій на основі результатів виборів, зокрема за підтримки політичних партій, які не мають парламентського представництва, та відшкодування витрат на виборчу кампанію політичним партіям, які подолали виборчий бар'єр, у встановленому законом розмірі;
  - визначення вимог щодо прозорості поточного фінансування партій, зокрема шляхом регулярного подання звітів, оприлюднення звітів політичних партій у доступній формі з детальною інформацією про отримані доходи (зокрема осіб, які зробили внесок на фінансування партії), видатки (витрати) та зобов'язання фінансового характеру;
  - ухвалення законодавства щодо визначення правових засад лобіювання та створення ефективних механізмів контролю за лобіюванням;
  - підвищення рівня прозорості діяльності Верховної Ради України та місцевих рад, зокрема шляхом практичної реалізації положень про забезпечення доступу громадян до засідань представницьких органів, оприлюднення інформації про діяльність комітетів Верховної Ради України та місцевих рад (зокрема протоколів засідань), оприлюднення в Інтернеті інформації про народних депутатів України та депутатів місцевих рад (про їх фінансування, відрядження, помічників, їх декларації про доходи, майно, витрати і зобов'язання фінансового характеру тощо), безперешкодний доступ до інформації про кошториси представницьких органів та звітів про їх використання.

На сьогоднішній день ці заходи залишаються невиконаними. Тому, вкрай важливо, що б у поточному році національна антикорупційна політика мала зазнати радикальних змін, які мають бути спрямовані на ефективну реалізацію антикорупційного законодавства, Державної антикорупційної політики (Антикорупційної стратегії) на 2014-2017 роки. Сьогодні влада має вжити всіх зусиль, щоб подолати ті негативні явища, які гальмують реалізацію антикорупційного законодавства, спрямовувати зусилля на виконання тих заходів, які передбачено виконати згідно з положеннями Державної антикорупційної політики (Антикорупційної стратегії) на 2014-2017 роки.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що ефективна боротьба з корупцією, виконання заходів державної антикорупційної політики в державі неможливе без політичної волі ключових її носіїв – Президента України, уряду, парламенту, фракцій політичних сил. З цією метою мають бути вжиті всі заходи спрямовані на успішне виконання положень Державної антикорупційної політики (Антикорупційної стратегії) на 2014-2017 роки та забезпечення дієвого функціонування новостворених суб'єктів з протидії корупції – Національного антикорупційного бюро, Національного агентства з питань запобігання та протидії корупції, Національної ради з антикорупційної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хмара О., Волошина А. Антикорупційна політика в Україні: доповідь від платформи громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/csp-ua-anticorruption-report_ukr.pdf
2. Прохоренко О. Прояви корупції – загроза національній безпеці України / О. Прохоренко // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – Вип. 3. – С. 61–64.
3. Баланда А.Л. Соціальний контекст політичної корупції / А.Л. Баланда, В.Г. Пшеничний // Збірник наукових праць. – 2010. – № 36. – С. 19–26.
4. Чапка, Р. Ринок газу в Україні – поле для активності злодіїв, хабарників та інших нечесних людей / Р. Чапка // Свобода. – 2000. – 3 квітня. – С. 6–9.
5. Маркеева О.Д. Антикорупційна політика в Україні: проблеми та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/21-1440595448.pdf>
6. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Є. В. Невмержицький. – К.: КНТ, 2008. – 368 с.
7. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2014-2017 роки: Закон України від 14.10.2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>

УДК 342.92

**ДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ АДМІНІСТРАТИВНИМ СУДОМ ПРАВ, СВОБОД
ТА ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ В АСПЕКТІ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ**

Магда С. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено проблемі захисту адміністративним судом прав, свобод і законних інтересів особи в аспекті дискреційних повноважень. Визначено перспективи реформування національного законодавства з приводу належного та своєчасного захисту прав, свобод та інтересів особи адміністративним судом.

Ключові слова: адміністративне судочинство, дискреція, дискреційні повноваження, суб'єкт владних повноважень, права, свободи і законні інтереси особи.

Аннотация: статья посвящена проблеме защиты административным судом прав, свобод и законных интересов лица в аспекте дискреционных полномочий. Определено перспективы реформирования национального законодательства относительно надлежащей и своевременной защиты прав, свобод и интересов лица административным судом.

Ключевые слова: административное судопроизводство, дискреция, дискреционные полномочия, субъект властных полномочий, права, свободы и законные интересы лица.

Annotation: the article is devoted to the administrative court protection of rights, freedoms and legitimate interests of individuals in terms of discretion. The prospects of reforming national legislation regarding the proper and timely protection of rights, freedoms and interests of individual administrative court.

Key words: administrative proceedings, discretion, subject of powers, rights, freedoms and lawful interests of individuals.

Відповідно до статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ [1].

Як зазначає М. Козюбра, адміністративний суд – це не просто суд, який захищає права і свободи людини, а захищає права і свободи людини саме від посягань з боку влади, державних чиновників [2, с. 49]. Однак, у контексті сьогодення, виникає цілком закономірне питання, - чи дійсно адміністративні суди в повній мірі виконують завдання, яке перед ними поставив законодавець при їх створенні. У цьому аспекті особливої актуальності набуває проблема захисту прав людини при реалізації так званих дискреційних повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [3, с. 3].

Відсутність законодавчого врегулювання поняття та меж дискреції владних суб'єктів породжує проблему їх узгодження з демократичними правовими принципами, насамперед, із принципом верховенства права. Крім того, належний судовий захист прав, свобод та інтересів людини і реальне відновлення порушених прав ускладнюється поширеною на сьогодні практикою посилання на дискреційні повноваження владних суб'єктів, що призводить, по суті, до невиконання завдання адміністративного судочинства. Ускладнює адміністративне судочинство також те, що дискреційні повноваження у суб'єктів владних повноважень належить до корупціогенних чинників [3, с. 4].

Саме цим і обумовлений вибір теми нашого дослідження. Проблемою дослідження дискреційних повноважень займалися такі вчені-правники, як: В. Авер'янов, Ю. Барабаш, А. Барак, М. Бойчук, Г. Бребан, В. Венгер, А. Грінь, М. Закурін, М. Козюбра, В. Кузьменко, П. Леськов, М. Смокович, Г. Ткач, С. Шевцов та ін. Однак питання і до цього часу не втратило своєї актуальності.

Перше, на чому хотілося б зосередити увагу, є тлумачення поняття дискреційних повноважень. Як було зазначено вище, законодавчого визначення термінів «дискреція» і «дискреційні повноваження» не існує.

Підтримуємо точку зору М. Смоковича, який вважає, що дискреційні повноваження – це встановлені законами права і обов'язки суб'єктів владних повноважень, які визначають ступінь самостійності їх реалізації з урахуванням принципу верховенства права та полягають у застосуванні ними адміністративного розсуду при вчиненні дій і прийнятті рішень [3, с. 5].

Нормативне визначення терміну «дискреційні повноваження» міститься в Наказі Міністерства юстиції України від 23.06.2010 р. № 1380/5 «Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи». Відповідно до п. 1.6 Методології проведення антикорупційної експертизи, дискреційні повноваження – сукупність прав та обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом, проектом нормативно-правового акта

[4]. У Методології встановлюються також ознаки та способи закріплення в нормативних актах дискреційних повноважень.

Як видно з викладеного, будь-які повноваження, за бажанням, можна віднести до дискреційних. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати декілька судових рішень з цього приводу та з'ясувати однозначність розуміння адміністративними судами наведеного поняття.

Перший приклад, на який хотілося б звернути увагу, - це справа за адміністративним позовом товариства з обмеженою відповідальністю «АГРО ПАРТНЕР 777» (Далі – товариство). У позовній заяві господарство просило визнати протиправною відмову податкового органу щодо реєстрації товариства суб'єктом спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сфері сільського і лісового господарства та рибальства та зобов'язати податкову інспекцію зареєструвати товариство як суб'єкта спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сфері сільського і лісового господарства та рибальства, в тому числі зобов'язати внести в реєстр платників ПДВ відомості про позивача як суб'єкта спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість.

Постановою Одеського окружного адміністративного суду від 04.07.2016 року позов задоволено. Визнано протиправною відмову Ізмаїльської об'єднаної державної податкової інспекції Головного управління ДФС в Одеській області щодо реєстрації суб'єктом спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сфері сільського і лісового господарства та рибальства. Зобов'язано Ізмаїльську об'єднану державну податкову інспекцію Головного управління ДФС в Одеській області зареєструвати товариство як суб'єкта спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сфері сільського і лісового господарства та рибальства, в тому числі зобов'язано внести в реєстр платників ПДВ відомості про позивача як суб'єкта спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість [5].

Постановою Одеського апеляційного адміністративного суду від 21.09.2016 року по цій справі, скасована постанова Одеського окружного адміністративного суду від 04.07.2016 року та прийнято нове рішення, яким визнано протиправною відмову Ізмаїльської об'єднаної державної податкової інспекції Головного управління ДФС в Одеській області щодо реєстрації товариства суб'єктом спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сфері сільського і лісового господарства та рибальства. Зобов'язано Ізмаїльську об'єднану державну податкову інспекцію Головного управління ДФС в Одеській області повторно розглянути заяву товариства про реєстрацію суб'єктом спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сфері сільського і лісового господарства та рибальства [6].

Вищий адміністративний суд України (далі – ВАСУ) постановою Одеського апеляційного адміністративного суду від 21.09.2016 року у справі за позовом товариства до Ізмаїльської об'єднаної державної податкової інспекції Головного управління ДФС в Одеській області про визнання протиправною відмову та зобов'язання вчинити певні дії залишив без зміни [7]. В обґрунтування, ВАСУ зіслався на дискреційні повноваження податкової інспекції, оскільки, на думку суду, до виключних повноважень податкової інспекції відноситься прийняття рішення про реєстрацію позивача суб'єктом спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сфері сільського і лісового господарства та рибальства, яка здійснює таку реєстрацію після проведення певної процедури та перевірки достовірності поданих даних. В обґрунтування своїх доводів, ВАСУ навів визначення дискреційних повноважень, які дані в Рекомендації № R (80) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам від 11 березня 1980 року на 316-й нараді заступників міністрів (далі - Рекомендація R (80)2). Відповідно до цих рекомендацій, під дискреційним повноваженням слід розуміти повноваження, яке адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду тобто, коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим з цих обставин. Крім того, в ухвалі ВАСУ зазначено, що адміністративний суд, перевіряючи рішення, дію чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень на відповідність закріпленим ч. 3 ст. 2 КАСУ критеріям, не втручається у дискрецію суб'єкта владних повноважень поза межами перевірки за названими критеріями. Завдання адміністративного судочинства полягає не у забезпеченні ефективності державного управління, а в гарантуванні дотримання вимог права, інакше було б порушено принцип розподілу влади [7].

Досить складно погодитися із наведеним судовим рішенням ВАСУ, оскільки у цьому випадку відсутня будь-яка альтернатива в податкової інспекції щодо прийняття рішення, яка б давала право суду застосувати до цієї справи положення про дискреційні повноваження. До такого висновку ми дійшли виходячи із аналізу наведених судових рішень, в яких встановлено, що відмова суб'єкта владних повноважень є протиправною, у зв'язку із тим, що до останнього подано всі необхідні документи, як того вимагає закон. Тобто, в податкової інспекції залишався єдиний правильний варіант поведінки, - прийняти заяву та задовольнити клопотання товариства, що, як видно з матеріалів справи, суб'єкт владних повноважень не вчинив. Виходячи з викладеного, застосовувати до цієї справи положення про дискреційні повноваження недоречно, оскільки, виконавши всі вимоги законодавства, суб'єкт господарювання, із-за прогалин в законодавстві змушений знову подавати аналогічне звернення. І яке рішення цього разу прийме податкова інспекція – не відомо, можливо знову знайде інші підстави для відмови товариству чи взагалі не надасть жодної відповіді на звернення.

Містяться також і інші категорії судових рішень стосовно дискреційних повноважень, де ВАСУ має протилежну точку зору з цього приводу. Цікавою є ухвала ВАСУ від 28 лютого 2017 року в адміністративній справі № К/800/33646/16 [8]. Політична партія «Грузинська партія України» (далі – ПП) звернулася до адміністративного суду з позовом до Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст), в якому просить: визнати протиправною бездіяльність Мін'юсту під час розгляду документів за результатами звернення ПП до Мін'юсту; визнати протиправними ненадання Мін'юстом адміністративної послуги з державної реєстрації змін до відомостей про юридичну особу ПП, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (далі – ЄДР), за результатами звернення ПП до Мін'юсту; зобов'язати Мін'юст здійснити державну реєстрацію змін до відомостей про юридичну особу ПП, що містяться в ЄДР за результатами звернення

ПП до Мін'юсту; визнати рішення державного про відмову у державній реєстрації змін до відомостей про ПП, які містяться в ЄДР виданого з порушенням повноважень державного реєстратора, незаконним та скасувати; зобов'язати Мін'юст притягнути до відповідальності державного реєстратора.

Постановою Окружного адміністративного суду м. Києва від 26 вересня 2016 року, залишеною без змін ухвалою Київського апеляційного адміністративного суду від 15 листопада 2016 року, позовні вимоги задоволено частково [9-10]. Визнано протиправним та скасовано рішення державного реєстратора від 29.06.2016 за №167/19.4 про відмову у державній реєстрації змін до відомостей про ПП, які містяться в ЄДР. Зобов'язано Мін'юст здійснити державну реєстрацію змін до відомостей про юридичну особу ПП, що містяться в ЄДР за результатами звернення ПП до Мін'юсту. Не погоджуючись з ухваленими по справі рішеннями, Мін'юст звернувся до ВАСУ з касаційною скаргою, в якій просив скасувати рішення судів першої і апеляційної інстанцій та ухвалити нове судове рішення про задоволення позовних вимог. Колегія суддів ВАСУ вирішила, що касаційна скарга не підлягає задоволенню. Аналізуючи це судове рішення в частині зобов'язання Мін'юсту здійснити державну реєстрацію змін до відомостей про юридичну особу ПП, що містяться в ЄДР за результатами звернення ПП до Мін'юсту. ВАСУ посиляється на рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2. У наведеній ухвалі суд зазначив, що перевіряючи рішення, дію чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень на відповідність закріпленим ч. 3 ст. 2 КАСУ критеріям, не втручається у дискрецію (вільний розсуд) владних повноважень поза межами перевірки за названими критеріями. Завдання адміністративного судочинства полягає не у забезпеченні ефективності державного управління, а в гарантуванні дотримання вимог права, інакше було б порушено принцип розподілу влади. Крім того, ВАСУ вислався на ст. 159 КАСУ, відповідно до якої, судове рішення повинно бути законним і обґрунтованим та на Постанову Пленуму Вишого адміністративного суду України від 20.05.2013 № 7 де встановлено, що судове рішення – це акт правосуддя, ухвалений згідно з нормами матеріального та процесуального права і згідно з конституційними засадами та принципами адміністративного судочинства є обов'язковим до виконання на всій території України. Пунктом 10.3 Постанови передбачено, що у разі визнання судом неправомірними дій чи бездіяльності відповідача суд може зобов'язати його вчинити чи утриматися від вчинення певних дій у спосіб, визначений чинним законодавством, яким може бути захищено/відновлено порушене право [11]. Крім того, ВАСУ зазначив, що на виконання ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [12]. Виконуючи припис закону, ВАСУ у своїй ухвалі навів справу ЄСПЛ «Галфорд проти Сполученого Королівства» від 25 червня 1997 року, де Європейський Суд з прав людини зазначив, що «словосполучення «згідно із законом» не лише вимагає дотримання національного закону, а й стосується якості такого закону (рішення у справі)». «Суд нагадує, що національне законодавство має з достатньою чіткістю визначати межі та спосіб здійснення відповідного дискреційного права, наданого органам влади, щоб забезпечувати громадянам той мінімальний рівень захисту, на який вони мають право згідно з принципом верховенства права в демократичному суспільстві» (рішення у справі «Доменініні проти Італії» від 15 листопада 1996 року). Відповідно до абз. 5-7 вступної частини Рекомендації Res (2004) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту» ухваленої на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р. передбачено, що відповідно до вимог статті 13 Конвенції, держави-члени зобов'язуються забезпечити будь-якій особі, що звертається з оскарженням порушення її прав і свобод, викладених у Конвенції, ефективний засіб правового захисту в національному органі. Крім обов'язку впровадити такі ефективні засоби правового захисту у світлі прецедентної практики Європейського суду з прав людини, на держави покладається загальний обов'язок розв'язувати проблеми, що лежать в основі виявлених порушень. Саме держави-члени повинні забезпечити ефективність таких національних засобів як з правової, так і практичної точок зору, і щоб їх застосування могло привести до вирішення скарги по суті та належного відшкодування за будь-яке виявлене порушення. Виходячи з викладеного, ВАСУ встановив, що спосіб відновлення порушеного права має бути ефективним та таким, який виключає подальші протиправні рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, а у випадку невиконання, або неналежного виконання рішення не виникала б необхідність повторного звернення до суду, а здійснювалося примусове виконання рішення (рішення Верховного Суду України від 16 вересня 2015 року № 21-1465a15). Враховуючи вищезазначене, колегія суддів дійшла до висновку, що судове рішення має бути спрямоване на реальний захист порушених прав та забезпечувати їх ефективне відновлення з метою запобігання подальших протиправних діянь та рішень суб'єкта владних повноважень. Стосовно дискреційних повноважень, суд зазначив, що такими є повноваження обирати у конкретній ситуації між альтернативами, кожна з яких є законною. Прикладом таких повноважень є повноваження, які закріплені у законодавстві із застосуванням слова «може». В такому випадку дійсно суд не може зобов'язати суб'єкта владних повноважень обрати один з правомірних варіантів поведінки, оскільки який би варіант реалізації повноважень не обрав відповідач, кожен з них буде законним. У цій справі, відповідач, як суб'єкт владних повноважень, у разі настання визначених законодавством умов зобов'язаний до вчинення конкретних дій – прийняти рішення. Підставою для відмови у прийнятті такого рішення можуть бути лише конкретно визначені законодавством обставини. Відповідно, ВАСУ дійшов висновку, що суд, з метою ефективного захисту порушених прав, може втрутитися в адміністративний розсуд суб'єкта владних повноважень, коли останній наділений дискреційними повноваженнями, й зобов'язати його прийняти рішення без проведення необхідної процедури в тому випадку, якщо судом буде встановлено, що в адміністративній процедурі фізична (юридична) особа виконала всі приписи законодавства, а суб'єкт публічної адміністрації у відповідь - необґрунтовано й незаконно не вчинив належну дію чи не ухвалив необхідне рішення [8].

Як видно з викладеного вище, у цьому випадку ВАСУ дійшов діаметрально протиположного висновку і встановив, що втручання в адміністративний розсуд суб'єкта владних повноважень, коли останній наділений дискреційними повноваженнями, цілком законне і необхідне з огляду на ситуацію, яка склалася. Порівнюючи

наведені ухвали ВАСУ незрозуміло, чому один і той самий суд у першому випадку вирішив не втручатися в повноваження податкової інспекції, встановивши, що вони є дискреційними, а в такому випадку, навіть зазначивши, що ці повноваження є саме дискреційними, обґрунтувавши, що захист порушених прав має бути ефективним, втрутився в адміністративний розсуд суб'єкта владних повноважень.

Цікавою є постанова ВАСУ від 16 листопада 2016 року, адміністративна справа № К/800/17306/16, К/800/17393/16 за позовом товариства з обмеженою відповідальністю «Благодійні ігри» (далі – Товариство) на постанову Київського апеляційного адміністративного суду від 08.06.2016 року та Міністерства фінансів України на постанову Окружного адміністративного суду міста Києва від 12.04.2016 року та постанову Київського апеляційного адміністративного суду від 08.06.2016 року у справі за позовом Товариства до Міністерства фінансів України про визнання протиправною бездіяльності, зобов'язання вчинити дії. У цій справі ВАСУ використовує поняття дискреційних повноважень, наведене у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (80)2, та п.п. 1.6, 2.4 Методології проведення антикорупційної експертизи, аналізує способи закріплення в нормативно-правових актах та проектах нормативно-правових актів дискреційних повноважень і приходять до висновку, що такими є повноваження суб'єкта владних повноважень обирати у конкретній ситуації між альтернативами, кожна з яких є правомірною, встановлюючи, що прикладом таких повноважень є повноваження, які закріплені у законодавстві із застосуванням слова «може». Виходячи з викладеного, ВАСУ приходять до висновку, що у цьому випадку суд не може зобов'язати суб'єкта владних повноважень обрати один із правомірних варіантів поведінки, оскільки який би варіант реалізації повноважень не обрав відповідач, кожен з них буде правомірним, а тому це не порушує будь-яких прав. Натомість, у справі, яка аналізується, ВАСУ вказує, що Міністерство фінансів помилково вважає свої повноваження дискреційними, оскільки у разі настання визначених законодавством умов, відповідач зобов'язаний до вчинення конкретних дій – розглянути заяву позивача у встановленому законом порядку, а за умови відповідності заяви та доданих до неї документів вимогам законодавства – прийняти рішення про видачу ліцензії. Відповідач не наділений повноваженнями за конкретних фактичних обставин діяти на власний розсуд – розглянути заяву, або ж ні; прийняти рішення про надання ліцензії, або ж рішення про відмову у її наданні. Визначальним є те, що у кожному конкретному випадку звернення суб'єкта господарювання із заявою про видачу ліцензії, з урахуванням фактичних обставин, існує лише один правомірний варіант поведінки суб'єкта владних повноважень [13].

На наш погляд, наведена постанова є надзвичайно цікавою для дослідження та важливою, оскільки може слугувати одним із варіантів виходу із ситуації, яка слалася в нашій країні. Якщо суди будуть визнавати, що особа, яка подала до суб'єкта владних повноважень звернення, що відповідає вимогам закону, а суб'єкт владних повноважень, зловживаючи своїми правами, відмовить заявнику, останній при зверненні до суду матиме право на належний захист своїх прав, свобод та інтересів. Достатнім способом захисту прав, свобод та інтересів особи в цьому випадку буде розгляд і вирішення адміністративним судом справи по суті.

Хотілося виокремити ще одну категорію справ, яку ВАСУ пов'язує із дискреційними повноваженнями. Це справи щодо сплати судового збору [14, 15 та ін.]. При оскарженні до ВАСУ наведених судових рішень, суд встановлює, що не вправі вирішувати ці справи з огляду на дискреційні повноваження судів нижчих інстанцій. Обґрунтовуючи ухвалу, ВАСУ наводить ч. 1 ст. 88 КАС України, відповідно до якої, суд, враховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою зменшити розмір належних до оплати судових витрат чи звільнити від їх оплати повністю або частково, чи відстрочити або розстрочити сплату судових витрат на визначений строк. Після цитування зазначеної норми, суд приходять до висновку, що звільнення від сплати судового збору, його відстрочення чи розстрочення є дискреційним правом, а не обов'язком суду, можливість реалізації якого пов'язується з майновим станом особи.

Звісно, що це право у суду ніхто не забирає, однак виникає цілком закономірне питання, - чи можна його назвати дискреційним? На наш погляд, виходячи з наведених визначень та ознак дискреційних повноважень, таке переконання суду є помилковим. Крім того, говорити про дискрецію можна лише в тому випадку, коли посадова особа одного суб'єкта владних повноважень втручається в повноваження посадової особи іншого суб'єкта владних повноважень. Однак, до наведеної категорії справ дискрецію в жодному разі застосовувати не можна. У цьому випадку ВАСУ мав розглянути справу на підставі ч. 2 ст. 211 КАСУ та винести законне і обґрунтоване судове рішення.

Виходячи з проаналізованих судових рішень адміністративних судів, вважаємо за необхідне підвести підсумки. Існує декілька категорій адміністративних справ, які стосуються дискреційних повноважень.

Перша категорія, - суди встановлюють, що суб'єкти владних повноважень протиправно відмовляють заявникам, однак не зобов'язують суб'єктів владних повноважень вчинити певні дії, обґрунтовуючи при цьому свої рішення тим, що вони не можуть втрутитися в адміністративний розсуд суб'єкта владних повноважень, оскільки завданням адміністративного судочинства є гарантування дотримання вимог права, а не забезпечення ефективності державного управління.

Друга категорія справ, - суди встановлюють, що перевіряючи рішення дії або бездіяльність суб'єкта владних повноважень, вони не втручаються в дискрецію суб'єктів владних повноважень поза межами перевірки. Судові рішення цієї категорії є достатньо аргументованими, в них суди посилаються як на норми чинного законодавства, Постанови Пленуму ВАСУ та на рішення Європейського суду з прав людини. В судових рішеннях встановлюється, що спосіб відновлення порушеного права має бути ефективним та таким, що виключає подальші протиправні рішення, дії або бездіяльність суб'єкта владних повноважень, у випадку невиконання або неналежного виконання рішення не виникала б необхідність повторного звернення до суду, та здійснювалося примусове виконання рішення. З огляду на викладене, суд приходять до висновку втрутитися в адміністративний розсуд суб'єкта владних повноважень, коли останній наділений дискреційними повноваженнями і зобов'язати останнього прийняти рішення.

Третя категорія справ, - суд встановлює, що суб'єкт владних повноважень помилково вважає свої повноваження

дискреційними, оскільки останній втратив своє право на етапі, коли порушив права особи, розглянувши звернення із недодержанням вимог законодавства. Виходячи з викладеного, на думку суду, у суб'єкта владних повноважень відсутня можливість вибору одного із варіантів поведінки.

Четверта категорія справ, - суд помилково встановлює, що повноваження нижчих судів є дискреційними.

Виходячи з викладеного слід зазначити, що існує лише один шлях до вирішення проблеми, - необхідно терміново внести зміни до законодавства та встановити, що необхідно розуміти під термінами «дискреція», «дискреційні повноваження», визначити їх ознаки та встановити випадки, коли ті чи інші повноваження можуть вважатися дискреційними і виокремити виключення із загального правила. Як одне із виключень, на наш погляд, доцільно закріпити, що повноваження суб'єктів владних повноважень не будуть вважатися дискреційними після встановлення судом факту протиправності дії чи бездіяльності органу державної влади чи місцевого самоврядування з приводу яких особа звернулася до суду. В цьому випадку суди повинні розглянути справу по суті та винести законне і обґрунтоване рішення.

Якщо найближчим часом не внести відповідні зміни до законодавства, ситуація стане критичною, оскільки на цей час адміністративний суд перестав виконувати своє основне завдання, - захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747 [Текст] // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.
2. Адміністративна юстиція – це окремих вид судочинства, тож є підстави для її автономії: таку позицію висловили учасники серії круглих столів [Текст] // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2016. – № 2. – С. 46-50.
3. Смокович М. Дискреційні повноваження органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в аспекті обрання способу захисту порушеного права особи [Текст] / М. Смокович // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2015. – № 4. – С. 3-14.
4. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи [Текст]: Наказ Міністерства юстиції України від 23.06.2010 року № 1380/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v1380323-10>.
5. Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 04.07.2016 року в адміністративній справі № 815/2324/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58811346>.
6. Постанова Одеського апеляційного адміністративного суду від 21.09.2016 року в адміністративній справі № 815/2324/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61536457>.
7. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 28.02.2017 року в адміністративній справі № К/800/26161/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65168995>.
8. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 28.02.2017 року в адміністративній справі № К/800/33646/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65163116>.
9. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 26.09.2016 року в адміністративній справі № 826/12413/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61574209>.
10. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 15 листопада 2016 року в адміністративній справі № 826/12413/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62818824>.
11. Про судові рішення в адміністративній справі [Текст]: Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20.05.2013 року № 7 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13>.
12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Текст]: Закон України від 23.02.2006 року № 3477-IV // Відом. Верховн. Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
13. Постанова Вищого адміністративного суду України від 16 листопада 2016 року в адміністративній справі № К/800/17306/16, К/800/17393/16 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62962028>.
14. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 12.01.2017 року в адміністративній справі № К/800/841/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64183874>.
15. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 10.02.2017 року в адміністративній справі № К/800/3523/17 [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64803603>.

УДК 342.5/6:004.77

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ
ВІДНОСИН У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ**

Пахомова І. А.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті наголошено на ролі Internet для передачі інформації у сучасному світі; вказано принципи формування і розвитку інформаційних відносин у сфері державної служби; наголошено на необхідності затвердження нової Концепції розвитку електронної демократії в Україні; наведено окремі факти щодо розвитку та впровадженні інструментів е-урядування та е-демократії в Україні.

Ключові слова: Internet, інформація, принципи, інформаційні відносини, державна служба, Концепція розвитку електронної демократії в Україні.

Аннотация: в статье определена роль Internet для передачи информации в современном мире; указаны принципы формирования и развития информационных отношений в сфере государственной службы; отмечена необходимость утверждения новой Концепции развития электронной демократии в Украине; приведены отдельные факты по развитию и внедрению инструментов е-правительства и е-демократии в Украине.

Ключевые слова: Internet, информация, принципы, информационные отношения, государственная служба, Концепция развития электронной демократии в Украине.

Annotation: the article emphasized the role of the Internet to transmit information in the modern world; the principles of formation and development of information relations in the sphere of civil service; stressed the need for approval of the new Concept of e-democracy in Ukraine; are some facts about the development and implementation of instruments of e-governance and e-democracy in Ukraine.

Key words: Internet, information, principles, information relations, public service, the concept of e-democracy in Ukraine.

Internet наразі став головним технічним способом передачі інформації у всіх галузях життя сучасного суспільства. Завдяки Internet-ресурсам створюються можливості для пошуку необхідної інформації, позитивного обміну думками, для реклами та продажу, висловлення прохань про допомогу, розміщення оголошень, пошуку роботи, проведення заходів on-line, доступу до світових та вітчизняних ресурсів мас-медіа, подання інформаційних запитів (звернень, петицій), створення та наповнення веб-сайтів, отримання інформації з публічних реєстрів, автоматизації інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадянами та суб'єктами господарювання тощо.

З точки зору функціонування інституту державної служби, використання мережі дозволяє швидко й легко, а головне без зайвих витрат, розповсюдити службову інформацію, що визначає саму динаміку інформаційних відносин на державній службі.

Дослідження інформаційних відносин у сфері державної служби вимагає з'ясування основних закономірностей їх виникнення, формування і розвитку як специфічного управлінського явища. Особливої важливості це завдання набуває через те, що комунікативно-інформаційний сегмент державної служби чим далі більш набуває значення вагомого засобу державного управління, фактора забезпечення вчасного й ефективного виконання владними суб'єктами своїх службових завдань, задоволення соціальних інтересів. Тут видається необхідним розкрити сутність загальних засад, які визначають зміст і якості інформаційних відносин на державній службі. Мова йде про принципи інформаційних відносин в означеній сфері, авторський варіант системи яких ми пропонуємо.

Так чи інакше, але державна служба є складним поліаспектним соціально-правовим явищем і її виникнення можна розглядати з позицій соціально-правового, організаційно-управлінського, спеціально-технологічного і інших підходів. Логічним є те, що всі різновиди суспільних відносин, включаючи інформаційні, розвиваються в системі державної служби і їм притаманні ключові характеристики системи. Отже, залежно від соціальних передумов виникнення і подальшого формування інформаційні відносини у сфері державної служби пропонуємо поділити на три групи: **соціально-правові принципи, організаційно-управлінські принципи, спеціально-технологічні принципи (тут і далі виділення наше – І.П.).**

До групи **соціально-правових принципів** формування і розвитку інформаційних відносин у сфері державної служби віднесемо: **принцип відповідності інформаційних відносин загальним правовим засадам конституційного ладу України** (що найбільш сконцентровано зафіксовані у нормах перш за все першого розділу Конституції України та які визначають і регламентують найважливіші питання устрою держави та суспільства), **принцип належного нормативно-правового регулювання основ інформаційних відносин на державній службі** (передбачає, що інформаційні відносини на державній службі можуть виникати і розвиватися виключно в межах спеціального правового поля. Виникненню інформаційних відносин саме у сфері державної служби передусє створення масиву правових норм, розрахованих на регламентацію інформаційних відносин шляхом встановлення типових моделей їх поведінки), **принцип владності інформаційних відносин на державній службі**, (виражається

в тому, що інформаційні відносини у сфері державної служби зароджуються і розвиваються з однією кінцевою метою – реалізація державної влади, носіями якої виступають державні службовці), **принцип дотримання права особи на інформацію** (дотримання права на інформацію як самих державних службовців, так і громадян, які вступають у комунікацію з ними, є головною умовою законності, легітимності інформаційних відносин).

До групи **організаційно-управлінських принципів** формування і розвитку інформаційних відносин у сфері державної служби віднесемо **принцип професійної компетентності державних службовців у сфері інформаційних відносин** (інформаційна компетентність державних службовців охоплює систему якостей, що вбирає в себе професійні знання, досвід, уміння в частині роботи з інформацією), **принцип державного захисту інформаційного суверенітету України і забезпечення інформаційної безпеки системи державного управління** (однією з ключових засад формування і розвитку інформаційних відносин у сфері державної служби є те, що вони виникають з урахуванням обов'язковості дотримання інформаційного суверенітету і інформаційної безпеки держави), **принцип відповідності інформаційних відносин у сфері державної служби пріоритетам суспільного розвитку** (його здійснення вимагає підпорядкування діяльності державних органів, перш за все, потребам повноцінної реалізації і захисту прав людини, забезпечення їх пріоритетності перед іншими соціальними цінностями в Україні. А це означає, що всі аспекти діяльності державної служби повинні бути спрямовані на служіння інтересам народу в цілому, і кожного громадянина зокрема), **принцип державної підтримки розвитку інформаційних відносин у секторі державної служби** (виражається у тому, що держава вживає низку управлінсько-технологічних заходів задля стимуляції якомога активнішого розвитку інформаційних відносин на державній службі), **принцип інформаційного забезпечення потреб державної служби** (інформаційні відносини у сфері державної служби розвиваються з обов'язковим урахуванням задоволення інформаційних потреб системи державного управління), **принцип міжнародного інформаційного співробітництва** (одним із принципів державної інформаційної політики є сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входження України до світового інформаційного простору).

До групи **спеціально-технологічних принципів** формування і розвитку інформаційних відносин у сфері державної служби пропонуємо віднести такі як **принцип залежності інформаційних відносин на державній службі від ступеня впровадження Internet-технологій у функціонування органів державного управління** (цей принцип має здебільшого технологічний зміст. У вимірі щоденної професійної діяльності державних службовців електронне урядування дозволяє вирішувати комплекс важливих інформаційних питань: проводити on-line наради вищого керівництва держави з підлеглими підрозділами чи посадовими особами, що представляють державну владу в регіонах, налагоджувати державним органам пряме спілкування з представниками ЗМІ, громадськості, інститутами громадянського суспільства, організовувати листування з громадянами через офіційні Internet-портали тощо), **принцип документального оформлення інформаційних відносин у сфері державної служби** (розвиток і підтримка в заданому режимі роботи органів державного управління в сучасних умовах об'єктивно неможлива без включення в загальну систему управління важливого елемента – управлінської документації. Основними цілями управлінської документації на державній службі є: повідомлення важливої інформації по всіх ланках управлінської вертикалі, накопичення і збереження такої інформації, підтвердження виконання управлінського наказу чи рішення, поширення спеціальних знань, передача і збереження позитивного досвіду реалізації того чи іншого управлінського рішення у відповідності до номенклатури справ).

На загальнодержавному рівні порядок роботи з документами в системі органів державної влади регламентується Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади» № 1242 від 30.11.2011 р. [1]. Положення цього акту закріплюють правовий статус служб діловодства в органах державного управління, технічні вимоги до складання документів та низку суміжних вимог), **принцип застосування новітніх технологій при розвитку інформаційних відносин** (У контексті нашого дослідження мається на увазі впровадження електронної форми документообігу. До чинників, які ускладнюють повноцінне впровадження електронного документообігу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування зокрема належить відсутність єдиних загальнодержавних стандартів функціонування систем електронного документообігу, уніфікованих вимог до програмного забезпечення; недосконалість вітчизняного законодавства про електронний документообіг; усталені традиції ведення документообігу в паперовій формі в органах державної влади та органах місцевого самоврядування; недостатній рівень захисту інформації в системах електронного документообігу органів державної влади та органів місцевого самоврядування; недостатнє фінансування впровадження надання адміністративних послуг в електронній формі тощо [2]).

Крім цього, використання Internet-технологій у секторі державного управління є основою реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р [3], спрямованої на виконання основних положень Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада», реалізація якої була передбачена на період до 2015 року.

Однак, на думку Т.Є. Кагановської, критично оцінити стан розвитку електронного урядування досить непросто, адже сьогодні не існує в Україні загальноприйнятих критеріїв моніторингу рівня успішності розвитку цього сегменту. Сучасний стан розвитку електронного урядування в нашій державі характеризується певними позитивними зрушеннями. Зокрема було створено початкову нормативну базу для реалізації заходів електронного урядування, сформовано основні принципи електронного урядування, визначено пріоритети електронного урядування, окреслено базову концепцію подолання труднощів та встановлення термінів виконання намічених заходів тощо [4].

Нещодавно, 22 травня 2017 р. у Клубі Кабінету Міністрів України відбулася презентація нового проекту Концепції розвитку електронної демократії в Україні та Плану заходів з реалізації першого етапу її виконання.

Метою цієї Концепції є подальший розвиток та зміцнення демократії в Україні шляхом формування політичних, організаційних, технологічних та ідеологічних умов розвитку електронної демократії в Україні, що характеризується зростанням широкого долучення громадян до комунікації, співпраці з органами влади, контролю за нею, участі у виробленні політики, розвитку самоорганізації та самоврядування, а також рівнем довіри до органів влади; узгодження стандартів національної політики зазначеної сфери з міжнародними, зокрема європейськими стандартами [5].

У Концепції зокрема зазначено, що останнім часом Україна здійснює помітні кроки у розвитку та впровадженні інструментів е-урядування та е-демократії. Упровадження системи публічних закупівель, поширення використання відкритих даних, розвиток електронних петицій, прозорі бюджети, залучення громадськості до участі в бюджетному процесі участі за оцінками ООН дозволили Україні покращити свої показники у світовому рейтингу індексу електронної участі на 45 позицій з 2014 року. Зокрема, понад 50 міст і місцевих органів влади впровадили відкриті бюджети, майже половина розпорядників бюджетних коштів зареєстровані на порталі публічних коштів E-data. Більш як 250 міст і регіонів впровадили електронні петиції, якими користуються вже біля 1 мільйону громадян. Понад 30 міст впроваджують громадські бюджети (участі)... [6].

Очевидним є те, що дивлячись у майбутнє, вже сьогодні можна говорити, що лише глобальний безпаперовий документообіг, об'єднавши у єдиній мережі органи влади, в змозі забезпечити швидкий цілісний документообіг, що ведеться за єдиними правилами та регламентами, об'єднує усі типи документів, у тому числі ті, що містять інформацію із обмеженим доступом, скеровується єдиною загальнодержавною довідниковою базою, актуальність якої постійно підтримується на належному рівні, та забезпечує реальні можливості для зміни філософії організації роботи органів влади внаслідок відходу від практики контролю формального виконання документів та запровадження аналізу ступеня досягнення результату та якості кінцевого продукту.

У цілому можна зазначити, що викладені принципи формування і розвитку інформаційних відносин на державній службі виконують регулятивну функцію з погляду службової поведінки державних службовців. На них ґрунтуються професійні підходи державних службовців роботи з інформаційними даними в установах реалізації офіційної державної політики України. На рівні ґносеологічного явища описані принципи об'єктивно відображають сутність закономірностей формування інформаційного поля у сфері державної служби.

На сучасному етапі розвитку України, технологічне забезпечення інформаційних відносин на державній службі все більше визначається ступенем впровадження Internet-технологій у функціонування органів державного управління. З точки зору функціонування інституту державної служби, використання Internet-ресурсів дозволяє швидко й легко, а головне без зайвих витрат, розповсюдити службову інформацію, що визначає саму динаміку інформаційних відносин на державній службі. Крім цього, використання потужностей мережі у секторі державного управління є основою реалізації концепції по формуванню в Україні розвинутої системи електронного урядування.

То ж, як бачимо, серед головних пріоритетів розвитку електронної демократії в Україні має бути врахування кращого світового та українського досвіду з вирішення цього питання, а саме: розробка належної нормативно-правової бази; розробка уніфікованої та стандартизованої технології роботи з документами та перетворення їх в електронну форму; забезпечення збереження і використання державних інформаційних ресурсів на базі сучасних інформаційних технологій, міжнародних стандартів, уніфікованих систем класифікації і кодування інформації; розробка технологій взаємодії урядових структур для спільного, повного і найбільш швидкого обслуговування тих, хто цього потребує; забезпечення комплексного захисту інформаційних ресурсів з організацією відповідних рівнів доступу для різних категорій користувачів; удосконалення практики застосування існуючих інструментів електронної демократії (електронних звернень та електронних петицій, клієнт-орієнтованих електронних сервісів, порталів органів влади, відкритих даних і бюджетів, громадських бюджетів участі та ін.); створення національного банку електронних рішень; збільшення участі громадян, прозорості та підзвітності влади на всіх рівнях, а, як наслідок, підвищення рівня консолідації активних громадян, довіри між ними та до органів влади [6] тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади» від 30.11.2011 р. № 1242 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1242-2011-%D0%BF>.
2. Джига Т.В. Сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку в Україні електронних адміністративних послуг. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1716>.
3. Концепція розвитку електронного урядування в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>.
4. Кагановська Т.Є. Електронне урядування як форма державного управління в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 176–182.
5. Ми – «е закон» (Долучайтесь до громадського обговорення Концепції та плану розвитку електронної демократії в Україні) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-zakon.org/e-dem>.
6. Презентація концепції розвитку електронної демократії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-demlab.org/ua/prezentaciya-koncepcii-rozvitku-elektronnoi-demokratii-v-ukraini.html>.

УДК 342.951:364.442

**ПРИНЦИПИ НАЛЕЖНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ**

Закриницька В. О.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено визначенню стандартів належного управління. Проаналізовано ідеї концепції належного управління стосовно національної системи соціального захисту та запропоновано перспективні напрями її удосконалення.

Ключові слова: належне управління, соціальний захист, децентралізація, система соціального захисту.

Аннотация: статья посвящена определению стандартов надлежащего управления. Проанализированы концепции надлежащего управления национальной системы социальной защиты и обозначены перспективные направления ее совершенствования.

Ключевые слова: надлежащее управление, социальная защита, децентрализация, система социальной защиты.

Annotation: the article is devoted to the definition of good governance standards. The concepts of good governance of the national social protection system are analyzed and promising directions for its improvement are outlined.

Key words: good governance, social protection, decentralization, social security system.

Успіхи у становленні соціальної правової демократичної держави означають для України можливість поступового її входження у світове цивілізоване співтовариство, включаючи інтеграцію до європейських економіко-політичних структур. Виникає необхідність у гармонізації національного законодавства з нормами європейського права.

У формуванні системи управління соціальним захистом сім'ї, дітей і молоді у сучасних умовах розвитку особливого значення набувають принципи належного управління.

Поняття належного управління зазвичай включає великий спектр складових елементів, таких як дотримання соціальної справедливості, ефективність, участь громадян у житті держави і врахування їх інтересів, принцип верховенства закону і відсутність дискримінації меншин. Видається, що найбільш важливим є те, що належне управління забезпечує досягнення того, що голоси бідних і найуразливіших груп суспільства беруться до уваги в процесі ухвалення рішень про виділення ресурсів на розвиток, і що політичні, соціальні і економічні пріоритети базуються на широкому консенсусі між трьома зацікавленими сторонами - державою, приватним сектором і громадянським суспільством. Роль всіх цих трьох зацікавлених сторін виключно важлива для підтримки людського розвитку: держава формує сприятливе політичне і законодавче середовище; приватний сектор створює робочі місця і виробляє доходи; а громадянське суспільство сприяє взаємодії у політичній і соціальній сферах.

До стандартів належного урядування згідно концепції відносять: належне законодавство; законність; участь; прозорість процесів прийняття рішень; доступ до інформації; належна адміністрація; належний персонал; належний фінансовий та бюджетний менеджмент; ефективність; відповідальність та нагляд [1].

У зв'язку з питанням, що розглядається, підкреслимо значення напрацювань у сфері належного управління з боку ООН, які містяться, зокрема, у резолюції Генеральної Асамблеї 50/225 від 01.05.1996 р. «Державне управління та розвиток» та інших резолюціях, у чисельних доповідях Генерального секретаря ООН. Зокрема, в доповіді Генерального секретаря від 03.09.1997 р. особливе місце відведено концепції належного (благого) управління як одній з ключових передумов досягнення цілей сталого розвитку, процвітання і миру. «Належне управління», як наголошується в Доповіді, ґрунтується на шести принципах, а саме: верховенства права; ефективності державних інститутів; транспарентності; підзвітності в межах управління державними справами; поваги прав людини; реальної участі всіх громадян у політичних процесах, які відбуваються в державі, а також у прийнятті рішень, що їх стосуються [2]. При цьому, «належне управління» слід розглядати ідеальною моделлю ведення державних справ, до розбудови якої повинна прагнути кожна держава, тобто, таким же ідеалом як і розвинене громадянське суспільство, права, соціальна держава тощо.

Концепція «належного управління» з кінця XX ст. набула широкого поширення у міжнародній спільноті. Так, на основі концепції «належного управління» за дорученням Європейської комісії було підготовлено Білу книгу з питань Європейського управління (European governance. White Paper), що була опублікована 27.07.2001 р. через шість років після підписання резолюції ООН «Про державне управління та розвиток» - основоположного акту у сфері належного управління. Суть Білої книги полягає в тому, що на її сторінках було закріплено 4 категорії основоположних засад належного управління (верховенства права, відкритості та прозорості, відповідальності та підзвітності, ефективності та продуктивності) та розкрито механізм втілення цих засад інституціями влади регіонального рівня. У сукупності визначені засади повинні спрямовувати державне управління в руслі надійності та передбачуваності, внаслідок чого покращується загальний стан демократії та законності.

Що стосується України, то основні ідеї концепції належного управління фактично покладені в основу адміністративної реформи, що реалізується у теперішній час. Її метою визначено створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високо розвинутої, правової, цивілізованої держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії, дозволить їй стати впливовим чинником у світі та Європі.

З позицій дослідження проблеми управління системою соціального захисту сім'ї, дітей і молоді застосування принципів належного управління сприятиме забезпеченню прозорості, раціональної інституціоналізації і структуризації національної захисної системи, гарантії її справедливості. В той же час, на нашу думку, не слід здійснювати політику управління, формально (або буквально) переносячи механізми, а головне інститути сучасних демократій з добре працюючою правовою системою в країні, де громадянське суспільство лише зароджується або отримує повільний розвиток.

В Україні проблеми належного управління обговорюються як у науковій площині, так і на рівні інститутів влади.

Для забезпечення свободи і добробуту населення необхідно розглянути питання і про те, як реалізувати на практиці належне управління соціальним захистом сім'ї, дітей і молоді у сучасних умовах розвитку України. Такими шляхами можна визначити:

1) вдосконалення державної системи управління соціальним захистом шляхом підвищення його прозорості, чутливості до потреб та проблем людей, забезпечення якості соціальних послуг;

2) дотримання обґрунтованого балансу у розподілі соціально-захисних повноважень між центральною і регіональною владою. Така постановка проблеми аргументується тим, що суб'єкти управління повинні ефективно виконувати свої обов'язки в повній відповідності з інтересами населення, і на тому рівні, де це буде найдоцільніше. Важливо, щоб населення мало визначені міжнародними стандартами форми контактів з владою на місцях для вирішення своїх місцевих проблем;

3) сприяння розбудові структури громадянського суспільства. Сучасний розвиток соціальної держави не буде належним без підтримки громадян на місцевому, регіональному і національному рівнях.

Належне управління у державному і приватному секторах, а також сильні демократичні інститути мають виключно важливе значення для економічного зростання. Стабільні держави з прозорою політикою залучають іноземні і внутрішні інвестиції, що дозволяє урядам скорочувати бідність і нерівність, підвищувати соціальну інтеграцію, захищати довкілля.

Враховуючи все вищенаведене, сьогодні маємо говорити про необхідність розробки національної концепції належного управління, і в першу чергу, стосовно розвитку системи соціального захисту через її децентралізацію і передачу окремих повноважень на користь місцевих органів влади. Йдеться не тільки про економічну ефективність і перерозподіл коштів на регіональний рівень, але й про розширення нормотворчої ініціативи місцевих органів влади стосовно визначення об'єктів надання допомоги з урахуванням місцевих традицій і можливостей місцевої громади та здійснення безпосередньої діяльності у цьому напрямі. Вважаємо, що здатність до перебудови рівнів управління стане додатковим підтвердженням про створення в Україні повноцінної системи соціального захисту сім'ї, дітей та молоді (або дієвості кроків щодо цього). Передусім це стосується таких завдань як визначення механізму передачі місцевим державним адміністраціям повноважень органів виконавчої влади вищого рівня, у тому числі повноважень територіальних органів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та удосконалення механізму взаємодії центральних органів виконавчої влади з місцевими державними адміністраціями.

Першочергового реформування управління соціальним захистом сім'ї, дітей і молоді потребує регіональний рівень. Практика показує, що саме на регіональному рівні забезпечується здійснення соціальних заходів захисної спрямованості. При визначенні шляхів реформування важливе значення має впровадження в Україні принципів належного управління «Good governance», на яких ґрунтується система управління у демократичних країнах. Одним з головних принципів належного управління виступає принцип децентралізації і делегування певних повноважень на рівні місцевого управління, у тому числі органам місцевого самоврядування.

Стратегія європейської інтеграції України потребує вироблення і реалізації такої моделі регіонального управління, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла становленню нових форм співпраці у форматі «центр-регіон». Протягом 20 років регіональна політика в Україні будувалася на принципах затвердження вертикалі стосунків «центр-регіон», успадкованих від радянського адміністративно-бюрократичного апарату, що призвело до поглиблення диспропорції розвитку регіонів, виснаження місцевих і державних ресурсів, поширення корупції.

Подолання цієї інерції є головним завданням нової регіональної політики належного управління. І це можливо лише в разі побудови міцних горизонтальних зв'язків між регіонами і місцевими громадами. На цій основі кожен регіон повинен підготувати стратегію стійкого соціально-економічного розвитку у відповідності до національних пріоритетів політики модернізації. Реалізації у 2015-2017 роках Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року [6].

Регіональне управління і місцеве самоврядування нерозривно пов'язані з «демократією участі» на місцях. Самоорганізація населення, зміцнення громад повинні сприяти підвищенню якості послуг, що надаються місцевою владою. Йдеться про якісно нову філософію управління і нове бачення шляхів вирішення проблем.

Президент України також акцентував увагу на тих недоліках, ризиках і загрозах, які характеризують сучасний стан регіонального і місцевого управління і які безпосередньо впливають на стан управління соціальним захистом сім'ї, дітей та молоді, а саме:

- територіальні громади були практично усунені від розробки місцевих бюджетів і програм територіального розвитку. Місцеві державні адміністрації, відповідальні за ці напрями, реалізовували їх залежно від ситуації у центрі;

- різні політичні орієнтації глав місцевих державних адміністрацій, які призначалися з Центру, і глав місцевих рад і мерів, які обиралися на місцевих виборах, часто приводили до конфліктів, які на довгий час блокували вирішення невідкладних проблем розвитку громад;

- недосконала система делегування повноважень органами державної влади і місцевого самоврядування приводила до дублювання функцій, зростання бюрократичної тяганини і неможливості реалізувати місцеві програми розвитку.

Серед кроків, які необхідно впровадити, виділено, передусім, розширення прав територіальних громад, децентралізацію влади і забезпечення нової якості адміністративних послуг для населення. А результатом реформи повинні стати: зменшення регіональних диспропорцій і кількості депресивних територіальних громад і зростання їх матеріально-фінансового забезпечення; створення умов для розвитку територіальних громад і створення самодостатніх, дієздатних, конкурентоздатних інститутів народовладдя на місцях; підвищення якості життя громадян України.

Наведені положення представляють, на нашу думку, можливості до реформування регіонального рівня управління соціальним захистом сім'ї, дітей та молоді. При цьому зазначимо, що головним напрямом такого реформування є делегування максимально можливого обсягу повноважень стосовно соціально-захисної діяльності територіальним громадам. Більше того, саме соціальна сфера є найбільш придатною для її реалізації на місцевому рівні, що дає підстави для першочергової її реорганізації згідно принципів належного управління.

Іншим невідкладним завданням реформування системи управління соціальним захистом є з'ясування співвідношення між центральною і місцевою державною адміністраціями, а також між державною владою і органами місцевого самоврядування.

Регіональний рівень ефективної системи управління соціальним захистом сім'ї, дітей і молоді дозволить урахувати значно більший спектр вирішення проблемних питань ніж на центральному рівні, як-то:

- визначити значно більший спектр вирішення проблем дитинства і підтримки сім'ї;
- оперативно розробляти і приймати управлінські рішення, що більш адресно враховують фактори і обставини, які впливають на ситуацію;
- відслідковувати доцільність формування (відкриття, перепрофілювання, ліквідацію) спеціалізованих соціальних служб, орієнтованих на надання соціальної допомоги;
- більш ефективно використовувати спеціалізовані соціальні служби, орієнтовані на надання соціальної допомоги;
- створювати умови для більш раціонального використання матеріальних, фінансових, комунікаційних, організаційних та інших ресурсів;
- цілеспрямовано використовувати знання, звичаї, традиції населення, різноманітні форми соціальної допомоги і підтримки, що практикується у конкретному соціумі;
- важливим представляється і впровадження в практику не «пілотних проектів», а довгострокових цільових регіональних програм з проблем соціального захисту, які б реалізовувалися на паритетних засадах з боку державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських і благодійних організацій.

Стратегія реформування соціального сектора передбачає зміну порядку взаємодії органів влади, що діє, як на національному, так і регіональному рівнях. Представляється, що одним з напрямів реорганізації можна вважати введення такого суб'єкту захисту дітей і молоді як місцевий дитячий омбудсмен з незалежним статусом і повноваженнями. При скороченні регіонального представництва центральних органів виконавчої влади, що на нашу думку є доцільним і відповідає європейським принципам належного управління, або повному делегуванню соціально-захисних функцій органам місцевого самоврядування, така інституція відіграє не тільки роль наглядового і дорадчого суб'єкту регіональної системи управління соціальним захистом сім'ї, дітей і молоді, але й стане активним учасником співпраці з відповідними міжнародними інституціями.

У цілому проведення децентралізації надасть можливість передати більший обсяг повноважень з визначення розмірів і форм надання допомоги на місцевий рівень. Механізми, покликані забезпечити адресність державної соціальної допомоги, можуть варіюватися в регіональному розрізі в залежності бюджетних можливостей територій, рівня життя, особливостей зайнятості населення, місцевих традицій тощо.

Можна вважати, що науково обґрунтована децентралізація сфери соціального захисту сприятиме, як це має місце у західних країнах, розширенню громадських засад управління соціальним захистом, зокрема створенню неурядових організацій, які в ідеалі необхідні як засіб контролю за механізмом держави. Акцентуємо увагу на тому, що міжнародні стандарти ставлять перед Україною задачу заохочування створювати національні об'єднання всіх зацікавлених партнерів, розвивати волонтерський рух, розвитку благодійних організацій різної спрямованості.

Важливим елементом діяльності з реформування соціального захисту є вирішення сукупності організаційних та правових питань, які стосуються вдосконалення системи та механізму надання соціальних послуг. Як ми вже зазначали на початку даного підрозділу, на сьогодні не існує законодавчого визначення такого важливого поняття як «система соціальних послуг». Хоча воно має надзвичайно широкий обіг, у тому числі використовується в усіх нормативних документах. Підкреслимо, що система соціальних послуг є складовою загальної системи соціального захисту населення в Україні. Ця форма соціальної підтримки населення, її розвиток визнається в якості пріоритетного напрямку державної соціальної політики в Україні.

Одним із головних гальмуючих чинників у становленні сучасної недержавної соціальної інфраструктури виступає недостатня фінансова база суб'єктів громадянського суспільства. Адже саме від наявності фінансових і матеріальних ресурсів, а також від ефективного їх використання, значною мірою залежать змістовні характеристики діяльності громадських об'єднань, реалізація їхнього потенціалу.

У демократичних країнах громадянське суспільство виступає в ролі рівноправного партнера держави й бізнесу у вирішенні соціальних і суспільних проблем. При цьому держава бере на себе зобов'язання створити сприятливі правові умови для діяльності організацій громадянського суспільства, забезпечує значну частину фінансування їхньої діяльності та залучає до надання соціальних послуг.

Найбільш ефективним для підтримки недержавних організацій соціальної сфери у країнах Європи та СНД визнане соціальне замовлення. Соціальне замовлення – це комплекс заходів організаційно-правового характеру, спрямованих на реалізацію загальнодержавних та місцевих цільових соціальних програм і соціальних проектів за рахунок бюджетних та інших коштів шляхом укладання соціальних контрактів на конкурсній основі. Тобто, центральні або місцеві органи влади наймають тих постачальників послуг, які можуть зробити певний вид діяльності краще, чи надати певні послуги якісніше (аутсорсинг соціальних послуг).

В Україні лише починають впроваджуватися елементи соціального контракту. Порядок здійснення соціального замовлення за рахунок бюджетних коштів затверджений Постановою Кабінету Міністрів України. Однак, якщо Законом України «Про соціальні послуги» закріплено, що фінансування соціальних послуг здійснюється за рахунок державного та місцевого бюджетів, Порядок передбачає лише фінансування за рахунок місцевих бюджетів.

Ще одна важлива проблема полягає у тому, що значна кількість змін у законодавчому полі не супроводжується відповідними змінами в бюджетному законодавстві. Досить часто спостерігається те, що в сфері соціальних послуг проводиться «децентралізація повноважень без децентралізації коштів». Мінсоцполітики України також підтверджує, що існує певна неузгодженість у нормативно-правових документах стосовно фінансової підтримки недержавного сектору у сфері надання соціальних послуг та підтримує пропозицію щодо внесення змін до Бюджетного кодексу України з урахуванням норм Закону України «Про соціальні послуги».

Обговоренню проблем реформування системи соціальних послуг та підготовці пропозицій щодо удосконалення законодавства, зокрема внесення змін та доповнень до Бюджетного кодексу України, було присвячено засідання Координаційно-експертної ради з питань соціальної політики при Центрі перспективних соціальних досліджень Мінсоцполітики України та НАН України, що відбулось 19 березня 2003 р. На засіданні справедливо наголошувалось, що основним принципом функціонування системи соціальних послуг має бути «принцип ринку», який базується на праві споживача послуг обирати як послугу, так і надавача, а також проголошена рівність всіх надавачів послуг незалежно від форми власності. Також було зазначено, що на сьогодні не має рівних умов для надавачів соціальних послуг різних форм власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Good governance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int>
2. Доклад Генерального секретаря о работе Организации. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты ООН, 52-я сессия, Дополнение № 1 (A/52/1), Нью-Йорк, 3 сентября 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/sgreport/A-52-1/chap2a.htm#a>
3. Про соціальне замовлення у сфері надання соціальних послуг: Проект Закону України від 16.10.2009 № 5236.
4. European Governance A White Paper, Brussels, 25.7.2001 COM(2001) 428 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-release_DOC-01-10_en.htm
5. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 № 966-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 966-15
6. Деякі питання реалізації у 2015-2017 роках Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.10.2015 № 821.
7. Європейські стандарти належного управління в Україні. З досвіду Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3432/>

УДК (342.9-057.36)

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Шкуропацький О. І.,

здобувач кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: у статті досліджено поняття «механізм адміністративно-правового регулювання соціального захисту офіцерського складу Збройних Сил України». У межах дослідження проаналізовано поняття «механізм правового регулювання» та «механізм адміністративно-правового регулювання», а також розглянуто динамічний характер цього явища. Значну увагу приділено розкриттю правової природи та ознак механізму адміністративно-правового регулювання. Надано визначення поняттю «механізм адміністративно-правового регулювання соціального захисту офіцерського складу Збройних Сил України».

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, механізм адміністративно-правового регулювання, ознаки, поняття, соціальний захист.

Аннотация: в статье исследуется понятие «механизм административно-правового регулювання соціальної захисти офіцерського складу Вооруженных Сил Украины». В исследовании проанализированы понятия «механизм правового регулювання» и «механизм административно-правового регулювання», а так же рассмотрен динамический характер этого явления. Значительное внимание уделено раскрытию правовой природы и признаков механизма административно-правового регулювання. Дано определение понятию «механизм административно-правового регулювання соціальної захисти офіцерського складу Вооруженных Сил Украины».

Ключевые слова: административно-правовое регулювання, механизм административно-правового регулювання, признаки, понятие, социальная защита.

Annotation: the article explores the concept of «the mechanism of administrative and legal regulation of social protection of officers of the Armed Forces of Ukraine». The study analyzed the concept of «regulatory mechanism» and «the mechanism of administrative and legal regulation», and also discussed the dynamic nature of this phenomenon. Considerable attention is paid to the disclosure of the legal nature and features of the mechanism of administrative and legal regulation. Provided the definition of «administrative mechanism of regulation of social protection of officers of the Armed Forces of Ukraine».

Key words: administrative and legal regulation, mechanism of administrative and legal regulation, signs, concept, social protection.

Продовження процесу реформування Збройних Сил України (далі – ЗСУ) все частіше виявляє неефективність правового регулювання сфери соціального захисту офіцерів ЗСУ. В той же час, ефективність правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального захисту осіб офіцерського складу ЗСУ залежить не тільки від природи таких відносин та методу їх регулювання, але й від успішної дії механізму правового регулювання, що полягає в успішному використанні та взаємодії всіх елементів механізму, за допомогою яких правове регулювання переводиться у фактичну поведінку його суб'єктів та спричинює правові наслідки, які власне й оцінюються з позиції ефективності.

Дослідження поняття механізму адміністративно-правового регулювання реалізації особами офіцерського складу ЗСУ права на соціальний захист має важливе практичне значення для реформування та вдосконалення законодавства України, а також розвитку правової науки та наповнення правозастосовної практики в зазначеній сфері.

Метою статті є дослідження суті та правової природи механізму адміністративно-правового регулювання права на соціальний захист офіцерського складу ЗСУ, його ознак, а також установлення визначення зазначеного поняття.

Слід зазначити, що механізм адміністративно-правового регулювання покликаний охопити весь процес правового регулювання та підкреслити динамічний характер, взаємопов'язаність та взаємодію усіх його елементів.

Сама категорія «механізм правового регулювання» виникла в межах загальної теорії права для відображення руху, функціонування правової форми. У подальшому ця ідеологія розвинулася, знайшла нових прихильників, що дало змогу визначально науковій проблемі постати у 80-х роках ХХ ст. одним із питань навчального курсу теорії держави і права. Своєю чергою, базуючись, як і інші галузеві дисципліни, на принципах і засадах загальної теорії права, адміністративне право теж певним чином реагує на формулювання нових теоретичних аспектів, які стосуються проблеми правового регулювання. Вказане дає можливість зазначити, що сьогодні механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин уявляється як категорія, що виражає процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, що нормами цієї галузі права регулюються [1]. Тобто, самі по собі правові норми, що використовуються в адміністративному праві мають статичний характер, а за допомогою механізму адміністративно-правового регулювання зазначені норми приводяться в рух, завдяки чому адміністративно-правове регулювання набуває динамічного характеру.

Незважаючи на велику кількість наукових розробок з питань визначення механізму адміністративно-правового регулювання та його структурних елементів, станом на теперішній час все ще немає чіткого визначення зазначених понять. Окрім цього досить актуальним залишається питання щодо вирішення проблем, що виникають під час

функціонування механізму адміністративно-правового регулювання. Зазначене питання досить часто залишається поза увагою науковців у межах усієї галузі адміністративного права. Проте особливо актуальним є висвітлення та вирішення зазначеного питання у сфері дії механізму адміністративно-правового регулювання соціального захисту осіб офіцерського складу ЗСУ. Зазначений механізм встановлений досить давно та вже тривалий час не відповідає ані вимогам сучасної системи соціального захисту, ані вимогам суспільства сучасної України. До того ж механізм адміністративно-правового регулювання соціального захисту військовослужбовців станом на сьогодні не є ані ефективним, ані дієвим, через застарілість деяких його структурних елементів та принципів його взаємодії.

Таким чином, визначення поняття механізму адміністративно-правового регулювання соціального захисту осіб офіцерського складу, має надзвичайно важливе значення для гарантованих конституцією прав на соціальний захист військовослужбовців.

Поняття механізму адміністративно-правового регулювання зокрема досліджувалося Ю. П. Битяком, В. В. Галуцьком, І.П. Голосніченком, Т.О. Коломойцем, В.К. Колпаковим, О.В. Кузьменко, С. Г. Стеценком та іншими вченими. Різноманіття наукових праць у сфері загальногалузевого поняття механізму адміністративно-правового регулювання надає змогу дослідити варіанти запропонованих правовою наукою визначень поняття механізму адміністративно-правового регулювання. Зазначене дослідження необхідне для розуміння сутності та змісту родового поняття механізму адміністративно-правового регулювання з метою подальшого визначення видового поняття механізму адміністративно-правового регулювання соціального захисту осіб офіцерського складу ЗСУ.

На думку В. В. Галуцька, під механізмом адміністративно-правового регулювання слід розуміти засоби функціонування єдиної системи адміністративно-правового регулювання з метою забезпечення прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, функціонування громадянського суспільства і держави [2, с. 87-97].

С. Г. Стеценко, та Т.О. Коломоєць вважають, що механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права [1, с. 624; 3]

На думку О.В. Кузьменко, В.К. Колпакова механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації адміністративних зобов'язань публічної адміністрації [4].

І.П. Голосніченко під механізмом адміністративно-правового регулювання суспільних відносин розуміє сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких справляється вплив на відносини, що виникають у процесі здійснення виконавчої влади [5].

Проте, задля більш глибокого розкриття сутності поняття механізму адміністративно-правового регулювання, звернемося до тлумачення теорією права власне загального поняття механізму правового регулювання.

Так, С. Алексєєв зазначає, що за допомогою механізму правового регулювання не лише відбувається впорядкування суспільних відносин, а й здійснюється вплив на свідомість і поведінку суб'єктів. Тому поняття «механізм правового регулювання» дає змогу не лише зібрати разом всі явища правової дійсності (норми, правовідносини, юридичні акти та ін.), а й охарактеризувати їх як цілісність, показати в системно-динамічному вигляді, що характеризує результативність правового регулювання, його здатність гарантувати з правової сторони досягнення поставлених законодавцем цілей; висвітлити в зв'язку з цим специфічні функції, які виконують конкретні явища в правовій системі, показати їх зв'язок та взаємодію [6].

М. Кельман, О. Мурашин, характеризуючи механізм правового регулювання як єдину систему правових засобів, за допомогою яких відбувається результативне правове впорядкування суспільних відносин та подолання перепон на шляху задоволення інтересів суб'єктів права. Це визначення механізму правового регулювання допомагає виокремити ознаки, які характеризують його мету, засоби її досягнення та результативність [7].

Таким чином, розглядаючи поняття механізму правового регулювання, в тому числі механізму адміністративно-правового регулювання, не можна обмежуватися виключно ознаками системності засобів, а також посиленням на регулюючий вплив дії такого механізму на суспільні відносини в тій чи іншій сфері. Тут певним чином можна наголосити на наявності певної тавтології у визначенні, яка полягає в тому що механізм адміністративно-правового регулювання чинить регулюючий вплив на адміністративно-правові відносини. Само собою зрозуміло що метою будь-якого правового регулювання є врегулювання певного кола суспільних відносин. Проте кінцевою метою механізму правового регулювання є зовсім не саме, власне, регулювання, а результативність й ефективність здійснення такого регулювання щодо впорядкування відносин, що регулюються, а також створення сприятливих умов та максимальному подоланні перешкод для здійснення суб'єктами правовідносин своїх прав, та задоволення інтересів.

Заслужовує на увагу точка зору О.В. Малька, який вважає, що механізм адміністративно-правового регулювання – це система юридичних засобів, організованих найбільш послідовним чином, з метою упорядкування суспільних відносин, сприяння задоволенню інтересів суб'єктів права [8, с. 84].

Цікавою здається думка М. Кельмана, О. Мурашина, які визначають мету механізму правового регулювання як подолання перепон на шляху задоволення інтересів суб'єктів права – досягається за допомогою використання сукупності засобів, які різняться за природою та функціональним призначенням, але об'єднані в систему спільною метою [7].

Слід наголосити, що в умовах тенденцій щодо реформування галузі адміністративного права та основних його засад, яке спрямоване на встановлення більшої збалансованості методів правового регулювання, підвищення диспозитивності, рівності суб'єктів адміністративних правовідносин, визначення важливості людини, її прав і свобод, подальшого впровадження і підсилення дії у межах галузі принципу верховенства права, не можна не

враховувати під час дослідження і визначення поняття механізму адміністративно-правового регулювання таких його ознак як мета регулювання, результативність та ефективність механізму правового регулювання у сфері забезпечення прав, свобод, інтересів суб'єктів права. Таким чином, дія механізму адміністративно-правового регулювання, як динамічного явища, має завершуватися не на стадії врегулювання та впорядкування адміністративно-правових відносин між суб'єктами права, а на стадії визначення ефективності такого механізму для реалізації суб'єктами прав та свобод. Тобто на кінцевій стадії повинно бути визначено, наскільки ефективним є механізм, шляхом визначення наскільки максимально сприятливими були умови, створені зазначеним механізмом за допомогою правового регулювання, для фактичної реалізації суб'єктами адміністративного права своїх прав та інтересів. Окрім того, в залежності від результату дії такого механізму, кінцевою стадією такої дії може бути притягнення до відповідальності осіб, до повноважень яких входить здійснення певних дій, що впливають на ефективність дії механізму правового регулювання.

Визначення суті механізму адміністративно-правового регулювання виключно як сукупності його елементів (засобів) не відповідає сутності самого поняття «механізм», яке в цьому випадку має тлумачитися саме як процес, дія. Так, відповідно до сучасного тлумачного словника української мови, механізм може бути розглянутий у двох значеннях: як внутрішня будова, система чого-небудь, або сукупність станів і процесів з яких складається певне явище, послідовність дії окремих елементів для забезпечення чогось [9]. Тому, механізм – це не тільки сукупність елементів, а й послідовність їх дії. Поняття механізму адміністративно-правового регулювання включає послідовність елементів, чим забезпечується динамічність суті зазначеного явища.

Механізм адміністративно-правового регулювання, як вже зазначалося, є динамічним явищем. Це пов'язано та обґрунтовується тим, що складовими елементами його є як статичні елементи, так і процеси, які мають не статичний, а динамічний характер, тривають та переростають один в інший. Окрім того, саме правове регулювання є динамічним явищем, процесом. Таким чином, не можна наголошувати виключно на системі елементів, як основній ознаці механізму адміністративно-правового регулювання, оскільки сутність механізму правового регулювання визначається саме через послідовність дії певних процесів (елементів механізму) для забезпечення ефективності та результативності правового регулювання відповідної сфери. Така ознака механізму адміністративно-правового регулювання як наявність системи засобів без зазначення динамічного характеру таких засобів робить статичним саме поняття механізму правового регулювання. Таке розуміння в подальшому нівелює результативність та ефективність дії механізму, як мету механізму правового регулювання. Внаслідок цього механізм втрачає динамічність, а правове регулювання не досягає поставленої мети, через що утворюється велика кількість так званих «мертвих норм права», що носять виключно декларативний характер, оскільки не мають дієвого механізму.

С. Бобровник та Н. Оніщенко пропонують відмовитися від розуміння цього механізму лише як діяльності законодавця, який формує норму права, надає їй уповноважувального, зобов'язального чи заборонного характеру. Односторонній підхід до механізму правового регулювання зводить нанівець мету і цілі правового регулювання, не враховує фактори, які впливають на його процес [10].

Доцільно також виділити ознаки механізму, з урахуванням зазначених вище зауважень щодо динамічної сутності зазначеного поняття. Визначення таких ознак надасть у подальшому можливість вивести поняття механізму адміністративно-правового регулювання, а також механізму адміністративно-правового регулювання соціального захисту осіб офіцерського складу ЗСУ.

Першою ознакою безумовно є системність. Механізм адміністративно-правового регулювання, як і будь-який механізм, є системою певних елементів, з якого складається такий механізм. У випадку з механізмом адміністративно-правового регулювання такими елементами є адміністративно-правові засоби. Зазначені засоби, як елементи механізму, покликані у своїй взаємодії рухати процес правового регулювання у напрямі досягнення мети такого регулювання, а саме забезпечення прав та свобод суб'єктів права. Елементи механізму правового регулювання здебільшого представляють собою процеси, тобто певну динаміку, що проявляється у здійсненні в межах правового засобу уповноваженими особами визначених дій за допомогою яких правове регулювання здійснюється та досягає своєї мети.

Таким чином, другою ознакою механізму адміністративно-правового регулювання є його динамічний характер, який обумовлений динамічним характером складових елементів його структури.

Третьою ознакою слід зазначити мету механізму адміністративно-правового регулювання. Зазначена ознака визначає напрям дії механізму, визначає на що спрямоване правове регулювання. Перш за все, зважаючи на те, що відповідно до Конституції, Україна є соціальною правовою державою, в якій на усіх рівнях правового регулювання діє принцип верховенства права, отже, незалежно від галузі правового регулювання, метою будь-якого механізму такого регулювання має бути впорядкування відповідних правових відносин задля ефективної, повної та всебічної реалізації людиною своїх прав та свобод у відповідній сфері.

Таким чином, четвертою ознакою механізму адміністративно-правового регулювання є ефективність та результативність такого механізму.

Слід зауважити, що механізм не буде діяти без встановлення контролю за дією такого механізму та відповідальності за неефективність дії такого механізму. Окрім того, слід зауважити, що відповідальність має бути визначена персоналізовано, тобто встановлено конкретну категорію посадових осіб суб'єкта (суб'єктів) влади, які здійснюють правове регулювання на кожному з рівнів. До того ж слід зауважити, що зазначена відповідальність має бути визначена для категорії осіб, що наділені саме організаційно-розпорядними функціями в органі влади.

Таким чином, під механізмом адміністративно-правового регулювання слід розуміти сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується динаміка правового регулювання, та які ефективно взаємодіють між собою з метою повноцінного забезпечення реалізації прав і свобод суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Механізм адміністративно-правового регулювання соціального захисту офіцерського складу ЗСУ звужує поняття

механізму адміністративно-правового регулювання особливою та більш вузькою сферою застосування, а також особливістю суб'єктного складу правових відносин, що виникають у зазначеній сфері.

Отже, механізм адміністративно-правового регулювання соціального захисту офіцерського складу ЗСУ – це сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується динаміка правового регулювання соціального захисту офіцерського складу ЗСУ, та які ефективно взаємодіють між собою з метою повноцінного забезпечення реалізації прав і свобод офіцерського складу ЗСУ в адміністративно-правових відносинах.

Визначення поняття механізму адміністративно-правового регулювання соціального захисту офіцерського складу ЗСУ саме як динамічного явища, з наголошенням на ознаку ефективності має досить важливе значення для правильного сприйняття зазначеного поняття як у науці, так і в правозастосовній практиці. Правильне сприйняття базових понять сприяють формуванню розуміння явища в повному його обсязі та з урахуванням усіх стадій дії такого явища. Оскільки сприйняття правового явища формує правову свідомість та, як наслідок, правову поведінку, правильне сприйняття є суттєво важливим для дії самого механізму адміністративно-правового регулювання та забезпечення усіх його стадій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.
2. Адміністративне право України в сучасних умовах (виклики початку ХХІ століття): монографія / за заг. ред. В. В. Галуцька. – Херсон: Херсонська міська друкарня, 2010. – С. 87-97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law-property.in.ua/images/books/arpuvsu.pdf>
3. Адміністративне право України: підручник: за заг. ред. д.ю.н., проф. Коломосець Т.О. – Київ: «Істина», 2008.
4. Кузьменко О.В. Курс адміністративного права України. Підручник./ за заг. ред. ... Колпакова В.К., Кузьменко О.В., Пастуха І.Д. – К.: Юрінком Інтер, 2013.
5. Адміністративне право України: основні поняття: навчальний посібник. / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора І.П. Голосніченка. - К.: ГАН, 2005. - 232 с.
6. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2000. – С. 325.
7. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин – К. : Кондор, 2008. – С. 372–373.
8. Валькова Є.В. Зміст та структура механізму адміністративно-правового регулювання в сфері охорони права інтелектуальної власності / Є.В.Валькова // Форум права. – 2012. - №3. – с. 84-88 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12vevrviv.pdf>
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел], 250 тисяч слів. – Київ–Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
10. Теорія держави і права [Текст] : навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко, [та ін.]. – Київ : Академія, 2013. – 348 с.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.44:347.95

**ПРО МОЖЛИВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ВІДНОСИН ЩОДО ДОБРОВІЛЬНОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ**

Венедіктова І. В.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Завальна Ж. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: в статті розглянуто проблему можливості договірної регуляції виконання судових рішень при їх добровільному виконанні, а також умови застосування договірної регуляції відносин після вступу судового рішення в силу.

Ключові слова: договірне регулювання відносин, договір, процесуальний договір, мирова угода, добровільне виконання, судові рішення.

Аннотация: в статье рассмотрены возможность договорного регулирования отношений исполнения судебных решений для их добровольного исполнения, а также условия применения договорного регулирования судебных решений.

Ключевые слова: договорное регулирование отношений, договор, процессуальный договор, мировая сделка, добровольное исполнение, судебное решение.

Annotation: the article considers the possibility of contractual regulation of the enforcement of court decisions for their voluntary execution, as well as the conditions for the application of contractual regulation of court decisions.

Key words: contractual regulation of relations, contract, procedural agreement, world transaction, voluntary execution, judicial decision.

Навіть найдосконаліший правотворчий орган не в змозі створити ідеальну систему приписів та норм, що надавали б адекватне вирішення всієї варіативності життєвих ситуацій, особливо якщо це стосується приватних відносин. Сама природа правових норм та принципів приватної сфери дає можливість врегулювання відносин із застосуванням договірної регуляції. Як правило, говорячи та характеризуючи приватні відносини та їх регулювання, науковці, законодавець та практики сходяться в одному, що такі відносини та їх регулювання мають диспозитивний характер. Основним показником та якісною характеристикою диспозитивності є свобода договірної регуляції. Це твердження є справедливим для майнових відносин приватної сфери.

Дещо інші підходи до правового регулювання процесуальних приватно-правових відносин. У регулюванні судового провадження у справах, що виникають із порушення приватних прав та інтересів, превалюють норми імперативного характеру. В той же час у цивільному судочинстві знаходять своє місце (хоча й не в таких обсягах як в регулюванні матеріальних відносин) диспозитивні начала. Останні проявляються в змагальності сторін.

Судочинство країн загальної системи та країн із системами судочинства, які тяжіють до римської системи права мають значні відмінності щодо розуміння змагальності та застосування договірної регуляції процесуальних відносин. Судочинство країн загальної системи передбачає, що суд включається в процесуальні відносини за необхідністю для вирішення колізій, тобто суд виступає в ролі рефері, слідкуючи за дотриманням правил чесного змагання, але не вмішуючись безпосередньо у поєдинок [1]. Такий варіант побудови цивільного процесу є найсприятливішим для використання договірної регуляції відносин із будь-яких процедурних, процесуальних питань між сторонами, які спорять. При чому такі договори можуть бути укладені як до судового засідання, під час нього, так і після розгляду цивільної справи.

Навпаки, цивільне судочинство країн романо-германської системи права, має більш авторитарний характер із вагомою активною роллю суду на всіх стадіях процесу. В процесуальному законодавстві більшості країн цієї групи, в тому числі України, віддається перевага імперативному регулюванню процесуальних відносин. Вважається, що процесуальне право відповідно до специфіки судочинства є публічним, тому його конкретизація та адаптація шляхом договірних засобів приватними особами не можлива.

У судовій практиці України договірне регулювання приватних відносин (в тому числі цивільно-процесуальних) відбувається, головним чином, у вигляді домовленостей про підсудність, арбітражних домовленостей, мирових угод, домовленостей про застосування претензійного чи іншого досудового порядку розгляду регулювання спорів. Усі ці форми договірної регуляції відносин є передбаченими процесуальним законодавством. Такі концептуальні підходи закладені в процесуальному законодавстві та залишилась від радянської судової системи, основним завданням якої було забезпечити охорону та захист суспільного устрою та державних прав та інтересів. Виконання

цього завдання було неможливим без жорстко контрольованого законодавчого регулювання суддівської активності та одночасного істотного обмеження активності сторін у рішенні процесуальних питань. Таким чином, процесуальні відносини з обов'язковою участю суду на публічно-правових засадах а рїогї не могли слугувати розвитку договірного регулювання процесуальних відносин на основі принципу свободи.

На сьогоднішній день, у зв'язку із змінами, що відбуваються в соціумі та державі, проведенням реформ судової системи, розробкою та розглядом нового цивільно-процесуального кодексу, відбувається перегляд підходів і відмічається розширення диспозитивних та змагальних засад, у тому числі із введенням можливостей договірного регулювання відносин, пов'язаних із відправленням правосуддя.

Питання виконання рішення, що вступило в законну силу, на сьогоднішній день стоїть доволі гостро, оскільки, навіть посилення примусових заходів щодо виконання рішення суду не дають позитивного результату. Намагання вирішити цю проблему із застосуванням заходів на основі добровільного волевиявлення направлено на виконання рішення суду є наразі доволі актуальним і нагальним. Питання про природу відносин, що виникають у результаті вступу в законну силу рішення суду та можливості застосування договірного регулювання до таких відносин окремому вивченню не підлягали та вимагають наукового аналізу.

Теоретичні проблеми договірного регулювання цивільно-правових відносин у різний час знаходять своє висвітлення в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як: М.М. Агарков, Ч.Н. Азімов, С.М.Бервено, Т.В. Боднар, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, Н.В. Кузнецова, Д.Г. Лавров, П.Г. Лічман, В.В. Луць, Р.А. Майданник, В.Ф. Маслов, Ю.В. Романец, М. М. Сїбільов, І.В. Спасїбо-Фатеєва, М. Сулейменов та інші.

Процесуальні договори розглядали в своїх працях вітчизняні та іноземні науковці: Ю.Д. Притика, М.А. Рижкова, Н.Г. Елісєєв, О.Ю. Сковрцов, Burnham W., Gottwald P., Grunsky W., Hellwing H.-J., Paterson A., Schiedermair G., Schelhammer K., Wagner G. та інші.

Не дивлячись на доволі вагомий доробок представників цивільно-правової науки різних періодів, проблема договірного регулювання відносин виконання рішень суду залишається відкритою. *Метою* цієї статті є розгляд відносин, що виникають із вступом у силу судового рішення та можливості встановлення його виконання в договірний спосїб. Відповідно, *завданням* є аналіз законодавчого забезпечення та доктринальних підходів щодо врегулювання виконання чинного рішення суду в договірний спосїб та розгляд умов за яких можливе застосування такого договірного регулювання відносин.

Процесуальні договори (домовленість про підсудність, арбітражна угода, мирова угода тощо) є доволі застосовуваними в міжнародній практиці, та регулюються Конвенцією ООН про визнання та приведення у виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йорк, 10 червня 1958 р.), відповідними міжнародними дво- та багатосторонніми договорами, а також на основі арбітражних угод між сторонами [2]. На внутрішньо державному рівні в Україні, застосування договірних форм регулювання відносин виконання рішень з цивільних справ залишається доволі проблематичним.

На сьогоднішній день, рішення, яке вступило в силу може виконуватись як примусово, так і самостійно учасниками відносин на добровільних засадах. Подання стягувачем заяви про примусове виконання рішення суду породжує виникнення адміністративно-правових відносин. При здійсненні виконавчого провадження виконується процедура, передбачена нормами адміністративно-процедурного законодавства, в якому не передбачена можливість укладення договору про добровільне виконання рішення суду ні між стягувачем і боржником, ні з будь-ким іншим учасником таких відносин. Так само строк, який надається боржнику для добровільного виконання рішення суду, також не можна розглядати як договірний правочин, оскільки також надається на виконання імперативних норм Закону України «Про виконавче провадження», що має адміністративну природу. Інша справа, що виконання рішення суду за адміністративною процедурою може розпочатись у результаті направлення виконавчих документів до примусового виконання за загальним правилом протягом трьох років.

Відповідно до статті 7 Закону України «Про виконавче провадження» встановлено, що виконавчий документ про стягнення періодичних платежів та заяву із зазначенням реквізитів банківського рахунку, на який слід перераховувати кошти та прїзвища, ім'я, по-батькові стягувача, реквізити документа, що посвідчує його особу можуть бути *самостійно надїслані стягувачем* безпосередньо підприємству, установі, організації, фізичній особі - підприємцю, фізичній особі, які виплачують боржнику відповідно заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи.

У цьому випадку, йдеться про добровільне виконання *перїодичних платежів* (виділено нами – І.В., Ж.З.), тобто таких рішень суду в яких встановлені основні параметри виконання – періодичність, строковість, розміри разових виплат тощо. Але в законі відсутнє нормативне регулювання щодо можливості виконання судових рішень, які стосуються стягнення неперїодичних платежів, а також виконання рішення, що передбачає стягнення не грошовї, а натуральної форми оплати чи здійсненні інших дій, спрямованих на погашення боргу.

Відповідно до ст. 372 ЦПК України сторони мають можливість укласти мирову угоду в процесі виконання рішення суду, яка подається на затвердження до суду, котрий у свою чергу за результатами розгляду постановляє відповідну ухвалу. Також згідно ч. 2 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження» сторони мають право укласти мирову угоду про закінчення виконавчого провадження, яка визнається судом. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про виконавче провадження» виконавче провадження підлягає закінченню у разі визнання судом мирової угоди між стягувачем і боржником у процесі виконання. Чинне законодавство має на увазі застосування договірного регулювання відносин виконання при розпочатому виконавчому провадженні, із наступним поданням такої форми договірного регулювання для затвердження до суду.

Виникає питання чи можливе застосування договірного регулювання відносин із виконання рішення суду без звернення до державного чи приватного виконавця? Які умови мають бути дотримані для легїтимації такого

договору? І чи можливе застосування договірному регулюванню для виконання судового рішення, що передбачає стягнення неперіодичних платежів.

Уявляється, що відповідь на перше питання має бути позитивною, оскільки за умови, що учасники спору не звертаються до відповідних виконавчих органів, таким чином не включають дію адміністративно-правового законодавства, що має імперативний характер. Необхідно зазначити, що хоч і Закон України «Про виконавче провадження» передбачає використання договірному регулюванню у вигляді укладення *мирової угоди про припинення виконавчого провадження* (виділено нами – І.В., Ж.З.), але ця форма договірному регулюванню не є тотожною із запропонованою нами в дослідженні. Різниця між ними полягає в тому, що мирова угода: 1) оформлює адміністративно-правові відносини; 2) оформлює припинення відносин у сфері примусового виконання, а не добровільного регулювання їх виникнення та розвитку; 3) вимагає затвердження судом чи іншим відповідним органом, який прийняв рішення. Виходячи із вказаного договір про виконання рішення суду знаходиться поза зоною дії адміністративно-правового законодавства.

Крім того, передбачити трансграничну дію такого договору досить складно, оскільки якщо виконавче провадження буде здійснюватись на території третьої держави, то може виникнути питання про дійсність такого договору. Якщо договір визнати процесуальним то виключається можливість визнати його недійсним на підставі його укладення із пороками волі, оскільки процесуальні правовідносини в більшості зарубіжних країн будуються на основі принципу незмінності правових дій. Цей принцип окремо не виділяється у вітчизняному процесуальному праві, але все ж таки знаходить свій прояв в усіх стадіях цивільного судочинства і на території України та означає, що здійснена процесуальна дія є кінцевою, стає юридичним фактом, і сторона яка здійснила таку дію не може його змінити, оспорити чи відкликати за виключеннями, вказаними в законодавстві [3].

Визнати відносини, такими, що підпадають під регулювання цивільно-процесуальних норм означає виключити саму можливість укладення такого договору, оскільки такий вид не передбачений цивільно-процесуальним правом. Вбачається, що застосування договірному регулюванню до таких відносин можливе через використання принципу аналогії права та аналогії закону. Питання можливості застосування аналогії для застосування договірному регулюванню цих відносин вирішується авторами, відповідно до сприйняття договірному регулюванню відносин як єдиного правового інституту із урахуванням особливостей сфери де виникають конкретні відносини. На користь цієї позиції існує декілька аргументів: по-перше, рішення судів у цивільно-правових справах стосуються захисту цивільних прав та інтересів, які є предметом цивільного права; по-друге, із вступом у законну силу рішення суду процесуальні відносини припиняються і виникають матеріальні, оскільки суб'єкти із позивача і відповідача перетворюються на кредитора і боржника із підтвердженими в судовому рішенні правомочностями та обов'язками.

Умовами за яких можливе застосування договірному регулюванню добровільного виконання рішення суду, на нашу думку, є:

1) Наявність рішення суду, що набрало чинності. Договір про виконання рішення суду може бути укладений тільки на основі рішення суду, яке вступило в законну силу. Підставою для припинення відносин виконання рішення суду є будь-який письмовий документ, у якому фіксується факт виконання договору в повному обсязі.

2) Відсутність звернення до відповідних органів для примусового виконання рішення суду. Відсутність факту звернення стягувача до відповідних органів для примусового виконання рішення суду означає, що відносини сторін не підпадають під дію норм виконавчого провадження і можуть застосувати самостійне договірне регулювання для встановлення порядку виконання присудженого судом стягнення. Такий договір матиме приватно-правовий характер і засновуватиметься на принципах свободи, розумності та справедливості.

На відміну від мирових угод на припинення виконавчого провадження, які затверджуються судом, такі договірні форми не потребуватимуть посвідчення судовим або іншим державним органом. Як варіант, можливе встановлення факту в нотаріальному порядку – виконання договору про добровільне виконання судового рішення.

3) Наявність вільного волевиявлення про добровільне виконання рішення суду. Договір укладається із тим, що дії вказані в ньому відбуваються, стосуються і є спрямованими сторонами одна на одну, але не в бік суду. При чому виконання має декілька параметрів, які мають відобразитись у договорі у вигляді предмету, об'єкту, строків, порядку виконання тощо.

При визначенні предмету та об'єкту такого договору, уявляється, що необхідно розвести результат на який націлені сторони та дії, якими досягається цей результат. Так, предметом за договором про виконання рішення суду є процедури, правила, які складаються із прав, дозволів, обов'язків, обтяжень, обмежень, зобов'язань тощо. Об'єктом – матеріальні чи організаційні результати (по одинці чи в сукупності), досягнення яких є підставою припинення зобов'язання (передання присудженого, прощення боргу, новації тощо), що виникло на основі рішення суду.

Форми та обсяги відшкодувань визначаються в рішенні суду, але в ньому, як правило, не встановлюються їх конкретні параметри. Майнові розрахунки направлені на виконання рішення можуть здійснюватись в натуральній або грошовій формі. Організаційна форма передбачатиме виконання певних дій або їх сукупності. Регулювання дій може регламентуватись за аналогією з регулюванням договорів про виконання робіт чи надання послуг, залежно від їх виду, направленості та кінцевої мети. Строки, стадії, місце, спосіб та інші положення виконання мають бути врегульовані та узгоджені учасниками. Періодичні платежі та одноразові виплати можливі за договором про виконання рішення суду при визначенні обсягу окремих платежів та конкретних строків перерахувань.

При наявності договору про виконання виникають зобов'язання при порушенні яких і можливе застосування відповідальності за невиконання грошового зобов'язання відповідно до положень цивільного кодексу України.

Таким чином, на основі вищевикладеного, можна дійти висновків про те, що можливість застосування договірному регулюванню відносин виконання судового рішення в цивільній справі, що вступило в законну силу можливе на основі та на виконання принципу свободи договору. Виходячи з того, що цивільно-процесуальні

відносини завершилися із вступом рішення суду в законну силу, а адміністративно-правові відносини не розпочиналися за відсутності звернення до відповідних органів примусового виконання, присутні цивільно-правові відносини майнового характеру, до яких може бути застосоване договірне регулювання.

Дослідження правовідносин виконання рішень суду в добровільному порядку потребують подальшого вивчення. Представлені висновки є проміжними в дослідженні проблем виконання рішень суду на основі договору і можуть бути використані для вивчення проблем даного наукового напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Burnham W. Introduction to the Law and Legal system of the United States. T. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1995. P. 82-85; Paterson A.A., Bates T.St.J., Poustie M.R. Legal System of Scotland / Cases and Materials. 4-th ed. Edinburgh: W. Green / Sweet&Maxwell, 1999. – P.3.
2. Рожкова М.А., Елисеєв Н.Г., Скворцов О.Ю. Договорное право: соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашения / Под общ. Ред. М.А. Рожковой. – М. : Статут, 2009. – С. 7-9.
3. Елисеєв Н.Г. Процессуальный договор. – М. : Статут, 2015. – С. 34.

УДК 347.23

ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ФІЗИЧНОЮ ОСОБОЮ ПРАВА НА ОСОБИСТИЙ РОЗВИТОК

Мічурін Є. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті проаналізовано цивільні правовідносини, що виникають при здійсненні людиною права на особистий розвиток. Визначається правова природа цього права. Надається співвідношення права на особистий розвиток з правами, із якими воно пов'язано. Приділяється увага особливостям правовідносин, що виникають при здійсненні особою права на особистий розвиток: їх змісту, об'єкту та суб'єктному складу.

Ключові слова: особистий розвиток, особисті немайнові права, цивільні правовідносини, зміст цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав.

Анотация: в статье проанализированы гражданские правоотношения, возникающие при осуществлении человеком права на личное развитие. Определяется правовая природа этого права. Представлено соотношение права на личное развитие с правами, с которыми оно связано. Уделяется внимание особенностям правоотношениям, возникающим при осуществлении лицом права на личное развитие: их содержанию, объекту и субъектному составу.

Ключевые слова: личное развитие, личные неимущественные права, гражданские правоотношения, содержание гражданских правоотношений, осуществление гражданских прав.

Annotation: in the article civil legal relations which arise while carrying out right for human personal development are analyzed. Legal basis for this right is defined in the article. Legal correlation for personal development rights with other rights which it is related to is provided. Attention paid to peculiarities, which arose when right for personal development is been carried out: their content, object and subject composition.

Key words: personal development, personal non-property rights, civil legal relations, the content of civil legal relations, realization of civil rights.

Кожному гарантовано право на особистий розвиток. У сучасних умовах людина прагне до особистого розвитку і держава має сприяти їй у цьому, оскільки гармонійна та розвинута особистість складає основу сучасного суспільства. Суспільство має сприяти розвитку гармонійної та духовно розвиненої особистості, у чому праву на особистий розвиток належить помітне місце. Право людини на особистий розвиток закріплено у законодавстві Європейських та інших держав.

Право людини на особистий розвиток має конституційно-правові, теоретико-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові аспекти. Онтогенез як невідворотний процес розвитку людини доведено у психологічній науці. Викликає науковий інтерес цивільно-правова складова права фізичної особи на особистий розвиток. Зокрема, цивільно-правові відносини, що виникають при здійсненні фізичною особою права на особистий розвиток.

У цивільно-правовій науці вже робилися спроби дослідити право фізичної особи на особистий розвиток. Так, Ю.С.Спіфановою прокоментовані основні положення цього права та їх закріплення на міжнародному рівні, зокрема, у Декларації про право на розвиток [1, с. 112-115]. У літературі вказувалося, що особа при здійсненні суб'єктивного цивільного права має право вчиняти дії на свій вільний розсуд, зокрема, здійснюючи право на особистий розвиток [8, с. 57]. У законодавстві є відкритий перелік особистих немайнових прав. Утім, правовідносинам із здійснення права особи на особистий розвиток у науці приділялося недостатньо уваги. Адже здійснення цивільних прав у

державі є показником реальної можливості перетворити врегульовані правом норми у реальне життя, існуючи у суспільстві відносини, врегульовані правом.

Метою цієї статті є визначення цивільних правовідносин, що виникають при здійсненні фізичною особою права на особистий розвиток. Завданнями статті є дослідження об'єкту, суб'єкту, змісту цивільних правовідносин при здійсненні фізичною особою права на особистий розвиток.

У літературі надано поняття особистих немайнових прав, не пов'язаних з майновими – це сукупність законодавчо закріплених, невід'ємних від особистості абсолютних благ, які не мають економічного змісту і надають фізичній особі можливості за своїм розсудом і без втручання інших осіб визначити власну поведінку в царині особистого життя [2, с. 5]. Саме до таких належить право людини на особистий розвиток.

Нині зростають не лише можливості для всебічного розвитку особистості, але й існують певні вимоги до особи з боку суспільства, зокрема, межі здійснення цивільних прав. Виділення цивільно-правових аспектів права людини на особистий розвиток безпосередньо стосується можливості здійснення цього права. Особистий розвиток є не лише суспільною цінністю, але й правом людини і його здійснення через це піддається дії правових норм. Суспільні відносини з особистого розвитку людини, що врегульовані правом підпадають під дію правових норм і з суто особистих стають особистими немайновими цивільними правами. Як правильно пише Н.В. Устименко абсолютний характер особистих немайнових прав, не пов'язаних з майновими виявляється в тому, що людина має право захищати такі права проти будь-якої фізичної або юридичної особи, а також користуватися ними без спеціального на те чийогось дозволу [2, с. 8]. Отже, суб'єктивне право на особистий розвиток не лише охороняється державою, але також підкріплено засобами правового захисту. Причому оскільки право на особистий розвиток є абсолютним, його можна захищати від будь-кого, хто втручається у його належне здійснення. Будь-яка особа повинна утриматися від втручання у здійснення іншою особою права на особистий розвиток, якщо воно здійснюється належним чином. Слушним є підхід, що правова регламентація особистих немайнових прав сприяє забезпеченню свободи й незалежності людини визначити за своїм розсудом поведінку в житті, виключаючи будь-яке втручання сторонніх осіб, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством [2, с. 8].

Право на особистий розвиток перетинається, але не поглинається іншими близькими правами. Так, право на особисте життя може виявлятися у праві на особистий розвиток. Утім не лише особистого життя стосується це право. Право на розвиток людина може здійснювати також у групах, наприклад, у психології є «розстановки», що є формою колективного розвитку. Щодо інших прав, зокрема, права на освіту. Воно передбачає навчання у системі освіти держави, утім право на особистий розвиток може здійснюватися і поза системою навчальних закладів, наприклад, здійснювати так звану «самоосвіту». Навіть якщо фізична особа навчалася у навчальному закладі освіти, але з певних причин не одержала диплом, сертифікат тощо вона все одне здійснила право на особистий розвиток.

Право інтелектуальної власності (на лекцію, інший об'єкт), не поглинається правом на особистий розвиток. Зокрема, перше передбачає наявність крім особистих немайнових прав, також майнових прав. Творчість, що виявляється в праві інтелектуальної власності пов'язана з особистим розвитком. Право на особистий розвиток, таким чином, може: а) втілюватися в подальшому у об'єктах права інтелектуальної власності, яким надається спеціальна правова охорона, або ж б) здійснюватися без подальшої формалізації (втілення) в інших об'єктах. В останньому випадку людина особисто розвилася (суб'єктивно пізнала щось нове для себе), утім нового нічого не створила. Отже казати про виникнення у результаті особистого розвитку людини про виникнення об'єкту права інтелектуальної власності немає підстав у останньому випадку. Так, студент, що приміром використав чужу працю але ні чого не додав до неї (суб'єктивна новизна) здійснив право на особистий розвиток, але новий об'єкт права інтелектуальної власності не створив.

Склад правовідносин із здійснення права фізичної особи на особистий розвиток обумовлений існуючими в праві теоріями. Правовідносини у складі цивільного права пов'язані з механізмом «переведення» абстрактної моделі поведінки, що регламентована нормами права у здійсненні окремих прав та обов'язків суб'єктів цивільного права з приводу певних матеріальних чи нематеріальних благ (об'єктивне право перетворюється на суб'єктивне). До складу цивільних правовідносин традиційно належать об'єкт, суб'єкт та зміст.

Під об'єктом правовідносин слід розуміти ті матеріальні і духовні блага, наданням та використанням яких задовольняються інтереси вповноваженої сторони правовідносин [3, с. 249]. Деякі автори, не розглядаючи поведінку як об'єкт права, все ж до числа об'єктів відносять поряд з матеріальними речами і продуктами духовної творчості особисті блага, послуги, права [6, с. 82-83]. Існує точка зору, згідно з якою об'єктом правовідносин визнаються не лише предмети матеріального світу, продукти духовної творчості в об'єктивній формі, але і дії людей та їхня поведінка. Ю. К. Толстой дав розширене поняття об'єкта права - як дії, поведінки, що є об'єктами права поряд із матеріальними об'єктами або навіть незалежно від останніх [7, с. 48-65]. У низці випадків інтереси учасників правовідносин (або інтереси суспільства) задовольняються безпосередньо дією зобов'язаної особи, що виступає в силу цього об'єктом правовідносини [3, с. 250]. Ще у радянській юридичній літературі висловлювалася думка про те, що не всі правовідносини мають певний об'єкт у вигляді конкретної речі [5, с. 71-72]. У сучасних умовах, у зв'язку зі значним розширенням сфери правового регулювання питома вага правовідносин, не пов'язаних безпосередньо з певним об'єктом, досить велика [4, с. 216]. Об'єктом правовідносин із здійснення права на особистий розвиток є немайнове (нематеріальне) право на розвиток у процесі здійснення фізичною особою власних потреб, що опосередковується об'єктивним процесом онтогенезу людини (психологічний підхід).

Зміст цивільних правовідносин із здійснення особою права на особистий розвиток складають права та обов'язки, що виникають у суб'єктів цих відносин. Для визначення природи цих прав та обов'язків важливим є з'ясування сутності правовідносин, які мають місце. Як вже було визначено вище, правова природа права на особистий розвиток є абсолютною. Суб'єктивне право на особистий розвиток має здійснюватися його носієм без порушення

правил громадської безпеки; без нанесення шкоди життю, здоров'ю цієї особи чи іншим особам; без нанесення шкоди майну; з додержанням вимог суспільної моралі.

Суб'єктами цивільних правовідносин із здійснення особою права на особистий розвиток є фізичні та юридичні особи, держава, АРК, територіальні громади. І.В. Спасибо-Фатєєва вказує, що суб'єкти публічного права поділяються на таких, щодо яких є сумнів щодо можливості надання їм статусу юридичної особи (держава, АРК, територіальні громади та органи цих утворень), та таких, стосовно яких немає сумніву в цьому (державні організації, заклади, установи, підприємства). Проте останні не врегульовуються цивільним законодавством, чим фактично відокремлюються від юридичних осіб приватного права. Суб'єкти публічного права, не пов'язані з виконанням державних управлінських функцій, не є органами держави, а здійснюють діяльність у підприємницькій та інших різноманітних сферах з надання послуг, виконання робіт, здійснення різної діяльності, фактично діють як юридичні особи приватного права [9, с. 103-104].

Оскільки право на особистий розвиток належить до природних прав людини його здійснення може відбуватися фізичною особою. Враховуючи абсолютність права людини на особистий розвиток інші особи мають утримуватися від втручання у здійснення цього права, яке здійснюється належним чином. Це також означає, що якщо право людини на особистий розвиток не порушує права інших осіб чи суспільні інтереси вона це право може здійснювати на власний розсуд [8, с. 56]. Абсолютність права людини на особистий розвиток не означає, що у зв'язку з його здійсненням не можуть укладатися цивільні договори, виникати відносні правовідносини. Так, у процесі здійснення суб'єктивного права на особистий розвиток, фізична особа може укладати договори про надання відповідних послуг, що сприяють такому розвитку (участь у різних семінарах із розвитку людини тощо). Утім останні регулюються відповідними нормами цивільного права щодо надання послуг чи іншими нормами зобов'язального права та мають до власне права на особистий розвиток відносно самостійний характер.

Висновки:

1. Право на особистий розвиток перетинається, але не поглинається іншими близькими правами. Приміром право на освіту передбачає навчання у системі освіти держави, утім право на особистий розвиток може здійснюватися і поза системою навчальних закладів. Навіть якщо фізична особа навчалася у навчальному закладі освіти, слухала лекції але з певних причин не одержала диплом (наприклад, через незадовільні результати сесії), вона тим не менш здійснила суб'єктивне право на особистий розвиток.

2. Суб'єктивне право на особистий розвиток не лише охороняється державою, але також підкріплено засобами правового захисту. Оскільки право на особистий розвиток є абсолютним, його можна захищати від будь-кого, хто втручається у його належне здійснення. Будь-яка особа повинна утриматися від втручання у здійснення іншою особою права на особистий розвиток, якщо воно здійснюється належним чином.

ЛІТЕРАТУРА

1. Спіфанова Ю.С. Право на розвиток як невід'ємне право людини // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – 2016. – Випуск 21. – С. 112-115.
2. Устименко Н.В. Таємниця особистого життя людини та її цивільно-правова охорона : автореф. дис. канд. юрид. уаук. 12.00.03. – НЮА ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 18 с.
3. Общая теория права. Под редакцией Пиголкина А.С. – М.: МГТУ им. Н.Э.Баумана, 1996. – 384 с.
4. Халфина Р.О. Обще учение о правоотношении. –М.:Юр.лит. –1974. –340 с.
5. Гражданское право / под ред. М. М. Агаркова и Д. М. Генкина – Т. 1. – Юриздат, 1944. – 244 с.
6. Вильнянский С. И. Лекции по советскому гражданскому праву. – Харьков: ХЮИ им. Ф.Э.Дзержинского, 1968. - 223 с.
7. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1959. – 88 с.
8. Мічурін С.О. Межі втручання державних органів у право людини на особистий розвиток / С.О. Мічурін // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвєєвські цивілістичні читання)», 8 листопада 2016 р. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка. – С. 56-57.
9. Спасибо-Фатєєва І. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах / І. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2006 - № 4. – С. 96-107.

УДК 347.61/.64

**ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ПРАВ
ТА ОBOB'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ**

Розгон О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Заїка О. С.,

студентка 1 курсу магістратури, групи ЮП-51
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті проаналізовано та досліджено підстави виникнення, зміни і припинення майнових правовідносин між батьками та дітьми. Вказано на те, що основною підставою виникнення прав та обов'язків батьків і дітей є народження дитини. Розкриття теми відбувається з використанням українського та міжнародного досвіду. Приділено також увагу сурогатному материнству, яке впливає на виникнення, зміну і припинення правовідносин між батьками та дітьми. Проаналізовано закони Бельгії, Австрії, Норвегії та України, на підставі чого зроблено висновок, що права позашлюбної дитини або дитини, народженої у фактичних шлюбних відносинах, прирівняні до прав дітей, народжених у шлюбі.

Ключові слова: дитина, права, обов'язки, правовідносини, походження, шлюб, народження дитини.

Анотация: в статье проанализированы и исследованы основания возникновения, изменения и прекращения имущественных правоотношений между родителями и детьми. Указано, что главным основанием возникновения прав и обязанностей родителей и детей является рождение ребенка. Раскрытие темы происходит с использованием украинского и международного опыта. Уделено также внимание сурогатному материнству, которое влияет на возникновение, изменение и прекращение правоотношений между родителями и детьми. Проанализированы законы Бельгии, Австрии, Норвегии и Украины, на основании чего сделан вывод, что права внебрачного ребенка или ребенка, рожденного в фактических брачных отношениях, приравнены к правам детей, рожденных в браке.

Ключевые слова: ребенок, права, обязанности, правоотношения, происхождения, брак, рождение ребенка.

Annotation: the analysis and research of the grounds of, change and termination of property relations between parents and children. It is indicated that the main basis of the rights and duties of parents and children is birth. The theme comes with the Ukrainian and international experience. Paid surrogacy also note that affects the emergence, change and termination of relationships between parents and children. The article analyzes the laws of Belgium, Austria, Norway and Ukraine, on the basis of which concluded that the rights of illegitimate child or child born in actual marriage, equal rights to children born in marriage.

Key words: child rights, duties, legal, birth, marriage, birth of a child.

У ст. 1 Декларації прав дитини зазначається, що дитина внаслідок її фізичної та розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження [1].

Незважаючи на задекларовані у Конституції України правові норми (статті 24, 51, 52), а також тенденції щодо формування в Україні нової галузі ювенального права, що є важливою при розгляді проблеми захисту майнових прав батьків і дітей, діти залишаються однією з найбільш уразливих у соціальному плані верств населення, яка потребує всебічного правового захисту з боку як держави, так і інститутів громадянського суспільства [2, с. 63].

Проблема класифікації та систематизації підстав виникнення прав та обов'язків батьків і дітей привертає увагу вчених-цивілістів та фахівців із сімейного права достатньо давно.

Результати опрацювання наукових джерел щодо особливостей підстав виникнення прав та обов'язків батьків і дітей відображені у працях таких науковців, як: Н. М. Єршова, І. В. Жилінкова, Н. М. Конончук, Л. В. Красицька, О. Н. Кудрявцев, А. Л. Кумановська, О. Ф. Лапчевська, О. Й. Пергамент, К. П. Победоносцев, В. А. Рясенцев, О. А. Шульц та інші.

Зважаючи на такий науковий здобуток, доцільно проаналізувати походження дитини як підставу виникнення прав та обов'язків батьків і дітей. Підґрунтям для цього буде використання норм законодавства України та деяких зарубіжних країн.

Поняття прав батьків, як і поняття прав дітей, не має окремого та чіткого визначення у чинному законодавстві України, однак розглядається як невід'ємна категорія у сімейному праві.

При визначенні поняття батьківських прав (прав батьків) важливо усвідомлювати, що кожен із батьків може діяти у своїх, визначених законом інтересах. Водночас батьки під час реалізації своїх прав повинні надавати перевагу інтересам дитини. Таким чином, ми вважаємо, що під батьківськими правами можна розуміти такі особисті права, що не належать кожному з батьків від народження, а виникають із моменту народження дитини.

Загальновідомо, що з правової точки зору виникнення прав батьків та дітей ґрунтується на підставі юридичного факту – факту народження фізичної особи. З цим моментом законодавець пов'язує виникнення певних правовідносин.

Для здійснення та захисту майнових прав батьків і дітей необхідно враховувати підстави виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини, виходячи з наявності юридичного складу, що містить три юридичних факти: народження дитини; встановлення походження дитини від матері і батька; державну реєстрацію походження дитини.

У процесі дослідження підстав виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини у доктрині сімейного права склалися чотири погляди, перший з яких (Пергамент О. Й.) полягає в тому, що єдиною підставою виникнення батьківських правовідносин вважають кровне споріднення [3, с. 53]. Ми поділяємо думку науковців, які вважають кровне походження дітей від певних осіб (матері та батька), засвідчене державним органом реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому нормами Сімейного кодексу України (далі – СК України), юридичною підставою для виникнення правовідносин між батьками та дітьми.

Також визнається, що права та обов'язки виникають із моменту народження дитини, бувають особистими (немайновими, тобто такими, які не мають економічного змісту (наприклад, ті, що забезпечують виховання дітей та їх особисто-правовий статус – ім'я, по батькові, прізвище, національність, громадянство та інше) і майнові, які пов'язані із взаємним матеріальним утриманням дітей і батьків.

Стаття 121 СК України закріплює загальні підстави виникнення прав та обов'язків батьків і дитини. Зокрема, вона визначає, що права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому статтями 122 та 125 зазначеного Кодексу.

Тому прихильники другого погляду (Ворожейкін Е. М. [4, с. 156–157], О. М. Нечаєва [5, с. 143]) вважають, що підставами виникнення батьківських правовідносин постають два юридичних факти: 1) встановлення походження дитини від матері та батька; 2) засвідчення походження дитини (державна реєстрація походження дитини).

Засвідчення походження дитини може бути здійснене в один із таких способів: шляхом реєстрації народження дитини в органах РАЦС від певних батьків, коли вони перебувають у шлюбі (ст. 122 СК України); за заявою матері та батька дитини; за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини; за рішенням суду (ст. 125 СК України). Якщо мати дитини не перебуває у шлюбі з її батьком і дитина не була зареєстрована в органах РАЦС відповідно до вимог статей 122, 125 СК України, то особисті та майнові правовідносини виникають лише за однією лінією – між дитиною та її матір'ю. Важливо враховувати, що у такому випадку між батьком і дитиною особисті та майнові правовідносини не виникають.

Стосовно тривалості правовідносин Б. Б. Черепакін зауважив, що рух правовідношення починається його виникненням і закінчується його припиненням [6, с. 310].

Отже, для здійснення сімейних прав батьками і дітьми повинна існувати така можливість. Тобто здійснення прав можливе тільки для тих суб'єктів, у кого ці права виникли.

На підставі реєстрації народження дитини видається свідоцтво про народження, в якому засвідчується походження дитини від вказаних у ньому батьків.

Визначення походження дитини від матері (засвідчення материнства) не залежить від того факту, перебувала жінка, яка народила дитину, у шлюбі чи ні. Більше того, засвідчення материнства може мати місце навіть у разі, коли не визначається батько дитини. Якщо у свідоцтві про народження дитини відсутній запис про батька дитини або запис про батька проведений у встановленому порядку за вказівкою матері, жінка, яка народила дитину, вважається єдиною матір'ю.

За загальним правилом, документом, що підтверджує походження дитини від певної матері, є медичне свідоцтво про народження форми № 103/о, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 р. № 545, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 25.10.2006 р. за № 1150/13024, що видається закладами охорони здоров'я незалежно від підпорядкування та форми власності, де приймаються пологи [7].

У разі народження дитини поза закладом охорони здоров'я державна реєстрація народження проводиться на підставі медичного свідоцтва про народження або медичної довідки про перебування дитини під наглядом лікувального закладу форми 103-1/о, яка затверджена вищезазначеним наказом Міністерства охорони здоров'я України.

Для державної реєстрації народження дитини, яка досягла одного року і більше, подаються:

- медичне свідоцтво про народження або медична довідка про перебування дитини під наглядом лікувального закладу форми 103-1/о;

- акт, складений відповідними посадовими особами (капітаном судна, командиром, начальником потягу тощо) за участю двох свідків і лікаря або фельдшера (якщо лікар або фельдшер були на транспортному засобі) у випадку народження дитини на морському, річковому, повітряному судні, у протязі або в іншому транспортному засобі. У разі відсутності лікаря або фельдшера державна реєстрація народження відбувається на підставі зазначеного акта і медичної довідки про перебування дитини під наглядом лікувального закладу форми № 103-1/о;

- лікарське свідоцтво про перинатальну смерть форми № 106-2/0, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 р. № 545, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 25.10.2006 р. за № 1150/13024, у разі мертвародження.

Ці документи подаються до органу державної реєстрації актів цивільного стану, в якому реєструється народження. За відсутності підстав для державної реєстрації народження, визначених у пункті 2, державна реєстрація народження здійснюється на підставі рішення суду про встановлення факту народження певною жінкою (пункт 2 глави 1 розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні) [8].

Отже, для здійснення та захисту майнових прав батьків і дітей необхідно враховувати підстави виникнення прав та обов'язків. Основною ж підставою виникнення прав і обов'язків матері та батька є народження дитини. Як юридичний факт ця подія має бути засвідчена органом державної реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому статтями 122 та 125 СК України.

Між народженою дитиною, її матір'ю та батьком виникає споріднений зв'язок, тобто зв'язок, що визнається між особами, які походять одна від одної або від спільного прашура. Відносини між батьками та дітьми можуть мати моральний або майновий характер.

При визначенні походження дитини від певного батька важливе значення має обставина, перебуває мати дитини у шлюбі чи ні.

Водночас, на думку представників третього погляду (М. В. Антокольська [9, с. 171], Л. М. Пчелінцева [10, с. 253], В. С. Стреглю [11, с. 5]), юридичним фактом, на підставі якого виникають правовідносини між батьками і дитиною, є походження дитини від батьків незалежно від того, перебувають батьки у шлюбі чи ні, проживають вони разом або окремо. Причому походження дитини ототожнюється із фактом споріднення і розглядається як явище біологічного порядку, що виникає в момент народження [12, с. 116].

У зарубіжних країнах, наприклад, у законі Бельгії від 16 липня 2004 р. «Про Кодекс міжнародного приватного права» закріплена глава IV «Відносини співжиття». Термін «відносини співжиття» стосується ситуації співжиття, яка потребує реєстрації органами державної влади і не створює відносин, що прирівнюються до шлюбу. Реєстрація співжиття може мати місце, коли сторони під час укладення шлюбу мають спільне постійне місце проживання в Бельгії. Реєстрація припинення співжиття може виникати, якщо відносини були зареєстровані саме в Бельгії. Відносини співжиття регулюються правом країни, на території якої вперше були зареєстровані. Це право визначає умови встановлення відносин, вплив відносин на майно сторін, а також на причини та умови припинення відносин (статті 58, 60) [13].

Конституція Австрійської республіки, в редакції від 1929 року надавала Федеральному президенту право визнавати позашлюбних дітей за клопотанням їхніх батьків такими, які народжені у шлюбі (ст. 66) [14, с. 66].

Закон Норвегії «Про спільне домашнє господарство» прирівнює у правах подружжя та осіб, що перебувають у фактичних подружніх стосунках, у сфері соціального забезпечення та оподаткування. При цьому перебування у «фактичних» шлюбних відносинах не передусе набуттю взаємних майнових прав та обов'язків. Майно, придбане за час спільного проживання, не можна вважати спільною сумісною власністю, воно не підлягає розподілу між ними у рівних частинах [15].

У ч. 1 ст. 122 СК України закріплено презумпцію шлюбного походження дитини, яка складається із двох частин: презумпції материнства дружини та презумпції батьківства чоловіка [16, с. 251]. Але одним із основних принципів сімейного права України є прирівнювання дітей, народжених у шлюбі, до дітей, батьки яких не є подружжям, - дитина, народжена від осіб, які не є подружжям, має такі само права та обов'язки, як і дитина, народжена у шлюбі, за умови, що її походження було зареєстроване в установленому законом порядку. Виходячи з цього, законодавець установив два порядки визначення походження дитини від батьків, які не перебувають у шлюбі між собою: реєстраційний (добровільний), за якого походження дитини визначається за спільною заявою матері та батька дитини, і судовий, коли дитина народилася від осіб, які не перебувають у шлюбі, і батько (мати) дитини відмовляється визнати батьківство в добровільному порядку [16, с. 241].

Український закон стає на бік позашлюбної дитини, надаючи їй рівні права з іншими дітьми, народженими у шлюбі. Отже, законодавець України також майже зрівняв правовий статус майнових правовідносин «законного» і «фактичного» шлюбу, лише з однією відмінністю: у зареєстрованому шлюбі доводити нічого не потрібно, а при застосуванні ст. 74 СК необхідно довести, що чоловік та жінка проживають однією сім'єю і не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому зареєстрованому шлюбі; при застосуванні ст. 91 зазначеного Кодексу – факт проживання з нею/ним їхньої дитини у випадках, передбачених сімейним законодавством [17].

Як зазначено у ч. 2 ст. 21 СК України, проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. З положення цієї норми зрозуміло, що вони не можуть бути сторонами договору про сурогатне материнство.

Хоча у літературі зустрічається точка зору, що суб'єктами правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці з генетичного матеріалу подружжя можуть бути й особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Проте на цих осіб після народження дитини сурогатною матір'ю законодавець має покласти обов'язок зареєструвати шлюб [18, с. 74].

У контексті висвітлення питання щодо підстав виникнення прав батьків і дітей вважаємо необхідним приділити увагу сурогатному материнству як проблемному питанню та аспекту, що активно досліджується у сучасній юриспруденції.

Ставлення до сурогатного материнства у різних країнах світу характеризується певною розбіжністю в поглядах. В Україні сурогатне материнство дозволяється, зокрема ч. 2 ст. 123 СК України регламентує порядок визначення походження дитини, народженої сурогатною матір'ю.

Р. Майданик наголошує, що відносинами сурогатного материнства є правовідносини щодо виношування сурогатною матір'ю дитини, зачатої біологічними батьками (повна сурогатність) або донором і жінкою з використанням її яйцеклітини (часткова/гендерна сурогатність) чи за допомогою донорського ембріона (який не має генетичного зв'язку з батьками), застосування до сурогатної матері відповідних процедур, подальшого передання дитини біологічним батькам та визнання батьківства в установленому законодавством порядку на підставі договору, укладеного між батьками цієї дитини та сурогатною матір'ю або між зазначеними особами і медичним закладом. За час існування екстракорпорального запліднення у світі сформувалися два основних підходи до правового регулювання цих відносин: 1) принцип, відповідно до якого всі права стосовно дитини, народженої за допомогою сурогатної матері, належать генетичним батькам; 2) принцип, відповідно до якого генетичні батьки можуть бути записані батьками дитини тільки за згодою сурогатної матері. Необхідність отримання від сурогатної матері згоди на запис подружжя батьками дитини підтримується на сьогодні багатьма науковцями. Обговорюється і доцільність отримання згоди сурогатної матері на запис подружжя батьками дитини при укладенні договору, а не після

народження дитини. Висловлюється позиція, що передбачувана договором про сурогатне материнство відмова сурогатної матері від права дати згоду на запис як батьків дитини подружжя-замовників є обмеженням правоздатності сурогатної матері, що призводить до того, що така умова договору буде недійсною.

Хоча й висловлюється думка, що необхідність отримання згоди сурогатної матері на запис подружжя, яке дало згоду на імплантацію ембріона іншій жінці з метою його виношування, батьками дитини є несправедливим законодавчим рішенням, оскільки порушує права та законні інтереси подружжя, що уклало договір про сурогатне материнство і стає позбавленим усіх батьківських прав. Порушуються права та законні інтереси немовляти, оскільки законодавець допускає встановлення його юридичного зв'язку з жінкою (а можливо, і її чоловіком), що не має з дитиною, на відміну від її біологічних батьків, ніякого кровноспорідненого зв'язку [19, с. 43–44].

Дитині, зачатій у результаті застосування ДРТ, зокрема за програмами сурогатного материнства, гарантоване право на родину, наявність матері та батька, які є її біологічними батьками. Такі права, обов'язки та гарантії визначені, насамперед, положеннями СК України. Таким чином, біологічні батьки дитини, що була виношена і народжена сурогатною матір'ю із застосуванням екстракорпорального запліднення, є законними батьками такої дитини. Реєстрація дитини, народженої за допомогою ДРТ методом сурогатного материнства, здійснюється в установленому чинним законодавством України порядку за наявності довідки про генетичну спорідненість батьків/матері або батька із плодом.

Якщо батьками дитини, народженої сурогатною матір'ю, є іноземні громадяни, вони повідомляють адресу тимчасового проживання до моменту оформлення документів і виїзду із країни для здійснення патронажу спеціалістами з педіатрії та спостереження.

Під час оформлення документів при народженні дитини сурогатною матір'ю в результаті застосування екстракорпорального запліднення слід керуватися положеннями Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні.

Українське законодавство визнає права дитини від моменту народження (п. 2 ст. 25 ЦК України) із застереженням про те, що в межах закону в окремих випадках держава охороняє права зачатої, але ще не народженої дитини. Більшість держав взагалі не зробили жодних заяв або застережень, зауваживши, що при тлумаченні преамбули, статей 1 і 6 Конвенції вони будуть дотримуватися положень свого національного законодавства.

Сімейне законодавство України не припускає можливості оспорювання материнства жінкою, яка виконувала функції сурогатної матері (ч. 2 ст. 123 СК України) [20, с. 383], та не зберігає за нею права залишити дитину. У такому разі законом захищені права біологічної матері і перш за все права та інтереси дитини, враховуючи її генетичну і біологічну спорідненість із матір'ю [21].

Існує також четверта думка щодо визначення підстав виникнення прав та обов'язків дітей і батьків. Її прихильники (В. А. Ватрас) вважають, що для набуття жінкою та чоловіком статусу батьків необхідно враховувати наявність двох критеріїв – фактичного (біологічного), що полягає у народженні дитини жінкою і чоловіком, та юридичного, тобто засвідчення походження дитини шляхом реєстрації народження дитини в органах реєстрації актів цивільного стану [19, с. 61].

Отже, в ході дослідження з'ясовано, що, по-перше, основною підставою виникнення прав і обов'язків матері та батька є народження дитини. Ця подія як юридичний факт повинна бути засвідчена органом державної реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому статтями 122 та 125 СК України.

По-друге, закони Бельгії, Австрії, Норвегії та України, які аналізувалися у статті, захищають права позашлюбної дитини або дитини, народженої у фактичних шлюбних відносинах, надаючи їй рівні права з іншими дітьми, народженими у шлюбі.

По-третє, стосовно сурогатного материнства та усиновлення, а саме набуття батьківських прав та обов'язків на підставі укладеного договору сурогатного материнства стосовно дитини, виявлено, що реєстрація дитини, народженої за допомогою ДРТ методом сурогатного материнства, здійснюється в установленому чинним законодавством України порядку за наявності необхідних довідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація прав дитини від 20.11.1959 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
2. Нечаева А. М. Споры о детях / А. М. Нечаева. – М.: Юрид. лит., 1989. – 160 с.
3. Пергамент А. И. Основания возникновения и сущность родительских прав / А. И. Пергамент // Правовые вопросы семьи и воспитания детей. – М.: Юридическая литература, 1968. – С. 53-62.
4. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. – М.: Юридическая литература, 1972. – 336 с.
5. Нечаева А. М. Семейное право: учебник / А. Н. Нечаева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2008. – 328 с.
6. Черепяхин Б. Б. Труды по гражданскому праву / Борис Борисович Черепяхин. – М.: Статут, 2001. – 479 с.
7. Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті (Форма N 103/о): Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 р. № 545 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1150-06>.
8. Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні: Наказ Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>.
9. Антокольская М. В. Семейное право: учебник / М. В. Антокольская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – 333 с.
10. Пчелинцева Л. М. Семейное право России: учебник / Л. М. Пчелинцева. – шестой изд., перераб. – М.: Норма, 2009. – 720 с.
11. Стрелго В. Е. Правовое регулирование личных неимущественных отношений между родителями и детьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. № 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / В. Е. Стрелго. – Саратов, 1987. – 16 с.

12. Данилин В. И. Юридические факты в советском семейном праве / В. И. Данилин, С. И. Реутов. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 156 с.
13. Кодекс Бельгии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/041801>.
14. Конституции государств Европы. В 3-х томах. – Т. 1 / Под общ. ред.: Окуньков Л.А. – М.: Норма, 2001. – 824 с.
15. Войнаровская О. Правовое регулирование фактических супружеских отношений по законодательству зарубежных стран (на примере отдельных европейских стран) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legeasviata.in.ua/archive/2015/4-3/4.pdf>.
16. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар / І. В. Ромовська. – К.: Ін Юре, 2003. – 532 с.
17. Дякович М. М. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин» / М. М. Дякович, С. В. Сенік // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 2. – С. 37–43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_2_9.
18. Ватрас В. А. Суб'єктний склад правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці із генетичного матеріалу подружжя // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 4. – С. 74.
19. Красицька Л. В. Проблеми здійснення особистих немайнових та майнових прав батьків і дітей. – Вінниця, 2015. – 496 с.
20. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. І. В. Жилінкової. – Х.: Ксилон, 2008. – 855 с.
21. Міхеєва К. Правові аспекти визначення соціального материнства та батьківства / К. Міхеєва // Юридична газета. – № 10 / 25 листопада 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/317>

УДК 347.23:573.4

КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДСТАВ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ТВАРИНУ

Устименко О. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті проведено аналіз підстав припинення права власності на тварину та запропонована їх класифікація. З урахуванням положень класичної цивілістичної доктрини окремий акцент зроблено на класифікації підстав припинення права власності на тварину внаслідок її знищення. Зроблено пропозиції внесення змін до законодавства з урахуванням висновків, сформульованих внаслідок огляду стану чинного національного законодавства.

Ключові слова: тварина, право власності, припинення, знищення, воля власника.

Аннотация: в статье проведен анализ оснований прекращения права собственности на животное и предложена их классификация. С учетом положений классической цивилистической доктрины отдельный акцент сделан на классификации оснований прекращения права собственности на животное в результате его уничтожения. Сделаны предложения относительно внесенных изменений в законодательство с учетом выводов, сформулированных в результате осмотра состояния действующего национального законодательства.

Ключевые слова: животное, право собственности, прекращение, уничтожение, воля собственника.

Annotation: the article analyzes the grounds for termination of ownership of the animal and the proposed classification. Subject to the classical doctrine tsivilisticheskoy special emphasis on classification grounds for termination of ownership of the animal due to its destruction. Changes legislative proposals taking into account the findings as a result of reviewing the state of current national legislation.

Key words: animal, ownership, cessation, destruction, will of the owner.

У цивілістичній доктрині припиненням права власності є абсолютна і безповоротна втрата правового зв'язку між власником і належною йому на праві власності річчю внаслідок дії чи настання різноманітних юридичних фактів (правочинів, рішень суду, юридичних вчинків, подій, неправомірних дій учасників цивільних правовідносин, правомірного використання та споживання майна тощо) [1, с. 21].

Н. С. Кузнєцова підстави припинення права власності поділяє на такі, що залежать, і такі, що не залежать від волі власника. Підставами припинення права власності, що залежать від волі власника, є: а) угоди з відчуження майна або витрат грошових коштів; б) користування майном, внаслідок якого це майно повністю споживається; в) знищення або викидання майна власником. У свою чергу, до підстав припинення права власності, що не залежать від волі власника, належать: а) примусовий продаж або примусове вилучення майна у випадках, передбачених законом; б) загибель майна внаслідок стихійної події або протиправних дій інших осіб; в) набуття майна проти волі власника добросовісним набувачем [2, с. 140–141].

У літературі також пропонується класифікація підстав припинення права власності за порядком припинення на: а) добровільне припинення права власності (за волею власника) – відчуження власником свого майна, знищення ним його, відмова власника від свого майна, припинення юридичної особи за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами тощо; б) примусове припинення права власності, що відбувається проти волі власника (або без урахування її) – припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; викупу пам'яток історії та культури; викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною

необхідністю; викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації; припинення юридичної особи за рішенням суду про визнання недійсною державної реєстрації юридичної особи, про визнання банкрутом, а також в інших випадках, встановлених законом (ст. 110 ЦК України), тощо; в) з об'єктивних причин, що не залежать від волі особи, на виникнення та перебіг яких власник (інша особа) не може впливати (знищення майна в результаті стихійного лиха, смерть власника тощо) [3, с. 673].

3. В. Ромовська виказує думку щодо того, що з сукупності підстав припинення права власності, зазначених у статті 346 ЦК України, право власності припиняється лише в разі знищення речі, адже воно не може існувати за відсутності об'єкта та відмови від права. В усіх інших випадках має місце не припинення права власності, а лише його передання від одного власника до іншого [4, с. 172].

У статті 346 ЦК України передбачено відкритий перелік підстав припинення права власності: в частині 2 цієї статті зауважено, що право власності може бути припинено в інших випадках, встановлених законом.

Вважаємо, що доцільним буде здійснити класифікацію підстав припинення права власності на тварину за критерієм волі власника – підстав, внаслідок яких право власності припиняється з волі власника, та підстав, внаслідок яких право власності припиняється незалежно від волі власника, оскільки цей критерій є основоположним при характеристиці підстав припинення права власності (на відміну від підстав набуття права власності, які в будь-якому разі опосередковують волевиявлення суб'єкта).

Підставами припинення права власності на тварину з волі власника є: відчуження тварини власником; відмова власника від права власності на тварину; знищення тварини (споживання в їжу, внаслідок хвороби тощо). Підставами припинення права власності на тварину, що не залежать від волі власника, є: реквізиція тварини; конфіскація тварини; смерть власника тварини; звернення стягнення на тварину за зобов'язаннями власника; припинення права власності на тварину, яка за законом не може належати відповідній особі; знищення тварини (у тому числі іншою твариною).

Викликає ряд запитань така підстава припинення права власності на тварину, як її знищення (як за волею власника так і всупереч його волею). Традиційно під знищенням речі розуміється такий вплив на неї, у результаті якого вона припиняє своє існування [5, с. 209]. Стосовно такого об'єкта права власності як тварина, це право має здійснюватись виключно з урахуванням норм моралі, що існують у суспільстві, та дотриманням вимог чинного законодавства про заборону жорстокого поводження з тваринами.

За загальноприйнятим правилом, право власності на майно припиняється в момент його знищення. Проте, особа є власником тварини до моменту її смерті (як насильницького, так і природного), після смерті особа автоматично стає власником «неоухотвореної» субстанції: м'яса, шкіри та інших продуктів харчування й вжитку. У цьому разі слід розмежовувати знищення тварини, яке не мало на меті, наприклад, її споживання у їжу, отримання від тварини окремих органів або клітин з медичною ціллю, хутра для пошиття одягу або, що знищення тварини, яке може бути розцінено як кримінально або адміністративно каране правопорушення.

Зазначений критерій розмежування буде доволі умовним та хибним, адже, наприклад, у азійських країнах вживають у їжу тварин, які в нашій державі традиційно визнаються домашніми та вбивство яких буде розцінено скоріше як жорстоке поводження з твариною. Наприклад, у багатьох ресторанах Китаю можна замовити страви з м'яса крокодила або черепахи, придбати на ринку акулячі плавці, м'ясо та мозок макак-резусів тощо [6, с. 70].

Доцільніше в цьому разі розглядати наведений критерій жорстокого поводження з тваринами крізь призму суспільної моралі, яку законодавець пропонує трактувати як систему етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість [7].

Проте, з волі власника тварину може бути знищено не тільки зі споживчою метою, а й в інших випадках, що вимагають проведення евтаназії. При цьому перелік підстав, наведених у Законі України «Про захист тварин від жорстокого поводження», за яких можливе умертвіння тварин, є закритим. Такими підставами є: одержання господарсько корисної продукції; припинення страждань тварин, якщо вони не можуть бути припинені в інший спосіб; за необхідності умертвіння новонародженого приплоду тварин; при регулюванні чисельності диких тварин і тварин, що не утримуються людиною, але перебувають в умовах, повністю або частково створюваних діяльністю людини; за необхідності умертвіння окремих тварин, які хворі на сказ чи на інше особливо небезпечне захворювання або є носіями особливо небезпечного захворювання; за необхідності оборони від нападу тварини, якщо це становить небезпеку для життя або здоров'я людей. Слід зазначити, що деякі країни застосовують евтаназію до здорових тварин, які упродовж певного строку перебувають у притулках, і яким не знайшли нових господарів або не помістили до приватних притулків. Це Велика Британія, Португалія, Болгарія, Румунія, країни Балтії тощо [8, с. 28].

Окрім цього, Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» також передбачені особливі вимоги до умертвіння тварин. Так, при умертвінні тварин мають дотримуватись таких вимог: умертвіння проводиться методами, що виключають передсмертні страждання тварин; приміщення, де проводиться умертвіння, повинно бути відокремлене від приміщення, де утримуються інші тварини; забороняється застосовувати негуманні методи умертвіння тварин, що призводять до загибелі від задущія, електричного струму, больових ін'єкцій, отруєння, курареподібних препаратів, перегріву, та інші больові методи; переробка тварин дозволяється тільки після їх умертвіння; умертвіння тварин, що страждають, проводиться негайно, якщо їх страждання неможливо припинити іншим чином тощо.

Вочевидь, має місце колізія норм Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», та норм, передбачених у Законі України «Про мисливське господарство і полювання», відповідно до статті 33 якого відстріл та відлов вовків, бродячих собак і котів, сірих ворон здійснюються мисливцями під час полювання на інші види мисливських тварин [9]. Далі, відповідно до статті 34 вказаного Закону, виявлені в мисливських угіддях без нагляду

породисті собаки відловлюються, про що письмово повідомляються районні та обласні організації, які проводять реєстрацію відповідних порід собак. Безпородних собак, у свою чергу, може бути відстріляно. Саме ж полювання в законі трактується як дії людини, спрямовані на вистежування, переслідування з метою добування і саме добування (відстріл, відлов) мисливських тварин, що перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах. Вважаємо, що, не забороняючи полювання як такого, означена колізія має бути усунена з урахуванням положень чинного законодавства та відмежування таких категорій тварин, як мисливські, від тварин, які випадково опинилися на відповідній території.

Окрім цього, законодавчо передбачено можливість знищення тварини всупереч волі власника. Зокрема, у пункті 4 частини 1 статті 16 Закону України «Про охоронну діяльність» передбачено, що під час здійснення охоронної діяльності персонал охорони має право застосовувати до осіб, які посягають на об'єкт охорони, заходи фізичного впливу та спеціальні засоби в особливих випадках, якщо інші заходи не привели до припинення посягання або до виконання особою законної вимоги персоналу охорони, у тому числі у разі знешкодження тварини, що загрожує життю та здоров'ю персоналу охорони або інших осіб [10]. У цьому випадку йдеться про знищення об'єкта права власності – тварини, всупереч волі її власника.

Аналогічним чином поліцейські, в порядку, установленому Законом України «Про національну поліцію», мають право на застосування вогнепальної зброї для відбиття нападу тварин, які загрожують життю і здоров'ю особи чи поліцейського [11].

Отже, на законодавчому рівні фактично впроваджено позбавлення власника об'єкта права власності поза волею власника. При цьому відповідні компенсаційні аспекти залишилися поза увагою законодавця, а наявність означених законодавчих норм, особливо останньої, вочевидь на практиці викликати численні непорозуміння.

Окрім цього, тварину може бути знищено внаслідок стихійного лиха, аварії, неправомірних дій (умисних або неумисних) третіх осіб. Таким чином, необхідним вбачається розмежування знищення тварини з волі власника, яке мало на меті її споживання у їжу, отримання від тварини окремих органів або клітин з медичною ціллю, хутра для пошиття одягу тощо, та знищення всупереч волі власника тварини, яке може бути розцінено як кримінально або адміністративно каране правопорушення (за винятком випадків знищення тварини іншою твариною та інших випадках, дозволених законом).

У сучасному цивільному праві підстави ревізії, незважаючи на відсутність єдиного нормативно-правового акту, який би врегулював аспекти означеного питання, значно деталізовані. Це є підстави надзвичайного характеру (стихійне лихо, аварія, епізоотія тощо) або умови воєнного або надзвичайного стану. За наявності цих підстав, у разі суспільної необхідності, проводиться ревізії майна. Суспільна необхідність у праві визначається як категорія оціночна [12, с. 368]. Вона може полягати у знищенні тварин, вилученні їх для проведення певних видів робіт тощо. В разі ревізії майно переходить у власність держави або знищується, тобто, в першому випадку припиняється право власності у відповідної особи з одночасним набуттям його державою, у другому – переходу права власності не відбувається.

Отже, ревізії тварини, по-перше, можлива за надзвичайних обставин – при епізоотії. Відповідно до статті 2 Кодексу цивільного захисту України, епізоотія – це широке поширення заразної хвороби тварин за короткий проміжок часу, що значно перевищує звичайний рівень захворюваності на цю хворобу на відповідній території. При цьому тварина вилучається у власника за умови попереднього і повного відшкодування її вартості та повинна бути знищена.

Законом України «Про забезпечення санітарного і епідеміологічного благополуччя населення» порядку та умов вилучення тварини в разі виникнення епізоотії не передбачено [13]. Відповідно до Положення про Державну надзвичайну протиепізоотичну комісію при Кабінеті Міністрів України та типових положень про місцеві державні надзвичайні протиепізоотичні комісії, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України № 1350 від 21 листопада 2007 р., означені комісії наділені правом вивчати та вирішувати питання стосовно забою і знищення тварин, птиці у разі виявлення заразних хвороб тварин, а також щодо вилучення з обігу, знезараження, переробку або інше використання продуктів і сировини тваринного та рослинного походження, визнаних не придатними для використання [14]. Проте, законодавчо не врегульовано, яким органом має ухвалюватись рішення про примусове відчуження, який порядок такого відчуження тощо. Вважаємо, що означену законодавчу прогалину має бути усунуто.

Таким чином, необхідним вбачається розмежування такої підстави припинення права власності на тварину як знищення тварини з волі власника, яке мало на меті її споживання у їжу, отримання від тварини окремих органів, клітин з медичною ціллю, хутра для пошиття одягу або що, та знищення тварини всупереч волі власника, яке може бути розцінене як правопорушення (за винятком випадків знищення тварини іншою твариною), що передбачає настання відповідних цивільно-правових наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Харченко О. С. Підстави припинення права власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Харченко Олеся Степанівна ; НДІ приватного права і підприємництва АПН України. – К., 2007. – 205 с.
2. Право власності в Україні : навч. посіб. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, О. А. Підпригора та ін.; За заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 816 с.
3. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданіка. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
4. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Право власності: підручник. – К. : Алетта ; ЦУЛ, 2011. – 246 с.

5. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 5: Право власності та інші речові права / За ред. проф. І. В. Спасиво-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х.: ФО-П Лисяк Л. С., 2011. – 624 с.
6. Забаштанський Д. Живий «контрабас» / Д. Забаштанський // Вісник міністерства доходів і зборів України. – 2014. – № 7 (769). – С. 68–71.
7. Про захист суспільної моралі: Закон України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 52. – Том 1. – Ст. 2736.
8. Метельова Т. Громадянське суспільство в умовах трансформації системи цінностей: між демократизацією та дегуманізацією (на прикладі зоозахисних реалій України та Євросоюзу / Т. Метельова // Віче. – 2012. – № 2. – С. 26–29.
9. Про мисливське господарство та полювання: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 18. – Ст. 132.
10. Про охоронну діяльність: Закон України // Офіційний вісник України. – 2012. – № 30. – Ст. 1099.
11. Про Національну поліцію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.
12. Цивільне право: підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
13. Про забезпечення санітарного і епідеміологічного благополуччя населення: Закон України // Офіційний вісник України. – 2012. – № 89. – Ст. 3589.
14. Про Державну надзвичайну протіепізоотичну комісію при Кабінеті Міністрів України та типових положень про місцеві державні надзвичайні протіепізоотичні комісії: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 року № 1350 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – Ст. 3274.

УДК 340.94

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Селіванов М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
партнер юридичної фірми «Arbitis»

Анотація: статтю присвячено вирішенню проблеми участі прокурора в господарському процесі. Визначено особливості підстави та особливості участі прокурора в господарському процесі.

Ключові слова: прокурор; господарський процес; підстави участі прокурора в господарському процесі.

Аннотация: статья посвящена решению проблемы участия прокурора в хозяйственном процессе. Определены особенности основания и особенности участия прокурора в хозяйственном процессе.

Ключевые слова: прокурор; хозяйственный процесс; основания участия прокурора в хозяйственном процессе.

Annotation: the article is devoted to the decision of the problem of participation of the prosecutor in the economic process, the features of the grounds and features of the participation of the prosecutor in the economic process are determined.

Key words: prosecutor; process; Grounds for the participation of the prosecutor in the economic process.

Зміни Конституції України, які внесені Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII від 02.06.2016 року [1], змінили роль прокуратури у господарському процесі. Відповідно до ст. 131-1 Конституції України [2], в Україні діє прокуратура, яка здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Наведеною Конституційною нормою, завдання прокуратури щодо представництва держави в суді визначені як виключні випадки, які мають визначатися законом.

До внесення змін до Конституції України, у 2015 році набули чинності законодавчі акти щодо участі прокурора у господарському процесі. Так, 15 липня 2015 року набув чинності Закон України «Про прокуратуру» № 1697-VII від 14.10.2014 року [3], яким внесені зміни до Господарського процесуального кодексу України [4].

Згідно з ч. 2 ст. 2 ГПК України прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, в позовній заяві самостійно визначає, в чому полягає порушення інтересів держави, та обґрунтовує необхідність їх захисту, а також вказує орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до господарського суду прокурор зазначає про це в позовній заяві.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 ГПК України прокурор є самостійним учасником судового процесу.

Прокурор здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді виключно після підтвердження

судом підстав для представництва – ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру».

Отже, зі змісту ч. 2 ст. 2 ГПК України вбачається, що прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, повинен обґрунтувати наявність підстав для здійснення ПРЕДСТАВНИЦТВА інтересів держави в суді.

Згідно з ч. 1 ст. 29 ГПК України прокурор бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, порушену за позовом інших осіб, на будь-якій стадії її розгляду для представництва інтересів громадянина або держави. З метою вступу у справу прокурор може подати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд рішення Верховним Судом України про перегляд рішення за нововиявленими обставинами або повідомити суд і взяти участь у розгляді справи, порушеної за позовом інших осіб. При цьому прокурор для представництва інтересів громадянина або держави в господарському суді (незалежно від форми, в якій здійснюється представництво) повинен обґрунтувати наявність підстав для здійснення такого представництва, передбачених частинами другою або третьою статті 25 Закону України «Про прокуратуру».

Відповідно до ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу.

Таким чином, прокурор здійснює представництво інтересів держави у суді у разі їх порушення або загрози порушення виключно у випадках, якщо доведе наявність таких обставин:

1) орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інших суб'єкт владних повноважень не здійснює захист цих інтересів;

2) здійснює такий захист неналежним чином;

3) такий орган взагалі відсутній.

Аналіз судової практики дозволяє зробити висновок, що після 15 липня 2015 року прокуратура у переважній більшості випадків обґрунтовувала своє право на пред'явлення позову відсутністю у інших державних органів коштів для сплати судового збору для подачі позовної заяви. Як правило, прокурором не надавалося жодних доказів та інших обґрунтувань щодо неможливості державних органів представляти самостійно свої інтереси в суді.

Безумовно, що виключно відсутність у державного органу коштів на сплату судового збору не є обставиною, яка не підтверджує наявність підстав для здійснення прокурором представництва, зазначеному в ст. 23 Закону. Однак господарські суди приймали до розгляду позовні заяви подані прокурорами.

З зазначеного можна зробити попередній висновок, що судова система, незважаючи на зміни законодавства, ще не змінила підходи до порушення судових справ за позовами прокурора.

Другою новелою законодавства стало покладання на прокурора обов'язку завчасного повідомлення зацікавленої особи про подачу позову. Відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень.

Тобто, обов'язковою умовою подання прокурором позову є попереднє, до звернення до суду, повідомлення про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень.

Протягом першого місяця після змін законодавства, прокуратура вказані вимоги закону майже не виконувала, вважаючи, що направлення позову стороні є визначеним законом повідомленням про намір подати позов.

В даному випадку суди не погодилися з думкою прокуратури та в ухвалях про повернення позовних заяв вказували, що позовна заява та повідомлення про намір пред'явити позов є різними процесуальними документами та мають вчинятися окремо.

Після доволі нетривалого періоду, повідомлення про намір пред'явити позов стало нормою при подачі прокурорами позовних заяв.

Ще однією зміною законодавства щодо участі прокурора у господарському процесі стало виключення прокуратури з кола осіб, які мають пільги щодо сплати судового збору (1 вересня 2015 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» № 484-VIII від 22.05.2015 року) [5].

Відсутність бажання сплачувати судовий збір різко скоротило кількість позовних заяв, які подавалися прокурорами, а подані прокурорами позови майже завжди супроводжувалися заявами про відстрочення, розстрочення або звільнення від сплати судового збору.

Прокурори обґрунтовували відстрочку, розстрочку або звільнення від сплати судового збору тим, що Законом України «Про державний бюджет на 2015 рік» видатки на сплату прокуратури судового збору не передбачені і відповідне фінансування органами прокуратури не здійснювалось, будь-які інші кошти не можуть бути витрачені для сплати судового збору.

Судова практика розгляду таких заяв і на сьогодні залишається неоднозначною: суди як задовольняють клопотання прокуратури, і відмовляють у їх задоволенні.

На нашу думку, при вирішенні питань про відстрочення, розстрочення або звільнення від сплати судового збору слід виходити з наступного.

Прикінцевими положеннями Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» від 22.05.2015 року № 484-VIII передбачено, що Кабінет Міністрів України має забезпечити відповідне фінансування державних органів, які позбавляються пільги щодо сплати судового збору.

Відповідно до ст. 90 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року № 1697-VII фінансування прокуратури здійснюється згідно з кошторисами і щомісячними розписами видатків, затвердженими Генеральним

прокурором України, у межах річної суми видатків, передбачених Державним бюджетом України на поточний бюджетний період.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про судовий збір» [6], суд, враховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою відстрочити, розстрочити сплату судового збору, зменшити його розмір або звільнити від його сплати.

У п. 3.1 постанови Пленум Вишого господарського суду України № 7 від 21.02.2013 року «Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України» [7] роз'яснив, що єдиною підставою для вчинення господарським судом дій, зазначених у ст. 8 Закону, є врахування ним майнового стану сторін. Особа, яка заявляє відповідне клопотання, повинна навести доводи і подати докази на підтвердження того, що її майновий стан перешкоджає (перешкоджає) сплаті нею судового збору у встановленому порядку і розмірі.

При цьому, оскільки ст. 129 Конституції України як одну із засад судочинства визначено рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, отже, в тому числі й органів державної влади, то самі лише обставини, пов'язані з фінансуванням установи чи організації з Державного бюджету України та відсутністю у ньому коштів, призначених для сплати судового збору, не можуть вважатися підставою для звільнення від такої сплати.

За практикою Європейського суду з прав людини принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає фундаментальний принцип змагальності процесу (див. Ruiz-Mateos v. Spain, рішення від 23 червня 1993 р., серія А, № 262, с. 25, § 63). Більш того, принцип рівності сторін у процесі – у розумінні «справедливого балансу» між сторонами – вимагає, щоб кожній стороні надавалася розумна можливість представити справу в таких умовах, які не ставлять цю сторону у суттєво невигідне становище відносно другої сторони (див. Dombo Beheer B. V. v. the Netherlands, рішення від 27 жовтня 1993 р., серія А, № 274, с. 19, § 33 та Ankerl v. Switzerland, рішення від 23 жовтня 1996 р., Reports 1996-V, стор. 1567-68, § 38).

Привілейована позиція обвинувача (прокурора) при розподілі судових витрат може викликати запитання у контексті дотримання права на справедливий судовий розгляд. Не дивлячись на те, що подібний привілей може бути виправданий міркуваннями охорони правопорядку, його «використання не допустимо, якщо це призводить до нерівноправного становища сторони в цивільному судочинстві стосовно прокурора» (див. Stankiewicz v. Poland, рішення від 06 квітня 2006 р., № 46917/99).

Відповідно до п. 16 Рекомендації Rec (2012) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам учасникам про роль публічних обвинувачень поза системою кримінальної юстиції (ухвалена Комітетом Міністрів 19.09.2012 року на 1151 засіданні заступників Міністрів) [8] права публічного обвинувачення на оскарження судового рішення або його перегляд іншим вищестоящим судом не повинно жодним чином різнитися від доступних для інших сторін провадження.

Відтак, за обставин, коли законодавець виключив органи прокуратури з платників, що звільнюються від сплати судового збору, звільнення судом прокурорів від сплати судового збору, відстрочення до вирішення справи, при зверненні до суду може розцінюватися як надання їм певних процесуальних переваг перед іншими учасниками судового процесу – юридичними та фізичними особами, які зобов'язані сплачувати відповідний збір. Особливо це стосується позовів, що виникають із господарських правовідносин, які засновані на юридичній рівності їх учасників, і в яких прокурори виконують лише представницькі функції.

На сьогодні судова практика здебільше погоджується з наведеною аргументацією та суди відмовляють прокуратурі у відстроченні, розстроченні чи звільненні у сплаті судового збору.

Підсумовуючи зміни законодавства щодо участі прокурора у господарському процесі на сьогодні можна зробити висновок: унормування підстав участі прокурора у господарському процесі не зменшило кількість позовів, які подавалися прокурорами, як обґрунтованих, так і необґрунтованих. Лише економічний важель впливу (обов'язок оплачувати судовий збір) став реальним і дієвим інструментом, який спонукає прокуратуру більш виважено підходити до звернення в суд з позовною заяву та потенційно зменшує кількість безпідставного звернення прокурора до суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України № 1401-VIII від 02.06.2016 року.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Про прокуратуру: Закон України № 1697-VII від 14.10.2014 року.
4. Господарський процесуальний кодекс України.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору: Закон України № 484-VIII від 22.05.2015 року.
6. Про судовий збір: Закон України.
7. Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України: Постанова Пленум Вишого господарського суду України № 7 від 21.02.2013 року.
8. Про роль публічних обвинувачів поза системою кримінальної юстиції: Рекомендація Rec (2012)11 Комітету міністрів державам-учасницям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.org.ua/fi les/ rec_cho do _publ.PDF

УДК 347.1

СУТНІСТЬ ТА ОЗНАКИ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ

Сліпченко А. С.,

аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті досліджено точки зору вчених стосовно поняття цивільного обороту та виявлено його ознаки та сутність. Сформульовано поняття цивільного обороту. Обґрунтовано, що цивільний оборот – це правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої.

Ключові слова: оборот, сутність, ознаки, цивільний оборот, перехід, відчуження, правонаступництво.

Аннотация: в статье исследованы точки зрения ученых относительно понятия гражданского оборота и выявлены его признаки и сущность. Сформулировано понятие гражданского оборота. Обосновано, что гражданский оборот – это правомерное отчуждение или переход объектов гражданского права от одного лица к другому.

Ключевые слова: оборот, сущность, признаки, гражданский оборот, переход, отчуждение, правонаследование.

Annotation: the article examines the points of view of scientists regarding the concept of civil turnover and identifies its features and essence. The concept of civil turnover is formulated. It is substantiated that civil turnover is a legitimate alienation or transfer of objects of civil law from one person to another.

Key words: turnover, gist, signs, civil turnover, transfer, alienation, legal investigation.

Процес пізнання людиною зовнішнього світу є складним та включає в себе різні етапи, форми, результати відображення дійсності. Поняття в цьому процесі є однією з основних пізнавальних форм і формою настільки характерною для інтелектуальної діяльності людини, що сама діяльність часто визначається як понятійне відображення дійсності. Мислити – це і значить відображати світ через поняття, за допомогою понять, у формі понять; це значить уміти оперувати поняттями [1]. Останні є своєрідними накопичувачами цілої системи знань про те чи інше явище, яке визначається. Причому, сам термін «поняття» використовується для позначення знань про суттєві ознаки предмета міркування, про його сутність [2, с. 37]. Поняття утворюються за допомогою виявлення ознак предмету міркування [3, с. 53]. У свою чергу, якщо поняття вже існує, то з нього можна виділити ознаки та сформувати уявлення про сутність явища, що досліджується.

Поняття цивільного обороту в теорії права використовується досить широко [4] та є одним із найбільш загальних¹. Разом з тим, до теперішнього часу його розуміння й тлумачення у цивілістиці досить різні, а інколи і протилежні [5]. Очевидно, що завдяки появі нових визначень, поняття цивільного обороту може уточнюватися шляхом виявлення нових істотних ознак, вилучення з нього неістотних, встановлення обсягу, сутності самого поняття тощо.

Метою статті є виявлення ознак цивільного обороту через встановлення його сутності (поняття).

Існуючі точки зору щодо поняття цивільного обороту можна умовно поділити на декілька груп. Представники однієї з них розглядають його як сукупність норм за допомогою яких здійснюється та забезпечується задоволення різноманітних потреб людини шляхом розподілу праці, обмеженості індивідуальних засобів, сприяння інших людей [6, с. 581]. Інші вважають, що це сукупність певних цивільно-правових явищ. Але серед прихильників цієї точки зору також відсутня єдність щодо ознак явища. Цивільний оборот розглядають як сукупність: усіх цивільних [7, с. 10] чи лише майнових правовідносин [10, с. 71]; юридичних фактів (правочинів) [10, с. 71; 11, с. 33; 12, с. 24; 5, с. 436]. Частина дослідників стверджує, що цивільний оборот це не сукупність тих чи інших елементів, а процес (рух) переходу суб'єктивних прав та обов'язків [13, с. 69; 14, с. 46; 15, с. 40] та/або об'єктів [15, с. 40; 16, с. 44].

Аналізуючи наведені точки зору необхідно погодитися з думкою, що сутність цивільного обороту розкривається як сукупність норм, які забезпечують задоволення потреб певним чином [6, с. 581]. Але таке розуміння може мати місце лише в об'єктивному значенні. Саме таким чином розкриваються поняття, в об'єктивному розумінні, права власності [17, с. 273], права інтелектуальної власності [17, с. 367], зобов'язального права [18, с. 8; 21, с. 31] тощо. Та навіть у такому значенні це поняття є надто абстрактним, не містить у собі характерних ознак самого цивільного обороту і не розкриває його сутності, а тому потребує доповнення.

Розглядаючи цивільний оборот, як сукупність усіх цивільних правовідносин [7, с. 56; 8, с. 30; 9, с. 10], необхідно дійти висновку, що в нього мають входити не лише майнові, а й усі особисті немайнові правовідносини. Разом з тим, згідно зі ст. 178 ЦК України, не можуть знаходитися в обороті ті об'єкти, які є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Таку невід'ємність, відповідно до загальноприйнятої у науці цивільного права точці зору, мають особисті немайнові блага, а отже особисті немайнові правовідносини, об'єктами в яких є особисті немайнові блага, не повинні відноситись до поняття цивільного обороту. Наприклад, такі блага, як життя, здоров'я, свобода – це об'єкти цивільних правовідносин, але в силу своєї невід'ємності від особи, якій вони належать, останні не можуть бути віднесені до обороту. В протилежному випадку необхідно визнати, що правовідносини (особисті немайнові правовідносини), об'єкти в яких необоротоздатні, є частиною цивільного обороту.

Стосовно того, що цивільний оборот – це сукупність лише майнових правовідносин [10, с. 71; 7, с. 56; 5, 436; 9, с. 10; 4; 11, с. 33; 9, с. 10; 11, с. 33], необхідно зазначити, що частина прихильників цієї точки зору поділяє їх на відносини з приводу належності майна його власнику (речові), відносини з приводу переходу майна від одних осіб до інших та відносини з управління майном [9, с. 33]. Останні дві групи – це зобов'язальні правовідносини. Але такий науковий підхід вказує на необхідність віднесення до поняття цивільного обороту і абсолютних майнових правовідносин, що викликає певні суперечності при визначенні цивільного обороту. Так, вилученими з цивільного обороту вважаються речі, які не можуть переходити від одного суб'єкта до іншого в межах цивільно-правових відносин [22, с. 313]. У той же час, така неможливість переходу зовсім не значить, що самі блага нікому не належать. Їх власником є, зазвичай, держава [22, с. 313]. І якщо схилитися до думки, що абсолютні майнові правовідносини є частиною цивільного обороту, то правовідносини власності на об'єкти, вилучені з цивільного обороту також повинні бути віднесені до поняття цивільного обороту. У свою чергу, сама назва «об'єкти, вилучені з цивільного обороту», вказує, що ці блага вважаються невід'ємними від особи в силу прямої вказівки закону, а значить не можуть залучатися до цивільного обороту. Правовідносини з таким об'єктом не можуть розглядатися як такі, що входять до поняття цивільного обороту, оскільки останні вилучені з нього.

В юридичній літературі абсолютні майнові правовідносини справедливо віднесені до передумов та результатів цивільного обороту [23, с. 13; 24, с. 245]. Включення їх до цивільного обороту настільки збільшить обсяг його поняття, що воно перестане відображати свою сутність. У нього увійдуть і ті правовідносини, які відображатимуть статику, належність, присвоєність благ. Але така позиція свого часу була піддана критиці її противниками, які вважають, що цивільний оборот – це лише зобов'язальні правовідносини [25, с. 296-297; 26, с. 185; 27, с. 92]. Що ж до останньої точки зору, то серед вчених-цивілістів практично не виникає суперечки, що за своєю природою зобов'язальні правовідносини оформлюють перехід більшості об'єктів цивільних правовідносин від одних учасників (суб'єктів) до інших, забезпечують динаміку майнових відносин [28, с. 332]. Разом з тим, І. А. Полуяхтов обґрунтовуючи свою позицію стверджує, що ототожнення цивільного обороту та зобов'язань дуже збіднює поняття цивільного обороту, тому що виключає з нього речові договори, у межах яких майно одних осіб може надаватися іншим особам [13, с. 22], спадкування, інші види правонаступництва тощо. Більше того, на думку вченого, навіть виникнення зобов'язальних правовідносин ще не вказує, що майно переходить від однієї особи до іншої. І з цим важко не погодитись. Так, наприклад, у разі добровільного розірвання договору купівлі-продажу, ще до моменту його належного виконання, має місце виникнення зобов'язання, але обороту об'єкта цивільного права не відбувається. Виникнення зобов'язання без обороту об'єкта матиме місце й у випадку, коли за договором підряду результат виконаних робіт не може бути переданий замовнику, оскільки його втрачено в результаті дії непереборної сили.

Наведене дозволяє стверджувати, що самі по собі цивільні правовідносини (абсолютно всі або їх частина) ще не вказують на наявність цивільного обороту. Більше того, не можуть з ним ототожнюватися.

Розглядаючи ту точку зору, відповідно до якої цивільний оборот це сукупність юридичних фактів (правочинів) [10, с. 71; 11, с. 33; 12, с. 24], зазначимо, що необхідно лише частково погодитися з О. О. Красавчиковим, який свого часу зазначав, що юридичні факти самі по собі не приводять до руху об'єктів [25, с. 14]. Дійсно, сам по собі, наприклад, консенсуальний договір купівлі-продажу породжує лише зобов'язальні правовідносини, але не цивільний оборот. Останній виникає, за загальним правилом, з передачею речі, в межах цього договору. Лише належне виконання своїх обов'язків продавцем (передати річ) та покупцем (прийняти та оплатити) приводить до руху об'єкта та прав на нього, тобто до цивільного обороту. Не породжує цивільного обороту і такий юридичний факт, як протиправне завдання шкоди однією особою іншій, хоча і породжує деліктні зобов'язання. Очевидно, що рух об'єкта та прав на нього відбувається в межах безпосереднього відшкодування. Разом з тим, у межах деяких юридичних фактів відбувається цивільний оборот об'єктів. Наприклад, речові договори все ж таки тягнуть за собою рух об'єктів і прав на них від однієї особи до іншої. До таких можна віднести реальні договори дарування [30, с. 340], договори про встановлення сервітутів, емфітевзису, суперфіцію [31, с. 111], договори довірчого управління майном [35, с. 5] і т. п. Отже, виключення з цивільного обороту абсолютно всіх правочинів було б необґрунтованим [13, с. 22]. Причому таке твердження є справедливим не тільки стосовно правочинів, а й інших юридичних фактів. Так, приєднуючись до заперечень щодо ототожнення цивільного обороту з правонаступництвом [13, с. 38] В. А. Белов відзначає, що поняття цивільного обороту охоплює не тільки випадки вчинення деяких правочинів, а й випадки переходу об'єктів цивільних прав від одного суб'єкта до іншого на підставі інших юридичних фактів [32, с. 69]. Підтвердження наведеної думки знаходимо й у чинному законодавстві України. Наприклад, ст. 330 ЦК України передбачає, що майно, яке відчужене особою, що не мала на це відповідного права, переходить до добросовісного набувача (з переходом до нього права власності), якщо відповідно до ст. 388 ЦК України воно не може бути витребуване у нього. Також відповідно до ст. 333 ЦК України особа, яка збирала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, набуває їх у власність, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки. У чинному законодавстві України існують норми, які передбачають юридичні факти, в межах яких має місце оборот об'єктів та динаміка прав на них.

Разом з тим, необхідно визнати, що визначення сутності цивільного обороту, як сукупності усіх або частини юридичних фактів (правочинів), сформульоване з порушенням умови співрозмірності. Відповідно до цієї умови, обсяги того що визначає та того що визначається повинні збігатися, оскільки вони взаємозамінні. Але «сукупність усіх або частини юридичних фактів (правочинів)» (те що визначає) та «цивільний оборот» (те, що визначається) не однакові за обсягом. Вони не взаємозамінні. Адже твердження, що сукупність усіх або частини юридичних фактів (правочинів) – це цивільний оборот буде хибним. Не всі юридичні факти здатні породжувати цивільний оборот.

Містять певні вади і ті точки зору, відповідно до яких цивільний оборот розглядається лише як перехід прав (обов'язків) [33, с. 78; 31, с. 123]. Адже саме об'єкти цивільних прав здатні задовольняти потреби учасників

цивільних правовідносин. Для отримання правомірною доступу до них, на наш погляд, такі блага і залучаються до цивільного обороту. Рух (перехід) прав (обов'язків) лише оформлює динаміку об'єктів. Він є необхідною ознакою цивільного обороту, але недостатньою для його повного розуміння. Без динаміки об'єктів мета цивільного обороту не може бути досягнутою. На підтвердження наведеної думки можна навести приклад, коли власник, який за межами позовної давності не може застосувати виндикацію, передає своє право власності третій особі. Очевидно, що у цьому випадку буде мати місце перехід права (права власності). Але такий перехід без можливості отримати сам об'єкт втрачає для набувача глуд. Тому, рух об'єктів є необхідною ознакою визначення цивільного обороту. Більше того, і вітчизняний законодавець розглядає у якості об'єкта цивільного обороту не права, а об'єкти цивільних прав. Це прямо витікає зі змісту ст. 178 ЦК України. До речі такий підхід характерний не тільки для законодавства України. У ст. 129 ЦК Республіки Білорусь, ст. 116 ЦК Республіки Казахстан, ст. 129 ЦК Російської Федерації, ст. 7 ЦК Грузії, ст. 286 ЦК Республіки Молдова також передбачено у якості об'єкта цивільного обороту об'єкти цивільних прав.

Разом з тим, без правового оформлення (руху прав) фактичний оборот об'єктів також не здатен відобразити сутність цивільного обороту. На підтвердження виказаної думки можна зазначити, що в результаті крадіжки має місце перехід речі. Але до особи, яка таким чином заволоділа чужим благом, право на нього не переходить. І така динаміка об'єкта (без динаміки права) не може охоплюватися поняттям цивільного обороту. У якості додаткових прикладів можна навести оборот наркотиків, бойової вогнепальної зброї також не є цивільним, якщо відбуваються за межами правового поля.

Отже динаміка об'єкта є необхідною ознакою цивільного обороту, як і динаміка права на нього. Це як дві сторони однієї медалі. На нашу думку, без динамічних процесів блага правове оформлення обороту не тільки втрачає сенс, а стає неможливим тому, що оформляти нічого. У свою чергу, оформлення обороту об'єктів без фактичного обороту останніх повинно розглядатися фіктивним.

Аналіз чинного законодавства України дозволяє стверджувати, що законодавець також розглядає цивільний оборот у єдності обороту об'єктів та прав на них. Таку ж думку висловлено й іншими науковцями. Зокрема, в юридичній літературі зазначається, що у ст. 178 ЦК України законодавець розкриває поняття цивільного обороту як відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої у порядку правонаступництва, спадкування чи іншим чином. Отже, робиться висновок, цивільний оборот – це певний процес, рух. З одного боку – це рух об'єктів як таких. І він здійснюється лише шляхом відчуження або шляхом переходу благ. З іншого боку – це процес, у ході якого відбувається рух, динаміка прав. Адже рух цінностей, об'єктів здійснюється у порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином [31, с. 94].

Таким чином, під цивільним оборотом необхідно розуміти правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Саме у такому визначенні містяться всі необхідні та достатні ознаки цивільного обороту, як правової категорії. Відчуження та перехід вказують на динаміку об'єктів цивільного права, а правомірність – на її юридичне оформлення (на динаміку суб'єктивних прав). Зважаючи ж на те, що кожен з елементів (динаміка об'єктів та динаміка прав) самостійно не містить у собі таких властивостей, які вони утворюють у взаємодії, можна стверджувати, що цивільний оборот – це система, що поєднує в одне ціле такі необхідні та достатні елементи, як динаміка об'єктів цивільного права та динаміка суб'єктивних прав на них.

Розкриваючи сутність цивільного обороту можна зазначити, що відчуження та перехід представляють собою сукупність прийомів, які дають можливість досягти певної мети. Оскільки, певні дії, прийоми, які дають можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось, позначаються терміном «способи» [36], то і відчуження та перехід необхідно розуміти, як способи цивільного обороту. У свою чергу, останні потребують юридичного оформлення. Тому, правонаступництво, спадкування або інший юридичний порядок є формами цивільного обороту.

Визначення сутності цивільного обороту, як певної системи елементів вказує на необхідність проведення подальших наукових досліджень їх змісту та взаємозв'язку. У свою чергу, виникає потреба визначення відмінних ознак таких видів динаміки об'єктів, як відчуження та перехід об'єктів, встановлення юридичних форм таких процесів. Це створить можливість перевірити ефективність норм права, які покликані регулювати цивільний оборот, визначити шляхи їх вдосконалення.

ПРИМІТКИ

1. Огляд літератури та критику відповідних точок зору щодо поняття радянського цивільного обороту див. у праці «Советский гражданский оборот (понятие и основные звенья)». «Вопросы гражданского, трудового права и гражданского процесса». – Ученые записки Свердлов. юрид. ин-та им. А. Я. Вышинского, т. V. М., Госюриздат, 1957, стр. 3 и сл., а також: Красавчиков О. А. Советская наука гражданского права (понятие, предмет, состав и система) / О. А. Красавчиков // Ученые труды Свердл. юрид. ин-та. Сер. «Гражданское право». – Т. 6. – Свердловск : Унив. тип., 1961.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мозгова Н. Г. Навчальний посібник для ВНЗ (рек. МОН України) / Н. Г. Мозгова. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2007. – 248 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1529052740438/logika/zagalna_harakteristika_ponyattya.
2. Логіка для юристів : підруч. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 224 с.
3. Титов В. Д. Логіка : підруч. для студент. вищих навчальн. закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Тордєєва та ін.; за заг. ред. проф. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с.
4. Рожкова М. А. Применение в коммерческом обороте мировой сделки (Подготовлен для Системы Консультант Плюс, 2004) / М. А. Рожкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yurclub.ru/ibf/lofiversion/index.php/t75074.html>.
5. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції): монографія / В. Л. Яроцький. – Х. : Право. – 2006. – 544 с.
6. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. Т. 1. – СПб., 1911. – 780 с.

7. Дозорцев В. А. Объекты права государственной социалистической собственности и их классификация / В. А. Дозорцев // Сов. государство и право. – 1949. – № 1. – С. 55–63.
8. Алексеев С. С. Выражение особенностей предмета советского гражданского права в методе гражданско-правового регулирования. Виды гражданских правоотношений и метод гражданско-правового регулирования / С. С. Алексеев // Антология уральской цивилистики. 1925–1989: сб. ст. – М. : Статут, 2001. – С. 7–53.
9. Чеговадзе Л. А. Избранные вопросы по курсу «Гражданское право России» : курс лекций / Л. А. Чеговадзе. – Н. Новгород, 2002. – 230 с.
10. Братусь С. Н. О понятии гражданского оборота : докл. на заседании сектора гражд. права ВИЮН / С. Н. Братусь // Сов. государство и право. – 1949. – № 11. – С. 71–78.
11. Эбзеев Б. Б. Гражданский оборот: понятие и юридическая природа / Б. Б. Эбзеев // Государство и право. – 1999. – № 2. – С. 32–38.
12. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права / Г. Ф. Шершеневич. – (По изд. 1914 г.) – М. : Спарк, 1994. – 335 с.
13. Полуяхтов И. А. Гражданский оборот имущественных прав: дис. ... канд. юрид. Наук / И. А. Полуяхтов. – Екатеринбург, 2002. – 183 с.;
14. Словарь гражданского права / под общ. ред. В.В. Залесского. – М., 1998. – 304 с.
15. Чеговадзе Л. А. Структура и состояние гражданского правоотношения / Л. А. Чеговадзе. – М., 2004. – 542 с.
16. Астахова М. А. К вопросу о понятии гражданского оборота / М. А. Астахова // Бюллетень нотариальной практики. – 2006. – № 5. – С. 42–44.
17. Правова доктрина України : у 5 т. – Т. 3 : Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнецова, С. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін. ; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – Х. : Право, 2013. – 760 с.
18. Цивільне право України : підруч. – У 2 т. – Т. 1. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
19. Цивільне право : підруч. : у 2 т. – Т. 1 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – 656 с.
20. Цивільне право : підруч. : у 2 т. – Т. 2 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – 816 с.
21. Цивільне право : підруч. : у 2 ч. – Ч. 2 / за заг. ред. В. А. Кройтора та Є. О. Мічуріна. – Х. : Харк. нац. у-т внутр. справ, 2013. – 814 с.
22. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. – Т. 1 / за відповід. ред. О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецова, В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 832 с.
23. Гражданское право: учеб. : в 4 т. – Т. 3 / отв. ред. Е. А. Суханов. – М., 2005. Обязательственное право. – 346 с.
24. Криволапова Л. В. Правовая специфика гражданского оборота / Л. В. Криволапова // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – № 6 (38). – 2012. – С. 244–247.
25. Красавчиков О. А. Советская наука гражданского права (понятие, предмет, состав и система) / О. А. Красавчиков // Ученые труды Свердл. юрид. ин-та. Сер. «Гражданское право». – Т. 6. – Свердловск : Унив. тип., 1961. – 824 с.
26. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: моногр. / О. О. Пунда. – Хмельницький ; К., 2005. – 436 с.
27. Юридический энциклопедический словарь : 3-е изд., перераб. и доп. / под общ. ред. В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 2004. – VI. – 450 с.
28. Гражданское право Украины : [учеб. для вузов системы МВД Украины] : в 2 ч. – Ч. 1 / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. / под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. – 440 с.
29. Красавчиков О. А. Советский гражданский оборот (понятие и основные звенья) / О. А. Красавчиков // Ученые зап. СЮИ. Сер. Вопр. гражданского, трудового права и гражданского процесса. – М. : Госюриздат, 1957. – Т. 5. – С. 3–14.
30. Брагинский М. И. Договорное право. – Кн. 2 : Договоры о передаче имущества / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2000. – 800 с.
31. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : моногр. / С. О. Сліпченко. – Х. : Діса плюс, 2013. – 552 с.
32. Белов В. А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий / В. А. Белов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. ; отв. ред. М. А. Рожкова. – М.: Статут, 2007. – 542 с.
33. Рыбалов А. О. Экономические блага и гражданский оборот / А. О. Рыбалов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. / отв. ред. М. А. Рожкова. – М. : Статут, 2007. – 542 с.
34. Сліпченко С. А. Оборозоспособність об'єктів особистих немайнових прав, забезпечуючих соціальне буття фізического лица : монографія / Х. : ФОП Мічуріна Н. А., 2011. – 336 с.
35. Венедіктова І. В. Договір довірчого управління майном як форма реалізації правового інституту довірчого управління майном в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. В. Венедіктова. – Х., 2003. – 19 с.
36. Словника української мови : в 11 т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/sposib>.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.9

**ОСОБИСТІТЬ ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКИЙ ВЧИНЯЄ ЗЛОЧИНИ,
ПОВ'ЯЗАНІ З НАСИЛЬСТВОМ (КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Храмцов О. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто якості, які притаманні особам, що вчиняють злочини, пов'язані з насильством. Наголошено на важливості їх встановлення для розробки заходів індивідуальної профілактики таких злочинів. Надано авторські рекомендації з приводу урахування якостей осіб, що вчинили злочини, пов'язані з насильством у практичній діяльності різних служб та підрозділів органів внутрішніх справ.

Ключові слова: особа, що вчинила злочин, особистість злочинця, суб'єкт злочину, запобігання, індивідуальна профілактика.

Аннотация: в статье рассмотрены качества, присущие лицам, которые совершают преступления, связанные с насилием. Указано на важность их установления для разработки мер индивидуальной профилактики таких преступлений. Даны авторские рекомендации по учёту качеств лиц, которые совершили преступления, связанные с насилием в практической деятельности различных служб и подразделений органов внутренних дел.

Ключевые слова: лицо, совершившее преступление, личность преступника, субъект преступления, предотвращение, индивидуальная профилактика.

Annotation: have been considered qualities' of the people who commit crimes related to violence. Indicates is the importance of establishing measures for the development of individual prevention of such crimes. Are given recommendations for accounting of authors quality of the persons who have committed crimes involving violence in practical activity of different services and departments of internal affairs.

Key words: a person who committed the crime, the personality of the offender, the subject of crime, prevention, individual prevention.

На механізм учинення будь-якого злочину впливає багато різноманітних чинників. Але рішення вчинити злочин чи відмовитися від цього залежить від самої людини. Особистість злочинця є ключовою категорією кримінології. Найважливішим питанням у цій сфері є питання встановлення різниці в якостях між особами, які вчиняють злочини і правослухняними особами. Щодо цього в кримінології існує декілька позицій. Одні вчені вважають що особи, які вчиняють злочини відрізняються від правослухняних громадян наявністю у них антисуспільної спрямованості (установки) особистості. Інакше це називають суспільною небезпечністю особи, яка вчинила злочин. Таких осіб пропонується називати криміногенною особистістю або злочинною особистістю. Інша позиція полягає в тому, що її представники взагалі не визнають існування поняття «особистість злочинця», тому що остання не характеризується специфічними ознаками. Існує і третя, компромісна позиція, представники якої вважають, що термін «особа, що вчинила злочин» є родовим до термінів «особистість злочинця» (криміногенний тип) та випадковий злочинець. Не вдаючись до полеміки з цього питання ми зазначимо, що дійсно не всі особи, які вчинили злочини характеризуються як злочинні особистості. Про останні йдеться у випадках, коли такі особи займаються злочинною діяльністю певного виду. Проблемою вивчення особистості злочинців, які вчиняють злочини, пов'язані з насильством займалися вчені-кримінологи: Ю. М. Антонян, О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Гумін, І. М. Дашин, О. М. Джужа, А. Е. Жалінський, В. П. Ємельянов, А. Ф. Зелінський, О. М. Ігнатов, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, Е. П. Побігайло, А. Б. Сахаров, А. І. Тузов, В. О. Туляков, В. П. Філонов, В. І. Шақун та інші. Разом із тим, потребує належної оцінки особистість злочинця, який вчиняє злочини, пов'язані з насильством саме на сучасному етапі з урахуванням тих змін у державі, які сталися останнім часом.

Метою статті є визначення основних особистісних ознак, притаманних особам, що вчиняють злочини, пов'язані з насильством і надання авторських рекомендацій щодо індивідуальної профілактики таких злочинів.

Особа, яка наділена свідомістю, є творцем своїх вчинків та їх первинною причиною. Про автономію особи в процесі детермінації поведінки дуже повно і змістовно зазначив В. Франкл: «Людина – не річ серед інших речей. Речі детермінують одна одну. Людина ж визначає себе сама. Або, скоріше, вона вирішує, чи дозволити собі або ні бути визначеною...» [1, с. 84]. Однак у дійсності все набагато складніше. Як свого часу зазначив Г. Ашаффенбург: «Риси грубої жорстокості врівноважуються сентиментальними нахилами, вразлива брехливість одного знаходиться в різкій суперечності з відвертою наївністю іншого, і що ще дивніше, часто в одному і тому самому індивідуумі ми зустрічаємо поєднання суперечливих якостей» [2, с. 11].

І дійсно, дуже важко виділити певні якості, які можуть охарактеризувати особу злочинця. Факт вчинення злочину не завжди характеризує його автора як особу злочинця. У процесі проведення великої кількості досліджень, спрямованих на вивчення якісних характеристик особи злочинця, встановлено, що немає єдиної (або кількох)

окремих якостей, які викликали б злочинну поведінку та відокремлювали б осіб, що вчиняють злочини, від осіб, що дотримуються соціальних норм суспільства. О. Р. Ратинов писав, що принципово різнить злочинців від не злочинців не одна якась якість або їх сума, а якісно неповторне сполучення та при цьому особлива питома вага кожного... тобто комплекс особистісних особливостей, який має характер системи [3, с. 162].

На наш погляд, слухною та обгрунтованою є позиція А. Ф. Зелінського, який виокремлював терміни «особа злочинця» та «особа, яка вчинила злочин». На його погляд, ці терміни не є тотожними. «Про особу злочинця можна говорити лише стосовно людини, яка винувата в злочинній діяльності, тобто такої, що вчинила низку навмисних, цілеспрямованих, передбачених кримінальним законом дій заради реалізації спільного для них мотиву [4, с. 23].

Слід також погодитися з тим, що особу злочинця характеризує не одна або кілька психологічних ознак, а їх сукупність. Але на відміну від досліджень кримінологів та психологів цілі та завдання правоохоронної діяльності мають більш обмежений та конкретно спрямований характер. Вимоги закону щодо урахування особи винного у злочині не передбачають тотального вивчення всіх її особливостей, якостей та характеристик. У зв'язку з цим автор підтримує думку О. Д. Сітковської про необхідність урахування тих якостей та стану особи винного, що проявилися в механізмі злочинної поведінки або мають значення для індивідуалізації покарання, тобто кримінально релевантні [5, с. 225, 227].

Але при аналізі механізму індивідуальної злочинної поведінки слід завжди пам'ятати, що остання має за формою ті ж самі психологічні елементи, процеси та стани, що і механізм правомірного вчинку, проте сповнені іншим соціальним й ідеологічним змістом. Механізм злочину, функціонуючи в розгорнутому та згорнутому вигляді, включає різні емоційні стани, реалізує волю та свідомість суб'єкта, однак і емоції, і воля, і свідомість злочинця спрямовані на досягнення антисуспільних цілей, а їх зміст суперечить об'єктивним закономірностям соціального розвитку.

На думку Ю. М. Антоняна, М. І. Єнікєєва та В. Є. Емінова, відправним пунктом у вивченні будь-якої особи є розуміння її як цілісного утворення, як єдності усіх властивостей та якостей, що відбивають зв'язок та взаємодію особи та соціального оточення, в якому особа живе та виховується і в якій себе проявляє. Відомо також, що жодна з людських якостей, взята ізольовано, не визначає поведінки та її спрямованості, що всі якості та властивості індивіда прямо або непрямо пов'язані між собою. Однак вивчення особи як цілісного витвору представляє собою не аналіз її складників, а встановлення головної якості, що володіє можливістю системотворення та внаслідок цього визначає інші її якості й поведінку в цілому. Такою якістю може бути агресивність, що зумовлює і сприймання навколишнього світу, характер поведінки та її спрямованість. Можна стверджувати, що у деяких людей агресивність виявляється системною якістю, що дозволяє зрозуміти внутрішню «доцільність» злочинну поведінку. Ця якість створює сутність цієї особи, а якщо уявити собі, що вона усунута, то перед нами буде інша особа [6, с. 11]. Отже, більшість розглядуваних злочинців властива така якість, як агресивність.

Терміни «агресія» та «агресивність» не є синонімами. «Під агресивністю розуміється властивість особи, що відбивається в готовності до агресії. Таким чином, агресія – це певні дії, що наносять шкоду іншій людині, а агресивність – це готовність до агресивних дій щодо іншого, яку забезпечує готовність особи сприймати й інтерпретувати поведінку іншої людини певним чином (наприклад, таку, що загрожує). У цьому плані можна говорити про потенційно агресивне сприймання та потенційно агресивну інтерпретацію як про стійку особливість особи у світосприйманні та світорозумінні [7, с. 4]. Агресивність як риса особи може пов'язуватися із жорстокістю. Проте вона не співпадає з останньою. Жорстокість – це особистісна якість, яка характеризується найбільш небезпечними зовнішніми проявами, що виявляються у бажанні спричинити страждання та значну шкоду людині.

Окрім агресивності, є кілька морально-психологічних особливостей, що негативно характеризують злочинців, кримінально карані діяння яких пов'язані із насильством над іншою людиною. По-перше, це егоїстична спрямованість особи, що суперечить нормам моралі, бездуховність, злобність, вороже ставлення до суспільства. На формування особи агресора впливають негативний досвід дитинства, психологічне та соціальне відчуження, що призводять до потрапляння людини в маргінальне середовище, до п'янства та наркоманії. У результаті цього формується тривожність, як фундаментальна якість особи, що приводять до того, що людина сприймає світ як ворожий, такий що погрожує її існуванню.

На нашу думку, емоційне відчуження батьків, конфлікти в родині є лише важливими умовами формування особи розглядуваного злочинця. Так, серед вивчених нами засуджених осіб 63% відчували на собі негативний вплив у родині (батьки часто ображали їх або навіть знущались). У них нерідко виникали конфлікти з батьками, що вирішувались агресивними діями як з боку батьків, так і з боку самих дітей. Крім того, в особі, яка постійно є свідком агресивної поведінки в сім'ї, формується така особистісна якість, як ригідність, під якою розуміється невміння людини змінювати свою поведінку у відповідності зі зміною ситуації, це прихильність до одного і того самого стилю поведінки, не дивлячись на те, що змінилася життєва ситуація. Ригідність дуже часто пов'язана із тривожністю, тому взаємодія цих двох якостей особи має стимулюючий вплив на її злочинну поведінку.

Слід погодитися з Л. М. Балабановою, яка вважає, що тривожність, агресивність, жорстокість, конфліктність, ригідність та деякі інші риси призводять до створення нової системної якості особи – дезадаптованості таких суб'єктів, їх відчуження від суспільства, малих соціальних груп та їх цінностей [8, с. 224].

Безпосередньою причиною злочинної поведінки злочинців, діяння яких пов'язані із насильством над іншою особою, виступають дефекти інтелектуальних, вольових та емоційних якостей особи – прагнення до конформності, навіюваність, підвищена емоційність у виді дратівливості, нестриманості, запальності. Так, проведеним нами дослідженням встановлено, що 65% злочинців мали підвищену емоційність, що проявлялася у дратівливості та запальності.

На насильницьку поведінку злочинців впливають й акцентуації характеру. «Це такі особливості особи, що не є зовсім патологічними, але знаходячись на межі норми та патології, істотно впливають на поведінку, в т. ч. й на

злочинну» [9, с. 34]. Вплив акцентуацій характеру на вчинення злочинів, пов'язаних із насильством над іншою особою, є розвитком цих якостей людини в негативному напрямі. Це не патологічні особливості особи, але вони разом із життєвою ситуацією змістовно впливають на вибір агресивного стилю поведінки в міжособистісних стосунках. Проведенням дослідженням встановлено, що серед злочинців найбільш поширеними є такі акцентуації: циклоїдна (афективно-лабільна), гіпертимна, екзальтована та збудлива. Отже, 45,5% осіб мали циклоїдну акцентуацію, що характеризується чітким чергуванням періодів підйому та депресії. Іншою найбільш поширеною серед досліджуваних злочинців виявився є гіпертимний тип акцентуації (25,6%). Хоча агресивні прояви серед останніх виникають не дуже часто, але вони протікають дуже емоційно та небезпечно для оточуючих. Їх судження часто є легковійними, а вчинки аморальними. Вони часто стають ініціаторами та керівниками злочинних угруповань.

Екзальтований тип акцентуації характеризується частою зміною настрою та емоційного стану. Вони важко переживають образи і конфлікти, легко піддаються чужому впливу, в т. ч. й злочинному. На думку багатьох дослідників, цей тип акцентуації є найбільш криміногенним, оскільки такі акцентували некеровані, імпульсивні, дратівливі, аморальні. Привід до гніву може бути зовсім незначним, але вибухи гніву не лише сильні, а й тривалі; від вербальної агресії переходять до фізичної. Серед злочинців, діяння яких пов'язані із насильством над іншою особою, така акцентуація складає приблизно 10,5%.

Інші види акцентуацій зустрічаються не так часто. Слід зазначити, що акцентуації особи безпосередньо не викликають агресивних дій. Для цього повинні існувати інші суб'єктивні й об'єктивні чинники. Але в сукупності всі ці чинники, включаючи й акцентуації, впливають на кримінальну поведінку. Із цього приводу В. В. Корольов зазначає, що внаслідок існуючих характерологічних порушень окремі особи легко створюють навколо себе конфліктні ситуації, необгрунтовано претендують на роль лідера в мікросоціальному середовищі, проявляють упертість та настирливість, заводять інтриги, легко підпадають під вплив оточуючих, фантазують, брешуть, змінюють свої погляди та переконання, виявляють нездатність до тривалого вольового зусилля, пасують у складних життєвих ситуаціях [10, с. 77]. За свідченням Ю. М. Антояна та В. В. Гульдана, такі відхилення притаманні майже половині засуджених за насильницькі злочини [11, с. 60-61]. У свою чергу, П. Б. Ганнушкін підкреслював, що для таких осіб притаманна афективна установка, яка завжди має дещо неприємний, забарвлений погано прихованою злістю відтінок, на загальному фоні якого час від часу, інколи з незначного приводу розвиваються бурні прояви нестримного гніву, що призводять до небезпечних насильницьких якостей. Вони є дуже егоїстичними, агресивними [12, с. 269-271]. Агресивні риси особи злочинця, діяння якого пов'язані із насильством над іншою особою, дуже часто ускладнюються зловживанням алкоголю та наркотиків, що викликають повну деградації особи. За результатами кримінологічного аналізу нами встановлено, що 85,6% розглядуваних злочинів учинялися в стані алкогольного сп'яніння.

Наші висновки підтверджуються й іншими вченими. Дослідниця жіночої злочинності А. Б. Блага зазначає, що для жінок, які вчиняють агресивні злочини, притаманні тривожність, репресивність, уразливість на фоні високої підозрливості, заздрісності, егоїстичності й емоційної нерівноваженості. Схильність до гарячості, грубості у них так само підвищена (60%). Високий рівень образливості (64%) і підозрливості (57%) свідчить про недовіру, заздрість до оточуючих. Середній рівень прямої фізичної агресії складає 74%; непряма агресія, при якій не завдається фізична шкода потерпілим, – 50%; вербальна агресія складає 59% [13, с. 10]. О. М. Подільчак наголошує, що вчиненню насильницьких злочинів жінками передують нагромадження тяжких переживань, афективних станів і міжособистісних конфліктів як у середині сім'ї, так і в навколишньому середовищі і, як наслідок, формування мотивів особистої неприязні. Для жінок притаманні мотиви корисливості, помсти та ревнощів. Останній є більш поширеним ніж у чоловіків. Це зумовлено їх високою емоційністю [14, с. 12].

Цікавими уявляються й висновки науковців щодо певних психологічних особливостей насильницьких сексуальних злочинців. Так О. Ю. Дишлевий, вивчаючи особу гвалтівників, дійшов висновків, що у 17% злочинців виявлено розлад сексуального потягу (раптофілія), яка характеризується тим, що людина, яка страждає на неї, дістає сексуальне задоволення, лише здійснюючи насильницький статевий акт. Адже психічний стан осіб визначався наявною в них патологією. У більшості з них (68%) спостерігалися диссоціальний і емоційно нестійкий, рідше демонстративний і шизоїдний розлади. У решті відзначалася розумова відсталість легкого ступеня (13%), шизоїдний розлад (9%) і синдром залежності від алкоголю (11%) [15, с. 5]. А. С. Лукаш визначила такі види девіацій серед осіб, які вчинили зґвалтування: психопатичні риси характеру (35,7%); наслідки черепно-мозкової травми (27,6%); – олігофренія у стані легкої дебільності (15,3%); хронічний алкоголізм як провокуючий чинник (13,3%). Ще 4,2% осіб були визнані неосудними [16, с. 12].

Визначення основних ознак особистості злочинця, який вчиняє злочини, пов'язані з насильством має не тільки теоретичне, а і важливе практичне значення. Це значення полягає в такому:

1. Для здійснення статистичного аналізу такого виду злочинів з урахуванням характеристики осіб, що їх вчиняють (визначаються основні соціально-демографічні ознаки таких злочинців).

2. Для прогнозування індивідуальної злочинної поведінки (індивідуальне кримінологічне прогнозування базується на двох основних підходах: а) прогнозування здійснюється на підставі узагальнення та аналізу біографії особи; б) прогнозування здійснюється на основі аналізу внутрішнього духовного життя особистості, її установок та мотивів).

3. При вивченні причин та умов вчинення конкретних злочинів, які пов'язані з особистістю злочинця (це стосується, в першу чергу, мікросередовища: родина, навчальний або трудовий колектив, неформальні групи тощо).

4. При встановленні мотивів вчинення злочинів (це впливає не тільки на запобіжну діяльність, а і кваліфікацію злочинів).

5. Для здійснення індивідуальних заходів профілактики з боку відповідних служб і підрозділів ОВС.

6. При здійсненні оперативно-розшукової діяльності (визначається психологічний портрет злочинця).

7. При призначенні судами покарання та звільненні осіб від кримінальної відповідальності та покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Франкл В. Человек в поисках смысла : монография / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
2. Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. Уголовная психология для врачей и социологов : монография / Г. Ашаффенбург. – Одесса : Типография Т. Неймана. – 1906. – 167 с.
3. Ратинов А. Р. Личность преступника: психологические аспекты / А. Р. Ратинов // Новая Конституция и актуальные вопросы борьбы с преступностью. – Тбилиси : Мцниереба, 1979. – С. 160-168.
4. Зелинский А. Ф. Криминология. Курс лекций / А. Ф. Зелинский. – Х. : Прапор, 1996. – 260 с.
5. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности : монография / О. Д. Ситковская. – М. : НОРМА, 1998. – 285 с.
6. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений : монография / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М. : Юрист, 1996. – 336 с.
7. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан // Психолог. журн. – 1996. – Т. 17. – № 5. – С. 3-17.
8. Балабанова Л. М. Судебная психология (вопросы определения нормы и отклонений) : моногр. / Л. М. Балабанова. – Д. : Сталкер, 1998. – 432 с.
9. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : монография / А. Ф. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
10. Королев В. В. Психические аномалии как объект криминологического исследования / В. В. Королев // Сов. государство и право. – 1985. – № 5. – С. 74-78.
11. Антонян Ю. М. Криминальная психология : монография / Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан. – М. : Наука, 1991. – 248 с.
12. Ганнушкин П. Б. Особенности эмоционально-волевой сферы при психопатиях / П. Б. Ганнушкин // Психология эмоций : Тексты / под ред. В. К. Вилонаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 252-279.
13. Блага А. Б. Криминологічні особливості жіночої злочинності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. Б. Блага ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2000. – 16 с.
14. Подільчак О. М. Мотиви та мотивація злочинів, учинених жінками : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. М. Подільчак ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.
15. Дишлевой О. Ю. Механізми регуляції сексуальної поведінки чоловіків із психічними розладами, які вчинили зґвалтування (диференційна діагностика, психокорекція раптофілії) : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.01.16 / О. Ю. Дишлевой ; Харк. мед. акад. післядипл. освіти МОЗ України. – Х., 2004. – 19 с.
16. Лукаш А. С. Зґвалтування: криминологічна характеристика, детермінація та їх попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. С. Лукаш ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 19 с.

УДК 343.8(73+410+48)

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У СВІТІ НА ПРИКЛАДІ США, ВЕЛИКОБРИТАНІЇ І СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН

Давиденко М. Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто питання розвитку кримінальної політики на прикладі США, Великобританії і в скандинавських країнах. Досліджено історію розвитку кримінальної політики, зроблено порівняльний аналіз різних концепцій протидії злочинності шляхом застосування покарання. Зроблено аналіз нових світових практик протидії злочинам.

Ключові слова: кримінальна політика, тактика гарячих точок, третій сектор, теорія розбитих вікон.

Аннотация: в статье рассмотрены вопросы развития уголовной политики на примере США, Великобритании и в скандинавских странах. Исследована история развития уголовной политики, сделан сравнительный анализ различных концепций противодействия преступности путем применения наказания. Сделан анализ новых мировых практик противодействия преступлениям.

Ключевые слова: уголовная политика, тактика горячих точек, третий сектор, теория разбитых окон.

Annotation: the article discusses the criminal policy of the example of the US, Britain and the Scandinavian countries. Studied the history of criminal policy, the comparative analysis of different concepts of combating crime through punishment. The analysis of new global practices in combating crime.

Key words: the criminal policy, tactics hotspots, the third sector, broken windows theory.

Профілактична діяльність бере свій початок з 1829 року, а саме зі створення міністром внутрішніх справ Великобританії сером Робертом Пілем Лондонської муніципальної поліції, основною задачею якої було попередження злочинів та безпорядків. Формою попередження було визначено патрулювання на вулицях Лондону. Протягом останніх ста років основним методом профілактики злочинів залишалось патрулювання, яке методом

заликування повинно було стримувати бажання скоювати злочини. Інша профілактична робота розглядалась як другорядна.

У кінці XIX ст. видатний австрійський кримінолог Франц фон Лист визначав поняття кримінальної політики у широкому сенсі як систематичну сукупність підстав, що опираються на наукове дослідження причин злочинну і дії, що виробляються покаранням, – підгрунття, згідно з якими держава за допомогою покарання і близьких йому інститутів повинна боротися зі злочинністю [1, с. 7]. Отже метод заликування продовжував бути основним засобом профілактики.

В основі заликування покладена ідея гріха і порушенням Божественного закону, що встановлений для життя на землі, та покарання як земної кари. С. К. Гогель відмічав, що поняття репресії, які здійснюються від імені держави його органами виникло з того часу, коли злочин перестали розглядати як порушення прав та інтересів окремих осіб, і визнали, що злочинним діянням завдається шкода порядку у суспільстві [2, с. 127].

Починаючи з кінця XIX століття стало очевидно, що покарання і заликування не дають того результату, на який усі сподіваються, а саме зниження злочинності. В суспільстві виникла потреба нових ідей. Вчені кримінологи запропонували декілька таких ідей, основні з яких були перевиховування злочинців, включаючи медичні засоби, та ідея соціального захисту суспільства від соціально небезпечних осіб.

Вперше ідею соціального захисту сформулював італійський кримінолог Е. Феррі. Він вважав покарання неефективним засобом протидії злочинності і наводив цікавий приклад як аргумент своєї позиції. У XVI ст. у Німеччині під час тридцятирічної війни поширилося бродяжництво та жебракування. Уряд застосовував до бродяг різні види покарання, такі як: фізичні покарання, нанесення клейма, смертна кара. Був період коли в країні не вистачало лісу для шибениць і мотузок. Але бродяжництво зникло тільки після зміни соціальних умов у країні [3, с. 210]. Феррі запропонував використовувати тюрми для ізолювання небезпечних осіб від суспільства. «У всякому разі під час лікування злочинності, як і при лікуванні усякої загальної або душевної хвороби, необхідно видаляти тих осіб, котрі найменше пристосовані до життя» [3, с. 519].

Теорія соціального захисту, знайшла свою підтримку і у працях видатного австрійського юриста кримінолога Франца фон Ліста (1851 – 1919). Але він не відмовлявся від ідеї заликування, як мети покарання, він запропонував застосовувати диференційний підхід при застосуванні покарання в залежності від типів злочинців, а не від виду злочину який вони скоїли. Для досягнення цієї мети, Ліста пропонував: по-перше, на науковому рівні проаналізувати особу злочинця, класифікувати злочинців на найбільш типові групи, теоретично обґрунтувати найбільш доцільні заходи впливу на кожен кримінальний тип; по-друге, розробити оптимальну систему каральних заходів і відповідний механізм постійного аналізу їх ефективності і корекції; по-третє, відповідним чином готувати судії та працівників тюремних установ [4, с. 77].

Більшість кримінологів підтримувала ідею про те, що кримінальне покарання повинно носити характер «реабілітаційного втручання», а не бути тільки мірою відплати, та мірою ізолювання. Ця теорія панувала в кримінології починаючи з 1890-х років по 1970-ті роки. Знайшла вона своє місце і в кримінальній практиці. Суди часто виносили вироки без позбавлення волі, при роботі з правопорушниками використовувались дані соціологічних досліджень і психіатричні розробки, проводилась робота з правопорушниками та їх сім'ями.

В Україні, не зважаючи на те що вона була у більшості своєї у складі Радянського Союзу, у першій треті ХХ століття кримінологія стрімко розвивалась і була частиною європейської кримінології. Аналіз кримінологічної літератури дає можливість зробити висновок, що вчені того періоду виділяли два напрями кримінальної політики, перше базувалося на ідеї про те, що радикальні соціальні реформи разом зі зростанням благополуччя народу обов'язково приведуть до повного знищення злочинності. Другий шлях ґрунтувався на теорії, яка розглядала злочинця або як декласованої, і відповідно асоціальної або як патологічної людини з медичної точки зору.

Соціологічними методами дослідження особистості злочинця користувалися М. М. Гернет, О. А. Герцензон та інші вчені юристи того часу. Деякі вчені визнавали роль біологічних факторів, але домінуючими вважали соціальні. П. Любинський, досліджуючи статеві злочини проти дітей вказував, що такі злочини обумовлені не тільки розладами психологічного характеру і «сексуальними аномаліями», але й слабкістю соціального контролю і дефектами моральних стримуючих факторів у статевої сфери [5, с. 104].

Заперечуючи існування такого біологічного типу, як неповнолітній вбивця В. І. Куфасєв причинами скоєння дітьми вбивств вважав нездорові умови середовища в якому перебувала дитина [6, с. 123-140].

Але більшість дослідників в 20-ті, 30-ті роки ХХ століття були лікарі психіатри, психологи, біологи, а юристи використовували в своїх працях результати цих досліджень. Виступаючи у Московському психоневрологічному інституті на Першому з'їзді, присвяченому питанням психоневрології, відомий юрист С. В. Познішев, вказував, що при вивченні особи злочинця, пріоритет необхідно надавати психологічним методам вивчення, які, на його думку, повинні проводитись в супроводі лікаря [7, с. 246-319]. Показовими є і виступи на секційних засіданнях, де виступили С. В. Познішев («Класифікація злочинців», «Психологічна експертиза в кримінальному суді», «Про кримінально-психологічні лабораторії»), І. І. Станкевич («Домові злодії з точки зору кримінальної психології»), О. А. Скворцова («Повії-злодійки з точки зору кримінальної психології»), Н. В. Терзієв («Екзогенні злочинці та їх різновиди») та інші.

Типовою для того часу є і думка професора Е. К. Краснушкіна, який використовуючи психіатричні критерії розділяв злочинців на такі типи: 1) психічно хворі, 2) психопатичні особи, 3) розумово відсталі (олігофрени), 4) душевно здорові. Використовуючи дані психіатричних експертиз, Е. К. Краснушкін встановив дуже високий рівень психічних патологій і розумової відсталості у злочинців. На його думку, це обумовлено тим, що «... для проковування спеціальної кримінальної реакції у психопата або олігофрена, як і у психічно повноцінної людини, необхідна відповідна констеляція обставин. Звичайно, психопат і олігофрен внаслідок наявних у них дефектів апарату соціальної пристосованості не витримують мінімуму несприятливих зовнішніх умов, зовсім ще не

приводять психічно повноцінних осіб до кримінальної реакції. Якщо для останніх потрібен життєвий шторм, щоб кинути їх на шлях правопорушення, то для психопата і олігофрена буває для цього достатньо легкого вітерцю» [8, с. 11, 13].

У європейських країнах та в Сполучених Штатах набула широкої підтримки теорія соціального захисту. У середині ХХ століття Філіппо Граматика відкрив у Венеції (Італія) центр дослідження соціального захисту. У 1947 році відбулась перша конференція з питань соціального захисту в Сан-Ремо (Італія), друга – у 1949 році в місті Льеж (Франція). У результаті з 1950 року практика протидії злочинності стала набувати форми поєднання соціальних реформ і індивідуальної роботи з правопорушниками з метою їх ресоціалізації. Але починаючи з 1970-х років США і Великобританія у своїй кримінальній політиці практично відмовились від принципу гуманізації покарання, і переважно стали будувати практику протидії злочинності заснованої на ізоляції небезпечних злочинців від суспільства. Було відроджено ідею помсти, що була практично забута у ХХ столітті.

Вказані зміни були обумовлені цілим рядом причин. Відомий кримінолог, Девід Гарленд вважає що, основною причиною стало те, що не зважаючи на всі зусилля з боку держави, злочинність зростала, а віра у те, що держава може забезпечити безпеку громадян та встановити соціальний контроль за злочинністю зменшувалась. Цей песимістичний погляд також поширювався на профілактичні теорії, які на думку суспільства не оправдали покладених на них сподівань. З середини 1970-х років теорії згідно яких злочинність повинна зменшуватися в результаті соціальних реформ, зростання загального благополуччя та переховування правопорушників почали втрачати суспільну підтримку. Відповідно стало зростати громадське обурення, все більше почала підкреслюватися потреба у безпеці. Образ жертви став домінуючою фігурою, витіснивши собою образ правопорушника. Методи виправлення злочинців відходять на другий план, їх інтереси практично перестають ураховуватися. Інтереси правопорушників та інтереси суспільства поступово починають сприйматися як діаметрально протилежні.

На думку Гарленда така ситуація привела до ідеологічного вакууму в сфері кримінальної політики, який тривав до 1990-х років, коли почала формуватися нова кримінологічна і кримінальна політика, які були акцентовані не на соціальну і індивідуальну профілактику, а на ситуації, території, і результати, що можуть бути вимірювані [9, с. 45].

Основні зміни, що відбулися у кримінальній політиці США і Великобританії – це зміни на рівні способу мислення цілого покоління. В суспільстві сьогодні діють нові когнітивні посилювачі, нормативні установки і емоції. У результаті змінився підхід до кримінальної політики. Законодавці все більш орієнтуються не на наукові розробки фахівців, а на інтереси політичних партій. Під впливом суспільних настроїв інститути кримінальної юстиції змінили свою політику. Система юстиції будує свою роботу за принципом – мінімум затрат, максимум ефекту.

Прикладом поліцейської інноваційної стратегії у сфері протидії злочинності є «теорія розбитих вікон», яка є результатом практичної діяльності. Політика розбитих вікон, що впроваджена у США у 1980-х роках, побудована на ідеї нетерпимості до самих незначних правопорушень з метою підтримання безпеки громад і запобігання зворушенням або злочинам. «Broken – windows» це метафора, яка породила безліч методів і є прикладом превентивної стратегії, яка, в першу чергу, була розроблена практикуючими поліцейськими. «Нульова толерантність поліції», так вона була сформульована в Нью-Йорку в 1990-х роках, це, ймовірно, найвідоміший і обговорюваний з багатьох практикується версій теорії розбитих вікон [10, с. 77].

Серед засобів протидії злочинності пріоритет отримали невідворотність покарання, більш суворе поведження з правопорушниками. У сфері кримінальної політики було зроблено історичне повернення до тюрми. С початку ХХ століття тюрма розглядалась як проблемний інститут, який не виконує завдання перевиховування злочинців, йшли пошуки альтернативної заміни тюрмі. Все це змінилось в останні десятиріччя в США і Великобританії.

Серед причин такої ситуації виділяють демографічні, економічні і соціальні зміни у країнах заходу, які відбулись у останні десятиріччя. В кінці ХХ століття у цих країнах спостерігається наростання соціальних змін. Неоліберальна економічна політика збільшила дистанцію між бідним і багатими, між білими і так званими кольоровими, між заможними районами і депресивними кварталами. Серед маргінальної частини суспільства стали поширюватися наркоманія, вагітність неповнолітніх, залежність від соціального забезпечення. Але робити висновки про те, чи є такі зміни у кримінальній політиці соціально обумовлені можна тільки зробивши порівняльне дослідження з іншими країнами, які знаходяться у приблизно подібних умовах, таких як, наприклад, скандинавські країни.

Незважаючи на те, що довіра скандинавської громадськості до поліції залишилася відносно високою, в той же період, критики традиційної діяльності поліції і прихильники інновацій у кінцевому підсумку закріпилися в цих країнах. Тому в діяльності поліції цих країн також відбуваються зміни. Так, у середині 1990-х років «Нью Йоркська модель» була підтримана спочатку засобами масової інформації у Скандинавії, а через кілька років концепція нульової терпимості була прийнята політиками і практиками в галузі попередження злочинності.

Тактика гарячих точок тепер також знайшла своє застосування в скандинавських країнах, як стратегія профілактики злочинності в проблемно-орієнтованих проектах. Прикладом такої діяльності є проект проти торгівлі наркотиками в Васа парку (Vasa park) в Стокгольмі і проект проти піратських таксі в Таунсберге [11, с. 53].

Як і всяка діяльність, особлива діяльність, що стосується усіх громадян, така як протидія злочинності, не може обійтись без критики, тем паче, що злочинність продовжує існувати і викликає незадоволення в суспільстві. З'явилися і критики методу гарячих точок, які відзначили що локально орієнтовані стратегії не вирішують ситуацій, а його результати є короткостроковими і не так легко передаються поширенню.

Новим у кримінальній політиці стало і впровадження у кримінальну політику протидії злочинності опиту застосування так званого третього сектору. У 1989 році Норвезькою національною Радою щодо попередження злочинності була створена модель для координації місцевих суб'єктів попередження злочинності (SLT). Модель SLT являє керівну стратегію, в якій муніципалітети і поліція повинні бути рівними партнерами в ініціюванні соціального контролю і заходів профілактики злочинності, що приймаються на місцевому рівні. Поліція, школи і організації охорони здоров'я і соціального забезпечення, таким чином, стали спільно представлені в SLT. Подібні моделі були

також розроблені в Данії і Швеції. Це новий напрям у кримінальній політиці, який виник в останні десятиріччя, і стрімко розвивається. Державна кримінальна юстиція більш не претендує на монополію у боротьбі зі злочинністю і формує союзи з різними недержавними структурами і підтримує їх діяльність. У результаті поряд із поліцейськими і пенітенціарними установами з'явився третій сектор (Third Party Policing).

Новий сектор займає проміжний статус між державою і громадянським суспільством, він об'єднує діяльність поліції і громадян.

Оцінка норвезької моделі застосування третього сектора показала, що партнерські відносини засновані на ініціативі поліції та залежать від поліцейського переконання або примусу [12, с. 75].

У 1979 році Голдштейн (Goldstein) представив концепцію «проблемно-орієнтованої поліцейської діяльності» (POP) як новий спосіб мислення. Норвезький директорат національної поліції вирішив у 2002 році, що POP повинен бути застосований у всій профілактичній діяльності поліцейських, і відповідно, різні округи поліції здійснили різні проекти. Схожа ініціатива була зроблена шведами. Національна рада поліції і POP була введена в базову підготовку в поліцейських академіях в Норвегії і Швеції.

У липні 2009 року урядом Норвегії було представлено національну стратегію профілактики, спрямовану на посилення профілактичної діяльності в усіх громадських секторах. Шведська і Норвезька влада в 2010 році ініціювала подібні процеси з метою підвищення ефективності діяльності поліції. Урядом Швеції було направлено комісію до Національної ради поліції (Rikspolisstyrelsen), доручивши їм здійснювати різні заходи, спрямовані на підвищення ефективності діяльності поліції і розробити систему оцінки в Раді національної поліції.

Якщо у сфері поліцейської діяльності скандинавські країни багато у чому запозичили у США і Великобританії, і тут вони розвиваються у одному напрямі, але це не можна сказати про політику системи покарання. Система покарання скандинавських країн продовжує ступованню ідеї перевиховування злочинців та їх ресоціалізації.

Тюрми в Скандинавії орієнтовані переважно на вирішення двох завдань: створення програм з профілактики нових злочинів і розробку заходів щодо попередження деструктивних станів правопорушників. Для реалізації цих завдань фахівцями проводиться робота щодо виявлення особистісних якостей засудженого, а також вивчення ситуацій і обставин, що підвищують ризик повторної злочинності.

У Норвегії поведінку з засудженими ґрунтується на концепції соціально-етичного виховання винних. Відповідно до цієї концепції каральні властивості перебування винних в умовах ізоляції від вільного суспільства зводяться до мінімуму. Для вирішення питань ресоціалізації та адаптації ув'язнених з червня 2002 року на службовців в'язниць був покладений додатковий обов'язок – кураторство трьох-чотирьох ув'язнених. Головна мета полягає в тому, щоб у кожного ув'язненого був куратор, зацікавлений в організації виправлення і навчання ув'язненого. З цією метою куратор повинен створювати умови, які стимулюють у в'язнів бажання і волю до виправлення. Куратор зобов'язаний робити все можливе для підтримки такої мотивації ув'язнених і активно з ними взаємодіяти [13, с. 24].

В подібному руслі будується і пенітенціарна політика Фінляндії. Ще на початку ХХ століття Фінляндія була в числі лідерів по кількості злочинів. Однак починаючи з 1960-х років у Фінляндії почалися зміни пенітенціарної системи. В основу реформи були закладені дві ідеї, перша, – це ідея про те, що покарання і рівень злочинності не пов'язані один з іншим; друга – тюрма не може виправити людину, а навпаки, людина може там удосконалити свої злочинні навички, і поширити коло кримінальних зв'язків.

Головний напрям діяльності фінських тюрм є реабілітація правопорушників. Для досягнення мети перевиховування злочинців, на думку фінів, умови в тюрмі не повинні принижувати людську гідність, в'язні не повинні страждати перебуваючи у тюрмі. З кожним в'язнем працює багато фахівців психологи, лікарі, педагоги, наркологи, священники, соціальні працівники. У кожного в'язня є свій «радник майбутнього», який допомагає скласти індивідуальний план реабілітації, що включає навчання або роботу, психічну або душевну корекцію.

Порівнявши стан кримінальної політики у США, Великобританії і скандинавських країн, можна зробити висновки про те, що на цей час нові погляди, ідеї і практика кримінальної політики співіснують зі старими теоріями і практикою, і перебувають з ними у взаємодії. Історичні зміни проходять поступово і не в усіх країнах однаково. У світі визначились дві позиції, які полягають у позиції США і Великобританії з одного боку, і позиції скандинавських країн – з іншого. Одночасно ці позиції у деяких аспектах співпадають і доповнюють одна одну, а в деяких аспектах мають принципові розбіжності. Тотожність спостерігається у питаннях застосування поліцейської практики. Це стосується такої практики, як тактика гарячих точок, взаємодія з третім сектором, акцентування на максимальний ефект при мінімальних затратах тощо.

Подібним у всіх країнах є існування нового третього сектору, що зменшує акцент протидії злочинності від установки на помсту і залякування до орієнтації на попередження злочинів і усунення криміногенної ситуації. Наявність цього сектору має вплив на формування кримінальної політики державними органами, які реагують на настрої громадян і політичну ситуацію.

Відмінністю кримінальної політики США, Великобританії і скандинавських країн є те, що перші дві країни практично відмовились від ідеї перевиховування злочинців, і головним завданням тюрм вбачають ізолювання правопорушників з метою соціального захисту суспільства. А в скандинавських країнах, навпаки, продовжується традиція перевиховування в'язнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 110 с.
2. Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией / Сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А. В. Федорова. – М.: ИНФРА-М, 2012. – IV. – 386 с.
3. Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908. – 306 с.

4. Лист Ф. Учебник уголовного права (общая часть). – М., 1903. – 248 с.
5. Люблинский П. Половые посягательства против детей // Проблемы преступности. – 1926. – Вып. 1. – С. 91-122.
6. Куфаев В. И. Детские убийства // Проблемы преступности. – 1926. – Вып. 1. – С. 87-115.
7. Психология, неврологи и психиатрия. – М., 1923. – Т. 3. Психология, неврологи и психиатрия. – 285 с.
8. Краснушкин Е. К. Что такое преступник? // Преступники и преступность: Сб. Московского Кабинета по Изучению Личности Преступника и Преступности. – Вып. 1 – М., 1926. – С. 8 – 23.
9. Garland D. The new criminologies of everyday life: Routine activity theory in historical and social context. In: Hirsch Avon, Garland D, Wakefield A (eds). Ethical and Social Perspectives on Situational Crime Prevention. – Oxford: Hart. – 2000. – P. 348
10. Багреева Е. Г. Об организации пенитенциарных систем в международной практике // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. – 2012. – № 5. – С. 114 – 121.
11. Sousa WH, Kelling. GL Of “broken windows”, criminology, and criminal justice. In: Weisburd D, Braga AA (eds). Police Innovation: Contrasting Perspectives. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2006. – 245 p.
12. Gundhus HI, Egge M, Strype J, Myhrer T-G. A Model for Crime Prevention? Evaluation of a Model for Coordination of Local Crime Preventive Enterprises (SLT)]. – Oslo: Politihøgskolen. – 2008. – 423 p.
13. Knutsson J, Søvik K. Problemorientert politiarbeid i teori og praksis Problem-Oriented Policing in Theory and Practice]. – Oslo: Politihøgskolen. – 2005. – 340 p.

УДК 343.521

ЩОДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБ’ЄКТИВНИХ ОЗНАК СЛУЖБОВИХ ЗЛОВЖИВАНЬ, ЩО ПОРУШУЮТЬ ПОРЯДОК ОБІГУ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ

Биков К. Г.,

здобувач кафедри кримінально-
правових дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: у статті розглянуто питання щодо характеристики об’єкту, предмету та ознак об’єктивної сторони складів злочинів, пов’язаних з порушенням службовою особою порядку складання та обігу офіційних документів, передбачених статтями 357 та 366 КК України. Проаналізовано підстави віднесення викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними або їх пошкодження (ст. 357 КК України) до групи корупційних злочинів, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, та відсутності у переліку примітки до ст. 45 КК України зловживання, пов’язаного з службовим підробленням. Зроблено висновок щодо необґрунтованості та безпідставності наявності у складі злочину, передбаченому ст. 357 КК України, такого способу його вчинення як «шляхом зловживання службовим становищем».

Ключові слова: корупційний злочин, офіційний документ; зловживання службовим становищем; службове підроблення.

Анотация: в статье рассмотрены вопросы характеристики объекта, предмета и признаков объективной стороны составов преступлений, связанных с нарушением служебным лицом порядка составления и обращения официальных документов, предусмотренных статьями 357 и 366 УК Украины. Проанализированы основания отнесения похищения, присвоения, вымогательства документов, штампов, печатей, завладения ними или их повреждения (ст. 357 УК Украины) к группе коррупционных преступлений, в случае их совершения путем злоупотребления служебным положением, и отсутствия в перечне примечания к ст. 45 УК Украины злоупотребления, связанного со служебным подлогом. Сделан вывод о необоснованности и беспочвенности наличия в составе преступления, предусмотренного ст. 357 УК Украины, такого способа его совершения как «путем злоупотребления служебным положением».

Ключевые слова: коррупционное преступление, официальный документ, злоупотребление служебным положением, служебный подлог.

Annotation: the questions of description of object are examined in the article, object and signs of objective side of compositions of crimes, related to disturbing drafting and appeal of official records, foreseen the articles 357 and 366 Criminal code of Ukraine an official person. The grounds of taking of theft, appropriation, extortion of documents, stamps, seals are analysed, perencies by them or their damage (item 357 Criminal code of Ukraine) to the group of corruption crimes, in the case of their feasance by cumshawing, and absence in the list of note to the item 45 Criminal code of Ukraine of abuse, related to the official forgery. Drawn a conclusion about a groundlessness and groundlessness of presence in composition a crime, foreseen an item 357 Criminal code of Ukraine, such method of his feasance as «by cumshawing».

Key words: corruption crime, official record, cumshawing, official forgery.

Формування в Україні засад громадянського суспільства, становлення нашої країни як демократичної, соціально-правової держави, розвиток міжнародного співробітництва безпосередньо пов’язані з належним функціонуванням державного та приватного секторів. Відповідно до ст. 19 Конституції України [6], посадові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Разом з тим, корупційність українського суспільства, що пов’язана з різного роду службовими зловживаннями, на сьогодні просто величезна і для попередження необоротних процесів в економіці, держава повинна зробити боротьбу з проявами таких зловживань своїм пріоритетним завданням [4].

Враховуючи серйозність і значне погіршення поточної ситуації, очевидно, що потреба у кримінально-правовій протидії службовим зловживанням стала більш нагальною, ніж будь-коли. На виконання зазначених завдань вітчизняний законодавець ратифікував ряд міжнародно-правових документів, а також вніс необґрунтовано чисельні але безсистемні зміни до чинного Кримінального кодексу України [10] (далі – КК України). На думку міжнародних і вітчизняних фахівців, реалізація положень цих законодавчих змін у практичній діяльності здатна істотно послабити корупційну складову в країні, поновити в нашій державі дієвість принципу верховенства права, підвищити рівень довіри громадян до діяльності представників всіх гілок влади. Але, як свідчить судова практика, на сьогодні відповідні зміни у законодавстві України поки що не призвели до очікуваних результатів. Водночас, новели закону про кримінальну відповідальність потребують ґрунтовних наукових досліджень, перегляду усталених в науці кримінального права поглядів та напрацювання практичних рекомендацій для правозастосовних органів з урахуванням як попереднього розвитку інститутів кримінального права, так і досвіду зарубіжних країн та новітніх світових демократичних стандартів. Це повною мірою стосується і підстав кримінальної відповідальності за вчинення нової для кримінального права України групи протиправних посягань – корупційних злочинів.

Як наголошувалося, Парламент України упродовж останніх декількох років прийняв велику кількість нових нормативно-правових актів, спрямованих на протидію корупції, та вніс численні зміни до системи діючих законів нашої держави з тією самою метою. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12 лютого 2015 року № 198-VIII [12] до групи корупційних злочинів було віднесено суспільно небезпечні діяння, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 КК України.

Таким чином на законодавчому рівні було визначено коло діянь, які за способом їх вчинення (шляхом зловживання службовим становищем) є корупційними злочинами. Звертає на себе увагу та обставина, що значна кількість наведених вище складів корупційних злочинів безпосередньо пов'язана з незаконним заволодінням шляхом зловживання службовим становищем чужим майном або іншими предметами. До кола таких суспільно небезпечних діянь належить і склад злочину, передбачений ст. 357 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження». Саме аналізу ознак наведеного складу злочину проти авторитету органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян (Розділ XV Особливої частини КК України) і присвячена дана робота.

При визначенні родового та видового об'єктів вищенаведеної групи суспільно небезпечних посягань, в спеціальній літературі наголошується, що ці злочини порушують суспільні відносини, які забезпечують нормальне функціонування органів влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їх представників; протидіють нормальній діяльності цих органів, послаблюють їх авторитет і заподіюють шкоду іншим об'єктам, які охороняються законом [9, с. 449]. А. М. Соловйова зазначає, що такі суспільні відносини забезпечують нормальну управлінську діяльність органів державної влади (законодавчої, виконавчої та судової), а також органів місцевого самоврядування, авторитет органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян [16, с. 147], тобто порядок управління як і було передбачено у назві аналогічної глави Особливої частини КК України 1960 року – «Злочини проти порядку управління». На користь того, що саме порядок управління або нормальна управлінська діяльність і є родовим об'єктом відповідної групи злочинів висловлювалися й інші науковці: М. Г. Арманов [1, с. 4], Ю. П. Дзюба [2, с. 24] та В. І. Осадчий [11, с. 98].

На нашу думку, слід цілком погодитися з позицією О. О. Дудорова та Є. О. Письменського, що родовим об'єктом вищеназваної групи злочинів є суспільні відносини, які забезпечують реалізацію передбачених законодавством форм впливу, підпорядкування, вимог, вказівок та розпоряджень органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян в межах їх повноважень [7, с. 300]. Видовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 357 КК України, водночас визнаються відносини, що забезпечують встановлений законодавством порядок обігу та використання документів, печаток, штампів, бланків [9, с. 450; 7, с. 301].

Водночас, звертає на себе увагу, що об'єкт наведеного злочину, у разі його вчинення службовою особою шляхом зловживання своїм службовим становищем, в певній частині співпадає з об'єктом службового злочину, передбаченого ст. 366 КК України, – відносини, що забезпечують належний порядок виконання службовими особами покладених на них обов'язків з ведення офіційних документів. У зв'язку з цим, необхідно погодитися із визначенням В. А. Клименком родового об'єкту злочинів, передбачених Розділом XV КК України, саме як відносин між органами управління, з однієї сторони, і громадянами – з іншої [8, с. 486], адже у визначенні об'єкта службового підроблення такої «іншої» сторони (громадянина) не існує, а суб'єктом цих правовідносин є виключно службова особа, яка здійснює службову діяльність в юридичних особах як публічного, так і приватного права.

Саме тому, ми вважаємо, що склад злочину, який розглядається, в редакції ст. 193 КК України 1960 року, що не передбачала можливості його вчинення службовою особою, мав більш вдалу законодавчу конструкцію, адже у разі викрадення, умисного знищення, пошкодження офіційних або приватних документів, що знаходилися на державних або колективних підприємствах, в установах чи організаціях, вчинені службовою особою з використанням свого службового становища, такі дії утворювали ідеальну сукупність злочинів, передбачених ст. 193 та статтями 165 «Зловживання владою або службовим становищем» або 166 «Перевищення влади або службових повноважень» КК України 1960 року. Тобто мала місце сукупність як злочину проти порядку управління, так і відповідного посадового злочину.

Актуальність та природна обумовленість саме таких підходів кваліфікації службових зловживань, що посягають на інші об'єкти кримінально-правової охорони та передбачені іншими розділами Особливої частини КК України (крім Розділу XVII), і до цього часу збереглася як у науці кримінального права, так і у судовій практиці. Так, п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових

повноважень» від 26 грудня 2003 року № 15 [14] наголошує, що у випадках, які являють собою спеціальні види перевищення влади або службових повноважень, а саме: злочини, відповідальність за які передбачена ч. 2 ст. 157 КК (перешкоджання здійсненню виборчого права), ч. 2 ст. 162 (порушення недоторканності житла), статтями 371–373 (завідомо незаконні затримання, привід або арешт, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання) та ч. 2 ст. 376 КК (втручання в діяльність судових органів), вчинене не потребує додаткової кваліфікації за ст. 365 КК України. Кваліфікація дій виконавців і співучасників цих злочинів ще й за ст. 365 КК України можлива лише за наявності реальної сукупності таких злочинів.

Аналізуючи склади злочинів, передбачених статтями 357 та 366 КК України, слід наголосити на тому, що в частині визнання їх предметами офіційних документів, вони співпадають як за безпосередньою вказівкою на такий предмет, так і за сутністю та змістом визначення такого предмета. Офіційний документ повинен відповідати таким ознакам: 1) повинен містити певну інформацію (дані, відомості, свідоцтва, показання); 2) ця інформація має бути зафіксована на матеріальному носії (на папері, електронному носії тощо); 3) документ, який містить таку інформацію, повинен складатися з дотриманням відповідної форми (довідка, наказ, розпорядження, протокол, постанова тощо) і мати передбачені законом реквізити (бланк, штамп, печатка, підпис тощо); 4) зазначена в документі інформація повинна підтверджувати чи посвідчувати певні події, явища або факти, які спричинили чи здатні спричинити наслідки правового характеру, або може бути використана як документи – докази у правозастосовній діяльності; 5) документ має бути складеним, виданим чи посвідченим повноважними (компетентними) особами органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а також окремими громадянами, яким надано право у зв'язку з їх професійною чи службовою діяльністю складати, видавати чи посвідчувати певні види документів [5, с. 210].

Офіційними документами можуть бути визнані й такі, що виходять від приватних осіб, за умов, якщо вони посвідчені від імені відповідного органу, юридичної особи уповноваженими службовими чи іншими компетентними особами або надходять до відання (діловодства) цих органів (організацій), або передаються їм для зберігання чи використання [9, с. 551]. Ю. П. Дзюба наводить більш деталізоване визначення офіційного документу, вказуючи на сім ознак офіційного документу та зазначаючи: «Лише сукупність вказаних ознак у їх єдності дає підстави для визнання офіційного документу предметом розглядуваного злочину» [2, с. 104].

Характеризуючи ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 357 КК України, в першу чергу необхідно звернути увагу на формулювання переліку корупційних злочинів, наведене у примітці до ст. 45 КК України. Вказуючи на злочин, який аналізується у роботі (поряд з іншими злочинами, передбаченими статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320 та 410 КК України), законодавець зазначає: «...у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем...». Але диспозиція ст. 357 КК України містить вказівку на низку альтернативних діянь з предметами злочину, що утворюють наведений злочин: 1) викрадення; 2) привласнення; 3) вимагання; 4) заволодіння шляхом шахрайства; 5) заволодіння шляхом зловживання особи своїм службовим становищем; 6) умисне знищення; 7) умисне пошкодження; 8) умисне приховування.

Виходячи із законодавчої техніки, яка була використана для визначення поняття корупційного злочину у примітці до ст. 45 КК України, дуже важко угадувати позицію законодавця щодо критеріїв віднесення тих чи інших суспільно небезпечних діянь до кола наведеної групи посягань. Нам вважається, що законодавець мав на меті віднести до групи корупційних злочинів виключно заволодіння офіційними документами шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. Водночас, наявна у примітці до ст. 45 КК України вказівка тільки на статтю, яка передбачає відповідні підстави кримінальної відповідальності («... передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410...»), та відповідний спосіб їх вчинення («... у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем...»), обумовлює необхідність вирішення питання, які саме з альтернативних діянь, передбачених диспозицією ст. 357 КК України, можуть або навпаки не можуть бути вчинені шляхом зловживання службовим становищем.

Вочевидь, наведеним способом неможливо вчинити викрадення (адже такий спосіб вчинення злочину не характеризується особливим відношенням винного до офіційних документів, штампів чи печаток, які для нього є «чужими»). У випадку незаконного обертання предметів злочину, які ані були ввірені службовій особі, ані перебували у її віданні, такі дії необхідно кваліфікувати як заволодіння вказаними предметами шляхом зловживання особою своїм службовим становищем. Також апriori неможливе заволодіння службовою особою офіційними документами шляхом шахрайства, адже вчиняючи обман чи зловживаючи довірою службова особа безпосередньо використовує своє службове становище, що і являє собою альтернативне діяння, передбачене диспозицією ст. 357 КК України. Всі інші альтернативні дії щодо предмету злочину, передбачені наведеною нормою (привласнення, вимагання офіційних документів, штампів чи печаток або заволодіння ними, а так само їх умисне знищення, пошкодження чи приховування) цілковито можуть бути вчинені шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, що нормативно відносить такі посягання до групи корупційних злочинів як спеціальні види службового зловживання.

Водночас, склад злочину, передбачений ст. 366 КК України, також являє собою спеціальний вид службового зловживання, пов'язаного з порушенням нормальної службової діяльності з обігу та ведення офіційних документів, адже складання, видача службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей або інше підроблення офіційних документів може бути вчинене винним тільки шляхом використання такою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби. Разом з тим, у примітці до ст. 45 КК України службове підроблення (ст. 366 КК України) не віднесено до групи корупційних злочинів. Наведене може знайти своє пояснення виключно відсутністю у складі службового підроблення зазначеного спеціальний мотив його вчинення – з корисливих мотивів або в інших особистих інтересах, а також мети одержання будь-якої неправомірної вигоди.

У зв'язку з цим, слід повністю погодитися з позицією М. І. Хавронюка, що діяння визнається корупційним правопорушенням, якщо воно: 1) є умисним; 2) містить ознаки корупції; 3) вчиняється певним суб'єктом (особою, зазначеною у ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» [13]); 4) законом встановлена юридична відповідальність (зокрема кримінальна) у разі вчинення такого діяння [3, с. 780]. Розглядаючи справу за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень законів України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів), Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 6 жовтня 2010 року № 21-рп/2010 [15] прямо зазначив, що термін «корупція» означає «використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб». Також у Рішенні наголошувалося, що «...корупційна діяльність безпосередньо пов'язується з корисливими діями (бездіяльністю) посадової особи при виконанні покладених на неї службових обов'язків».

Водночас, законодавча конструкція службового підроблення (ст. 366 КК України) визначає цей склад злочину як формальний, тобто його об'єктивна сторона характеризується виключно вчиненням хоча б одного з передбачених диспозицією норми альтернативних діянь, що і визначає момент його закінчення. Мотив та мета такої протиправної поведінки знаходяться за межами складу службового підроблення і на кваліфікацію не впливають. Отже, у разі вчинення цього злочину з метою одержання неправомірної вигоди безпосередньо для винного чи інших фізичних чи юридичних осіб або з метою чи з мотивами, що охоплюються поняттям «неправомірна вигода», таке діяння необхідно розглядати саме як корупційний злочин.

Водночас, як справедливо наголошує М. І. Хавронюк, не можуть бути визнані корупційними злочинами діяння у разі їх вчинення в таких особистих інтересах, що задовольняються не за рахунок інших осіб [3, с. 782]. Інші особисті інтереси, як ознака, що безпосередньо зазначена у диспозиції ст. 357 КК України та може характеризувати вчинення злочину, передбаченого ст. 366 КК України, якщо такий особистий інтерес полягає, наприклад, у прагненні задовольнити почуття помсти, заздрості, кар'єризму, приховати свою некомпетентність тощо, навпаки виключає можливість розгляду такої протиправної поведінки як корупційного злочину.

Наведений аналіз дозволяє стверджувати, що, по-перше, альтернативне діяння, що полягає у заволодінні офіційними документами, штампами чи печатками шляхом зловживання своїм службовим становищем та передбачене в диспозиції ст. 357 КК України, є штучним та необґрунтованим перекручуванням сутності кримінально-правової норми, що встановлює підстави кримінальної відповідальності за злочин проти порядку управління. За своїм змістом таке діяння порушує суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність в органах державної влади, місцевого самоврядування, а також в юридичних особах як публічного, так і приватного права і є злочином у сфері службової діяльності.

По-друге, визначення кола корупційних злочинів шляхом встановлення вичерпного переліку норм, які їх утворюють, та зазначенням відповідного способу їх вчинення (як це зроблено на сьогодні у примітці до ст. 45 КК України), є не зовсім вдалою законодавчою спробою, адже не враховує і не може врахувати тих складів злочинів, в яких мета одержання будь-якої неправомірної вигоди, корисливий мотив, інші особисті інтереси або інтереси третіх осіб знаходяться за межами складу службового зловживання і можуть або характеризувати таке посягання як корупційний злочин (у разі їх наявності у вчиненому діянні), або вказувати на відсутність ознак корупції.

По-третє, наявність в простому складі злочину альтернативних діянь, окремі з яких можуть бути вчинені службовою особою з використанням свого службового становища та характеризуються посяганням на додатковий безпосередній об'єкт, виключає можливість точної класифікації злочинів за ступенем їх тяжкості. Санкція такої норми (максимальний розмір та вид покарання які і слугують критерієм такої класифікації) відображає підвищену суспільну небезпечність саме діяння, що пов'язане із посяганням на такий додатковий об'єкт, і не відповідає рівню суспільної небезпечності інших альтернативних діянь, що охоплюються об'єктивною стороною складу відповідного злочину. Тобто має місце намагання об'єднати в межах однієї статті або частини статті Особливої частини КК протиправні альтернативні діяння, що суттєво різняться між собою за ступенем своєї тяжкості та кількістю об'єктів кримінально-правової охорони, на які вони посягають.

По-четверте, передбаченість в законі про кримінальну відповідальність зловживання службовим становищем як кваліфікуючої або особливо кваліфікуючої ознаки конкретного складу злочину не відображає сутності вчиненого діяння. Якщо службовою особою з використанням свого службового становища вчиняється посягання на інший (крім передбаченого Розділом XVII КК України) об'єкт, правове забезпечення охорони якого є завданням кримінального закону, вчинене повинно утворювати ідеальну сукупність відповідного складу злочину та злочину, передбаченого ст. 364 КК України «Зловживання владою або службовим становищем» (виключно, якщо таке службове зловживання завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб). За цих умов, положення ст. 70 КК України дозволяють повною мірою відобразити суспільну небезпечність вчиненого при призначенні покарання. Якщо службове зловживання було пов'язане із вчиненням посягання на інші основні безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони та само по собі утворює підстави для інших видів юридичної відповідальності – дисциплінарної, цивільно-правової або адміністративної – (так звані спеціальні види службових злочинів), у законі про кримінальну відповідальність простежується спроба штучного поєднання злочину та іншого виду правопорушення і на цій підставі робиться висновок про підвищений ступень тяжкості вчиненого. У зв'язку з цим, слід нагадати, що КК України 2001 року відмовився від адміністративної преюдиції, а судова практика виходить із того, що поєднання в одному вольовому акті людини злочину та іншого правопорушення (наприклад,

адміністративного діяння, передбаченого ст. 51 КУпАП, та злочину, передбаченого ст. 162 КК України) не є підставою виключно для кримінальної відповідальності. На зазначені підходи вказує і положення ст. 61 Конституції України: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності *одного виду* за одне й те саме правопорушення» (*виділення автора – К.Б.*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Арманов М. Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Арманов Микола Григорович; Національна академія прокуратури України. Київ, 2009. – 17 с.
2. Дзюба Ю. П. Кримінальна відповідальність за викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Дзюба Юрій Павлович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. – 213 арк.
3. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навч. посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. – Київ: Ваїте, 2014. – 944 с.
4. За останні 2 роки рівень корупції в Україні зріс на 18 % – дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/poslednie-goda-uroven-korruptsii-ukraine-1428572826.html>
5. Зінченко І. О., Харченко В. Б. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини у питаннях і відповідях : наук.-практ. посібн. Київ: Атіка, 2013. – 240 с.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
7. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т. 2. – Луганськ : «Елтон-2», 2012. – 704 с.
8. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник/Ю. В. Александров [та ін.]; ред. М. І. Мельник, В. А. Клименко. – Київ. нац. ун-т внутр. справ, Київ. міжнар. ун-т. вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Атіка, 2008. 712 с.
9. Кримінальне право України: Особлива частина: підручн./Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тюпогін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 5-те вид., переробл. і допов. – Харків: Право, 2015. – 680 с.
10. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 року № 2341-III // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
11. Осадчий В. І. Об'єкт і система злочинів, передбачених розділом XV КК України // Право України. – 2004. – № 2. – С. 95–102.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції: Закон від 12.02.2015 року № 198-VIII // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/198-19>
13. Про запобігання корупції: Закон від 14.10.2014 року № 1700-VII // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/1700-18>
14. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 року № 15 // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03>
15. Рішення Конституційного Суду України від 06.10.2010 № 21-рп/2010 // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/v021p710-10>
16. Соловйова А. М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань: монографія. – Київ: КНТ, 2007. – 174 с.

УДК 343.9

**ПИТАННЯ РОЗРОБКИ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ
У БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ**

Герасимов О. В.,

здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто проблеми розробки та формування методології та методик кримінологічних досліджень у період радянської влади та вплив цього процесу на розвиток сучасної кримінології в Україні.

Ключові слова: методи кримінологічного дослідження, рефлексологія, бехевіаризм, кримінологічна клініка.

Аннотация: в статье рассмотрены проблемы разработки и формирования методологии и методик криминологических исследований в период советской власти и влияние этого процесса на развитие современной криминологии в Украине.

Ключевые слова: методы криминологического исследования, рефлексология, бехевиаризм, криминологическая клиника.

Annotation: the article examines the problems of developing and developing methodologies and methods of criminological research in the period of Soviet power and the impact of this process on the development of modern criminology in Ukraine.

Key words: methods of criminological research, reflexology, behaviorism, criminological clinic.

Будь-яке наукове дослідження спрямовується на отримання нових наукових знань або перевірку існуючих теорій, гіпотез. Воно ґрунтується на методології та наукових методах, за допомогою яких здійснюється. Обрання методології, та розробка методики кримінологічного дослідження визначаються специфікою об'єкту та поставленими метою і завданнями. Кримінологія вивчає злочинність як соціально-правове явище, та окремі види злочинності. Аналіз злочинності складає єдність пізнання та оцінки. Тому, не менш важливим є вибір критеріїв оцінки отриманої інформації. Під час пізнання дослідник отримує фактичні данні про злочинність, оцінка передбачає співвідношення отриманих даних з іншими існуючими даними, з метою розробки необхідних управлінських рішень.

Проблемам методики кримінологічних досліджень злочинності і злочинців займалось багато фахівців, таких як: М. М. Гернет, О. А. Герцензон, Ю. Ю. Бехтерев, Г. М. Миньковський, В. Г. Танасевич, І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, Ю. Д. Блувштейн, В. Б. Ястребов, А. І. Долгова, О. Б. Сахаров, Ю. М. Антонян, А. П. Закалюк, І. М. Данышин, О. М. Костенко та інші.

Проблема обрання методології дослідження та застосування кримінологічних методів є дуже складною та потребує наукової розробки, що включає в себе історичне становлення методології та методів дослідження. Під час аналізу методів кримінологічного дослідження необхідно одночасно розглядати процес формування, становлення та розвитку методів на різних етапах у тісному зв'язку з історією кримінології як науки.

Початком розробки наукових методів дослідження злочинності можна вважати першу половину XIX ст., з робіт бельгійського дослідника А. Кетле, який розробив статистичні методи дослідження злочинності як соціального явища. Серед багатьох дослідників проблем злочинності XIX століття, який зробив великий внесок у розвиток методики дослідження злочинців був італійській вчений Ч. Ломброзо, який направив увагу дослідників на особу злочинця.

Традиційно питання про причини злочинності та засоби протидії їй розглядалися вченими філософами ще зі стародавніх часів. В Україні початок формування кримінологічних думок асоціюється з ім'ям видатного українського філософа-просвітителя Г. С. Сковороди, основне спрямування його праць зводиться до дослідження людини, її існування. Науку про людину та її щастя Г. С. Сковорода вважав найважливішою з усіх наук. Він ратував за створення демократичного соціального устрою суспільства, створення умов розвитку особи, виховання соціальних якостей, морального самовдосконалення людини через боротьбу в душі добра і зла.

Як окрема наука, кримінологія почала формуватись у XIX ст. У цей період багато думок кримінологічного характеру можна знайти у працях з кримінального права. Серед українських вчених XIX ст. окремо можна виділити В. А. Ліновського, С. О. Богородького, О. Ф. Кістяківського та інших. Розвиваючись у загальному руслі світової цивілізації, українська кримінологічна думка була представлена у різних напрямках. Така тенденція продовжувалась до кінця 20-х років XX ст. У 30-х роках XX ст. ситуація в Україні, яка на той час була частиною СРСР, різко змінилась. Кримінологічні дослідження були піддані безжалісній критиці. Вченим кримінологам пред'являлись обвинувачення спочатку наукового характеру, які з часом трансформувались у обвинувачення у контрреволюційній діяльності. Початком наступу на кримінологічну науку вважається стаття С. Булатова в журналі «Революція права» (№ 1, 1929), яка мала назву «Возрождение Ломброзо в советской криминологической литературе». Через кілька місяців у Комуністичній академії було проведено диспут з питань методології дослідження злочинності, де вчені кримінологи були звинувачені у поширенні теорій біологічного характеру та інших буржуазних теорій, несумісних з марксистською наукою.

Безумовно, наукові досягнення того часу не могли не впливати на формування наукових поглядів, та вибір методів дослідження в кримінології. Як відомо, з кінця XIX ст. розвивалися як соціологічні науки так і науки, що

досліджують людину та його поведінку. Одним з таких напрямів був біхевіаризм (від англ. *behavior* – поведінка), який сформувався в Америці на рубежі ХХ ст. в дослідженнях над поведінкою тварин. У першу чергу дослідження Е. Л. Торндайка поведінки тварин (1898) заклало основи біхевіоризму, визначивши методику і проблематику нової психології, у якій центральне місце зайняла проблема навички. У Російській імперії у той же час з'явився самостійний науковий напрям у психології, що мав назву «рефлексологія» (от лат. *reflexus* – відбитий і греч. *λογος* – наука), який отримав розвиток у 1900-1930 роки, і пов'язаний з діяльністю В. М. Бехтерева. Рефлексологія розглядає психічну діяльність як сукупність рефлексів, що утворилися в результаті впливу зовнішнього середовища на нервову систему тварин і людини. Ці психологічні напрями, які досліджували поведінку людини не могли залишитися поза увагою кримінологів. Так, у Харкові у 1928 році опубліковано монографію професора юридичного факультету Харківського університету Г. І. Волкова «Уголовное право и рефлексология» [1], де він рішуче виступив проти застосування у дослідженні злочинців психологічного методу на користь рефлексологічних методів.

Як вже було зазначено, починаючи з 1929 року кримінологи у Радянському союзі стали об'єктом критики, що пов'язано саме з питанням обрання методології дослідження та розробки наукових методик. Не минула ця участь і Г. І. Волкова. Через рік після видання його монографії «Уголовное право и рефлексология» у журналі «Революция права» було опубліковано статтю професора ЛГУ М. Д. Резунова яка мала назву «Людвиг Фейербах и психологическая школа права», що була присвячена питанням методології кримінально-правових досліджень. Одна з частин цієї статті була присвячена критиці позиції професора Г. І. Волкова за обрання їм методології, яка на думку М. Д. Резунова була не тільки помилковою з наукової точки зору, але й небезпечною з політичної точки зору. М. Д. Резунов робить висновок, що спроби Г. І. Волкова з відродження рефлексологічного юридичного світогляду небезпечніше відкритого психологізму Рейснера, Дембського, Іллінського і ін. тому, що в ньому наступ психологічної теорії права на марксизм прикривається вимогою об'єктивізації методології, так і тому що цей відтінок психологізму в праві найменш викрито» [2, с. 86].

На захист своїх поглядів Г. І. Волков вже у березні 1930 року у номері журналу «Радянська держава і революція права» опублікував статтю, яка мала назву «На захист кримінальної рефлексології (Відповідь М. Д. Резунову)». Але у 1930 році у журналі «Радянська держава і революція» було опубліковано нову статтю професора М. Д. Резунова «Марксизм і рефлексологія в кримінальному праві», в якій він продовжив критикувати погляди Г. І. Волкова та обвинувачувати останнього у відхиленні від марксистської теорії.

У подальшому судьба обох вчених склалася дуже трагічно. Так, згідно даних правозахисної організації «Меморіал»: Резунов Михайло Денисович, 1905 р. н., уродженець м. Семіполкі Семіполківської р-ну УРСР, українець, член ВКП (б) в 1927-1937, професор ЛДУ, старший науковий співробітник Інституту сов. будівництва і права АН СРСР, був заарештований 10 квітня 1937 року. 13 листопада 1937 року намічений до репресії про першій категорії (розстріл) за поданих зам. нач. 8-го відділу ГУГБ НКВС В. Є. Цісарського. Підписи: Сталін, Молотов, Каганович, Ворошилов. Виїзною сесією військової Колегії Верховного суду СРСР у Ленінграді 30 листопада 1937 року засуджений за ст. ст. 58-8-11 КК РРФСР до вищої міри покарання. Розстріляний у Ленінграді 30 листопада 1937 року.

Волков Григорій Іванович, який народився в 1892 р. Херсонська губ., у м. Олександрія, освіта вища, член ВКП (б) з 1919, викладач Всесоюзного інституту юридичних наук, професор кримінального права. Заарештований 22 серпня 1937 р. Засуджений: ВКВС СРСР 8 лютого 1938 року, обвинувачений у шпигунстві та участі в терористичній організації. Був розстріляний 8 лютого 1938 року. Слід зазначити, що це тільки один яскравий епізод, що описує трагічне становище в науці того часу.

Знищення науки почалось не одразу. У перші роки існування радянської влади, у тому числі в Україні, стали вживатися заходи щодо формування єдиної системи кримінальної статистики та її аналізу. І якщо створенню єдиної державної статистичної системи заважали суто організаційні проблеми, які були з часом подолані, то у частині наукового аналізу на початковому етапі не було перешкод. Як відомо, на початок ХХ ст. в кримінології вже було сформовано два напрями дослідження: перший – соціологічний, і другий – біологічний. Серед кримінологів того часу проводилася жвава наукова дискусія про те, що є основною причиною злочинності – соціальні фактори, або біологічні особливості людини. Потрібно сказати, що цій спір має актуальність і сьогодні. До приходу більшовиків у 1917 році до влади та в період до 1929 року кримінологічні дослідження не мали будь-яких обмежень з обрання методології і методів дослідження. Вчені, які досліджували проблеми злочинності розвивали методи та обирали методологію досліджень паралельно з розвитком світової науки. Але це було тимчасове явище.

Радянське керівництво з самого початку не довіряло вченим, і робило усе для того, щоб контролювати цю важливу, з точки зору ідеології, діяльність. Так, у 1924 році при юридичному факультеті Київського інституту народного господарства за приватною ініціативою було створено юридичну клініку. В межах діяльності цієї клініки під керівництвом професора М. А. Чельцова-Бebutова та участю професора І. А. Маліновського було проведено ряд досліджень щодо вивчення злочинця та злочинності, але для клініки не було виділено ні асигнувань, не штатних одиниць, що свідчить про те, що радянська влада не мала бажання підтримувати незалежні, а тому не підконтрольні установи. Підтверджує той факт, що у тому же 1924 році в Одесі, було створено Всеукраїнський кабінет із вивчення особи злочинця і злочинності, якій працював у віданні НКВС УРСР. Для роботи в цьому кабінеті були залучені відомі вчені того часу. Очолювала цю установу професор юридичного факультету Одеського Інституту народного господарства Є. П. Френкель, активну участь у роботі кабінету брали Е. Я. Неміровський, М. Д. Шаргородський, М. І. Воевода та інші. Основною метою цього закладу було розроблення наукових рекомендацій щодо застосування методів виправно-трудового впливу на засуджених та вивчення злочинності. У 1928 році подібні кабінети було створено у Києві і Харкові їх діяльність була підконтрольна НКВС та іншим установами. Про напрям досліджень можна судити з структури цих кабінетів. Так, Київський кабінет мав 3 секції: соціологічну, загально біологічну і

пенітенціарну. Харківський кабінет також складався з 3 секцій: соціально-економічної, кримінальної та пенітенціарної.

Про методи, що застосовувались під час наукових досліджень можна робити висновки зі складу дослідників, які брали участь у роботі цих кабінетів. Поряд з юристами в клініках працювали фахівці з соціології, психології, педагогіки, антропології, психіатрії, неврології, психофізіології тощо.

Невдовзі, диспут з питань методології дослідження злочинності, що відбувся у Комуністичній академії було проведено в Україні республіканську конференцію з питань методології вивчення злочинності, де також було надано негативну оцінку науковій діяльності українських кримінологів.

С того періоду почалось нищення кримінології, як науки, суто адміністративними заходами. У 1931 році було ліквідовано Всеукраїнський інститут вивчення злочинності. Наукові дослідження з кримінології поступово було зупинено, а деяких науковців було піддано кримінальними репресіям. Причинами згорання кримінологічних досліджень і репресій проти науковців у цей період, формально називалось методологічні та концептуальні помилки вчених кримінологів. Така думка провадилася і після відновлення кримінологічної науки наприкінці 50-х – початку 60-х років.

Усі ці трагічні події, безумовно, мали вплив на розвиток як самої кримінології так і методології кримінологічних досліджень. Так, відомий український кримінолог визнавав, що навіть після відновлення у середині 60-х років кримінологічних досліджень умови їх проведення що існували у 20-х роках, значною мірою не було відтворено [5, с. 61].

У період відновлення кримінологічних досліджень у 60-ті роки і до кінця існування радянської влади ставлення з боку керівництва держави і комуністичної партії не змінилось. Як і у 20-ті роки влада продовжувала контролювати наукову діяльність кримінологів. Праці науковців, що були присвячені методології та методикі кримінологічних досліджень були недоступні не тільки для широкого кола читачів, але й для більшості науковців. Так монографія М. П. Косоплечева «Методи кримінологічного дослідження» (1984 р.), була видана з грифом для службового користування і загальним тиражем усього 450 примірників [6].

З викладеного можна констатувати, що основні методи кримінологічного дослідження, якими користуються науковці і сьогодні були розроблені та апробовані до середини 80-х років минулого століття. Але ці методи, як і методологія наукового дослідження, були обмежені, з політичних причин, і вже тоді не відповідали світовому рівню розвитку кримінології. Особливо це стосується проблем застосування методик дослідження та обрання методології наукового дослідження злочинності у сфері економічній злочинності та її окремих видів, у тому числі злочинності у банківській сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Г. И. Уголовное право и рефлексология / Г. И. Волков. – Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. – 134 с.
2. Резунов М. Д. Людвиг Фейербах и психологическая школа права / М. Д. Резунов // Революция права. – М., 1929. – № 4 (июль – август) – С. 71–88.
3. Волков Г. И. В защиту криминальной рефлексологии (Ответ М. Д. Резунову) / Г. И. Волков // Советское государство и революция права. – М., 1930. – № 3 (Март). – С. 101–112.
4. Резунов М. Д. Марксизм и рефлексология в уголовном праве / М. Резунов // Советское государство и революция права. – М., 1930. – № 3 (Март). – С. 113–124.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – К.: видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 424 с.
6. Косоплечев Н. П. Методы криминологического исследования / Н. Косоплечев // Всесоюзный институт по изучению причин и разработки мер предупреждения преступности. – М., 1984. – 189 с.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.1

**НАГЛЯДОВА ТА КОНТРОЛЬНІ ФУНКЦІЇ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ:
ПРИЗНАЧЕННЯ І ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ**

Даньшин М. В.,

доктор юридичних наук, професор,
заступник декана з наукової роботи
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено дослідженню актуальних проблемних питань реалізації наглядово-контрольної діяльності у досудовому розслідуванні за чинним вітчизняним кримінальним процесуальним законодавством. Автором, з урахуванням запроваджених українським законодавцем нових кримінальних процесуальних інститутів, положень та процесуальних дій, обґрунтовано нагальну необхідність внесення конкретних доповнень до чинного КПК України щодо оптимізації функціонального призначення нагляду і контролю у досудовому розслідуванні.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, функції, нагляд, контроль, механізм.

Анотация: статью посвящено исследованию актуальных проблемных вопросов реализации надзорно-контрольной деятельности в досудебном расследовании в соответствии с действующим отечественным уголовным процессуальным законодательством. Автором, с учетом введенных украинским законодателем новых уголовных процессуальных институтов, положений и процессуальных действий, обоснована необходимость внесения конкретных дополнений в действующий УПК Украины относящихся к оптимизации функционального назначения надзора и контроля в досудебном расследовании.

Ключевые слова: уголовное производство, досудебное расследование, функции, надзор, контроль, механизм.

Annotation: the article is devoted to the investigation of actual problem issues of implementation of supervision and control activities in pre-trial investigation in accordance with the current domestic criminal procedural legislation. The author, taking into account the new criminal procedural institutions introduced by the Ukrainian legislator, regulations and procedural actions, substantiated the need to introduce specific additions to the current Ukrainian Criminal Procedure Code relating to the optimization of the functional purpose of supervision and control in pre-trial investigation.

Key words: criminal proceeding, pre-trial investigation, functions, supervision, control, mechanism.

Чинний кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) надає кримінальній процесуальній діяльності, як основному державно-правовому інструментарію протидії кримінальним правопорушенням (стримування кримінальних проступків та злочинів), системний характер. Цей вид державної правової діяльності виконується владними суб'єктами, які відносяться до державних органів різних гілок влади, а саме: судом, суддею, слідчим суддею, прокурором, слідчим, керівником органу досудового розслідування, співробітниками оперативних підрозділів, визначених законом правоохоронних органів України (статтями 30, 31, 36, 39, 40 та 41 КПК України). Кримінальна процесуальна діяльність реалізується поступово, проходячи через визначені КПК України відносно самостійні етапи (стадії), пов'язані між собою загальною метою, а також завданнями та принципами провадження [1, с. 154].

Першу частину (етап, стадію) кримінального провадження, що розпочинається з моменту отримання і реєстрації інформації про вчинене або підготовлене кримінальне правопорушення і закінчується направленням прокурором матеріалів проведеного розслідування цього правопорушення до суду для їх розгляду по суті, вітчизняний законодавець йменує «досудовим розслідуванням» (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України). Функціональне призначення цієї стадії кримінального провадження полягає в тому, щоб шляхом проведення всебічного, повного і неупередженого розслідування кримінального правопорушення встановити усі обставини його вчинення і на основі зібраних доказів сформулювати обвинувачення особі, яка вчинила це правопорушення, тобто якісно підготувати кримінальне провадження до його розгляду по суті в суді першої інстанції. Виконання цього відповідального обов'язку КПК України покладає на слідчого, керівника органу досудового розслідування, співробітників оперативних підрозділів, визначених законом правоохоронних органів та прокурора (статті 36-41 КПК України).

За своїм характером і змістом досудове розслідування кримінальних правопорушень суттєво відрізняється від судових проваджень, адже спрямовано не на безпосереднє розв'язання правового конфлікту між державою і фізичною особою, яка вчинила кримінальний проступок чи злочин, а на ретроспективне відновлення на письмових та магнітних носіях усіх обставин означеного правопорушення, як події минулого, у спеціальному документальному угрупованні – матеріалах досудового розслідування (кримінальній справі) [2, с. 25].

Досудове розслідування – найбільший за обсягом і найтяжчий за своїм характером вид кримінального процесуального дослідження-пізнання у кримінальному процесі України. Це єдиний у ньому вид матеріально-пошукового дослідження, пов'язаний з виявленням, закріпленням і глибокою перевіркою криміналістичних доказів. У цьому виді дослідження переважають елементи пізнавально-посвідчувального плану, на базі яких формується основна доказова база як для сторони обвинувачення, так і для сторони захисту [3, с. 57].

Розслідування кримінальних правопорушень – виключна компетенція визначених ст. 38 КПК України органів виконавчої гілки влади. Досудове розслідування здійснюється в умовах обмеженої гласності, вимагає постійного застосування усіх примусових заходів процесуального характеру, як до учасників досудової стадії кримінального провадження, так і до деяких осіб, які знаходяться за її межами. Необґрунтоване, невміле, а то і явно незаконне застосування означених заходів може потягти за собою тяжкі, а нерідко і непоправимі наслідки як для окремої людини, так і для держави та суспільства в цілому [4, с. 184]. Виходячи з цього і керуючись положеннями ст. 3 Конституції України та ст. 2 КПК України, законодавець запровадив до досудової стадії кримінального провадження одну форму державного нагляду (прокурорський нагляд) з метою забезпечення неухильного виконання законів як органами досудового розслідування, так і усіма її учасниками та дві форми державного контролю: організаційно-управлінський контроль з боку керівника органу досудового розслідування за діяльністю підпорядкованих йому слідчих; судовий контроль з боку слідчого судді за недопущенням незаконних обмежень конституційних прав учасників кримінального провадження протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю владних суб'єктів органів досудового розслідування та прокурора.

При цьому прокурорський нагляд і судовий контроль є правовими видами діяльності, носять зовнішній характер, а контроль, який здійснюється керівником органу досудового розслідування є суто організаційно-управлінським, носить внутрішньовідомчий характер і стосовно слідчої діяльності є обслуговуючим. Проте всі означені види наглядово-контрольної діяльності є вкрай необхідними для забезпечення, як ефективного розслідування кримінальних правопорушень, так і чіткого виконання при цьому усіх вимог принципу законності (ст. 9 КПК України) та принципу верховенства права (ст. 8 КПК України).

Після закріплення Конституцією України 1996 року державної влади (ст. 5) і законності (ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19) основним проявом суверенної волі народу і основними засобами керівництва суспільством, у незалежній, демократичній, правовій державі України виникла об'єктивна потреба в забезпеченні неухильного додержання вимог кримінального і кримінального процесуального законів під час розслідування кримінальних проступків і злочинів. Принцип законності став основоположним принципом кримінального провадження. Покладаючи на прокурора виконання наглядової функції за виконанням законів під час проведення досудового розслідування (п. 3 ст. 121 Конституції України, ст. 36 КПК України), законодавець надав цій формі забезпечення законності постійного, безперервного відслідковуючого характеру за виконанням органами досудового розслідування кожної процесуальної дії та за прийняттям ними кожного процесуального рішення. Такий динамічний характер нагляду надає наглядаючому прокурору реальну можливість негайно виявляти будь-які порушення закону, допущені як органами досудового розслідування, так і іншими учасниками досудової стадії кримінального провадження.

Надані ж прокурору дієві владно-розпорядчі повноваження дозволяють йому негайно усувати виявлені порушення законів своєю владою і тим самим ефективно забезпечувати режим законності у досудовому розслідуванні. Інакше кажучи, прокурорський нагляд у досудовій стадії кримінального провадження – це не тільки ефективний інструментарій стримування кримінальних правопорушень та дієвий державно-правовий механізм забезпечення якісного розслідування кримінальних правопорушень, а ще й надійний гарант виключення можливого беззаконня з боку органів досудового розслідування та охорони прав і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження на його початковій і вкрай відповідальній стадії [5, с. 156-158]. Як активний, наступальний вид відслідковувальної діяльності, прокурорський нагляд здійснюється не лише безперервно, а ще й незалежно від наявності сигналів про порушення законів [6, с. 125-134].

При всій унікальності прокурорського нагляду з забезпечення законності при розслідуванні кримінальних правопорушень, необхідною складовою його є ще належна організація слідчої діяльності і дієвий контроль за роботою слідчих. Цю суто внутрішню відомчу організаційно-управлінську функцію виконує у досудовій стадії кримінального провадження керівник органу досудового розслідування (ст. 39 КПК України). Він здійснює ресурсне, матеріальне, організаційне і управлінсько-контрольне забезпечення роботи підпорядкованих йому слідчих. Керуючись положенням КПК України та відомчими підзаконними актами, цей владний суб'єкт досудового розслідування шляхом реалізації організаційно-управлінських повноважень, забезпечує досягнення правильного перебігу і належних результатів розслідування кожного вчиненого кримінального правопорушення підпорядкованими йому слідчими [7, с. 71-78].

З урахуванням того, що в стадії досудового розслідування діє найбільш чисельна група державних органів, уповноважених застосовувати примусові заходи процесуального характеру, пов'язані з суттєвим обмеженням конституційних прав і законних інтересів фізичної особи, законодавець з метою забезпечення принципу верховенства права, закріпленого у статтях 8 та 55 Конституції України та у статті 8 КПК України, при прийнятті КПК України 2012 року, ввів до означеної стадії нового владного суб'єкта – слідчого суддю, до повноважень якого відніс недопущення органами досудового розслідування і прокурором безпідставного обмеження прав учасників кримінального провадження. Відтепер будь-яке обмеження прав людини у досудовому розслідуванні допускається тільки на підставі судового рішення (ухвали), постановленого слідчим суддею, адже відповідно до ст. 124 Конституції України органи судової влади визначаються основним гарантом забезпечення прав людини і громадянина в усіх сферах суспільної і державної діяльності без будь-якого виключення [8, с. 20]. Тож, на відміну від прокурора, який забезпечує права учасників кримінального провадження з позицій публічних інтересів, слідчий суддя забезпечує права тих же учасників кримінального провадження на більш високому рівні – з позицій їх власних, особистих інтересів від беззаконня самих державних органів, які ведуть кримінальний процес і виконують усі його завдання. Це означає, що для слідчого судді, захист суб'єктивних прав учасників кримінального провадження є благом набагато вищим від захисту публічних інтересів. Крім того, судово-контрольна діяльність слідчого судді ще й посилює змагальні засоби у досудовому розслідуванні, що робить цю стадію кримінального провадження більш ефективною [9, с. 129].

Не дивлячись на надзвичайну актуальність кримінальних процесуальних інститутів наглядової і контрольних видів діяльності їх роль у досудовому розслідуванні досліджується вченими правознавцями ізольовано, а функціональне призначення, умови та форми взаємодії залишається поза їхньою увагою. Однак саме взаємодія між цими видами наглядово-контрольної діяльності є ключем до підвищення правового захисту осіб, залучених чи допущених до кримінального провадження, а також є запорукою виключення порушень законів у розслідуванні кримінальних правопорушень, що насправді допускаються органами досудового розслідування. Інакше кажучи, щоб забезпечити ефективне виявлення, правильне розслідування і успішне розкриття кожного кримінального правопорушення необхідно постійно удосконалювати не тільки слідчу діяльність, а й діяльність органів, які виконують наглядову, організаційно-контрольну та судово-контрольну функції у досудовій стадії кримінального провадження, максимально використовувати усі резерви, закладені у цих видах державно-правової діяльності.

Не повністю розкритим продовжує залишатися потужний правозахисний потенціал судово-контрольної діяльності, бо її законодавчу регламентацію ще не можна визнати задовільною. Зокрема, продовжує залишатися чітко не визначеним процесуальний статус самого слідчого судді, не віднесені до числа суб'єктів судово-контрольного захисту особи, які не мають чітко визначеного процесуального положення, але права яких порушені незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів досудового розслідування під час проведення обшуку, накладення арешту на майно тощо. У чинному КПК України не міститься спеціального розділу, присвяченого процесуальному порядку розгляду слідчим суддею скарг учасників кримінального провадження на рішення, дії та бездіяльність органів досудового розслідування і прокурора. Не окреслені й межі судового контролю в разі надання слідчим суддею дозволу слідчому, прокурору на виконання певної слідчої (розшукової) дії чи негласної слідчої (розшукової) дії. У КПК України повинно бути закріплено, що в подібних випадках слідчий суддя не виконує послідовного контролю за процесуальною діяльністю слідчого, тобто не втручається в хід проведення слідчим означених дій та отримані результати, адже слідча дія, проведена за судовим рішенням (ухвалою) вже не є предметом судового контролю, якщо вона в послідовному не буде оскаржена до слідчого судді. За виконанням слідчих дій наглядає вже прокурор.

Представляється, що судово-контрольні провадження, під час яких розглядаються клопотання слідчого, прокурора про застосування до підозрюваних, обвинувачених запобіжних заходів, повинні проводитися з обов'язковою участю потерпілого, як найбільш зацікавленого учасника кримінального провадження, адже кримінальне провадження є двостороннім актом: особа, яка вчинила це правопорушення (підозрюваний, обвинувачений) і жертва правопорушення (потерпілий). Тож відсторонення потерпілого від участі у подібному судово-контрольному провадженні – це не судовий захист його конституційних прав на життя, здоров'я, безпеку тощо, а навпаки, грубе їх порушення з боку самого слідчого судді.

Нам вбачається, що досить невдалою є редакція ч. 3 ст. 233 КПК України, відповідно до якої при оголошенні слідчим суддею незаконними проведених органами досудового розслідування процесуальних дій без судового рішення у невідкладних випадках, всі отримані докази (відомості, речі, документи) визначаються недопустимими і підлягають знищенню. По-перше, таке рішення слідчого судді може виявитися помилковим, у зв'язку з чим при розгляді апеляційних скарг учасників судово-контрольного провадження у судді другої інстанції ні про яке знищення отриманих доказів взагалі не може йтися. По-друге, в КПК України повинно бути закріплено, що судово-контрольне провадження в подібних випадках проводиться з обов'язковою участю не тільки прокурора, а й слідчого, який безпосередньо проводив процесуальну дію в умовах невідкладності, та всіх інших учасників кримінального провадження, чії права і законні інтереси були порушені при проведенні такої процесуальної дії. По-третє, процедуру розгляду апеляційних скарг з означеного питання необхідно суттєво змінити та прискорити.

Вважаємо за доцільне також акцентувати увагу на тому факті, що в чинному КПК України є ще й інші не вирішені проблеми, пов'язані з реалізацією судово-контрольної функції у досудовому розслідуванні, які вимагають їх найшвидшого вирішення на законодавчому рівні. Тож потреба у проведенні комплексного наукового дослідження усього механізму реалізації наглядово-контрольної діяльності у досудовому розслідуванні є у сучасних вітчизняних умовах протидії злочинності вкрай необхідною та актуальною справою на шляху розбудови в Україні дійсно правової держави з розвинутими демократичними інституціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: монографія / О. Г. Шило. – Х. : Право, 2011. – 472 с.
2. Каркач П. Деякі питання суті державного обвинувачення за новим КПК України / П. Каркач, Я. Ковальова // Вісник прокуратури. – 2012. – № 11. – С. 24-27.
3. Юрчишин В. М. Місце і роль прокурора у досудовому розслідуванні та їх відображення в теорії, законодавстві і практиці : монографія / В. М. Юрчишин. – Чернівці: Видав. дім «Родовід», 2013. – 308 с.
4. Півненко В. П. Прокурорський нагляд в Україні: навч. посіб. / В. П. Півненко. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 304 с.
5. Михайленко О. Р. Прокуратура України: підручник / О. Р. Михайленко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 296 с.
6. Прокурорський нагляд в Україні: Курс лекцій / За ред. В. Т. Нора. – К. : Атіка, 2004. – 352 с.
7. Юрчишин В. М. Співвідношення прокурорського нагляду і відомчого контролю у досудовому розслідуванні за новим КПК України / В. М. Юрчишин // Вісник прокуратури. – 2012. – № 10. – С. 71-78.
8. Брынцев В. Д. Судебная власть: Правосудие: Итоги реформ 1993-2003 г.г. в Украине / В. Д. Брынцев. – Х. : Ксилон, 2004. – 224 с.
9. Петрухин И. Л. Судебная власть: контроль за расследованием преступлений / И. Л. Петрухин. – М. : ТК Велби, 2008. – 288 с.

УДК 343.132

ХАРАКТЕРИСТИКА І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ДІЙ

Слінько Д. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових
дисциплін юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розглядається характеристика та взаємозв'язок негласних слідчих (розшукових) та оперативно-розшукових дій. Визначаються засади кримінального провадження, які включають у себе зміст та форму проведення негласних слідчих (розшукових) та оперативно-розшукових дій. Надається аналіз процедури та процесуальних положень закріплення фактичних даних як доказів таким чином, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Розглянуто нові теоретичні підходи щодо вирішення виникаючих практичних проблем, а також сформульовано рекомендації стосовно удосконалення механізму кримінально-правового регулювання та підвищення ефективності кримінально-правового впливу на злочинність.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, кримінальне правопорушення, розшук, засади кримінального провадження, процесуальні гарантії, захист особи, правова процедура.

Аннотация: в статье рассматривается характеристика и взаимосвязь негласных следственных (розыскных) и оперативно-розыскных действий. Определяются принципы уголовного производства, которые включают в себя содержание и форму проведения негласных следственных (розыскных) и оперативно-розыскных действий. Дается анализ процедуры и процессуальных положений закрещения фактических данных в качестве доказательств таким образом, чтобы к каждому участнику уголовного судопроизводства была применена надлежащая правовая процедура. Рассмотрены новые теоретические подходы к решению возникающих практических проблем, а также сформулированы рекомендации по усовершенствованию механизма уголовно-правового регулирования и повышения эффективности уголовно-правового воздействия на преступность.

Ключевые слова: негласные следственные (розыскные) действия, уголовное преступление, розыск, принципы уголовного судопроизводства, процессуальные гарантии, защита лица, правовая процедура.

Annotation: the article deals with the characteristic and relationship the unspoken investigation (investigative) and operational search actions. It defines the principles of the criminal proceedings, which include the content and form of the unspoken investigation (investigative) and operational search actions. Is given the analysis the procedures and the process provisions of securing factual data as evidence in such way that the due process has been applied to each participant in criminal proceedings. Considered new theoretical approaches to the solution of arising practical problems, and makes recommendations to improve the mechanism of legal regulation, and increase the efficiency of criminal law on criminality.

Key words: the unspoken investigation (investigative) action, a criminal offense, the wanted list, the principles of criminal justice, the procedural guarantees, protection of persons, the legal procedure.

Для визначення характеристики негласних слідчих (розшукових) та оперативно-розшукових дій необхідно встановити їх лінійність, а саме комбінацію процесуальних та оперативно-розшукових функцій. Коефіцієнт при цьому може бути постійним який належить як слідчому, так оперативним підрозділам. Ідеологічна побудова кримінального провадження виражає два протилежні інтереси: публічний і приватний. Вони знаходяться у діалектичній єдності і боротьбі протилежностей.

Широке визначення публічного інтересу у кримінальному провадженні полягає у тому, щоб покарати винного: «*impunitum non relinquit fasces*». Інтереси держави та суспільства вимагають активної, наступальної діяльності публічної влади у боротьбі із кримінальними правопорушеннями.

Вузьке визначення публічного інтересу тягне заперечення цінності формальних обмежень і відстороняє на другий план права та свободи людини і громадянина. Навпаки, інтереси свободи вимагають кримінального переслідування підозрюваного, проведення швидкого досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження, ухвалення вироку, засудження винного, який вчинив кримінальне правопорушення.

Приватний інтерес створює гарантії громадянських прав і свобод на захист: «*innocentem non condemnari*».

Треба зазначити, що кожна сторона та учасник кримінального провадження повинні виразити тією чи іншою мірою, або публічно-правову, консервативну ідеологію, або приватноправову, ліберальну, індивідуалістичну. Усе залежить від умов забезпечення процедурної діяльності кримінального провадження.

Характеристику та взаємозв'язок негласних слідчих (розшукових) та оперативно-розшукових дій можна визначити таким чином:

- метою проведення є захист особи, суспільства та законних інтересів учасників від кримінальних правопорушень;
- засади кримінального провадження, які включають у себе зміст та форму проведення негласних слідчих (розшукових) та оперативно-розшукових дій таким чином, що під час їх проведення повинні бути застосовані процесуальні гарантії, які передбачають щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий у міру своєї вини, а жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений;

• процедурою та процесуальними положеннями є закріплення фактичних даних як доказів таким чином, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Законодавча політика у галузі кримінального циклу полягає у пріоритетних напрямках, які рухаються сьогодні від одного краю до іншого. Ці маятникові рухи відкидають правову думку одних авторів і вводять у забуття інших. КПК України не визначив нового теоретичного обґрунтування окремих теоретичних положень, не проаналізував практику, а тільки запропонував нові форми процесу, які в окремих випадках мають суттєві протиріччя між теорією та практикою виконання.

Наука кримінального процесуального права постійно визначає нові теоретичні підходи щодо вирішення виникаючих практичних проблем. Кримінальний процес розробив досить багато теоретичних положень, які діють з 1864 року, коли був введений Устав кримінального уложення Росії.

Ретельний аналіз наукових підходів публічних та приватних інтересів був проведений багатьма авторами, однак слід зупинитися на основних елементах, а саме класифікації мети кримінального провадження, яка була надана Т.О. Левіною [1].

Вчена розробила класифікацію наукових підходів:

- досягнення істини як «матеріальної» і «об'єктивної»;
- вирішення правової суперечки між стороною обвинувачення та захисту;
- застосування справедливого кримінального покарання стосовно підозрюваного (обвинуваченого) за вчинене кримінальне правопорушення;
- розкриття злочину, встановлення винної особи шляхом ухвалення вироку і застосування законного покарання;
- дуалізм мети кримінального процесу та реалізація кримінальної відповідальності.

Аналіз такої позиції надає підстави для висновку, що їх спектр укладається між двома елементами. З одного боку, публічні положення кримінального провадження на стадії досудового розслідування, з іншого – приватні інтереси під час реєстрації заяви про вчинене кримінальне правопорушення у Єдиному реєстрі досудового розслідування та судовий розгляд кримінального провадження, який проводиться на засадах змагальності. Причому на стадії досудового розслідування змагальність у тому вигляді, як вона діє у правових системах англосаксонського та романо-германського за новим КПК немає. Вона діє на стадії судового розгляду кримінального провадження.

Стосовно цього визначення можна навести слова Г.Г. Тельберга, який стверджував, що слово «суд» має певний сенс: їм позначається сукупність процесуальних правил, які встановлені процедурою проведення судового розгляду. З одного боку, «суд істинний» - це суд, що протікає з дотриманням усієї сукупності правил змагальності кримінального провадження. З іншого, суд пов'язаний з державними установами і повинен визначити міру кримінального правопорушення та встановити засоби кримінального покарання. Ці положення були встановлені князем Ярославом, який за народними звичаями і під пильним контролем громадської думки творив суд і розправу» [2].

Дуже показовим є висловлювання міністра юстиції та поліції І.Г. Щегловитова, який вважав, що потрібна сила, яку необхідно застосовувати під час дії кримінального закону стосовно охорони особи, суспільства, а саме норму *in concreto*, що здійснюють правоохоронні органи держави. Цю норму виконує тільки суд, який охороняє інтереси суспільства та особи і тільки йому належить виконання одного з істотних завдань державної влади у правоохоронній діяльності [3].

Слід зазначити, що односторонній підхід до трактування мети кримінального процесу є не характерний. З одного боку, засади змагальності урахують інтереси підозрюваного на стадії досудового провадження та обвинуваченого на стадії судового провадження. З іншого, слідчий після встановлення обставин кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, повинен прийняти процедурні та процесуальні заходи щодо закріплення доказів, які він надає у обвинувальному акті до суду, а суддя у вироку повинен встановити істину та під час неупередженого, об'єктивного судового розгляду та бути впевненим, що обвинувачений вчинив злочин та покарати його згідно з встановленою вини, задовольнити вимоги потерпілої сторони. У разі не встановлення доказів судом під час судового розгляду кримінального провадження суддя, встановивши невинність обвинуваченого, зобов'язаний взяти його під захист правди і справедливості та ухвалити виправдувальний вирок.

Аналіз літературних наукових джерел свідчить, що більшість дослідників вважали за мету кримінального провадження встановлення істини. На ці положення вказували К.К. Арсенєв, Л.Е. Владимиров, А.Я. Вишинський, М.М. Гродзинський, О.П. Казаков, М.М. Корнуков, І.В. Рогатюк, В.Д. Случевський, І.Я. Фойницький та ін.

Інші дослідники вказували, що кримінальне судочинство має дві мети: дослідження обставин кримінального правопорушення та застосування стосовно підозрюваного, обвинуваченого міри кримінального покарання згідно кримінального законодавства таким чином, щоб міра покарання співпадала з мірою вини.

Л.Е. Владимиров з цього приводу писав, що мета застосування міри покарання перебудовує процес на його організаційну діяльність. Дослідження обставин кримінального правопорушення є організуюча засада, яка побудована такими чином, що діє не лише на судочинство, але і судоустрій. Оскільки достовірність фактичних даних, які визначені під час встановлення обставин кримінального правопорушення констатується шляхом фіксації доказів, то кримінальний процес можна встановити як спосіб експлуатації доказів з метою відновити перед суддею обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні в детальних рисах [4].

Розглядав положення мети з точки зору зв'язку матеріального і процесуального кримінального права А.Я. Вишинський та визначав, що з публічно-правової природи кримінального правопорушення і покарання витікають два основних елемента у сфері кримінального процесу, а саме публічна та матеріальна істина [5].

Отже, прагнення до встановлення обставин матеріальної істини, забезпечення цивільного позову у кримінальному провадженні повинно бути визначено тільки стосовно підозрюваного під час досудового

провадження і обвинуваченого під час судового розгляду. Суд не спостерігач доказів, які йому надані органом досудового розслідування, а сам активно розглядає, встановлює, перевіряє, оцінює та впливає на формування доказів.

Основоположний вклад у розгляд мети кримінального провадження у класичному її вигляді надав та обґрунтував М.С. Строгович. Він вважав, що безпосередньою метою кримінального провадження є встановлення об'єктивної істини, а завданнями є притягнення до кримінальної відповідальності винного, а також виправдання і реабілітація невинного [6].

Аналіз зазначеного висловлювання надає підстави для визначення, що вказує на поєднання тією чи іншою мірою правових цінностей публічних та приватних положень права.

П.С. Елькінд, О.Б. Мізуліна, М.А. Власова, С.І. Гирько та інші вчені заперечували проти спроб сформулювати у теорії кримінального права, а тим більше у законодавстві дві системи відповідних категорій. Вони вважають безглуздою суперечку про розмежування понять «мета» і «завдання».

П.С. Елькінд, піддавши детальному аналізу категорії «мети» і «завдання» кримінального процесу дійшла висновку, що існує тільки система цілей, які вона визначила як найближчі та перспективні. Мету процесу вона визначає у правовій нормі, що формулює його завдання.

Інші процесуалісти, такі, як В.Т. Томін, С.В. Полєніна, М.П. Поляков, С.П. Сереброва, Л.А. Кротова, Л.Л. Канєвський, В.М. Кобяков, В.М. Корнуков розмежовували мету і завдання.

Вони по-різному співвідносили ці поняття та давали їм різні дефініції. Але усі вони виходили з сенсу приписів ст. 2 КПК України.

До числа тих, хто наполягав на необхідності розрізняти завдання і цілі кримінального провадження належить В.Т. Томін. Його позиція дуже близька позиції, зайнятій свого часу М.М. Полянським, М.С. Строговичем, В.М. Савицьким, О.О. Сельниковим.

В.Т. Томін виходить з того, що «у всякій галузі людської діяльності мета первинна і немає ніяких підстав робити виключення для кримінально-процесуальної діяльності» [7].

Він визначав, що мета кримінального провадження здійснюється шляхом встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та притягнення її до кримінальної відповідальності. Завдання необхідно визначити стосовно кримінального судочинства та ухвалення вироку. Досягнення мети кримінального провадження забезпечує виконання завдань кримінального судочинства.

У подальших наукових розробках В. Т. Томін пропонував розглядати як мету швидке і повне розкриття кримінального правопорушення, викриття винних і забезпечення застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був підданий справедливому покаранню, а невинна особа не була притягнута до кримінальної відповідальності і засуджена.

Автори Курсу кримінального процесу Ю.М. Грошевой, О.В. Капліна, О.Г. Шило та інші, підбиваючи підсумки дискусії про цілі та завдання кримінального провадження дійшли, на наш погляд, до обґрунтованого висновку та надали теоретичні положення наявності розподілу між цілями і завданнями.

Знаковий характер для системи кримінального судочинства мали роботи О.Б. Мізуліної. Вона писала, що кримінальний процес, як технологія правосуддя, є системою, з одного боку, прокурора, як державного обвинувача, а з іншого обвинуваченого в межах презумпції невинності. Ця індивідуалістична ідеологія утворює контекст для розуміння сучасного кримінального процесуального права [8].

С.М. Пашин вступив у суперечку та вказував, що кримінальне судочинство не є інструментом боротьби з кримінальними правопорушеннями і притягнення винних до кримінальної відповідальності. Це правова межа, що дозволяє встановити на підставі доказів винність або невинність у вчиненні, встановленого кримінальним законом протиправного діяння особою. При цьому правова форма обов'язкова, а її порушення приводять до скасування вироку. Єдина функція суду – це здійснення правосуддя, тобто розгляд у межах належної правової процедури кримінального провадження. Доведення вини, або її спростування лежить на сторонах, які висловлюють свої докази перед судом [9].

КПК України визначив, що проведення негласних слідчих (розшукових) дій співпадає з оперативно-розшуковою діяльністю та здійснюється з метою боротьби з кримінальними правопорушеннями. Мета кримінального провадження повинна виконуватися не тільки слідчими розшуковими, негласними слідчими (розшуковими) діями, але за допомогою оперативно розшукової діяльності.

Одним з перших наукове обґрунтування оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) було надано В.Б. Рушайло. Його точку зору підтримали О.І. Алексєєв, О.М. Бандурка, О.І. Бастрикін, А. Вакасян, В.В. Вапнярчук, О.М. Єфремов, К.В. Сурков та ін. Вони визначали, що ОРД засновано на законах і підзаконних актах системи розвідувальних (пошукових) заходів, здійснюваних переважно негласними засобами і методами з метою запобігання і розкриття кримінального правопорушення та встановлення особи, яка його вчинила.

О.М. Бандурка, О.В. Горбачов надали характеристику ОРД, яку визначили як:

- безпосередньо практичну діяльність, спрямовану на застосування спеціальних сил і засобів для викриття кримінального правопорушення, або особи, яка його вчинила;
- організаційно-управлінську діяльність, що реалізовується практичною роботою оперативних співробітників, які встановлюють особу, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій та за допомогою застосування негласних засобів, використання конфіденційних співробітників у кримінальному провадженні;
- наукова та педагогічна діяльність, покликана навчити застосовувати теоретичні знання на практиці співробітників оперативних підрозділів під час розробки нових форм та методів викриття кримінального правопорушення, організованого злочинного кримінального угруповання.

Аналіз Закону України «Про ОРД», теорія ОРД визначає мету та завдання як один з видів правової, юридичної діяльності, яка має процедуру її застосування, державний характер та здійснюється виключно в інтересах держави спеціально уповноваженими органами, має чітко виражену правову основу, яка спрямована на строгу відповідність згідно з правовими нормами та відповідає вимогам законності.

Державний характер ОРД визначає її положення в системі державних заходів боротьби з організованим кримінальним корумпованим угрупованням. Цей процес є складним комплексом соціально-економічних, правових, спеціальних та інших заходів. Специфіка такої діяльності знаходить відображення в законодавчих актах Міністерства внутрішніх справ України, Служби Безпеки України. Ці нормативні акти визначають, що оперативно-розшукова діяльність – вид діяльності, здійснюваної гласно і негласно оперативними підрозділами державних органів, уповноваженими законом про ОРД, відомчими нормативними актами в межах їх повноважень за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини і громадянина, власності, забезпечення безпеки суспільства і держави від злочинних посягань.

Під формою розуміють зовнішнє вираження змісту діяльності. ОРД проводиться у двох взаємодоповнюючих формах, а саме гласної і негласної. Залежно від ситуації, конкретної мети оперативні підрозділи мають право гласно представляти інтереси відповідного державного органу. В той же час, оперативний співробітник або конфіденційний співробітник під час проведення ОРД, може здійснювати свою правову діяльність негласним шляхом. Це обумовлено тим, щоб розкрити неочевидні, замасковані кримінальні правопорушення за допомогою слідчих розшукових дій практично неможливо, а за допомогою негласних слідчих (розшукових), оперативно - розшукових дій можна розкрити кримінальне правопорушення та забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності для осіб, що їх вчинили.

ОРД на перше місце серед об'єктів захисту ставить інтереси людини і громадянина. Загальні завдання оперативних підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність включають у себе:

- виявлення, попередження, припинення і розкриття кримінального правопорушення, а також виявлення і встановлення осіб, що їх готують, здійснюють або вчинили;
- здійснення розшуку осіб, що ховаються від органів досудового слідства і суду, або ухиляються від кримінального покарання;
- встановлення інформації про події або дії, що створюють загрозу державної, військової, економічної або екологічної безпеки.

Попередження і припинення кримінального правопорушення як одне із завдань ОРД має за мету не допустити здійснення суспільно небезпечного діяння, які необхідно визначити: затримання особи на стадії підготовки кримінального правопорушення; вилучення предметів, речових доказів; проведення інвентаризацій; зняття інформації з каналів зв'язку, використання конфіденційного співробітника та ін.

Залежно від конкретних правових цілей функції ОРД можна підрозділити на основні і додаткові. До основних функцій входить:

- попередження, виявлення кримінального правопорушення, надання інформації слідчому, прокурору про фактичні дані, які свідчать про підготовку кримінального правопорушення, отримання від слідчого судді ухвали на проведення негласних слідчих (розшукових) дій та їх проведення;

- сприяння кримінальному судочинству.

Додаткові функції передбачають:

- забезпечення прав, інтересів та безпеки учасників кримінального судочинства;
- сприяння міжнародним правоохоронним організаціям і органам іноземних держав відповідно до національного оперативно-розшукового законодавства і міжнародних договорів.

Засади проведення ОРД включають у себе правові начала, які розроблені оперативно-розшуковою практикою, виражені в законодавчих нормах, що регулюють правові відношення в області ОРД. Правове значення засад ОРД полягає в тому, що саме в них знаходить своє вираження сутність цього виду державної діяльності.

Аналіз закону про ОРД надає підстави для визначення засад ОРД: конституційні засади законності, поваги і дотримання прав і свобод людини і громадянина; спеціальні засади конспірації, поєднання гласних і негласних методів і засобів.

Законність ОРД гарантується проведенням відомчого контролю, прокурорського нагляду, а також у разі отримання ухвали на проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчим суддею.

Дотримання прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності гарантується КПК України: особа, яка вважає, що дії ОРД призвели до порушення її прав і свобод, має право оскаржити їх прокурору або у суді; особа, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не доведена у зв'язку з відсутністю події, або складу злочину має право на скасування матеріалів проведення негласних слідчих (розшукових) дій за ухвалою слідчого судді.

Як висновок, можна зазначити, що характеристику та взаємозв'язок негласних слідчих (розшукових) та оперативно-розшукових дій можна визначити таким чином: мета проведення, яка визначає, що завданням кримінального провадження є захист особи, суспільства та законних інтересів учасників від кримінальних правопорушень; засади кримінального провадження, які включають у себе зміст та форму проведення негласних слідчих (розшукових) та оперативно-розшукових дій таким чином, що під час їх проведення повинні бути застосовані процесуальні гарантії, які передбачають щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий в міру своєї вини, а жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений; процедуру та процесуальні положення закріплення фактичних даних як доказів таким чином, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левинова Т.А. Налоговые преступления: этап окончания расследования // Т.А. Левинова. – Ярославль, 2001. – 55 с.
2. Тальберг Г.Г. The Conception of War in the Modern International Law // Г.Г. Тальберг. – Peking. – 1927. – P. 132.
3. Щегловитов И.Г. О сопротивлении и неповиновении властям, как особом преступлении // И.Г. Щегловитов. – Юридический вестник, 1886. – № 2-3. – С. 12.
4. Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах / Л.Е. Владимиров. – Тула : автограф, 2000. – 235 с.
5. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве / А.Я. Вышинский. – М. : Госюриздат, 1946. – 327 с.
6. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М.С. Строгович. – М. : Юриздат НКЮ СССР, 1958. – 440 с.
7. Томин В.Т. Комментарий к КПК РФ [Текст] / В.Т. Томин, М.П. Поляков, А.С. Александров. – М. : Спарк, 2002. – 356 с.
8. Мизулина Е.Б. Презумция невиновности // Е.Б. Мизулина / Юридическая Россия. – № 24. – 2006. – С. 13.
9. Пашин С.М. Краткий очерк судебных реформ и революций в России / С.М. Пашин / Отечественные записки. – 2003. – № 2(11). – С. 5-12.

УДК 343.985

**ПСИХОЛОГІЧНІ І ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ
КІЛЬКОХ ВЖЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ**

Поліванова І. О.,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Анотація: визначено психологічні і тактичні передумови одночасного допиту кількох вже допитаних осіб, які ґрунтуються на соціально-психологічному ефекті присутності інших осіб (явищ соціальної фасилітації та інгібіції). Сформульовано рекомендації щодо прийняття рішення стосовно проведення такого різновиду допиту.

Ключові слова: допит, очна ставка, соціальна фасилітація, соціальна інгібіція, протидія розслідуванню.

Аннотация: определены психологические и тактические предпосылки одновременного допроса нескольких уже допрошенных лиц, основанные на социально-психологическом эффекте присутствия других лиц (явлений социальной фасилитации и ингибиции). Сформулированы рекомендации относительно принятия решения о проведении данного вида допроса.

Ключевые слова: допрос, очная ставка, социальная фасилитация, социальная ингибиция, противодействие расследованию.

Annotation: the psychological and tactical prerequisites for simultaneous interrogation of several already questioned persons based on the socio-psychological effect of the presence of other persons (phenomena of social facilitation and inhibition) have been determined. Recommendations are formulated regarding the decision to conduct this type of interrogation.

Key words: interrogation, confrontation, social facilitation, social inhibition, counteraction to investigation.

З оновленням кримінального процесуального законодавства України виникла гостра потреба у переосмисленні сутності і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Це обумовлює перегляд положень щодо тактики їх підготовки і проведення, які були раніше викладені в криміналістичній літературі.

До числа таких процесуальних дій потрібно віднести допит, зокрема, такий його різновид, як одночасний допит двох чи більше раніше вже допитаних осіб. За колишнім законодавством такий допит іменувався очною ставкою і мав статус самостійної слідчої дії (статті 172, 173 КПК України 1960 р.). Але за чинним КПК України (2012 р.) проведення такої слідчої дії має дещо інше тлумачення. Так, у ст. 224 КПК України «Допит» зазначається: «Слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. На початку такого допиту встановлюється, чи знають викликані особи одна одну і в яких стосунках вони перебувають між собою. Свідки попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілі – за давання завідомо неправдивих показань (ч. 9)». Таким чином законодавець:

1) уникнув використання терміну «очна ставка», чим зняв акцентуацію на допиті віч-на-віч осіб-носіїв інформації (свідків, потерпілих, підозрюваних);

2) вказав на можливість одночасного допиту не тільки двох (як було за колишнім законодавством), але і більше раніше допитаних осіб;

3) визначив мету одночасного допиту кількох вже допитаних осіб – з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях (за колишнім законодавством вказувалося на підставу проведення – наявність «суперечностей»).

Видається, що ці зміни можуть суттєво вплинути на розуміння сутності вказаного різновиду допиту, прийняття рішення щодо його проведення і відповідну тактику реалізації цього рішення. Визначення психологічних і тактичних передумов одночасного допиту кількох вже допитаних осіб, які ґрунтуються на сучасних дослідженнях у галузі соціальної психології, і складає мету цієї статті.

Перш за все, потрібно відзначити, що розбіжності в показаннях кількох осіб про одні і ті ж обставини є поширеним явищем і можуть мати різну природу. Так, певні розбіжності в показаннях свідків можуть бути пов'язані з різним станом їх органів чуття, акцентуацією уваги, знаходженням у різних умовах сприйняття і, навіть,

професією. Але такі розбіжності можуть бути викликані й зацікавленістю певної особи у результатах кримінального провадження і їх поява є результатом протидії слідству шляхом дачі неправдивих показань. Зазвичай, це спостерігається з боку підозрюваного, але й можливо й з боку свідків і навіть потерпілих, які стали об'єктом впливу підозрюваного чи його спільників, чи родичів. Таким чином розбіжності в показаннях допитаних осіб можуть бути як результатом сумлінної помилки, так і результатом протидії слідству, що дає підстави в контексті розглядуваної проблематики поділити допитаних осіб на сумлінних і несумлінних. Так ось, стосовно очної ставки може йтися тільки про з'ясування причин розбіжностей у показаннях допитаних осіб та їх усунення тільки відносно виявлення (обґрунтованого припущення) несумлінних учасників кримінального провадження. У випадках сумлінної помилки когось із учасників кримінального провадження зовсім немає сенсу у зведенні їх віч-на-віч з іншими особами, які давали показання. Очний контакт з цими особами не може ніяк вплинути на те що було прийнято людиною раніше, а не придумано після того.

Для адекватного тлумачення сутності одночасного допиту кількох вже допитаних осіб важливим є звернення до психологічних засад цього різновиду допиту. З психологічної точки зору одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб – це досить специфічне психологічне спілкування, яке розвивається одночасно між трьома або більше особами (слідчий – одна з цих осіб). Характерною особливістю цього психологічного спілкування є те, що в більшості випадків з самого його початку існує підґрунтя для конфлікту між учасниками. Потенційна конфліктність обумовлюється наявністю розбіжностей (суперечностей) в їхніх показаннях. Причому, ці розбіжності викликані свідомо зайнятою позицією одного з учасників на дачу неправдивих свідчень. Характерним випадком є допит двох (чи більше) підозрюваних у спільному вчиненні злочину (співучасті), коли один із них покається в скоєнні злочину і погодився співробітничати зі слідством, а інший зайняв протилежну позицію. Звичайно можливі й інші комбінації за участі підозрюваних, свідків і потерпілих. Але загальним для них є дві сторони з протилежними установками – говорити правду (сумлінна сторона) і давати неправдиві показання (несумлінна сторона). На наш погляд, саме для такої ситуації передбачається проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб (очної ставки) з метою усунення розбіжностей в їх показаннях.

При проведенні одночасного допиту раніше допитаних осіб (найчастіше двох) максимально використовується соціально-психологічний ефект присутності іншої особи, зокрема тієї, яка дає правдиві показання. В соціальній психології це явище отримало назву соціальної фасилітації та інгібіції. Ефект соціальної фасилітації – явище, відповідно до якого в присутності інших людей активність людини підвищується і вона краще справляється із завданням у порівнянні з ситуацією, коли вона знаходиться сама. Ефектом соціальної інгібіції називається явище, яке виражається в гальмуванні активності людини в присутності інших людей. При цій умові вона гірше справляється з виконуваною роботою, ніж тоді, коли вона працює наодинці з собою. За своєю суттю ці явища протилежні одна одній, але тим не менше можуть в однаковій мірі виявлятися у людей [1, с. 192-193].

Дослідження ефектів соціальної фасилітації та інгібіції привели вчених до висновку про те, що їх прояв залежить від сили психологічного впливу на цю людину, який в даній ситуації здійснюють на неї інші присутні люди [2, с. 356-360]. Найбільший ефект дає ситуація, коли людина оточена людьми, які оцінюють її, і від пропонувананих ними оцінок у певній мірі залежить доля цієї людини (у крайньому разі вони важливі для неї). Відтак саме ці процеси, на наш погляд, повинні враховуватися при прийнятті рішення про проведення одночасного допиту кількох вже допитаних осіб.

Але проведення очних ставок, особливо за участю підозрюваних, які є психологічно сильними особистостями для свого оточення і мають установку на протидію слідству у встановленні істини, може бути пов'язано з певним ризиком отримання негативного результату. Такі підозрювані можуть спробувати схилити сумлінних учасників кримінального провадження до дачі вигідних для себе свідчень. Адже проведення очних ставок завжди пов'язане з ознайомленням учасників з певними матеріалами кримінального провадження і виток певної інформації може мати небажані для слідства наслідки. До того ж позиція правдивого учасника часто буває недостатньо підкріпленою іншими доказами і може переконати несумлінну особу в доцільності надання неправдивих свідчень і надалі.

У зв'язку з цим потрібно відзначити, що на стадії досудового розслідування сторона захисту, спираючись на право підозрюваного брати участь у проведенні процесуальних дій (п. 9 ст. 42 КПК України) і право обвинуваченого допитувати свідків обвинувачення або право на те, щоб вони були допитані у його присутності (п. 3 «е» ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; п. 3 «d» ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод) [3-4], може заявити клопотання про проведення очної ставки з кимось із раніше допитаних осіб, які дали свідчення на користь обвинувачення. При цьому стороною захисту може ставитися мета отримати очний контакт з небажаним для неї учасником кримінального провадження і вплинути на нього з метою зміни ним своїх свідчень. Не дивлячись на те, що наведені міжнародні нормативно-правові акти передбачають вказані права обвинуваченого тільки у суді, обґрунтувати відмову у такому клопотанні, коли суттєві розбіжності у показаннях стали відомі стороні захисту, досить складно. На наш погляд, поява клопотання стороною захисту про проведення очної ставки підозрюваного і когось із раніше допитаних учасників провадження (свідків обвинувачення) вказує на певні тактичні помилки у кримінальному провадженні, пов'язані з виток інформації, яка складає таємницю слідства. Це може бути ознакою здійснення організованої протидії слідству із використанням широкого спектру засобів, у число яких входить здійснення тиску на сумлінних учасників кримінального провадження.

Таким чином, можна дійти висновку, що проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях є досить ризикованим засобом отримання і перевірки доказів. Поряд із потенційними можливостями встановлення певних обставин, що входять до предмету доказування у кримінальному провадженні, і нейтралізації протидії розслідуванню, поспішна і непродумана очна ставка може нести в собі загрозу погіршення або навіть позбавлення судової перспективи цього провадження.

Тому, видається необхідним при прийнятті рішення про проведення одночасного допиту двох чи більше раніше вже допитаних осіб брати до уваги те, що:

- очна ставка є складним різновидом допиту, при проведенні якого відбувається взаємний психологічний вплив його учасників, які мають на меті різні цілі;
- очний контакт учасників кримінального провадження завжди пов'язаний з ознайомленням цих учасників з певними матеріалами кримінального провадження і витоком інформації;
- одночасний допит раніше вже допитаних осіб потребує ретельної підготовки і пов'язаний із значними витратами часу (враховуючи його підготовку і проведення).
- фактично кінцевою метою одночасного допиту раніше вже допитаних осіб є з'ясування причин розбіжностей у показаннях та їх усунення шляхом здійснення психологічного впливу сумлінних учасників кримінального провадження на несумлінного учасника.

З наведених положень можна зробити узагальнюючий висновок, що одночасний допит кількох вже допитаних осіб не є обов'язковою для проведення слідчою дією в ситуації, коли виявляються певні розбіжності в їх показаннях. Це є правом слідчого (прокурора), що і знайшло відображення в редакції ч. 9 ст. 224 КПК України. Оскільки при проведенні очної ставки завжди існує ризик погіршення судової перспективи кримінального провадження, то рішення про її проведення повинно прийматися слідчим (прокурором) на основі оцінки наявності чи відсутності певних чинників, які дозволяють сподіватися на позитивний результат, розвіяти певні сумніви і побудувати логічну систему доказів.

Виходячи з психологічних досліджень стосовно впливу на людину фактору присутності інших людей (соціальної фасилітації та інгібіції) та слідчої практики при прийнятті рішення на проведення одночасного допиту кількох вже допитаних раніше осіб потрібно зважати на принципово важливі положення.

1. *Потрібно використовувати очну ставку у виняткових випадках* – як останній засіб усунення істотних розбіжностей (протирич) у показаннях допитаних осіб, які суттєво впливають на предмет доказування або визначення напрямів розслідування. Тобто, йдеться саме про найбільш значущі розбіжності в показаннях, стосовно яких є сенс витрачати час і певним чином ризикувати погіршенням слідчої ситуації.

2. *Сприятливим чинником для одночасного допиту вже допитаних осіб є фактор знайомства між ними.* Це ґрунтується на тому, що на людину більший вплив здійснюють особи, які входять до кола її знайомих (у порівнянні з незнайомими), оскільки їх оцінки мають значення для всього найближчого оточення.

3. *Сприятливою умовою є авторитетність сумлінного учасника для несумлінного учасника допиту (формальною ознакою може бути: вікове старшинство, вищий соціальний статус, залежність від його оцінок).* Адже чим вищий психологічний тиск від присутності особи, оцінки якої мають суттєве значення для несумлінного учасника, тим більша ймовірність досягнення мети очної ставки.

4. *Необхідною умовою для одночасного допиту кількох вже допитаних раніше осіб є морально-психологічна стійкість сумлінного учасника.* Слідчий повинен бути переконаним у тому, що сумлінний учасник допиту не розгубиться і не змінить свої раніше надані покази під впливом несумлінного учасника.

5. *Проведенню одночасного допиту кількох вже допитаних раніше осіб сприяє наявність не одного, а кількох сумлінних учасників.* Для слідчого є доцільним залучення до очної ставки кількох сумлінних учасників, адже присутність кількох знайомих та авторитетних людей справляє набагато більший вплив на несумлінну особу.

Видається, що при наявності вказаних умов можна розраховувати, що поведінка несумлінного учасника модифікується – він зорієнтується на взаємодію присутніх, його поведінка стане ситуативно-реактивною (при цьому можливі різні обмовки, прорахунки, прориви в обраній захисній позиції). Питання, які ставляться сумлінним особам і передбачувані відповіді на них повинні здійснювати психічний вплив на особу, яка говорила неправду. Таким чином, досягається мета проведення одночасного допиту кількох вже допитаних осіб, яка полягає у викритті особи, яка протидіє слідству, і переконання її у необхідності зміни зайнятої помилкової позиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приходько Ю.О., Психологічний словник-довідник: навч. посіб / Ю.О. Приходько, В.І. Юрченко. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.
2. Майерс Д. Соціальна психологія. Серія "Мастера психології" / Д. Майерс. – СПб: Питер, 1997. – 688 с.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифіковано Україною 19.10.1973) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
4. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (ратифіковано Україною 17.07.1997) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

РЕФОРМА СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 343.163

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОРГАНИ ПРАВОПОРЯДКУ»

Руденко М. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-
правових дисциплін
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
Залужений юрист України

Шайгуро О. П.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто проблематику визначення ознак та встановлення системи органів правопорядку під час здійснення нагляду прокуратури за законністю проведення ними негласних слідчих (розшукових) дій у контексті п. 2 ст. 131-1 Конституції України.

Ключові слова: правоохоронні органи, органи охорони правопорядку, негласні слідчі (розшукові) дії, прокуратура, законність.

Анотация: в статье рассмотрена проблематика определения признаков и установления системы органов правопорядка во время осуществления надзора прокуратуры за законностью проведения ими негласных следственных (розыскных) действий в контексте п. 2 ст. 131-1 Конституции Украины.

Ключевые слова: правоохранительные органы, органы охраны правопорядка, негласные следственные (розыскные) действия, прокуратура, законность.

Annotation: we consider the problems of determining the characteristics and establishing a range of law enforcement agencies during the exercise of supervision over the legality of the prosecutor's office of their undercover investigation (search) operations in the context of para. 2, Art. 131-1 of the Constitution of Ukraine.

Key words: law enforcement agencies, law enforcement agencies, the unspoken investigation (investigative) actions, prosecutors, law.

Приводом до написання цієї статті слугують положення Закону України від 02 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [1], якими було змінено функціональну спрямованість діяльності прокуратури, зокрема: колишню конституційну підфункцію прокуратури з «нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність...» (п. 3 ст. 121 Конституції України) змінено на «нагляд за негласними та іншими слідчим і розшуковими діями органів правопорядку» (п. 2 ст. 131-1 Конституції України). Це свідчить, що на конституційному рівні з'явилося нове родове поняття (нова регламентація) «органи правопорядку», точніше – «охорони правопорядку», які на сьогодні виступають у якості об'єкту (предмету) прокурорської діяльності при здійсненні нагляду за законністю їх негласних та інших слідчих і розшукових дій.

З огляду на таке законодавче формулювання виникає питання методологічного характеру: що розуміти під терміном «органи правопорядку»? Дослідження цього питання є вкрай необхідним, оскільки законодавець не дає на нього відповіді. Водночас для правозастосовної практики надзвичайно важливим є з'ясування саме сутності цієї правової категорії та оцінюваних складових, на яких може ґрунтуватися прокурорська діяльність під час реалізації функції нагляду за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями цих органів.

Насамперед, не можна цілком погодитись з думкою про те, що термін «органи правопорядку» до прийняття вказаних конституційних змін так чи інакше не застосовувався у законах та підзаконних нормативних актах України та був не відомий юридичній науці [2]. Слід, наприклад, нагадати, що у Збройних Силах України уже мався досвід формування такого специфічного органу – як Військова служба правопорядку. Законодавчою основою для його створення та функціонування був Закон України від 07.03.2002 р. № 3099-III «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України». У перспективі цей орган має бути трансформовано у військову поліцію. У постанові Верховної Ради України від 14.04.2016 р. № 1099-VIII «Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України» [3] її сьомий розділ названо саме «Реформа системи органів правопорядку», у якому, зокрема передбачено розмежувати повноваження у сфері оперативно-розшукової діяльності між різними органами правопорядку. У наукових працях В. Тація [4], В. Боняк [5], відмічено системні ознаки органів правопорядку, зокрема вказується на те, що вони мають озброєні підрозділи, працівники цих органів наділені правом застосування примусу у т.ч. із використанням вогнепальної зброї, тощо.

Термін «органи правопорядку» широко застосовуються у міжнародних документах ООН, зокрема Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 17.09.1979 р. (Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН), цей термін має відповідні аналоги в законодавстві Європейських країн (Великій Британії, Німеччині, Франції). Отже, автори законопроекту щодо вказаних конституційних змін скоріше вважали поняття «органи правопорядку» очевидним, враховуючи при цьому світову практику та усталену юридичну термінологію цього інституту, до якого належать здебільшого поліцейські служби, військова поліція, інші органи, до компетенції яких віднесено слідство та оперативно-розшукова діяльність.

Проте, у пункті 2 ст. 131-1 Конституції України йдеться про нагляд прокуратури саме за тими органами правопорядку, які здійснюють негласні слідчі та інші слідчі розшукові дії. Здається, що більш правильно було б вказати «... які проводять негласні слідчі (розшукові дії)», адже зі статті 246 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) вбачається, що зазначеними функціями наділені не усі вказані органи (про це буде йтися нижче).

Слід зазначити, що термін «органи правопорядку» має тісний зв'язок з відомим, але чітко законодавче не визначеним поняттям «правоохоронні органи». З цієї проблематики є безліч наукових праць, які, проте не можуть дати чіткої відповіді на основне концептуальне питання – що таке правоохоронний орган, в чому полягають особливості його статусу та функції, а від так, які державні органи доцільно відносити до складу правоохоронних.

Аналіз чинного законодавства також не може допомогти з визначенням поняття правоохоронних органів. Воно тлумачить правоохоронні органи шляхом надання їх конкретного переліку (органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, органи державного фінансового контролю, тощо (ст. 2 Закону України від 23.12.1993 р. «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»). Цей перелік постійно розширюється за рахунок включення до нього нових державних органів, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Саме на останнє речення звертається увага, наприклад у ст. 1 Закону України від 19.06.2003 р. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави», згідно якої правоохоронні органи – це державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Унаслідок видокремлення в системі правоохоронних органів такого специфічного напрямку, як проведення слідства (назву законодавець постійно уточнює, остання – досудове розслідування), поняття правоохоронних органів поширили на прокуратуру й нові органи слідства (слідчі органи). Зокрема, йдеться про Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань, слідчі органи Державної кримінально – виконавчої служби України, що лише ускладнило розуміння цього терміну та особливості правового статусу правоохоронних органів. Слід зазначити і те, що в науковому обігу широко використовується термін «органи кримінальної юстиції» [6]. Податкове та митне законодавство вказує на термін «контролюючі органи», під якими розуміють державні податкові інспекції та органи митного спрямування Державної фіскальної служби України.

Виходячи із цієї термінологічної невизначеності у подальшому на законодавчому рівні, вбачається, доцільне збереження лише двох понять: «правоохоронні органи» та «органи правопорядку» (які здійснюють негласні слідчі (розшукові) дії). Ці поняття співвідносяться як родові та видові [7]. Тобто, перше має використовуватися як узагальнююче поняття і здійснення поділу цієї системи органів залежно від їх конкретних функцій та призначення в механізмі права. Це означатиме, що будь – який орган правопорядку є й правоохоронним органом, але не всі правоохоронні органи є органами охорони правопорядку. Більш того, не всі органи правопорядку (які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, точніше підрозділи цих органів), що вказані в ст. 5 Закону України від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ «Про оперативно-розшукову діяльність» (зі змінами) є органом, який проводить негласні слідчі (розшукові) дії, адже ч. 6 ст. 246 КПК України містить вичерпний (закритий) перелік уповноважених на те оперативних підрозділів.

Наприклад, Державна лісова охорона згідно з положеннями ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», ст. 89 Лісового кодексу є правоохоронним органом, проте вона не є органом охорони правопорядку. Теж ж саме стосується органів державного фінансового контролю, рибоохорони та ін. У свою чергу, управління державної охорони України у розумінні ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» має ознаки органу правопорядку, проте їх відповідний підрозділ немає права на проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Теж стосується також розвідувальних органів відповідних міністерств і відомств.

Таке твердження кореспондує із положеннями Конституції України, яка, також проводить відмінність між «правоохоронними органами» в цілому (ч. 3 ст. 17) та, наприклад «уповноваженими законом органами», які у разі нагайної необхідності запобігти злочинів чи його припиненню можуть «застосувати тримання особи під вартою, як тимчасовий запобіжний захід» (ч. 2 ст. 29). По суті йдеться про відповідні органи охорони правопорядку.

Загальновідомо, що правовий порядок (правопорядок) є важливою категорією теорії держави і права, що широко використовується як юридичною наукою, так і національним і міжнародним правом. Так, у ч. 1 ст. 19 Конституції визначено, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Правовий порядок – це фактичний стан упорядкованості суспільних відносин за допомогою юридичних засобів [8]. В останньому реченні практично акцентується на трьох складових цього поняття: а) праві; б) примусі; в) порядку. Тобто в усіх випадках так чи інакше йдеться про примусове застосування закону для захисту правопорядку зі сторони органів його охорони.

У зв'язку з цим органи правопорядку мають право легального застосування примусу, що зумовлює особливості цього інституту, висуває до їх працівників особливі вимоги щодо фахової підготовки, психологічних і моральних якостей. Крім того, характерним для органів правопорядку, як уже було зазначено, є те, що вони мають у своєму

складі озброєні формування. Такі ознаки характерні винятково для цих органів і тому їх дозволяє виділити в окрему групу (як об'єкт (предмет) нагляду прокуратури), до якої слід включити уповноважені оперативні підрозділи:

- Національної поліції;
- органів безпеки;
- Національне антикорупційне бюро України;
- Державне бюро розслідувань;
- органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства;
- органів Державної кримінально – виконавчої служби України;
- органів Державної прикордонної служби України (ч. 6 ст. 246 КПК України).

Вимагають своєї конкретизації нормативні положення щодо податкової міліції, як органу правопорядку, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства. Справа в тому, що податкова міліція має діяти у державі до тих пір, поки законодавчо не буде створено новий відповідний орган. Адже, виключення у грудні 2016 року розділу XVIII «Податкова міліція» Податкового кодексу України (...) починають діяти з дня набрання чинності законом, який визначає правові основи організації та діяльності центрального органу виконавчої влади, на який покладається обов'язок забезпечення запобігання, виявлення, припинення, розслідування та розкриття кримінальних правопорушень, об'єктом яких є фінансові інтереси держави (...). Іншою мовою, поки не створять нового підрозділу боротьби із фінансовими злочинами (фінансову поліцію або службу фінансових розслідувань) податкова міліція діятиме. Теж очевидно, що попереду – велика дискусія з приводу того, як далі працюватимуть фінансові детективи.

Разом з цим, органи правопорядку не повинні набувати статусу (чи окремих ознак) військового формування. Саме з цих причин не можуть бути віднесені до органів правопорядку, наприклад, Національна гвардія України, органи цивільного захисту та ін., адже ч. 4 ст. 17 Конституції містить пряму заборону використання Збройних Сил України й інших військових формувань для обмеження прав і свобод громадян. Натомість органи правопорядку, як уже було зазначено, реалізуючи свої функції, наділені даними повноваженнями (щодо обмеження прав і свобод людини), яке може здійснюватися винятково з підстав, у порядку, встановлених законом, та з урахуванням принципу пропорційності.

Відповідно, у всіх законах та інших нормативних актах, що надають можливість вказаним вище органам правопорядку проводити негласні слідчі (розшукові) дії передбачено норми, що відсилають до проведення таких дій, визначеного КПК України. Отже, працівники цих органів мають задіювати весь наявний арсенал сил і засобів передбачених профільними законами, що регулюють роботу їх оперативних підрозділів, а так саме й уніфіковані та універсальні можливості глави 21 КПК України щодо реалізації негласних слідчих (розшукових) дій. Як наслідок, кожний суб'єкт проведення негласних слідчих (розшукових) дій повинен належним чином виконувати завдання, що відповідають функціональному призначенню його підрозділу та свої обов'язки.

Не можна не погодитись з І. Козьяковим, який ще у 2000 році правильно зазначив, що предметом прокурорського нагляду в досліджуваній сфері виступає додержання відповідними оперативними підрозділами органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність устанавленого порядку проведення оперативно-розшукових заходів, а також законність рішень прийнятих ними [9]. Адже прокурорський нагляд це завжди перевірка законності рішень та дій вказаних органів, прийнятих під час досудового розслідування. Авторам цієї статті це добре знайоме з багаторічної служби в органах прокуратури.

Саме стосовно органів правопорядку (які зазначені в ст. 131-1 Основному Закону) можна говорити про необхідність напрацювання і подальшу можливість законопроекту про ці органи, в якому слід встановити їх перелік або визначити вичерпні критерії віднесення тих чи інших правоохоронних органів до органів правопорядку, що вбачається більш правильним з огляду на динаміку розвитку правоохоронної системи та необхідність її постійної модернізації та вдосконалення. Одним із таких критеріїв, безумовно є наявність повноважень на здійснення негласних слідчих (розшукових) дій у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, оскільки саме їх реалізації спрямована на захист громадян і держави від неправомірних посягань, поновлення порушених прав та інтересів тобто на застосування і охорону права, регламентованого Конституцією та законами України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII // Голос України. – № 118 (6372). – 29 червня 2016.
2. Ярмиш Н. Зміст терміна «органи правопорядку», використаного у статті 131-1 Конституції України / Н. Ярмиш // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2016. – №4. – С. 79-84.
3. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України від 14.04.2016 року № 1099-VIII // Голос України. – № 71 (6325).
4. Таций В. Прокуратура та органи правопорядку в системі правоохоронних органів / В. Таций // Вісник прокуратури. – 2013. – №3. – С. 3-15.
5. Боняк В.О. Конституційно-правові засади організації та функціонування органів охорони правопорядку України: проблеми теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.02. «Конституційне право, муніципальне право / В.О. Боняк. – Х., 2015. – 40 с.
6. Топчий Н.В. Організаційно правові засади діяльності органів кримінальної юстиції: моногр. / Н.В. Топчий. – К.: Нац. академія прокуратури України. – 2016. – 170 с.
7. Ярмиш Н. Вказ. праця. – С. 80.
8. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за редакцією О.В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – С. 337.
9. Козьяков І. Прокурорський нагляд за законністю оперативної розшукової діяльності: його проблеми / І. Козьяков // Право України. – 2000. – № 1. – С. 82-85.

УДК 342.5

**РЕФОРМА СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ**

Гудзь Т. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і міжнародного права факультету № 4
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Коломієць Ю. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
факультету № 6
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Анотація: у статті розглянуто основні напрями реформування судових та правоохоронних органів України, проаналізовано їх роль у механізмі захисту конституційного ладу України. Визначено, що побудова в Україні правоохоронних органів європейського зразка з дотриманням принципів верховенства права, неупередженості, добросовісності та дотримання прав і свобод людини і громадянина, мають суттєво вплинути на весь механізм захисту конституційного ладу.

Ключові слова: конституційний лад, засади конституційного ладу, конституційно-правові відносини, гарантії, захист, реформа, судова реформа, правоохоронні органи.

Анотация: в статье рассмотрены основные направления реформирования судебных и правоохранительных органов Украины, проанализирована их роль в механизме защиты конституционного строя Украины. Определено, что построение в Украине правоохранительных органов европейского образца с соблюдением принципов верховенства права, беспристрастности, добросовестности и соблюдения прав и свобод человека и гражданина, должны существенно повлиять на весь механизм защиты конституционного строя.

Ключевые слова: конституционный строй, основы конституционного строя, конституционно-правовые отношения, гарантии, защита, реформа, судебная реформа, правоохранительные органы.

Annotation: in the article the main directions of reforming the judicial and law Ukraine enforcement bodies are considered, their role in the mechanism of protection of the constitutional system of Ukraine is analyzed. It is alleged that the construction of law enforcement bodies of the European pattern in Ukraine, with observance of the principles of the rule of law, impartiality of integrity and respect for the rights and freedoms of man and citizen, MUST substantially affect the entire mechanism for protecting the Constitutional system.

Key words: constitutional system, the foundations of the constitutional system, constitutional and legal relations, guarantees, defense, reform, judicial reform, law enforcement agencies.

Проголошення незалежності України мало результатом корінну зміну конституційного ладу нашої держави. І хоча до теперішнього часу поняття конституційного ладу у вітчизняній юридичній науці визначається по-різному, потреба його гарантування не викликає сумнівів, оскільки будь-яка держава апіорі захищає власний конституційний лад та забезпечує його стабільність. Гарантувати конституційний лад означає, зокрема, здійснювати його захист через подолання негативних проявів у сфері політики, економіки, соціального та духовного життя суспільства. При цьому слід пам'ятати, що сьогодні конституційний лад нашої держави опинився під загрозою. Порушення Росією суверенітету і територіальної цілісності України, збройна агресія проти неї, анексія Криму, дії зі дестабілізації суспільно-політичної обстановки у східних та південних регіонах спричинила посягання на ту державно-правову та соціальну дійсність, в основі якої лежать постулати громадянського суспільства та демократичної правової держави. З огляду на це, система суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією та законами України потребує особливого захисту з боку держави, і у першу чергу, з боку судових і правоохоронних органів. У свою чергу, побудова держави на основі загальноновизнаних принципів демократії, поваги до прав людини і основоположних свобод вимагає реформування зазначених органів відповідно до норм і стандартів європейської спільноти.

Аналіз наукової літератури свідчить, що дослідженням конституційного ладу у різні часи займалися такі відомі науковці, як: М.О. Баймуратов, Ф.В. Веніславський, В.Ф. Годованець, В.П. Колісник, Л.Р. Наливайко, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, Ю.М. Тодика та інші. Проте слід зауважити, що ці роботи здебільшого стосувалися проблеми розуміння поняття «конституційний лад» та його співвідношення із такими поняттями, як «засади конституційного ладу», «державний лад», «суспільний лад» тощо. У свою чергу, питання реформування правоохоронних органів також були предметом розгляду таких вчених, як О.М. Бандурка, І.В. Бондаренко, В.В. Долежан, Ю.Ф. Кравченко, А.Т. Комзюк, А.М. Куліш, І.П. Петрова та інші. Однак здебільшого їх роботи були спрямовані на обґрунтування окремих заходів із оптимізації організації та діяльності правоохоронних органів, а не їх участі у захисті конституційного ладу нашої держави.

Метою статті є дослідження основних чинників, що викликали необхідність реформування судових та правоохоронних органів на сучасному етапі та визначення ролі цих органів у забезпеченні стабільності та непорушності конституційного ладу.

Як відомо, під гарантіями в юридичній науці прийнято розуміти систему загальних і спеціальних, або ж власне юридичних, способів і засобів забезпечення існування того чи іншого конституційно-правового явища чи дієвості відповідного конституційного режиму. На думку більшості вчених, ці гарантії мають комплексний і системний характер. Як зазначає О. Скрипнюк, під гарантіями конституційного ладу України слід розуміти систему загально-соціальних і спеціальних юридичних (нормативно-правових і організаційно-правових) умов і засобів матеріального та процесуального характеру, які забезпечують дієвість основних принципів та інститутів суспільного і державного ладу України. Як у теорії держави і права, так і у конституційному праві, залежно від змісту та виду суспільної діяльності, більшість науковців виділяють загальні та спеціальні (юридичні) гарантії конституційного ладу [11, с. 48].

Іншу систему гарантії конституційного ладу пропонує відомий науковець М.І. Козюбра: Український народ, Конституція і закони України, Українська держава в цілому і в особі її спеціалізованих інститутів (організацій, служб), Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади України; Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції і прокуратура, політичні партії і громадські організації; засоби масової інформації, територіальні громади та органи місцевого самоврядування, міжнародні організації [5, с. 99]. Зрозуміло, що в основу зазначеної системи гарантії конституційного ладу покладено суб'єктний склад, а названі суб'єкти конституційно-правових відносин наділяються значними повноваженнями у сфері захисту конституційного ладу держави.

При цьому слід зазначити, що сучасна криза, яка пов'язана з анексією Автономної Республіки Крим, військовими діями на окремих територіях Донецької та Луганської областей, загостренням ситуації на півдні нашої держави призводить як до розширення кола суб'єктів, на які покладається завдання щодо захисту конституційного ладу, так і до їх значущості у цьому механізмі. Окрім Збройних Сил України, на які відповідно до Конституції покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності [6], серед суб'єктів органів державної влади суттєво зростає роль органів виконавчої влади. У свою чергу, ключовими у системі органів виконавчої влади є правоохоронні органи, у першу чергу, поліція і Служба безпеки України, оскільки стабільне їх функціонування є необхідною умовою захисту конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку, дотримання прав і свобод людини та громадянина. Від ефективності діяльності зазначених органів значною мірою залежить успішність реалізації національних інтересів та стабільність суспільного розвитку. При цьому їх функціонування має ґрунтуватись на таких цінностях і принципах, як демократія, верховенство права й ефективність (на основі демократичного правління й законності).

Курс нашої держави на євроінтеграцію, трансформація соціально-економічних і політико-правових умов функціонування правоохоронної системи, детермінують потребу реформування системи правоохоронних органів, адаптації її до суспільних потреб і можливостей держави. Річ у тім, що протягом тривалого часу вони представляли собою репресивні органи, діяльність яких була спрямована, у першу чергу, на захист інтересів держави, а не людини. Разом з тим, розвинений інститут прав і свобод людини і громадянина є важливою засадою конституційного ладу будь-якої демократичної та правової держави. Державою мають бути не лише задекларовані права і свободи людини, але й передбачена надійна система їх захисту і це стосується, насамперед, діяльності судових і правоохоронних органів, за допомогою яких здійснюється захист найвищих соціальних цінностей, а саме життя, здоров'я, прав і свобод громадян. Держава повинна змінити вектор розвитку поліції і перетворити її з воєнізованого формування на службу, яка надає суспільству послуги щодо забезпечення безпеки і правопорядку. Тому реформування правоохоронних органів відповідає сучасним потребам українського суспільства і пов'язано із удосконаленням механізму захисту конституційного ладу.

Одним із важливих кроків із вдосконалення організації та діяльності системи правоохоронних органів України стало затвердження Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України та Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ. Як зазначає І.О. Парубчак, потреба реформування системи МВС викликана низкою причин, пов'язаних із такими чинниками, як європейський вибір нашої країни; намагання перетворити силове, мілітаризоване, авторитарне відомство, у діяльності якого переважали примус і каральний чинник, на справді правоохоронний орган європейського зразка, що забезпечував би реалізацію наданих йому повноважень, здійснював відповідне обслуговування населення, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини [7]. Таким чином, реалізація положень зазначених програмних документів повинна сприяти підвищенню ролі інститутів громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина, налагодженню ефективної співпраці з населенням та місцевими громадами.

Першочерговим завданням щодо реалізації Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України є формування цивільного Міністерства внутрішніх справ, який має бути органом загального ефективного управління рядом окремих служб, до яких належать Національна поліція, Національна гвардія, прикордонна, міграційна, пожежно-рятувальна та інші служби. Крім того, на законодавчому рівні повинна бути визначена оновлена загальна структура МВС, структура, чисельність, завдання та повноваження органів внутрішніх справ, умови їх діяльності, пріоритетами якої має стати виконання соціально-сервісних функцій [12]. Результатом реформування системи МВС має стати запровадження європейської системи підготовки та підвищення кваліфікації працівників органів внутрішніх справ, застосування єдиних уніфікованих стандартів підготовки для забезпечення ефективної взаємодії з органами внутрішніх справ держав – учасниць Європейського Союзу; підвищення рівня довіри населення до органів внутрішніх справ, а також авторитету їх працівників.

Передбачено, що оновлене МВС у контексті національної безпеки буде займатися правоохоронною діяльністю, захистом конституційного ладу, територіальною обороною, міграційною діяльністю, охороною держкордону, пожежно-рятувальною діяльністю.

Таким чином, реформа органів внутрішніх справ пов'язана, у першу чергу, з коригуванням завдань та функцій правоохоронних органів, упровадженням нових засад проходження служби, нових критеріїв оцінки роботи правоохоронців для підвищення рівня захисту прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави від протиправних посягань. Крім того, досить важливим аспектом реалізації Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ має стати демілітаризація МВС та перехід до виконання соціально-сервісних функцій правоохоронними органами з метою розв'язання проблем населення.

Реформування правоохоронних органів має включати в себе і трансформацію організації діяльності Служби безпеки України, адже саме на неї покладатиметься у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці [4]. Саме від ефективності її діяльності буде залежати державна безпека України, протидія внутрішнім і зовнішнім деструктивним силам у зазіханні на конституційний лад.

Напрями реформування Служби безпеки України визначені Концепцією розвитку сектору безпеки і оборони України, з урахуванням положень якої, особливої уваги потребують питання у сфері досудового слідства, контролзувальної діяльності, боротьби з тероризмом та захисті конституційного ладу, а також охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом. У наукових колах неодноразово підкреслювалося, що ключовим фактором, який визначає необхідність реформування національної спецслужби, є забезпечення сталого розвитку українського суспільства, передумовою чого є дотримання верховенства права, у тому числі у контексті діяльності спеціальної служби, що має служити народу України, захищати його права та поважати свободи, дотримуючись законності та рівноправного ставлення до громадян. Цілком логічним у цьому контексті є вдосконалення системи контролю та нагляду за діяльністю СБУ у сфері захисту прав людини. Крім того, реформування Служби безпеки України прямо передбачається пп. 5 п. 1 Плану заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи, за Указом Президента України від 12 січня 2011 року № 24/2011. Разом з тим, слід зауважити, що численні засідання Координаційної ради з питань реформування Служби безпеки України та різних робочих груп дозволяють констатувати лише перспективність реорганізації цього органу.

Не менш важливою у захисті конституційного ладу України є роль судових органів. Адже саме суди загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом – охороняють від зазіхань конституційний лад, його економічну та політичну систему; соціально-економічні, політичні та особисті права громадян [13]. Захист конституційного ладу судовими органами пов'язаний із забезпеченням належного функціонування публічноправової сфери. Крім того, Конституційний Суд України, на який відповідно до закону покладено завдання щодо гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, покликаний забезпечити непорушність засад конституційного ладу, що представляють собою сукупність найбільш важливих принципів, які мають особливе значення і вищу юридичну силу для організації діяльності держави і суспільства. Ці принципи визначають форму і засоби організації України, як держави, забезпечують людині та громадянину права і свободи та характеризують її як конституційну державу, якій властива обмеженість державної влади, а також визнання і гарантування народовладдя [10]. Призначення Конституційного Суду України полягає передусім у захисті «об'єктивного конституційного ладу» [8, с. 31] від результатів неконституційної нормотворчості вищих органів державної влади.

Разом з тим, як зазначає О.І. Безпалова, ефективність реалізації державної політики у правоохоронній сфері беззаперечно залежить від якісної організації судової системи [1, с. 5].

Результатом підписання 27 червня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами – з іншого, стало посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод. З цією метою, серед першочергових реформ, які необхідно було впровадити, особлива увага була приділена судовій реформі, метою якої стало утвердження такого правопорядку, який ґрунтується на високому рівні правової культури в суспільстві, діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин на засадах верховенства права та захисту прав і свобод людини, а в разі їх порушення – справедливого їх відновлення в розумні строки. Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015 було затверджено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, яка визначила завдання, напрями та етапи реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів.

Серед основних напрямів цієї реформи було визначено приведення законодавства України, що регулює всі аспекти функціонування судової системи, відповідно до міжнародних стандартів, удосконалення судоустрою України, підвищення ефективності функціонування судової системи України, вироблення системних заходів щодо вдосконалення організації її діяльності, здійснення неупередженого контролю за дотриманням усіма уповноваженими на те суб'єктами правил судочинства, підвищення рівня професіоналізму суддівського корпусу, забезпечення максимального використання потенціалу допоміжних органів, що функціонують у системі судоустрою України [1, с. 12].

Важливим етапом судової реформи в Україні, який має безпосередній вплив на захист конституційного ладу, стало прийняття 2 червня 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [3], який передбачив значні зміни не лише у судовій системі, але і у системі прокуратури, адвокатури тощо. Зокрема, відповідно до Закону були підвищені вимоги до зайняття посади судді, збільшено стаж роботи у галузі права, запроваджено інститут конституційної скарги, встановлено обов'язкове досудове врегулювання спорів тощо.

Новелою внесених до Основного Закону змін стало створення Вищої ради правосуддя – незалежного конституційного органу державної влади та суддівського врядування, який буде діяти в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів [2]. Передбачається, що повноваження цього органу будуть ширшими, ніж у Вищої ради юстиції. Так, Вища рада правосуддя буде приймати рішення про звільнення судді з посади та переведення в інший суд, давати згоду на затримання чи арешт судді, а також приймати рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя. Також прописаний порядок формування Вищої ради правосуддя, яка буде складатися з 21 члена.

Згідно зі змінами до Основного закону, будь-яка особа може подати конституційну скаргу до Конституційного Суду України, якщо вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні у її справі закон України суперечить Конституції держави. Як зазначає В.В. Радзівська, за допомогою конституційної скарги людина не лише здійснює реалізацію свого права, а стає суб'єктом правотворення, вдосконалення законодавства, бере безпосередню участь у вирішенні справ держави і суспільства. Саме це сприятиме втіленню в життя принципу верховенства Конституції та більшій захищеності прав і свобод людини зокрема. А в умовах становлення правової держави та розбудови інститутів громадянського суспільства це дозволить розширити активну участь у забезпеченні утвердження конституційного ладу, зокрема у формі самостійного звернення за захистом конституційних прав і свобод людини до органу конституційної юрисдикції [9, с. 106].

Таким чином, зміни до Конституції України у частині правосуддя є відображенням глобальних трансформацій, які покликані створити платформу для більш ефективного функціонування системи правосуддя України, адже якість реалізації функцій судовими органами напряму впливає на забезпечення стабільності конституційного ладу. Судова реформа має забезпечити функціонування судової влади, що відповідає суспільним очікуванням щодо незалежного та справедливого суду, а також європейській системі цінностей та стандартів захисту прав людини.

Підсумовуючи, відзначимо, що в умовах розбудови в Україні демократичної, правової держави, проблема забезпечення стабільності та непорушності конституційного ладу набуває особливої актуальності. Існуючі загрози сьогодення вимагають від органів влади, у т.ч. судових й правоохоронних, забезпечення як внутрішньої, так і зовнішньої безпеки держави, ефективного захисту громадян. Побудова в Україні судових і правоохоронних органів європейського зразка з додержанням принципів верховенства права, неупередженості, доброчесності та дотримання прав і свобод людини і громадянина дозволить не тільки суттєво модернізувати весь механізм захисту конституційного ладу, але і забезпечити укріплення засад демократії та розбудову громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалова О.І. Роль судової системи України в інституційному забезпеченні реалізації правоохоронної функції держави [Текст] / О.І. Безпалова // Адміністративне право і процес. – 2014. – № 3(9). – С. 5-14.
2. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>
4. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>
5. Конституційне право України [Текст] / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
6. Конституція України: від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
7. Парубчак І.О. Реформування системи органів внутрішніх справ у державній стратегії національної безпеки України / І.О. Парубчак // Теорія та практика державного управління та місцевого самоврядування. – 2015. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://el-zbirn-du.at.ua/2015_2/15.pdf
8. Пацолай П. О европейских подходах к доступу к конституционному правосудию [Текст] / О.П. Пацолай // Теоретические и практические аспекты, связанные с индивидуальной конституционной жалобой в европейской модели конституционного правосудия: Сборник материалов Международной научно-практической конференции (13-14 мая 2010 г.) – Минск : БДП, 2010. – С. 29-37.
9. Радзівська В.В. Конституційна скарга як важлива форма захисту прав і свобод людини у Конституційному Суді України [Текст] / В.В. Радзівська // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 103-106.
10. Скрипнюк О. Проблеми вдосконалення основ конституційного ладу в Україні: досвід і перспективи [Текст] / О. Скрипнюк. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cau.in.ua/ua/activities/analytcs/id/problemi-vdoskonalennja-osnov-konstitucijnogo-ladu-v-ukrajini-do-458/>
11. Скрипнюк О. Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії [Текст] / О. Скрипнюк // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 4(14). – С. 46-51.
12. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/101834-strategiya_rozvitku_organiv_vnutrishnih_sprav_text_proektu.html/
13. Судебные и правоохранные органы Украины [Текст] : Учебник для вузов МВД Украины / А. М. Бандурка [и др.] ; ред. А. М. Бандурка ; Университет внутренних дел. – Х., 1999. – 350 с.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.64 +341.231.14

ВНУТРІШНЯ СИСТЕМА ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Сироїд Т. Л.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Анотація: у статті приділено увагу підставам створення, статусу формальних і неформальних інституцій, що є складовими внутрішньої системи вирішення спорів в ООН; порядку надання юридичної допомоги персоналу ООН. Розкрито компетенцію судових органів ООН з урегулювання спорів – Трибунал зі спорів, Апеляційний трибунал. Проаналізовано склад, структуру означених органів; визначено коло суб'єктів подачі скарги/апеляції, строки подачі скарги; приділено увагу юридичній силі і значенню рішень, винесених судовими трибуналами. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: апеляція, захист, персонал, права людини, система врегулювання спорів, судові органи.

Аннотация: в статье уделено внимание основаниям создания, статусу формальных и неформальных институций, являющихся составляющими внутренней системы разрешения споров в ООН; порядку предоставления юридической помощи персоналу ООН. Раскрыто компетенцию судебных органов ООН по урегулированию споров – Трибунал по спорам и Апелляционный трибунал; проанализирован состав, структура указанных органов; определен круг субъектов подачи жалобы, акцентировано внимание на юридической силе, принятых трибуналами решений. Сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: апелляция, защита, персонал, права человека, система урегулирования споров, судебные органы.

Annotation: the article focuses on the foundation, the status of formal and informal institutions that are part of the internal system of dispute resolution of the UN; the procedure for the provision of legal assistance to the UN staff. The author has determined the competence of the UN judicial dispute resolution organs – the UN Dispute Tribunal, the UN Appeals Tribunal. The author has also analyzed the composition and structure of the above-mentioned organs; the scope of subjects of complaint/appeal and deadlines for the submission of a complaint; focuses on the legal value and significance of the decisions made by tribunals. Finally, the author has made relevant conclusions.

Key words: appeal, defense, staff, human rights, dispute resolution system, judicial organs.

Для успішного функціонування будь-якої міжнародної міждержавної організації необхідні сприятливі умови для роботи персоналу. Задля цього потрібні системи, правила і процедури, які встановлюють загальний стандарт поведінки і діяльності та забезпечують, щоб робота кожного співробітника була внеском у реалізацію спільних цілей і задач. Щодо Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) такі цілі мають глобальний характер: підтримання міжнародного миру і безпеки, розвиток співробітництва між державами-членами в усіх сферах, а також заохочення і розвиток поваги до прав і свобод людини. І тим не менше суперечки, що виникають у процесі роботи персоналу ООН, мало чим відрізняються від проблем, які можуть з'явитися в будь-якому іншому місці в зв'язку з необхідністю вирішення таких питань, як відновлення контрактів, справедливе поводження, просування по службі, дискримінація, переслідування або прийняття дисциплінарних заходів. Однак у ООН є особливість – культурне та географічне розмаїття.

Вищезначене свідчить про значимість обраної теми дослідження, її актуальність для міжнародного права і захисту прав людини.

Слід вказати, що в науці міжнародного права питанням діяльності судових органів, що є складовими міжнародних міждержавних організацій, приділено увагу в роботах українських і зарубіжних авторів, зокрема: М.В. Буруменського, А.І. Дмитрієва, І.І. Лукашука, Д.К. Бекашева та ін. Щодо процедури внутрішнього врегулювання спорів у межах міжнародних міждержавних організацій, слід вказати, що це питання є недостатньо дослідженим.

Ураховуючи вищезначене мета статті полягає в аналізі правової основи створення і функціонування системи вирішення внутрішніх суперечок і дисциплінарних справ у межах ООН; її значення у забезпеченні захисту персоналу ООН.

Правовою основою у сфері регулювання правового становища співробітників ООН, безперечно, є основоположні принципи Статуту ООН, Правила про персонал і Фінансові положення та правила. В бюлетенях Генерального секретаря та інших адміністративних розпорядженнях містяться інші правила, що регулюють питання етики, гендерної рівності, переслідувань на роботі, політики у галузі людських ресурсів та інші численні аспекти. Їх загальна мета полягає в забезпеченні сумлінності, справедливості, рівності і, разом із тим забезпечення ефективних механізмів виконання Організацією своїх задач.

У 2007 році Генеральна Асамблея ухвалила (A/RES/61/261) запровадити в ООН нову систему вирішення внутрішніх суперечок і дисциплінарних справ. Вона сформувалася в результаті всебічного обговорення проблеми здійснення правосуддя і гострого усвідомлення як з боку адміністрації, так і з боку співробітників того, що існуюча система більше не відповідає потребам ООН [1].

За пропозицією Генерального секретаря Генеральна Асамблея прийняла відповідне рішення (A/RES/62/228). Ця пропозиція була заснована на рекомендаціях групи зовнішніх консультантів («Група по реорганізації системи відправлення правосуддя в ООН») і консультаціях із персоналом через Координаційний комітет із взаємин між

адміністрацією та персоналом. Мета полягала в створенні такої системи, яка була б незалежною, професійною, оперативною, відкритою і децентралізованою, і в більшій мірі орієнтована на врегулювання суперечок, до звернення до офіційного судочинства, за допомогою неформальних механізмів. Нова система здійснення правосуддя почала діяти з 1 липня 2009 року [2].

Необхідність створення внутрішньої системи правосуддя викликана тим, що ООН користується імунітетом від місцевої юрисдикції держави перебування і до неї не можна пред'явити позов у національному суді, для врегулювання суперечок між співробітниками та адміністрацією, включаючи спори, пов'язані з дисциплінарними заходами.

Внутрішня система правосуддя покликана реагувати на ситуації, коли співробітники вважають, що їх права були порушені, а правила ООН не було дотримано. Можливість залучення внутрішньої системи правосуддя є одним із основних прав співробітника на всіх рівнях. Внутрішня система правосуддя є також частиною загальної системи, спрямованої на зміцнення підвітності і забезпечення того, щоб рішення приймалися відповідально [3].

Інституційною складовою внутрішньої системи правосуддя ООН є: Управління з питань відправлення правосуддя, що складається з Канцелярії виконавчого директора (до штату входить один виконавчий директор, один спеціальний помічник і один адміністративний помічник); Відділ юридичної допомоги персоналу (ВЮДП), а також секретаріати Трибуналу зі спорів ООН та Апеляційного трибуналу ООН.

Відділ юридичної допомоги персоналу, в якому на постійній основі працюють юристи (ВЮДП замінює колишню Групу консультантів, хоча і має подібні функції), створено з метою надання професійної юридичної допомоги співробітникам (включаючи колишніх співробітників або утриманців співробітників), які хочуть оскаржити адміністративне рішення або до яких застосовано дисциплінарний захід. ВЮДП функціонує в штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку, а також в Аддіс-Абебі, Бейруті, Женеві та Найробі.

У своїй діяльності юристи ВЮДП повинні дотримуватися Кодексу поведінки для юридичних представників і осіб, які особисто представляють себе у справі [4], Керівних принципів поведінки Управління правової допомоги персоналу (OSLA) і афілійованих адвокатів у ООН [5]. Відповідно керівних принципів, в усіх питаннях, що стосуються інтересів клієнта, адвокат повинен дотримуватися високих стандартів і створювати умови довіри з клієнтом; він повинен діяти відповідно до нормативних актів, судової практики, а також інших правових положень, що стосуються справи клієнта; повинен докладати зусиль щодо максимального отримання фактів у справі. У разі необхідності, адвокат повинен сповістити клієнта про безперспективність його справи. Адвокат не може радити або діяти в питанні, що може спровокувати конфлікт інтересів.

Адвокат не може вимагати або отримувати будь-яку матеріальну винагороду чи блага від клієнтів або інших сторін (крім своїх окладів в ООН у якості юристів ВЮДП) за надання консультативних послуг.

При представленні справи клієнта, адвокат не повинен свідомо перекручувати факти; він має дотримуватися відповідних строків; збереження конфіденційної інформації у справі, в якій він бере участь; ввічливо і з повагою ставитися до інших співробітників, які приймають участь у справі; проводити перехресний допит ретельно, прямолінійно, з утриманням від необґрунтованих або неактуальних тверджень про недобросовісність або інших неправомірних дій.

Адвокат, як представник організації, повинен утримуватися від слів або поведінки, які могли б завдати шкоди керівництву, незалежності і репутації Управління правової допомоги персоналу.

Адвокат може відмовитися від надання допомоги клієнту при наявності поважних причин. Адвокат повинен дотримуватися конфіденційності, навіть після того, як відносини адвокат / клієнт закінчилися.

Співробітники ООН можуть скористатися послугами консультантів, що не відносяться до ВЮДП, включаючи теперішніх і колишніх співробітників ООН, або ж послугами зовнішніх юрисконсультів за своїм вибором і за свій рахунок. Співробітники можуть також самостійно представляти себе (pro se) при розгляді справи у межах системи відправлення правосуддя в ООН.

На будь-якій стадії спору або навіть до його початку співробітник може отримати консультацію у ВЮДП.

Юристи ВЮДП можуть надавати юридичні консультації щодо сутності справи і з приводу того, які варіанти поведінки є у співробітника. Якщо співробітник побажає направити свою справу до формальної системи, ВЮДП дасть оцінку тому, чи може він допомогти в цьому випадку і якщо може, то забезпечить юридичне консультування та / або представництво протягом усього процесу на умовах, вказаних у формі заяви ВЮДП в якій міститься прохання щодо здійснення представництва від особи; зазначається право адвоката на доступ до персональних даних підзахисної особи з метою отримання необхідної для справи інформації; умови співпраці підзахисного і адвоката; обов'язок підзахисного сповіщати відповідну інформацію адвокату; конфіденційність і нерозголошення даних, етичні питання; умови порушення положень угоди тощо. Заява підписується відповідним співробітником [6].

Урегулювання спорів у межах ООН здійснюється за допомогою формальних і неформальних процедур. Резолюцією A/RES/62/228 акцентовано увагу на неформальному врегулюванні конфліктів, як одному з ключових елементів системи відправлення правосуддя, і наголошується на необхідності максимально широкого використання неформальної системи з тим, щоб уникнути проведення судових розглядів.

З метою неформального врегулювання спорів Генеральна Асамблея постановила заснувати єдину, об'єднану і децентралізовану Канцелярію Омбудсмена для Секретаріату, фондів і програм ООН з 1 січня 2008 року з відділеннями в Бангкоку, Відні, Женеві, Найробі і Сантьяго з одним регіональним Омбудсменом і одним адміністративним помічником обслуговування, а також Відділ посередництва, якому відводиться центральна роль у врегулюванні розбіжностей. Роль Омбудсмена полягає в наданні доповідей з широких системних проблем, які він виявив, а також з проблем, які доводяться до його відома, з метою сприяння формуванню більш гармонійних відносин на роботі.

Як зазначено резолюцією ГА ООН A/RES/61/261, посередницькі послуги є одним із важливих компонентів ефективною і дієвою неформальною системою відправлення правосуддя і вони повинні бути доступними усім сторонам конфлікту і на будь-якому етапі до винесення кінцевого рішення (п. 15) [1].

Якщо на думку співробітника якимось адміністративне рішення порушує його права як службовця ООН, і він не в змозі врегулювати це питання за допомогою неформальних засобів, якщо такі використовувалися, він може оскаржити таке рішення за допомогою формального механізму. Складовою цього механізму, відповідно до Резолюції A/RES/62/228 є: Рада з внутрішнього правосуддя, Трибунал по спрах ООН (ТОООН), Апеляційний трибунал ООН (АТООН).

Рада з внутрішнього правосуддя має за мету сприяти забезпеченню незалежності, професіоналізму і підзвітності в межах системи відправлення правосуддя. До її складу входять п'ять членів, включаючи одного представника персоналу, одного представника адміністрації і двох видатних зовнішніх юристів – одного, висунутого персоналом, а іншого – адміністрацією, – під головуванням відомого юриста, обраного консенсусом чотирма іншими членами. До її завдань віднесено: а) взаємодія з Управлінням з людських ресурсів у питаннях, пов'язаних із підбором кандидатів на посади суддів, включаючи проведення, у разі необхідності, співбесід; б) висловлення своєї думки і надання рекомендацій Генеральній Асамблеї стосовно двох або трьох кандидатів на кожну вакантну посаду у складі Трибуналу зі спорів ООН і Апеляційного трибуналу ООН із належним урахуванням принципу географічного розподілу; с) розробка проекту кодексу поведінки для суддів для подання на розгляд Генеральній Асамблеї; д) висловлення Генеральній Асамблеї своєї думки щодо впровадження системи відправлення правосуддя.

Трибунал зі спорів ООН (ТОООН) заснований ГА ООН і розпочав свою роботу 1 липня 2009 [2]. У системі відправлення правосуддя він є судовим органом першої інстанції. Трибунал розглядає і вирішує справи, передані нинішніми або колишніми співробітниками ООН, у тому числі Секретаріату ООН або окремо керованих фондів і програм ООН; а також осіб, які виступають від імені недієздатної особи або померлого співробітника ООН.

До компетенції Трибуналу відноситься розгляд і вирішення справ щодо: оскарження адміністративного рішення, яке імовірно не узгоджується з умовами призначення або трудовим договором; оскарження адміністративного рішення про застосування будь-якого дисциплінарного заходу; забезпечення виконання угоди, досягнутої за допомогою процедури посередництва; розгляд і вирішення справ за заявами осіб про те, щоб ТОООН призупинив на період управлінської оцінки здійснення оскаржуваного адміністративного рішення, щодо якого проводиться управлінська оцінка, коли це рішення представляється на перший погляд неправомірним, у випадках особливої терміновості і коли його виконання може завдати значної шкоди. Рішення ТОООН за такою заявою оскарженню не підлягає. До компетенції ТОООН відноситься також задоволення або відхилення клопотання про представлення асоціацією персоналу записки *amicus curiae*; надання особам, які мають право оскаржити те ж адміністративне рішення, дозволу вступу в справу, порушену іншим співробітником тощо (ст. 2 Статуту) [7].

Заява повинна бути передана до ТОООН у чітко встановлені строки, зокрема: у випадках, коли потрібна управлінська оцінка оскаржуваного рішення вона повинна бути подана: а) протягом 90 календарних днів після отримання заявником відповіді адміністрації на звернення; або б) протягом 90 календарних днів після закінчення відповідного терміну для відповіді щодо управлінської оцінки, якщо відповіді на прохання надано не було. Термін для відповіді становить 30 календарних днів після передачі рішення на управлінську оцінку щодо спорів, які виникають у Центральних установах, і 45 календарних днів для інших відділень. У випадках, коли управлінської оцінки оскаржуваного рішення не потрібно, протягом 90 календарних днів після отримання заявником адміністративного рішення.

У прийнятті заяви може бути відмовлено якщо: спір, пов'язаний з оскарженням адміністративного рішення, було врегульовано в порядку посередництва; якщо заява подана більш ніж через три роки після отримання заявником оскаржуваного адміністративного рішення.

Подача заяви до ТОООН не тягне за собою припинення виконання оскаржуваного адміністративного рішення.

Для участі у провадженні ТОООН співробітникам надається допомога адвоката через ВЮДП, за наявності його бажання, він також може найняти зовнішнього адвоката за свій рахунок.

Трибунал проводить слухання, видає розпорядження і виносить обов'язкові рішення.

Як співробітники, так і адміністрація мають право оскаржити рішення Трибуналу зі спорів в Апеляційному трибуналі ООН.

В якості запобіжного переходу від старої системи, Трибунал зі спорів також здійснює розгляд і виносить рішення у справах, переданих йому від колишніх об'єднаних апеляційних рад, об'єднаних дисциплінарних комітетів і Адміністративного трибуналу ООН.

Апеляційний трибунал ООН (АПТООН) розглядає скарги на рішення, винесені Трибуналом по спрах ООН. Він також розглядає і вирішує справи за апеляціями на рішення Постійного комітету, що діє від імені Правління Об'єданого пенсійного фонду персоналу ООН (ПОПФПООН), Трибуналу зі спорів Близькосхідного агентства ООН для допомоги палестинським біженцям і організації робіт (БАПОР), а також тих установ і органів, які визнали юрисдикцію АПТООН серед яких: Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), Міжнародна морська організація (ІМО), Міжнародний Суд (МС), Трибунал з морського дна (МОМД) і Міжнародний трибунал з Морського права (МТМП).

АПТООН складається з семи суддів, які зазвичай розглядають апеляції в колегіях у складі трьох членів. Їх рішення є остаточними і обов'язковими для сторін.

АПТООН може переглядати в межах апеляційного провадження рішення ТОООН тільки з обмеженого кола підстав. Сторона, яка подає апеляцію повинна стверджувати, що ТОООН: вийшов за межі своєї юрисдикції або компетенції; не здійснив юрисдикцію, якою він наділений; припустився помилки у справі; допустив процесуальну помилку, яка позначилася на рішенні у справі; або припустився помилки з питання факту, яке призвело до прийняття явно необгрунтованого рішення (ст. 2 Статуту АПТООН) [8].

Суб'єкти подачі апеляції на відповідні рішення: рішення, винесене ТСООН і Трибуналом зі спорів Близькосхідного агентства ООН для допомоги палестинським біженцям і організації робіт (БАПОР), може бути оскаржене будь-якою стороною; рішення Постійного комітету, що виступає від імені Правління Об'єднаного пенсійного фонду персоналу ООН (ПОПФПООН), може бути оскаржене будь-яким членом ПОПФПООН; адміністративне рішення, прийняте керівником спеціалізованої установи або органу, який визнав юрисдикцію АПТООН, може бути оскаржене нинішнім або колишнім співробітником цієї установи або органу [9].

Апеляція на рішення ТСООН може бути подана будь-якою стороною протягом 60 календарних днів з дати отримання однією зі сторін оскарженого вироку Трибуналу по спорах або Трибуналу по спорах БАПОР, 30 календарних днів з моменту отримання проміжного рішення ТСООН, Трибуналу зі спорів БАПОР або впродовж 90 календарних днів з дати отримання однією зі сторін оскарженого рішення Постійного комітету, що діє від імені Правління Об'єднаного пенсійного фонду персоналу ООН (ПОПФПООН) або спеціалізованого закладу чи органу. У випадку, коли рішення ТСООН потребує перекладу, то перебіг 60-денного строку починається з дати, коли позивач отримав переклад.

Подача заяви до Апеляційного суду ООН тягне за собою припинення виконання рішення ТСООН, яке оскаржується.

Для участі в апеляційному провадженні співробітникові також надається допомога адвоката через ВЮДП, за наявності його бажання, він також може найняти зовнішнього адвоката за свій рахунок.

Рішення АПТООН підлягають опублікуванню.

АПТООН базується в Нью-Йорку. Він проводить сесії у Нью-Йорку, Женеві або Найробі в залежності від свого робочого навантаження. Свою першу сесію він провів в Женеві в 2010 році [10].

Враховуючи вищезначене можемо констатувати, що:

1. Необхідність врегулювання суперечок між співробітниками і адміністрацією, включаючи спори, пов'язані з дисциплінарними заходами, спонукала до створення внутрішньої системи правосуддя ООН, оскільки Організація користується імунітетом від місцевої юрисдикції і до неї не можна пред'явити позов у національному суді. Внутрішня система правосуддя покликана реагувати на ситуації, коли співробітники вважають, що їх права були порушені, а правила Організації не було дотримано. Можливість залучення внутрішньої системи правосуддя є одним із основних прав співробітників ООН на всіх рівнях.

2. Створивши систему внутрішнього судочинства, ООН підтвердила фундаментальність принципу, згідно з яким кожна людина для визначення її прав і обов'язків має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом, оскільки це право отримало підтвердження і розвиток у цілій низці важливих міжнародних актів з прав людини (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права тощо).

3. Система внутрішнього судочинства ООН є унікальною, оскільки дає можливість врегулювати спір між співробітниками і адміністрацією на неформальному рівні, скориставшись послугами Канцелярії Омбудсмена і Відділу посередництва, що спрощує саму процедуру врегулювання (заощаджує час, людські ресурси тощо), а також подати скаргу до судових інстанцій – Трибуналу з вирішення спорів ООН і Апеляційного трибуналу ООН.

4. Створення Відділу надання юридичної допомоги співробітникам, яке надає змогу отримати консультацію на будь-якій стадії спору або навіть до його початку, сприяє підвищенню обізнаності персоналу з правами, передбаченими нормативними актами та існуючими процедурами захисту прав. Вимоги (професійні, етичні, правові), що висуваються до осіб, які надають правову допомогу персоналу є запорукою належного виконання покладених на них обов'язків і гарантією захисту осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Резолюція Генеральної Ассамблеї /RES/61/261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/510/05/PDF/N0651005.pdf?OpenElement>.
2. Резолюція Генеральної Ассамблеї A/RES/62/228 Отправление правосудия в Организации Объединенных Наций от 22 декабря 2007 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/477/47/PDF/N0747747.pdf?OpenElement>.
3. Справочник по людским ресурсам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/oaj/unjs/why.shtml>.
4. Code of conduct for legal representatives and litigants in person [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/en/oaj/unjs/pdf/New%20Single%20Code%202016%20Dec.pdf>.
5. Guiding Principles of Conduct for Office of Staff Legal Assistance (OSLA) Affiliated Counsel in the United Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/oaj/legalassist/pdf/osla_consels_code_of_conduct.pdf.
6. Consent Form for Legal Representation by the Office of Staff Legal Assistance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/oaj/legalassist/forms/consent_osla_legal_representation.pdf.
7. Статут Трибунала по спорам Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/bylaws/dispute_tribunal.pdf.
8. Statute of the United Nation Appeals Tribunal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/oaj/appeals/pdf/UNAT_Satute_amendment_23_Dec_16.pdf.
9. Управление по вопросам отправления правосудия. Апелляционный трибунал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/oaj/appeals/jurisdiction.shtml>.
10. Rules of procedure of the United Nation Appeals Tribunal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/en/oaj/files/unat/basic/2012-04-11-rules-of-procedure.pdf>.

УДК 341.23

ДОГОВІРНИЙ МЕХАНІЗМ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ У АРКТИЧНОМУ РЕГІОНІ

Павко Я. А.,

аспірант Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Анотація: у статті автор, посилаючись на сучасні праці вітчизняних та зарубіжних юристів-міжнародників та юридичні документи, аналізує зміст універсальних та регіональних міжнародних договорів, які регулюють діяльність держав у арктичному регіоні. В цілому вони становлять договірний механізм міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у Арктиці. Автор пропонує власну класифікацію регіональних міжнародних «арктичних договорів» у межах двостороннього співробітництва та визначення поняття «договірний механізм міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у арктичному регіоні».

Ключові слова: Арктика, міжнародний договір, міжнародне співробітництво, міжнародно-правове регулювання, арктичне право.

Аннотация: в статье автор на основе современных работ отечественных и зарубежных юристов-международников и юридических документов, анализирует содержание универсальных и региональных международных договоров, которые регулируют деятельность государств в арктическом регионе. В целом они составляют договорный механизм международно-правового регулирования сотрудничества государств в Арктике. Автор предлагает собственную классификацию региональных международных «арктических договоров» в пределах двустороннего сотрудничества и определение понятия «договорный механизм международно-правового регулирования сотрудничества государств в арктическом регионе».

Ключевые слова: Арктика, международный договор, международное сотрудничество, международно-правовое регулирование, арктическое право.

Annotation: in the article the author, based on contemporary works of domestic and foreign international lawyers and legal documents, analyses the content of international universal and regional international treaties, governing the activities of states in the arctic region. Overall, they represent the legal mechanism of international legal regulation of cooperation in the Arctic. The author offers his own classification of regional international «Arctic treaties» within the framework of bilateral cooperation and the definition of "the legal mechanism of international legal regulation of cooperation in the Arctic region.

Key words: the Arctic, international treaty, international cooperation, international legal regulation, arctic law.

Постановка проблеми. Міжнародно-правове регулювання діяльності арктичних держав у регіоні здійснюється рядом міжнародних договорів, які заклали правовий фундамент для їх подальшого співробітництва. Зазначимо, що в сукупності вони становлять один із механізмів міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у Арктиці, зокрема, договірний. Міжнародне співробітництво арктичних держав здійснюється на підставі міжнародних договорів універсального або регіонального характеру, багатосторонніх або двосторонніх у різних сферах кооперації, які вимагають детального аналізу положень, які застосовуються до арктичного регіону.

Аналіз новітніх досліджень і публікацій. Серед наукових публікацій юристів-міжнародників, у яких безпосередньо або частково здійснено аналіз міжнародної договірної бази арктичних держав, на наш погляд, слід вказати на праці таких українських і російських авторитетних дослідників, як Л. Тимченко, І. Жудро, В. Лахтін, а також американського вченого-юриста К. Джойнера.

Мета статті полягає у визначенні договірної механізми міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у Арктиці на основі аналізу міжнародних договорів універсального або регіонального характеру, положення яких застосовується до арктичного регіону.

Основний виклад матеріалу. Зауважимо, що міжнародні документи, включаючи міжнародні договори, на регіональному або універсальному рівні, визначають правовий статус Арктики, який склався історично та сучасний правовий режим діяльності полярних держав у цьому регіоні. Зокрема, І. Жудро неодноразово зазначає, що у західній юридичній науці з'явився такий новий інститут міжнародного права як «арктичне право», який, безпосередньо, має комплексний і міжгалузевий характер, урахувавши той факт, що Арктика стала предметом системних міждисциплінарних досліджень. Загалом, на його думку, «арктичне право» включає міжнародні договори арктичних держав, міжнародно-правові документи, які не є міжнародними договорами, але мають важливе значення для регіону, а також національне законодавство полярних держав [1, с. 111-112; 5, с. 12]. На наше переконання, «арктичне право» поєднує норми міжнародного права (особливо норми міжнародного морського права), включаючи норми міжнародного звичаєвого права, що знайшли своє відображення у більшості міжнародних регіональних арктичних угодах і міжнародних універсальних договорах, положення яких застосовуються до арктичного регіону, та покладено в основу правового режиму Північного Льодовитого океану, а також норми національного законодавства.

Аналіз міжнародних договорів, які становлять конвенційний механізм міжнародно-правового регулювання діяльності арктичних держав у цьому регіоні, можна здійснювати, беручи до уваги їх класифікацію в залежності від таких класичних критеріїв: за колом учасників (двосторонні, багатосторонні), за просторовою сферою дії (універсальні; регіональні) та за об'єктом регулювання (політичні, економічні, зі спеціальних питань та ін.). На нашу думку, міжнародні договори, які регулюють діяльність держав у арктичному регіоні, доречно класифікувати за колом учасників і просторовою сферою дії. До міжнародних багатосторонніх договорів універсального характеру,

положення яких поширюються на арктичний регіон, належать Конвенція ООН з морського права 1982 року, Договір про заборону випробувань ядерної зброї у трьох середовищах 1963 р., Чиказька конвенція про цивільну авіацію 1944 р. та інші [16]. У цьому випадку доречно проаналізувати основні положення Конвенції ООН з морського права 1982 року, яка є основним документом у галузі сучасного міжнародного морського права, який регулює питання делімітації морських просторів у цілому, включаючи морські арктичні простори, та визначає права та обов'язки держав-учасниць залежно від їх правового режиму [18, с. 199]. Такі арктичні держави як Норвегія, Данія, РФ, Канада і приарктичні – Ісландія, Фінляндія та Швеція є учасниками зазначеної конвенції, окрім США, які досі її не ратифікували, але є учасниками чотирьох Женевських конвенцій 1958 року: Конвенції про територіальне море та прилеглу зону; Конвенції про відкрите море; Конвенції про континентальний шельф; Конвенції про рибальство та охорону живих ресурсів відкритого моря. Зауважимо, що зазначені чотири конвенції започаткували процес кодифікації міжнародного морського права. Конвенція про територіальне море та прилеглу зону 1958 року закріпила суверенітет прибережної держави над її територіальним морем і повітряним простором над ним, право мирного проходу через територіальне море, поняття прилеглої зони. Зокрема, Конвенція про континентальний шельф присвячена регулюванню питання делімітації континентального шельфу. Загалом, Конвенція про відкрите море дає своєрідне визначення поняття відкритого моря і закріплює принцип відкритого моря, який включає 4 свободи: судноплавства, рибальства, прокладення підводних кабелів і трубопроводів, польотів над відкритим морем. Конвенція про рибальство та охорону живих ресурсів відкритого моря присвячена врегулюванню питань рибальства у відкритому морі між прибережними державами, а також охороні морських живих ресурсів [6-8].

Зокрема, США вважають, що ратифікація Конвенції ООН з морського права 1982 року суперечить важливим американським національним інтересам. Крім того, пріоритетом для них є дотримання норм національного законодавства, а не міжнародного права [3, с. 49-60]. Зауважимо, що у Конвенції 1982 року відсутні конкретні положення, які б стосувалися Арктики. Серед статей, які мали б хоча якийсь натяк на арктичні простори, можна вказати ст. 234 під назвою «Покриті кригою райони», що встановлює право прибережних держав приймати та забезпечувати дотримання недискримінаційних законів і правил з попередження, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища із суден у покритій кригою районах у межах виключної економічної зони, де особливі суворі кліматичні умови та є крига, яка покриває такі райони протягом більшої частини року, створює перешкоду або підвищує небезпеку для судноплавства, а забруднення морського середовища могло б нанести шкоду екологічному балансу або незворотно порушити його [9]. Оскільки гострою проблемою у регіоні є розмежування арктичного шельфу між державами, то важливе значення має частина VI Конвенції 1982 року, яка закріплює принципи делімітації континентального шельфу та запроваджує механізм його розширення за межами 200 морських миль шляхом звернення до Комісії ООН з кордонів континентального шельфу. Додаток II до Конвенції 1982 року присвячений порядку діяльності Комісії з кордонів континентального шельфу. Зокрема, Частина XII вищезазначеної Конвенції присвячена охороні та збереженню морського середовища. Крім того, Частина XIII цієї ж Конвенції визначає принципи проведення морських наукових досліджень, яких, безумовно, слід дотримуватися і в арктичних морських просторах. Також Конвенція ООН з морського права 1982 року визначає особливий порядок врегулювання спорів у сфері міжнародного морського права, зокрема, тих, що пов'язані з суперечливим тлумаченням або застосуванням державами положень цієї Конвенції. Частина XV означеної Конвенції містить загальні положення щодо врегулювання спорів, закріплюючи обов'язок держав вирішувати спори мирними засобами та вільний вибір цих засобів, спираючись на положення статті 33 Статуту ООН. Зауважимо, що ст. 287 містить перелік засобів мирного врегулювання міжнародних спорів, які держава може обрати, зробивши заяву при підписанні, ратифікації або приєднанні до Конвенції ООН з морського права 1982 року. До таких засобів мирного врегулювання належать:

- Міжнародний трибунал з морського права, створений на підставі Додатку VI;
- Міжнародний Суд;
- арбітраж, створений відповідно до Додатку VII;
- спеціальний арбітраж, створений відповідно до Додатку VIII для відповідних категорій спорів [9].

Загалом, як неодноразово було зазначено у фаховій літературі з міжнародного права, механізми, створені на основі Конвенції з морського права 1982 року, не спрацьовують у арктичному регіоні не тільки через їх застосування до арктичних морських просторів, урахувавши кліматичні особливості, але й через те, що США не є учасником Конвенції 1982 року. З цього випливає, що США не виконують конвенційних зобов'язань, зокрема щодо обмеження свого континентального шельфу [12, с. 5]. При відсутності ж виконання всіма арктичними державами конвенційного зобов'язання щодо його обмеження, не може йтися про справедливий розподіл континентального шельфу між державами.

На сьогоднішній день виникають суперечності при реалізації норм національного морського природоохоронного законодавства арктичних держав та Конвенції ООН з морського права. Застосовуючи положення вищезазначеної Конвенції до арктичного регіону, не можна стверджувати про те, що вона є єдиним правовим регулятором відносин у Арктиці [2, с. 88-101]. Практика реалізації національного законодавства арктичних держав не повинна стати їх обов'язком дотримуватися виключно міжнародно-правових норм Конвенції ООН з морського права 1982 року.

5 серпня 1963 році був підписаний Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою між США, Великобританією та СРСР, учасниками якого є більшість держав світу, включаючи арктичні держави, з метою всезагального та повного роззброєння під жорстким міжнародним контролем у відповідності з цілями ООН. Згідно з вищезазначеним договором держави-учасниці зобов'язалися заборонити, попереджати та не здійснювати будь-які вибухи ядерної зброї або інші ядерні вибухи у місцях, які перебувають під їх юрисдикцією або контролем: в атмосфері; за її межами, включаючи космічний простір; під водою, включаючи територіальні води і відкрите море; в будь-якому іншому середовищі, якщо вибух викликає випадіння радіоактивних

опадів за межами територіальних кордонів держави, під юрисдикцією або контролем якої здійснюється такий вибух (ст. 1) [4]. Хоча цей договір не містить конкретних положень щодо Арктики, варто підкреслити, що роззброєння та невикористання ядерної зброї є одним із факторів, який сприяє встановленню міжнародного миру та безпеки.

Необхідно зазначити, що положення Чиказької конвенції про цивільну авіацію, яка була прийнята 7 грудня 1944 року, також поширюються на арктичний регіон. Загалом, Чиказька конвенція 1944 р. регулює здійснення міжнародних повітряних сполучень, включаючи повітряні сполучення між полярними державами. Ця Конвенція застосовується тільки до цивільних повітряних суден і не застосовується до державних повітряних суден (ст. 3). Крім того, ст. 1 Чиказької конвенції закріпила повний і винятковий суверенітет держави над повітряним простором над своєю територією, що є одним із принципів міжнародного повітряного права. Згідно з вищезазначеною конвенцією була заснована Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), яка є спеціалізованою установою ООН. Відповідно до ст. 44 конвенції цілями і завданнями ІКАО є розробка принципів і методів міжнародної аеронавігації та сприяння плануванню і розвитку міжнародного повітряного транспорту для того, щоб: забезпечувати безпечний і упорядкований розвиток міжнародної цивільної авіації у всьому світі; заохочувати мистецтво конструювання та експлуатації повітряних суден у мирних цілях; заохочувати розвиток повітряних трас, аеропортів та аеронавігаційних засобів для міжнародної цивільної авіації; задовольняти потреби народів світу в безпечному, регулярному, ефективному та економічному повітряному транспорті; запобігати економічним втратам, викликаним нерозумною конкуренцією; забезпечувати повну повагу прав договірних держав і справедливі для кожної договірної держави можливості використовувати авіапідприємства, зайняті в міжнародному повітряному сполученні; уникати дискримінації стосовно договірних держав; сприяти безпеці польотів у міжнародній аеронавігації; надавати спільне сприяння розвитку міжнародної цивільної аеронавтики в усіх її аспектах [10].

Також необхідно вказати на низку міжнародних екологічних договорів універсального характеру, положення яких застосовуються до арктичного регіону, окрім вищезазначених. Такі міжнародні договори слід поділити на декілька груп: 1) міжнародні договори з охорони флори та фауни (Конвенція про біорізноманіття 1992 р.); 2) міжнародні договори щодо боротьби із транскордонним забрудненням повітря шкідливими речовинами (Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р. з протоколами (наприклад, Протокол про стійкі органічні забруднювачі 1998 р.) Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі 2001 р.); 3) міжнародні договори щодо попередження та ліквідації забруднення морського середовища нафтою та іншими відходами (Конвенція про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами 1972 р. та інші); 4) міжнародні угоди в сфері охорони озонового шару (Віденська конвенція про охорону озонового шару 1985р з Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар 1987 р.); 5) міжнародні «кліматичні угоди» (Рамкова конвенція про зміну клімату 1992 р.)

Необхідно зазначити, що до міжнародних багатосторонніх договорів регіонального характеру слід віднести Угоду про збереження білих ведмедів (1973 р.), Угоду між урядами держав-членів Ради Баренцева/Євроарктичного регіону про співробітництво в сфері попередження, готовності та реагування на надзвичайні ситуації (2008 р.) та Угоду про співробітництво в авіаційному та морському пошуці і порятунку в Арктиці (2011 р.). Згодом, держави підписали Угоду про співробітництво в сфері готовності та реагування на забруднення нафтою моря в Арктиці 15 травня 2013 року, визнаючи значення морської арктичної екосистеми та необхідності збереження і сталого використання морського та природного середовища і його природних ресурсів, з метою зміцнення співробітництва, координації і взаємної допомоги між державами в сфері готовності та реагування на забруднення нафтою в Арктиці з метою захисту морського середовища від забруднення нафтою [15]. Постає питання про зв'язок, який існує між міжнародними договорами універсального та регіонального характеру, що регулюють відносини між державами в Арктиці. Протягом тривалого періоду арктичними дослідженнями займалася представники радянської школи міжнародного права, зокрема, один із її представників – професор В.Л. Лахтін [11]. Він, зокрема, підкреслював у своїх працях, що головну роль у визначенні правового режиму Арктики відіграє договірно-правова та законодавча практика арктичних держав. Крім того, арктичні держави застосовують універсальні міжнародні договори, враховуючи посилення в них на регіональні домовленості та норми міжнародного звичаєвого права.

15 листопада 1973 року в м. Осло США, Канада, Данія, Норвегія та СРСР уклали багатосторонню регіональну Угоду про збереження білих ведмедів, визнаючи, що білий ведмідь є важливим природним ресурсом у арктичному регіоні, який потребує додаткового захисту. Слід зазначити, що ця угода встановлює заборону на полювання, відстріл та відлов білих ведмедів (ст. 1), окрім випадків, які передбачені в ст. 3. Згідно зі ст. 3 будь-яка із держав-учасниць може дозволяти полювання, відстріл та відлов білих ведмедів: для наукових цілей; або цією державою з метою збереження; або для попередження серйозного порушення раціонального використання інших живих ресурсів, за умови передачі цією державою шкури та інших цінних предметів, отриманих у результаті полювання, відстрілу та відлову; або місцевому населенню з використанням традиційних методів полювання і в порядку здійснення своїх традиційних прав та у відповідності із законодавством цієї держави; або у тих місцях, у яких громадяни цієї держави здійснювали або могли здійснювати полювання, відстріл та відлов білих ведмедів [17]. Варто зауважити, що уряди Норвегії, РФ, Фінляндії та Швеції в межах Ради Баренцева/Євроарктичного регіону уклали Угоду про співробітництво у сфері попередження, готовності та реагування на надзвичайні ситуації у Москві 11 грудня 2008 року. Предметом указаної угоди є співробітництво у сфері попередження, готовності та реагування на надзвичайні ситуації у Баренцевому/Євроарктичному регіоні. Крім того, слід брати до уваги прикордонне співробітництво та проведення спільних тренувань і навчань з метою підвищення ефективності й оперативності надзвичайного реагування [13]. Наступним багатостороннім міжнародним договором регіонального характеру є Угода про співробітництво в авіаційному та морському пошуці й порятунку в Арктиці, яку 12 травня 2011 року підписали Данія, Ісландія, Канада, Норвегія, РФ, США, Фінляндія та Швеція з метою зміцнення співробітництва та координації у сфері авіаційного та морського пошуку та порятунку в Арктиці [14].

Проаналізувавши багатосторонні договори універсального та регіонального характеру, слід приділити увагу двостороннім міжнародним договорам, які регулюють відносини між державами в Арктиці у різних сферах діяльності. Зокрема, ці міжнародні договори регіонального характеру в межах двостороннього співробітництва між арктичними державами доречно поділити на групи у залежності від предмета правового регулювання:

- міжнародні договори, які визначають основи співробітництва між державами щодо арктичного регіону (наприклад, Угода між Урядом РФ та Урядом Канади про співробітництво в Арктиці та на Півночі (1992) та ін.);
- міжнародні договори, які регулюють питання охорони навколишнього середовища в арктичному регіоні (Угода між СРСР та США про співробітництво в сфері охорони навколишнього середовища 1972 року та ін.);
- міжнародні договори, які регулюють питання збереження морських живих ресурсів в морях Північного Льодовитого океану (Угоду між СРСР та США про взаємні відносини в сфері рибного господарства 1988 та ін.);
- міжнародні договори, які регулюють питання розмежування морських просторів у Арктиці (Договір між РФ та Норвегією про розмежування морських просторів та співробітництво в Баренцевому морі та Північному Льодовитому океані та ін.).

Висновки. На наше переконання, під договірним механізмом міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у Арктиці слід розуміти систему міжнародних договорів універсального або регіонального характеру, багатосторонніх або двосторонніх, які регулюють відносини між державами щодо розмежування морських просторів, раціонального використання природних ресурсів, науково-технічного співробітництва, охорони навколишнього середовища та інших сфер у арктичному регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арктический регион: Проблемы международного сотрудничества: Хрестоматия в 3 томах / Рос. совет по межд. делам [под общ. ред. И.С. Иванова]. – М.: Аспект Пресс. – Т.3: Применимые правовые источники.–2013.–663с.
2. Гудев П.А. Перспективы формирования международного режима в Арктике // Международная жизнь. – 2014. – №2. – С. 88-101.
3. Гудев П.А. Приоритеты США в Арктике // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – №9. – С. 49-60.
4. Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою від 05.08.1963 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_376
5. Жудро И. С. Обычно-правовые нормы как компонент уникального, исторически сложившегося статуса Арктики // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. – 2014. – №6. – С. 110–118.
6. Конвенція про відкрите море від 29.04.1958 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_180
7. Конвенція про територіальне море та прилеглу зону від 29.04.1958 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_178
8. Конвенція про континентальний шельф від 29.04.1958 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_179
9. Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_057
10. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 07.12.1944 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_038/page
11. Лахтин В.Л. Права на северные полярные пространства. – Издание Литиздата Народного Комиссариата по Иностранным делам. – М., 1928. – 48с.
12. Предложения к дорожной карте развития международно-правовых основ сотрудничества России в Арктике: рабочая тетр. / [А.Н. Вылегжанин (рук.) и др.]; [гл. ред. И.С. Иванов]; Российский совет по междунар. делам (РСМД). – М.: Спецкнига, 2013. – 56 с.
13. Соглашение между правительствами государств – членов Совета Баренцева / Евроарктического региона о сотрудничестве в области предупреждения, готовности и реагирования на чрезвычайные ситуации от 11 декабря 2008 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.conventions.ru/view_base.php?id=1695
14. Соглашение о сотрудничестве в авиационном и морском поиске и спасании в Арктике от 12 мая 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/902395150>
15. Соглашение о сотрудничестве в сфере готовности и реагирования на загрязнение моря нефтью в Арктике от 15 мая 2013 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/499065181>
16. Тимченко Л.Д. Росія й міжнародно-правовий режим в Арктиці // Юридичний журнал «Юстиніан». – 2009.– №12.[Електронний ресурс].–Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3322>
17. Угода про збереження білих ведмедів від 15.11.1973 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_109
18. Joyner, Christopher C. The Legal Regime for the Arctic Ocean // Journal of Transnational Law & Policy. – Volume 18.2. – 2009. – P. 196–246.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

УДК 316.4

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОРОЗУМІННЯ В УКРАЇНІ

Пампура М. В.,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Анотація: розглянуто основні наукові підходи до вивчення праворозуміння. Визначено зміст та характерні особливості сучасного стану проблеми праворозуміння в Україні. Здійснено класифікацію та проведено аналіз основних типів праворозуміння. Встановлено головні напрямки розвитку нової парадигми праворозуміння в умовах впливу низки сучасних трансформаційних процесів в Україні.

Ключові слова: праворозуміння, трансформаційні процеси, правова ідеологія, державно-правова дійсність, посттоталітарна трансформація, глобалізація, плюралістичність.

Аннотация: рассмотрены основные научные подходы к изучению правопонимания. Определены содержание и особенности современного состояния изучения проблемы правопонимания в Украине. Осуществлена классификация и проведен анализ основных типов правопонимания. Установлены основные направления развития новой парадигмы правопонимания в условиях влияния современных трансформационных процессов в Украине.

Ключевые слова: правопонимание, трансформационные процессы, правовая идеология, государственно-правовая действительность, посттоталитарная трансформация, глобализация, плюралистичность.

Annotation: the main scientific approaches of understanding of comprehension are considered. The content and specific features of the contemporary comprehension in the Ukraine are offered. The analysis of basic types of comprehension is performed. The directions and tendencies of develop of the contemporary comprehension in the conditions of interrelation of modern transformational processes in the Ukraine.

Key words: comprehension, transformational processes, legal ideology, state-legal reality, post-totalitarian transformation, globalization, pluralism.

Постановка проблеми. Сьогодні практика демократизації правового та суспільно-політичного життя в Україні вимагає якнайшвидшого формування та впровадження нової цілісної національної правової ідеології з метою орієнтації суспільної правової свідомості на вироблення теоретично обґрунтованих і практично виправданих правових рішень. Уявляється, що дане завдання не може бути вирішеним без відповідного рівня наукового пізнання права, адже, як підкреслюють сучасні дослідники, саме у різних типах праворозуміння знаходяться відповіді на запитання щодо співвідношення можливого й дійсного в праві, розуміння правового ідеалу, тенденцій і перспектив правового розвитку суспільства і держави [1, с. 108].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям розгляду питання сучасного стану праворозуміння в Україні стали праці С. Алексєєва, М. Аносова, І. Байтіна, Х. Бехруза, М. Бурдоносової, В. Графського, М. Козюбри, О. Лейста, Ю. Оборотова, С. Погребняка, А. Полякова, П. Рабіновича, Р. Ромашова, А. Скоробогатова, С. Стеценка, О. Стовби, М. Цвіка, М. Цимбалюка, І. Честнова та ін.

Невирішені раніше проблеми. Проте, незважаючи на велику кількість наукових досліджень у даній сфері, стан вітчизняної теорії права свідчить про недостатню розробленість концепції праворозуміння, адже наразі дана проблема набула специфічного характеру, що зумовлюється, насамперед, особливостями правового та соціально-політичного розвитку України, а також комплексом зовнішніх факторів впливу з боку низки трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасному світі.

Метою статті є дослідження процесу еволюції праворозуміння в Україні, що передбачає уточнення змісту поняття «праворозуміння», визначення його основних особливостей, а також класифікацію і аналіз основних типів праворозуміння з метою визначення оптимального типу праворозуміння в період кардинальної трансформації правової та політичної систем українського суспільства під впливом низки сучасних внутрішніх і зовнішніх трансформаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Попри досить широке використання поняття «праворозуміння», його єдиного визначення у сучасній юриспруденції наразі не існує. У вітчизняній науковій літературі зміст праворозуміння розкривається найчастіше у такий спосіб: праворозуміння – це пізнання (усвідомлення) права, всієї правової дійсності, реальності. При цьому предмет даного пізнання тлумачиться по-різному. Деякі дослідники обмежують його лише сутністю права та його роллю в регулюванні суспільних відносин. Інші відносять до нього майже усі загальні властивості, риси та прояви права (таким чином практично ототожнюючи праворозуміння із загальнотеоретичним правознавством в цілому). Як відзначає П. Рабінович, спеціальна категорія «праворозуміння» створена у загальнотеоретичній юридичній науці з метою «формування й дослідження права і дозволяє охопити усі існуючі та можливі у майбутньому роз'яснення стосовно того, що становить собою право» [2, с. 16]. На думку вченого, праворозуміння є відображенням у людській свідомості за посередництвом поняття «право» того явища, яке є істотним для існування й розвитку суб'єкта. Дане роз'яснення (інтерпретація) того, які з зазначених явищ

відображаються за допомогою поняття, позначеного словом «право» (або іншим однозначним з ним терміном чи знаком) [2, с. 17]. До таких явищ належать можливості (свободи), інтереси (потреби), дії, а також їх психічні відображення (правила поведінки, ідеї, почуття тощо) [3, с. 138].

Важливою характеристикою праворозуміння є його безпосередній зв'язок із пізнавальною діяльністю, тож загальні закономірності пізнання поширюються й на процес праворозуміння. Як відзначає М. Бурдоносова, розвитком даного процесу є усвідомлення необхідності права та його прояв у відповідній поведінці, активних діях (дотриманні, виконанні, використанні правових норм). Тож загальне завдання усвідомлення права виявляється безпосередньо пов'язаним з переходом його відображення із свідомості у правосвідомість, адже для того, щоб надати праву практичного втілення, предметної оцінки та забезпечити дієве регулювання суспільних відносин, йому необхідна правосвідомість [4, с. 168]. Згідно з таким підходом до визначення сутності правосвідомості, дана категорія відбиває процес та результат цілеспрямованої розумової діяльності людини і містить в собі пізнання права, його оцінку і ставлення до нього як до цілісного соціального явища [5, с. 169].

Отже поняття «правосвідомість» в цілому можна визначити як теоретико-правову категорію, що відноситься до сфери доктринальної правосвідомості і охоплює собою закономірності виникнення, розвитку та функціонування права, правових явищ та процесів. Аналіз концептуальних підходів щодо розуміння сутності та змісту праворозуміння дозволяє визначити, що даний феномен може бути розглянутий з двох позицій: як процес пізнання права та як результат його теоретичного усвідомлення [6, с. 37-40]. Обидві позиції зводять категорію праворозуміння виключно до наукового змісту, але їх виокремлення акцентує увагу на тому, що дана категорія має як безпосередньо доктринальне значення, так і певний практичний потенціал: визначення та відповідне розуміння права є основою як для правотворчості, так і для правозастосовної діяльності. Наявність чітких уявлень про те, що є правом, які діяння йому відповідають та є правомірними, а які – ні, дозволяє визначити, чи є ті або інші регулятивні системи правовими. За влучним визначенням С. Кожевнікова, «саме від того, як розуміється право, яким є його загальне визначення, врешті й залежить ефективність вирішення всіх інших проблем і питань, що входять у предмет теорії права, а деякою мірою і юридичної практики, пов'язаної з реалізацією приписів юридичних норм» [7, с. 23].

Таким чином, праворозуміння як теоретико-правова категорія містить у собі як інтелектуальну пізнавальну діяльність, так і систему інтерпретованих правових явищ, отриманих у результаті пізнавально-правової діяльності. Доктринальні уявлення про право не тільки мають важливе значення для розвитку юридичної науки, виконуючи методологічну функцію теорії права, але й, в остаточному підсумку, визначають загальний ідеологічний характер спрямованості правового та суспільно-політичного розвитку країни.

Сучасний пострадянський трансформаційний етап розвитку українського суспільства характеризується відсутністю єдиної усталеної концепції праворозуміння, з одного боку, та відповідними активними пошуками об'єктивних закономірностей і детермінантів його розвитку в умовах впливу низки внутрішніх і зовнішніх трансформаційних процесів, - з іншого, що, як підкреслюють вітчизняні дослідники, у свою чергу, відкриває широкі можливості для різного роду систематизацій та класифікацій можливих типів праворозуміння [8, с. 19].

Класифікувати праворозуміння можна за цілою низкою підстав. Так, залежно від співвідношення матеріального й ідеального, - виокремлюють матеріалістичний та ідеалістичний типи праворозуміння. У свою чергу, в межах цих типів виокремлюють такі їх види: метафізичний, механічний, економічний (матеріалістичний тип); теологічний, натуралістичний, формально-догматичний тощо (ідеалістичний тип) [8, с. 12]. Залежно від особливостей використання надбань інших галузей знань у підходах до праворозуміння, виділяють такі його типи, як феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний тощо [8, с. 14]. Відповідно до цивілізаційного підходу, тобто залежно від ставлення до права тих чи інших цивілізацій виокремлюють такі типи праворозуміння: європейський (християнський), мусульманський (ісламський), індо-буддійський, китайсько-конфуціанський, японський та ін. [9, с. 73-83]. Залежно від співвідношення права і закону виокремлюють юридичний і легістський [10, с. 6], або позитивістський і непозитивістський [11, с. 11] типи праворозуміння. Так, зокрема, В. Нерсесянц покладає в основу типології праворозуміння факт розрізнення або отождолення права і закону й на цій підставі проводить принциповий розподіл між двома протилежними типами праворозуміння: юридичним і легістським. При цьому вчений підкреслює, що з позиції легістського підходу право є офіційно даним, діючим, позитивним правом, тобто легістським дослідник називає такий підхід до розуміння права, за яким отождонюються право та писаний закон. Юридичний тип праворозуміння охоплює різні історичні та сучасні філософсько-правові концепції права, засновані на розрізненні права і закону. При цьому природно-правова концепція постає лише окремим випадком (історично найпоширенішим, але не єдиним) юридичного типу праворозуміння, подібно до того, як розрізнення природного і позитивного права – теж лише одна з багатьох можливих версій розрізнення права та закону [10, с. 9-12]. У спеціальній літературі зустрічаються й інші критерії класифікації праворозуміння. Проте найпоширенішим з критеріїв типологізації праворозуміння є «ідеологічний» критерій (відповідно до вихідних концептуальних ідей, які визначають його зміст та особливості).

Відзначаючи зв'язок правової ідеології та праворозуміння, слід зазначити, що в контексті визначення праворозуміння як процесу та результату цілеспрямованої професійної розумової діяльності, що містить у собі пізнання права, його сприйняття, оцінку та ставлення до нього як до комплексного соціального явища, формування правової ідеології починається на стадії сприйняття права, коли індивід аналізує його, а завершується на стадії його оцінювання, тобто на стадії визначення ставлення індивіда до права формується таке ставлення до права, що засноване на його переоцінці [4, с. 169]. Виходячи з цього, М. Бурдоносова до форм правової ідеології як засобу правового усвідомлення дійсності відносить гегелівську філософію права, природно-правову, позитивістську, марксистську доктрини держави і права, а також низку сучасних концепцій праворозуміння [4, с. 169]. О. Скакун серед типів праворозуміння виділяє природно-правову, позитивістську, соціологічну, психологічну, а також синтетичну (інтегральну) теорії [12, с. 104].

Однією з найважливіших передумов множинності теорій праворозуміння (та, відповідно, форм правової ідеології) є складність самого механізму правового регулювання, що передбачає наявність різних елементів: норм права, юридичних фактів, нормативних актів, вплив на право і правове регулювання правосвідомості, моралі та ін. Крім того, право як соціальний інститут, пов'язаний з економікою, політикою, інтересами різних соціальних груп та індивідів, у своєму регулюванні взаємодіє з корпоративними та іншими соціальними нормами.

Аналіз типів праворозуміння, які відображають філософсько-пізнавальне осмислення права та його відповідне відбиття в межах різних ідеологічних доктрин, в залежності від того, що є вихідним у підході до характеристики права та того, що, відповідно, впливає на розуміння права, дозволяє об'єднати існуючі підходи до розгляду типів праворозуміння у такі загальні групи:

1. Класичні типи праворозуміння (нормативно-позитивістський, природно-правовий, соціологічний) [13, с. 237-275]. Слід відзначити, що розподіл між ними є досить умовним, адже науковий і теоретичний рівні праворозуміння відбивають різні аспекти єдиного феномену права. У кожного з цих типів праворозуміння є свої переваги та підстави для існування: зокрема, природно-правовий тип праворозуміння має важливе значення для правового виховання, без нормативного праворозуміння неможливі ані законність у діяльності державних органів та посадових осіб, ані визначеність і стабільність суспільних відносин у цілому, за допомогою соціологічного праворозуміння право отримує конкретність і практичну реалізацію.

2. Некласичні типи праворозуміння (постмодерністські теорії та концепції інтегративного праворозуміння). Методологічну основу постмодерністської правової доктрини праворозуміння становить низка актуальних методологій, зокрема, структуралістська, семіотична, герменевтична, синергетична, феноменологічна та ін. Теорії інтегративного сприйняття засновуються на ідеї синтезу теоретично значимих моментів, пророблені конкуруючими науковими теоріями праворозуміння (комунікативна теорія права, реалістичний позитивізм, культуроантропологічна теорія права, ціннісно-нормативна теорія та ін.) [14, с. 71; 15, с. 137].

Проблема пошуку сучасного типу праворозуміння, його адекватного сприйняття та пізнання суспільством є особливо актуальною для України в період кардинальної трансформації її правової та політичної систем, у час, коли відбувається пошук відповідної державної правової ідеології. Розвиток пострадянської ідеології як структурного елементу правової свідомості демонструє сьогодні широку концептуальну розмаїтість та характеризується наявністю кількох ідейних і ціннісних тенденцій, загальною особливістю яких є прагнення до створення оригінальної теорії праворозуміння. Вирішення загальної проблеми розвитку правосвідомості та правової культури в умовах впливу на суспільно-політичне та правове життя країни низки внутрішніх і загальносвітових трансформаційних процесів набуває вирішального значення для формування та розвитку нової правової ідеології, безпосередньо зумовлюючи «рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, і загальний стан культури в країні, і характер політичної влади, і темпи економічного розвитку, і особливості суспільної правосвідомості» [16, с. 155].

Формування сучасного типу праворозуміння визначається соціально-культурними, економічними, політичними та правовими трансформаційними процесами, що відбуваються протягом останніх десятиліть. Завдання, що у зв'язку з цим постають перед правовою наукою, принципово ускладнюються поєднанням впливу трансформаційних процесів на двох рівнях: це процеси перетворень національного масштабу та процес глобальних перетворень усього світового співтовариства, що все частіше сприймається як процес становлення нової цивілізації. Так, сучасна правова система України формується з урахуванням реалій, що передбачають інтеграцію національної правової системи України у «глобальну правову систему». Сьогодні вже стає очевидним, що цей процес є неминучим, оскільки під впливом глобалізаційних процесів усі національні правові системи вступають у постійний діалог взаємозбагачень і взаємозалежності [17, с. 824]. Науковці відзначають, що ХХІ століття є епохою, яка проголошує і захищає принципи людиноцентризму, лібералізму, у цей період відроджуються демократичні цінності, які актуалізують проблематику праворозуміння [18, с. 244].

Проблема праворозуміння в нинішній пострадянській період багато в чому визначається й загальною політичною дійсністю в Україні. Орієнтація на побудову правової держави, затвердження індивідуалістичних цінностей призвели до створення відповідних правових концепцій, спрямованих на встановлення відповідності права і закону, на загальну лібералізацію правових поглядів. Актуалізація проблематики праворозуміння стосовно нашої країни зумовлюється також і тим, що у 2014 р. між Україною та Європейським Союзом було підписано Угоду про асоціацію [19], ст. 363 якої, зокрема, передбачено наближення законодавства України до права і політики ЄС. Угода визначила якісно новий формат відносин між Україною та Європейським Союзом та стала стратегічним орієнтиром системних реформ в нашій країні, зумовивши, у тому числі, й необхідність наукового переосмислення праворозуміння як необхідної передумови розвитку правової та політичної культури в умовах євроінтеграції.

Тож вітчизняна соціально-правова доктрина зазнає наразі кардинальних трансформацій: відбуваються зміни в поглядах на філософське осмислення дійсності, які впливають на поняття права, формується нове тлумачення сутності права й відповідної методології [20, с. 25]. Особливістю сучасного праворозуміння стає плюралістичність. При цьому стан вітчизняної теорії права на сьогоднішній час такий, що не дозволяє вести мову про наявність повноцінної доктрини права, тобто поділюваного більшістю науковців вчення про право, заснованого на загальноприйнятому типі праворозуміння.

Специфіка сучасної ситуації у сфері праворозуміння полягає у тому, що, поряд із класичними типами праворозуміння, які існують у сучасній правовій науці, активно розробляються й інші різноманітні некласичні (постмодерністські) підходи до розуміння права, котрі прагнуть наповнити дане поняття новим змістом. Однак жоден з підходів, що формується, не одержав наразі достатньо широкого визнання й поширення у сучасній правовій науці.

В умовах глибокої методологічної кризи, коли як класичні (традиційні), так і посткласичні (постмодерністські) концепції праворозуміння не здатні впоратися із своїми методологічними завданнями, що висуваються під впливом

низки трансформаційних процесів новою правовою дійсністю XXI століття, особливого значення набувають інтегративні теорії, які прагнуть до розуміння права як багатоаспектного явища. Їх характерною рисою є прагнення вийти за межі однієї доктрини й використовувати переваги інших, конкуруючих теорій.

Стан сучасної теорії права свідчить про неоднорідність інтегральних концепцій праворозуміння. Аналіз існуючих досліджень дозволив відзначити наявність у межах інтегративного підходу низки конкуруючих моделей, що претендують на адекватне розуміння права та сучасної правової реальності. Кожна з них спирається на різні вихідні методологічні підстави. Як справедливо відзначає В. Сорокін, такий плюралізм праворозуміння можна вважати «показником становлення громадянського суспільства й неминучим результатом демократизації суспільного та державного життя» [21, с. 38].

При цьому слід зазначити, що більшість сучасних інтегративних концепцій праворозуміння намагається виходити з синтезу класичних та посткласичних підходів не на паритетних началах, а за провідною роллю однієї з теорій. Внутрішні та зовнішні трансформаційні процеси безпосередньо детермінують праворозуміння, яке домінує в конкретному суспільстві й складає основу функціонування національної правової системи. Праворозуміння, що домінує в суспільстві, стає визначальним чинником у функціонуванні правової системи, оскільки сучасний її стан, а також перспективи її розвитку безпосередньо залежать від розуміння права, від визначення його реального місця в системі регуляторів суспільних відносин.

До нових нормативно-позитивістських концепцій, що у сучасних умовах набувають інтегрального характеру за рахунок синтезу з природно-правовими та соціальними цінностями, слід віднести теорію реалістичного позитивізму [22], аналітичну юриспруденцію (та такі її різновиди, як лінгвістичний юридичний позитивізм, пізнавально-критична теорія права) [23]; до інтегративних концепцій, в основу яких покладена нова соціологічна модель праворозуміння [24], відносяться комунікативний підхід (з такими різновидами, як феноменолого-комунікативна теорія та концепція правового спілкування) [25, с. 126], цивілізаційний підхід [26, с. 145], антропосоціокультурна та культурантропологічна (діалогічна) теорія права [27, с. 284]; до нової інтегративної моделі, в основу якої покладена сучасна природно-правова (юснатуралістська) модель праворозуміння, маємо віднести низку теорій природно-правового праворозуміння, вироблених в межах як класичного юснатуралізму, так і його сучасних версій, зокрема, концепцію «правової реальності», гуманістичний підхід, ціннісно-нормативну теорію та ін. [28, с. 127; 29, с. 11].

Висновки. Отже, в умовах активного пошуку нової моделі соціального розвитку під впливом низки зовнішніх та внутрішніх трансформаційних процесів, сучасне вітчизняне праворозуміння не може бути зведене до будь-якої однієї парадигми, одного варіанту розуміння права, його визначальною особливістю є саме плюралістичність. У цілому воно сьогодні являє собою певний специфічний різновид інтегрального типу праворозуміння, що засновується на синтезі класичних та посткласичних теорій праворозуміння й виходить з того, що право являє собою втілені в юридичних нормах і фактичних правових діях правові цінності, які визначають їх ефективність. Уявляється, що саме інтегративна парадигма праворозуміння, в основі якої лежить стратегія природно-правового праворозуміння, має становити необхідне підґрунтя для створення нової вітчизняної правової ідеологічної доктрини, так і, загалом, для державотворення та юридичного нормотворення в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія / Л. Г. Удовика. – Х. : Право, 2011. – 552 с.
2. Рабінович П. Праворозуміння як фундамент юридичної науки і практики / П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2006. – № 44 (592). – С. 16–21.
3. Настечко К. О. Праворозуміння в Україні / К. О. Настечко // Альманах права. – 2011. – Вип. 2. – С. 138–140 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/63144>.
4. Бурдоносова М. А. Правовий ідеалізм в концепції природного праворозуміння / М. А. Бурдоносова // Альманах права. – 2011. – Вип. 2. – С. 168–170 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/63186>.
5. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
6. Палеха Р. Р. Современное отечественное правопонимание: состояние и перспективы развития / Р. Р. Палеха. – М. : РАП, 2010. – 232 с.
7. Кожевников С. Н. Понимание права: разные теоретические аспекты / С. Н. Кожевников // Юрист. – 2004. – № 11. – С. 20–24.
8. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
9. Честнов И. Л. Послассическое правопонимание / И. Л. Честнов // Общественные науки и современность. – 2010. – № 5. – С. 160–161.
10. Нерсесянц В. С. Типология правопонимания / В. С. Нерсесянц // Право и политика. – 2001. – 10. – С. 4–14.
11. Четвернин В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства: Уч. пос. / В. А. Четвернин. – М. : Ин-т госуд. и права РАН, 2003. – 204 с.
12. Скакун О. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение / О. Скакун // Право Украины. – 2013. – № 1. – С. 93–116.
13. Лейст О. Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с.
14. Нечипоренко А. О. Поняття і основні типи праворозуміння як концептуальні засади нормотворчості в Україні / А. О. Нечипоренко // Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту. – 2012. – Серія «Право». – Вип. 20. – Ч.1. – Т.1. – С. 69–72.
15. Яценко О. Современное правопонимание: основные концепции / О. Яценко // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 135–137.
16. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С. С. Алексеев. – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – 176 с.
17. Шелестов К. О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правової системи України / К. О. Шелестов // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – Миколаїв, 2009. – Вип. 38. – С. 824–828.
18. Абросімов Є. Проблеми праворозуміння в умовах євроінтеграції / Є. Абросімов, Н. Скалосуб // Митна справа. – 2015. – № 2 (2.2). – С. 244–249.

19. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16 вересня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Ст. 2021.
20. Гетьман И. В. Трансформации в правовой доктрине: плюрализм методологий, концепция правового общения, правовая герменевтика / И. В. Гетьман // Проблемы законности. – 2014. – № 125. – С. 24-31 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://socionet.ru/publication.xml?h=spz:cyberleninka.32137:15665764>.
21. Сорокин В. В. О плюралистическом понимании права / В. В. Сорокин // Юридическое образование и наука. – 2007. – № 3. – С. 38-40.
22. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм: современный тип интегративного правопонимания / Р. А. Ромашов // Известия вузов. Правоведение. – 2005. – № 1. – С. 4-11.
23. Ольков С. Г. Аналитическая юриспруденция (методология юриспруденции): Учебник. – Ч. 1 / С. Г. Ольков. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 592 с.
24. Масловская Е. Социологические теории права и анализ правовых институтов российского общества: моногр. / Е. Масловская. – Н. Новгород: НИСОЦ, 2007. – 139 с.
25. Гетьман І. В. Концепція правового спілкування : зміст, витoki, перспективи : монографія / І. В. Гетьман. – Х.: Право, 2007. – 240 с.
26. Бехруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова система / Х. Бехруз // Право України. – 2010. – № 4. – С. 143-147.
27. Честнов И. Л. Диалогичность права в глобализирующемся обществе // Диалог культур и партнерство цивилизаций : VIII Междунар. Лихачевские науч. чтения, 22–23 мая 2008 г. – СПб. : СПбГУП, 2008. – С. 282–284 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_full/2008_rus.pdf.
28. Рабінович С. Юснатуралізм у філософсько-правовій думці України: взаємодія західної та східної традицій європейського права / С. Рабінович // Право України. – 2010. – № 4. – С. 127-132.
29. Журбелюк Г. В. Актуалізація проблем праворозуміння в контексті загострення в Україні кризових явищ / Г. В. Журбелюк // Наука і інновація. – 2008. – Т.8. – С. 7-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/655>

УДК 796.5:314.44

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЛЯ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

Білоус О. О.,

старший викладач кафедри туризму
та соціальних наук

Харківського торговельно-економічного інституту
Київського національного
торговельно-економічного університету

Анотація: у статті розглянуто проблема розвитку туризму для осіб з обмеженими фізичними можливостями. Встановлено, що основою для проведення структурних реформ у галузі туризму є формування спеціальної законодавчо-правової бази, яка забезпечує захист інтересів держави та суспільства, прав людини та громадянина, а також визначає форми та методи втручання держави у туристичну діяльність. Запропоновано шляхи вдосконалення цього напрямку шляхом залучення фінансової підтримки держави, впровадження проектів з поліпшення умов інфраструктури для осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Ключові слова: особа з обмеженими фізичними можливостями, інвалід, туризм, соціальна адаптація, туристична діяльність.

Аннотация: в статье рассмотрена проблема развития туризма для лиц с ограниченными физическими возможностями. Установлено, что основой для проведения структурных реформ в сфере туризма является формирование специальной законодательно-правовой базы, обеспечивающей защиту интересов государства и общества, прав человека и гражданина, а также определяющей формы и методы вмешательства государства в туристическую деятельность. Предложены пути совершенствования этого направления путем привлечения финансовой поддержки государства, реализации проектов по улучшению условий инфраструктуры для лиц с ограниченными физическими возможностями.

Ключевые слова: лицо с ограниченными физическими возможностями, инвалид, туризм, социальная адаптация, туристическая деятельность.

Annotation: in the article the problem of tourism for people with disabilities. It is established that the basis for structural reforms in tourism is the formation of a special legislative framework, which ensures the protection of the interests of the state and society, human and civil rights, and defines the forms and methods of state intervention in tourism activities. The ways of improving this trend by attracting financial support from the state, implementation of projects to improve infrastructure conditions for persons with disabilities.

Key words: persons with disabilities, disability, tourism, social adaptation and tourist activity.

Постановка проблеми. В Україні особам з обмеженими фізичними можливостями конституційно гарантовано рівні з усіма можливості для участі в державному будівництві, інтеграції в усі сфери суспільного життя. Але, щоб вони могли реально стати рівноправними членами суспільства, у державі має бути створена цілісна взаємопов'язана система реабілітаційних заходів, орієнтованих на відновлення їх фізичного й соціального статусу, поліпшення життєдіяльності, досягнення матеріальної незалежності. Залучення людей з особливими потребами у сферу

туризму – один із чинників інтеграції інвалідів у суспільство. Адже через наявність відповідних фізичних і соціальних бар'єрів вони часто виявляються позбавленими можливості брати повноцінну участь у суспільному житті. Ця соціально уразлива категорія людей потребує особливого правового захисту.

Проблеми захисту осіб з особливими потребами присвячено значну кількість робіт вітчизняних та закордонних авторів. Її, зокрема, розглядають С. Григор'єв, А. М. Ахметшин, М. Н. Сапіжєв, С. П. Євсєєв, Г. Р. Сахібзадаєва, О.П. Головкіна та багато інших. Але питання розвитку туризму для людей, які мають певні фізичні вади, проте потребують всебічного культурно-пізнавального розвитку, виходу з ізоляції, що найкраще досягається саме завдяки туристським подорожам, потребує більш детального вивчення. Ці обставини і зумовили вибір об'єкта та предмета дослідження.

Таким чином, *метою* дослідження є вивчення ролі і значення туризму як фактору соціальної адаптації осіб з обмеженими можливостями, визначення сучасного стану розвитку туризму для інвалідів в Україні і розроблення заходів щодо впровадження, розвитку і популяризації його в державі.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для такого повноцінного життя осіб з обмеженими можливостями є усвідомлення цієї проблеми кожним з нас. На жаль, суспільство схильне сприймати інвалідів крізь призму негативних стереотипів. Значна чисельність людей звикла ставитися до них упереджено, вважаючи таких осіб непрацездатними, неспроможними, ні на що не придатними. Людині з інвалідністю іноді приписують негативні чи міфічні риси характеру, від неї очікують незвичної поведінки, інколи її навіть побоюються. Усе це принижує людину, якій доводиться жити зі сталими вадами здоров'я. Сьогодні такі особи належать до найбільш соціально не захищеної категорії населення. Люди з інвалідністю в цілому в нашому суспільстві є меншістю, яка потенційно потерпає від дискримінації й потребує особливої уваги до власних проблем.

Згідно зі ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права та свободи і є рівними перед законом [1]. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками.

Подолання наслідків інвалідності, поновлення втрачених життєвих функцій допомагають цим людям стати повноцінними членами суспільства.

Отже, інвалідність є явищем соціальним, уникнути якого не може жодне суспільство, і тому кожна держава відповідно до рівня свого розвитку, пріоритетів та можливостей формує соціальну та економічну політику щодо осіб з обмеженими фізичними та (або) розумовими вадами. Не дивлячись на це, проблема лікування, реабілітації та соціальної адаптації людей з особливими потребами, у т. ч. й спеціалізованих туристських ринків для осіб з особливими потребами, залишається надзвичайно гострою у всьому світі. У сфері туризму для осіб з обмеженими фізичними можливостями проходять процеси активної інституціоналізації. Про це свідчить виникнення міжнародної туристської організації SATH, яка проводить щорічні конгреси, випускає щомісячний журнал, співробітничас з урядами окремих держав. До складу SATH входять некомерційні та громадські організації з різних країн, а також організації з різноманітних сфер туристського бізнесу. Штаб-квартира SATH знаходиться в США, в місті Нью-Йорк, кількість членів SATH безупинно зростає. На сьогодні SATH є членом Всесвітньої туристської організації, що свідчить про інтеграції туризму для людей з обмеженими фізичними можливостями у загальносвітову систему туризму [2, с. 36-37].

Туризм в усьому світі є загально визнаним засобом пізнання навколишнього світу, відпочинку, оздоровлення, спорту. У систему туристських заходів щорічно залучаються десятки мільйонів людей. У багатьох країнах туризм став важливим сектором економіки, займаючи в загальному світовому експорті третє місце. Разом з тим, спортивний туризм досі слабо досліджений з соціологічної точки зору як соціальний інститут, при цьому найменш вивченими напрямками туризму є туризм для осіб з обмеженими життєвими можливостями.

Нині туристична діяльність регулюється Законом України «Про туризм» [3], в якому закріплено, що реалізація державної політики в галузі туризму здійснюється шляхом: визначення і реалізації основних напрямів державної політики в галузі туризму, пріоритетних напрямів розвитку туризму; визначення порядку класифікації та оцінки туристичних ресурсів України, їх використання та охорони; спрямування бюджетних коштів на розробку і реалізацію програм розвитку туризму; визначення основ безпеки туризму; нормативного регулювання відносин у галузі туризму (туристичного, готельного, екскурсійного та інших видів обслуговування громадян); ліцензування в галузі туризму, стандартизації туристичних послуг, визначення кваліфікаційних вимог до посад фахівців туристичного супроводу; встановлення системи статистичного обліку і звітності в галузі туризму та курортно-рекреаційного комплексу; організації і здійснення державного контролю за дотриманням законодавства в галузі туризму; визначення пріоритетних напрямів і координації наукових досліджень та підготовки кадрів у галузі туризму; участі в розробці та реалізації міжнародних програм з розвитку туризму.

На законодавчому рівні закріплені основні цілі державного регулювання в галузі туризму до яких належать [3]:

- 1) забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав;
- 2) безпека туризму, захист прав та законних інтересів туристів, інших суб'єктів туристичної діяльності та їх об'єднань, прав та законних інтересів власників або користувачів земельних ділянок, будівель та споруд;
- 3) збереження цілісності туристичних ресурсів України, їх національне використання, охорона культурної спадщини та довкілля, врахування державних і громадських інтересів при плануванні та забудові територій;
- 4) створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності.

Одним із пріоритетних напрямів державної політики в галузі туризму є, зокрема, забезпечення доступності туризму та екскурсійних відвідувань для інвалідів шляхом запровадження пільг стосовно цих категорій осіб.

Найважливішими завданнями туризму є визволення неповносправних осіб з суспільної ізоляції, піднесення бажання до життя, до здійснення спеціальних вправ у процесі реабілітації, релаксації. Найбільш терапевтичним, з точки зору широкої реабілітації, є активний туризм, який розвиває фізично, морально, оздоровче, етично і естетично [4, с. 110-112].

Соціальна значущість туризму для особливих категорій населення обумовлена, зокрема, тим, що відносно і абсолютне число осіб з різними видами обмеження життєвих можливостей безперервно зростає. У подібній ситуації актуальною стає розробка нових засобів соціальної реабілітації, орієнтованих на розширення життєвого простору осіб з обмеженими життєвими можливостями. Одним з найбільш ефективних засобів розширення життєвого простору та оздоровлення осіб «з особливими проблемами» є спортивно-оздоровчий туризм, який у цей час розвивається в Україні в основному як стихійний рух. У літній час у різних куточках країни організуються туристські табори, зльоти, змагання, походи. Однак організації, які проводять такі заходи, нерідко мають поверхове уявлення про специфіку туризму для різних категорій осіб з особливими проблемами, результатом чого нерідко стають травми, загострення захворювань і далі летальні випадки. Однією з причин негативних аспектів сформованої ситуації є недостатня вивченість особливостей туризму для осіб з обмеженими життєвими можливостями. Слід також зазначити, що недостатня вивченість туризму для особливих категорій населення ускладнює його інтеграцію в загальне соціальне простір туризму, соціальної реабілітації, адаптивної фізичної культури, спорту.

Спеціалізовані туристські ринки для осіб з особливими потребами на сьогодні – це найперше державна санаторно-курортна зона. 16 грудня 2009 року Верховна Рада ухвалила Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї» [5]. Конвенція про права інвалідів передбачає, що держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати та заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма особами з особливими потребами/інвалідністю без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності. Із цією метою держави-учасниці зобов'язуються: вживати всіх належних заходів для усунення будь-яких проявів дискримінації щодо осіб з особливими потребами/інвалідністю, а також сприяти наявності й використанню нових технологій, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій, засобів, що полегшують мобільність, обладнання та допоміжних технологій, зручних для осіб з обмеженими можливостями, приділяючи першочергову увагу недорогим технологіям.

Відповідно до Конвенції ООН «Про права інвалідів» особи з інвалідністю мають право нарівні з іншими на визнання й підтримку їхньої особливості культурної та мовної самобутності, зокрема жестових мов і культури глухих. Щоб надати особам з інвалідністю можливість брати участь нарівні з іншими у проведенні дозвілля та відпочинку й у спортивних заходах, держави-учасниці вживають належних заходів [6]:

- 1) для заохочення й пропаганди найповнішої участі осіб з інвалідністю у загальнопрофільних спортивних заходах на всіх рівнях;
- 2) для забезпечення того, щоб особи з інвалідністю мали можливість організувати спортивні та дозвільні заходи спеціально для осіб з інвалідністю, розвивати їх і брати в них участь, і для сприяння у цьому зв'язку тому, щоб їм нарівні з іншими надавалися належні навчання, підготовка та ресурси;
- 3) для забезпечення того, щоб особи з інвалідністю мали доступ до спортивних, рекреаційних і туристичних об'єктів;
- 4) для забезпечення того, щоб діти з інвалідністю мали рівний з іншими дітьми доступ до участі в іграх, у проведенні дозвілля та відпочинку й у спортивних заходах, зокрема заходах у рамках шкільної системи;
- 5) для забезпечення того, щоб особи з інвалідністю мали доступ до послуг тих, хто займається організацією дозвілля, туризму, відпочинку та спортивних заходів.

Отже, Конвенція про права інвалідів не лише визначає зобов'язання держав-учасниць щодо забезпечення культурно-дозвіллевих прав інвалідів, а й вказує конкретні шляхи та засоби, за допомогою яких ці права слід забезпечувати.

Постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2012 р. № 706 затверджена «Державна цільова програма «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів» на період до 2020 року» [7].

Серед очікуваних результатів Програми визначено створення для інвалідів безперешкодного доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу, транспорту, інформації та зв'язку, а також з урахуванням їхніх індивідуальних можливостей, здібностей та інтересів – до освіти, праці, культури, туризму, фізичної культури і спорту.

Правові засади соціального захисту інвалідів в Україні, їхньої участі в економічній, політичній, соціальній і культурній сферах життя суспільства визначає Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [8]. Згідно зі статтею 4 цього Закону, діяльність держави у сфері соціального захисту інвалідів полягає, насамперед у «виявленні, усуненні перепон і бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню потреб, у тому числі стосовно доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу, транспорту, інформації та зв'язку, а також з урахуванням індивідуальних можливостей, здібностей та інтересів – до освіти, праці, культури, фізичної культури і спорту».

У статті 4 Закону також зазначено: «з метою реалізації інвалідами прав та свобод людини і громадянина під час розроблення державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій, національних стандартів... враховуються потреби інвалідів та/або застосовуються принципи розумного пристосування та універсального дизайну» [8].

Відповідно до норм цього закону центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування за участю громадських організацій інвалідів, у межах своїх повноважень здійснюють розроблення

та координацію довгострокових і короткострокових програм з реалізації державної політики щодо інвалідів та контролюють їх виконання, сприяють розвитку міжнародного співробітництва з питань, що стосуються інвалідів [8].

Висновки. Таким чином, найважливішими завданнями держави щодо реалізації особами з обмеженими фізичними можливостями рівних можливостей у галузі туристичної діяльності, повинні стати:

- соціальна адаптація та соціалізація осіб з особливими потребами у суспільство, підвищення їх реабілітаційного потенціалу та якості життя, у т. ч. і за допомогою туризму;
- розширення на законодавчому рівні (зокрема, у Законі України «Про туризм»), пріоритетних напрямів державної політики у галузі спеціалізованих туристичних ринків для осіб з особливими потребами;
- підвищення рентабельності туризму, заохочення національних та іноземних інвестицій у розвиток цієї індустрії туризму, залучення благодійних та інших організацій, спонсорів, створення нових робочих місць;
- розвиток туризму для осіб з обмеженими фізичними можливостями у сільських місцевостях, поєднання з екологічним (зеленим) туризмом;
- створення сприятливих для розвитку туристичних ринків для осіб з особливими потребами умов шляхом спрощення податкового, митного, валютного, прикордонного та іншого регулювання;
- розширення міжнародного співробітництва у сфері туризму для осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Україні, яка позиціонує себе як соціальна держава, необхідні спеціалізовані туристичні ринки для осіб з особливими потребами з метою соціальної адаптації та соціалізації вказаних осіб у суспільство, для підвищення їх реабілітаційного потенціалу та якості життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30 – Ст. 141.
2. Маринин М. М. Туристские формальности и безопасность в туризме : учеб. пособие / М. М. Маринин. – Москва : Финансы и статистика, 2004. – 144 с.
3. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 року № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 31. – Ст. 241.
4. Волошинський О., Горбацьо І, Мацелюх А., Сварник. Теорія і практика організації активного відпочинку та туризму для неповносправних осіб: навч. посібник / О. Волошинський, І. Горбацьо, А. Мацелюх, М. Сварник. – Львів: ТОВ «Простір М». – 2009. – С. 110-112.
5. Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї: Закон України від 16.12.2009 року № 1767-VI // Голос України. – 2009. – № 249.
6. Конвенція про права інвалідів (ООН) // Юрид. вісн. України. – 2007. – № 14. – Ст. 263.
7. Про затвердження Державної цільової програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів» на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2012 № 706 // Офіційний Вісник України. – 2012. – № 59. – Ст. 2369.
8. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21.03.1991 року № 875-XII (із змін. та доповн.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 21. – Ст. 252.

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

УДК 343.16

ЗМАГАЛЬНІСТЬ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: СУТНІСТЬ ТА СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ

Зінченко О. В.,

здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розкрито сутність та дію конституційного принципу змагальності у досудовому розслідуванні. Обґрунтовано необхідність чіткого визначення суб'єктного складу сторони обвинувачення у ньому.

Ключові слова: досудове розслідування, принцип змагальності сторін, сторона обвинувачення, сторона захисту, функції, законодавець.

Анотация: в статье раскрыты суть и действие конституционного принципа состязательности в досудебном расследовании. Обоснована необходимость четкого определения субъектного состава стороны обвинения в нем.

Ключевые слова: досудебное расследование, принцип состязательности сторон, сторона обвинения, сторона защиты, функции, законодатель.

Annotation: the article reveals the essence and operation of the constitutional principle of adversariality in pre-trial investigation. The necessity for a clear definition of the prosecution party's subject composition in it is justified.

Key words: pre-trial investigation, principle of adversariality of parties, prosecution party, defense party, functions, legislator.

31 жовтня 1995 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про приєднання до Статуту Ради Європи», зобов'язавшись привести своє національне законодавство у відповідність із загальновизнаними нормами міжнародного права, покладеної в основу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року [1; 2, с. 6-8]. Однією з вимог Ради Європи до України висувалось необхідність побудови справедливого кримінального судочинства, де найчастіше обмежуються права людини і де має діяти система надійних гарантій їх захисту.

Виходячи з означених вимог, Верховна Рада України в Конституції 1996 року закріпила основні принципи вітчизняного судочинства, в тому числі і такі, які раніше законами не передбачалися. За своєю юридичною сутністю всі вони стали базисними і набули фундаментального характеру. Серед них особливого значення набули нові принципи змагальності сторін та їх рівності в наданні суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (ст. 129 Конституції України). На порядок денний гостро постало питання – розробити і прийняти кримінальний процесуальний кодекс України, який би відповідав конституційним вимогам, адже за старою процедурою розслідування кримінальних правопорушень і розгляду кримінальних справ у суді, визначеною Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 року, неможливо забезпечити кожному учаснику кримінального провадження надійного захисту його прав, свобод і законних інтересів.

Посилаючись на сучасний стан розвитку суверенної, демократичної України та положення Конституції 1996 року, переважна більшість політичних діячів та вчених-правознавців України стали наполягати на необхідності зміни вітчизняної змішаної (континентальної) форми (моделі) кримінального судочинства (кримінального процесу, кримінального провадження) на змагальну [3, с. 28-30; 4, с. 62-64; 5, с. 87-89; 6, с. 6; 7, с. 50-55]. Особливим прихильником такої реформи кримінального процесу був Голова Верховного Суду України В.Т. Маляренко, який наполягав на обов'язковому закріпленні у новому Кримінальному процесуальному кодексі України не лише принципів змагальності та рівності сторін, а й розмежування основоположних (загальнопроцесуальних) функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи шляхом визначення, що при розгляді справи в суді ці функції не можуть покладатися на один і той же самий орган чи на одну і ту ж саму особу [8, с. 3]. Ці пропозиції були сприйняті законодавцем і вперше відображені у статтях 16-1 та 261 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року, якими він був доповнений Законом України від 21 червня 2001 року «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» [9].

13 квітня 2012 року Верховна Рада України прийняла новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), яким закріпила змагальну форму українського кримінального судочинства (кримінального процесу, кримінального провадження) при рівності сторін обвинувачення і захисту в оперуванні доказами та чіткому відмежування основоположних (загальнопроцесуальних) функцій обвинувачення, захисту, судового розгляду справи по суті (ст. 22 КПК України). А це значить, що конституційний принцип змагальності набув системоутворюючого значення і його дія розповсюджується на всі стадії кримінального провадження, адже означений принцип став суттю кримінального процесу України. Між поняттями «кримінальне провадження», «кримінальний процес», «кримінальне судочинство» ми ставимо знак рівності, бо у вітчизняному праві, юридичній науці і юридичній практиці ці поняття використовуються як синоніми [10, с. 17].

У нормах Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року, який характеризувався як змішаний, превалювала процедура обвинувачення, а захист не мав реальних важелів протиставляти себе процесуальній діяльності органів досудового розслідування. Це відбивалося на правах і свободах людини, на можливостях їх реалізації, створювало серйозні проблеми [11, с. 98]. З прийняттям КПК України 2012 року інквізиційний характер досудового розслідування перетворився на змагальний і в ньому з'явився новий владний суб'єкт – слідчий суддя як повноважний представник судової гілки влади з закріпленою за ним судово-контрольною функцією, спрямованою на недопущення обмеження прав, свобод і законних інтересів учасників досудової стадії кримінального провадження – досудового розслідування, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю слідчого і прокурора (п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Змагальна форма кримінального судочинства – це така його побудова, де функції обвинувачення і захисту відокремлені від судової функції – розгляду справи по суті, і в якому функції обвинувачення і захисту здійснюються сторонами, що наділені рівними правами для відстоювання своїх позицій і оспорювання позицій супротивної сторони [12, с. 37]. Видатний радянський вчений-процесуаліст М.С. Строгович, виходячи із юридичної формули «*audi-amur et pars*» (нехай буде вислухана й друга сторона), що існувала у Стародавньому Римі, особливо підкреслював, що суть змагального процесу у розподілі основоположних (загальнопроцесуальних) функцій, де функцію обвинувачення виконує обвинувач – прокурор і потерпілий, функцію захисту – сам обвинувачений та його захисник, а функцію вирішення справи по суті – лише суд [13, с. 149].

Характеризуючи змагальність як протистояння, суперечку між обвинуваченням і захистом, що здійснюється в межах закону та, визначаючи її рушійною силою кримінального процесу, В.М. Бібіло стверджує, що змагальність пронизує все судочинство, адже ґрунт для цих суперечностей виникає вже на досудовому розслідуванні в процесі проведення матеріально-пошукового дослідження [14, с. 88]. Проте визнати досудове розслідування повністю змагальним не можна, адже при збереженні національних традицій ця стадія кримінального провадження лише частково засвоїла ряд не властивих процесуальним формам сучасних цивілізованих правових систем як континентального, так і англо-американського типів, тобто на стадії досудового розслідування КПК України 2012 року лише започаткував окремі елементи змагальності сторін. І все таки надання досудовому розслідуванню, де створюються передумови для здійснення правосуддя у кримінальних справах, змагального характеру навіть в обмеженій формі є обґрунтованим.

По-перше, досудове розслідування і судовий розгляд кримінальних справ мають спільну кінцеву мету, базуються на одних і тих же принципах, у зв'язку з чим повинні розглядатися як одна система [15, с. 173]. По-друге, вимоги, які висуваються до судових органів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини на найвищому рівні, обумовлюють необхідність обов'язкового поширення судової влади і на правовідносини, які виникають у ході досудового розслідування [16, с. 14]. По-третє, судовий контроль з боку слідчого судді за діями, рішеннями органів досудового розслідування і прокурора є найважливішим конституційним засобом забезпечення прав людини у досудовій стадії кримінального провадження, де застосування примусових заходів процесуального характеру носить найінтенсивніший характер [17, с. 6].

Змагальність у досудовому розслідуванні, як і у кримінальному провадженні в цілому, теж будується на основі розподілу основоположних (загальнопроцесуальних) функцій. При цьому законодавець відзначає, що основоположна функція обвинувачення тут виконується лише в частині твердження про вчинення особою певного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, та висунутого прокурором у порядку, встановленому КПК України (п. 13 ч. 1 ст. 3 КПК України). Разом із тим, при визначенні сторони обвинувачення досудового розслідування, законодавець допустив грубу помилку, сформувавши її (сторону обвинувачення) із одних лише державних органів, які ведуть кримінальне провадження та залучають чи допускають до нього інших учасників кримінальної процесуальної діяльності, а саме: прокурора (ст. 36 КПК України), керівника органу досудового розслідування (ст. 39 КПК України), слідчого (ст. 40 КПК України), співробітника оперативного підрозділу, що за письмовим дорученням слідчого, прокурора виконує у кримінальному провадженні окремі слідчі (розшукові) дії або негласні слідчі (розшукові) дії (ст. 41 КПК України).

Помилка законодавця полягає в тому, що до сторони обвинувачення у досудовому розслідуванні він безпідставно відніс слідчого і керівника органу досудового розслідування, а фактичного учасника кримінально-правового конфлікту, найбільш зацікавленого в результатах розслідування справи – потерпілого (жертву кримінального правопорушення), залишив за межами носії обвинувальної функції. Якщо виходити з того, що п. 3 ст. 121 Конституції України виконання функцій обвинувачення покладається виключно на органи прокуратури, то призначення слідчого і керівника органу досудового розслідування, як повноважних представників органу виконавчої гілки влади у кримінальному провадженні, аж ніяк не може, в силу конституційного принципу розподілу державної влади, співпадати з призначенням прокурора у цьому провадженні. Крім того, слідчий і керівник органу досудового розслідування діють лише в єдиній стадії кримінального провадження, яка є початковою і іменується досудовим розслідуванням і розпочинається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а закінчується закриттям кримінального провадження або направлення до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України).

При цьому ні слідчий, ні керівник органу досудового розслідування не мають ніякого відношення до виконання основоположних (загальнопроцесуальних) функцій, визначених ч. 3 ст. 22 КПК України. Перший з них ретроспективним способом відновлює (реконструює) на паперових носіях подію вчиненого кримінального правопорушення в усіх його деталях, тобто безпосередньо розслідує кримінальне правопорушення, а другий лише організовує роботу підпорядкованих йому слідчих, тобто кожен з них виконує функцію, яка повністю вичерпується стадією досудового розслідування [18, с. 135]. І хоч діяльність слідчого, що здійснюється за схемою як *contra* так і

рго, має формальну схожість з обвинуваченням, захистом та вирішенням справи, але за своєю ціллю і суттю це лише пізнавально-посвідчувальна діяльність, за результатом якої слідчий на основі аналізу зібраних доказів тільки констатує, хто саме із причетних до події кримінального правопорушення, вчинив його, а хто є його жертвою (потерпілим), якого саме характеру і розміру і кому саме завдані означених правопорушенням збитки тощо. Подібний вид пізнавально-посвідчувальної діяльності не має нічого спільного ні з основоположною функцією обвинувачення (як із порядком його висунення та і з порядком реалізації), ні з основоположною функцією захисту (ні зі спростуванням обвинувачення, ні з його послабленням), ні з основоположною функцією вирішення справи (слідчий не наділений повноваженнями слідчого судді або суду). В той же час жоден інший владний суб'єкт, діючий у будь-якій стадії кримінального провадження, крім слідчого, не уповноважений здійснювати розслідування кримінальних правопорушень.

Виходячи із повної незаінтересованості слідчого в результатах проведеного ним тяжкого матеріально-пошукового дослідження, він не допускається до інших стадій кримінального провадження і позбавляється права відстоювати свою позицію перед судом. Навіть при постановленні виправдовувального вироку він не має права оскаржувати його в судах апеляційної чи касаційної інстанції. Такий підхід законодавця до процесуального положення слідчого і його функціонального призначення ніяк не узгоджується з послідуєчим безпідставним віднесенням матеріального дослідника до сторони обвинувачення. І зовсім не зрозуміло чим керувався законодавець, відносячи керівника органу досудового розслідування до сторони обвинувачення, бо цей владний суб'єкт виконує у досудовому розслідуванні вузьковідомчу, суто організаційно-управлінську функцію, аж ніяк не пов'язану з жодною основоположною (загальнопроцесуальною) функцією. Більш того, фігура керівника органу досудового розслідування, з погляду кримінальної процесуальної діяльності, навіть не є обов'язковою, бо КПК України не передбачає таких документів слідчого, які б в обов'язковому порядку приймалися за участю його керівника і які б ним підписувалися, затверджувалися, санкціонувалися [19, с. 71-78]. Його ж організаційно-управлінська функція, навіть стосовно функцій слідчого (розслідування кримінального правопорушення), має службовий характер. Цей владний суб'єкт досудового розслідування навіть не підлягає відводу і жодне з його організаційно-управлінських рішень не підлягає оскарженню учасниками кримінального провадження.

При прийнятті КПК України законодавець України раптово відступив від своєї позиції, чітко визначеної під час проведення так званої Малої судово-правової реформи 2001 року і закріпленої у статтях 16-1 та 261 КПК України 1960 року, коли до сторони обвинувачення були обґрунтовано віднесені прокурор, потерпілий, його законний представник і представник-адвокат та цивільний позивач і його представник. Без будь-яких пояснень законодавець сформував за новим КПК України 2012 року сторону обвинувачення з одних владних суб'єктів досудового розслідування (за винятком слідчого судді), а найбільш зацікавленого у результатах справи – потерпілого і цивільного позивача безпідставно вилучив з переліку. За логікою двох сторонності кримінального правопорушення: правопорушник (підозрюваний, обвинувачений) – жертва правопорушення (потерпілий) і протилежності їх інтересів, місце потерпілого на протязі багатьох століть визначалось на стороні обвинувачення, а місце особи, яка вчинила кримінальне правопорушення – на стороні захисту. Саме так діє принцип змагальності у багатьох цивілізованих країнах світу. Тож безпідставним виключенням потерпілого, його законного представника і представника-адвоката потерпілого із кола традиційних учасників сторони обвинувачення законодавець України поставив під загрозу дію принципу змагальності сторін у досудовій стадії кримінального провадження.

Виходячи з викладеного, потреба вилучення слідчого і керівника органу досудового розслідування із кола учасників сторони обвинувачення і повернення до неї потерпілого, його законного представника та представника-адвоката, а також цивільного позивача і його представника є надзвичайно актуальною і чекає свого найшвидшого вирішення на законодавчому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закону України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 38. – Ст. 287.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4.XI.1950) // Голос України. – 2001. – № 3. – С. 6-8.
3. Тертишник В.М. Проблеми розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу / В.М. Тертишник // Вісник прокуратури. – 2001. – № 5. – С. 28-30.
4. Мірошников І.Ю. Реалізація принципу змагальності на судовому слідстві в апеляційному суді / І.Ю. Мірошников // Вісник прокуратури. – 2003. – № 8. – С. 62-64.
5. Алейников Г. Принцип змагальності сторін та діяльність захисника-адвоката щодо збирання доказів у досудовому слідстві / Г. Алейников // Підприємство, господарство і право. – 2002. – № 1. – С. 87-89.
6. Шевченко Т. Змагальність у кримінальному процесі: законі реальність / Т. Шевченко // Дзеркало тижня. – 2002. – № 38. – 5 жовтня. – С. 6.
7. Тертишник В. Захист прав потерпілого в умовах змагального судочинства / В. Тертишник, О. Тертишник // Вісник прокуратури. – 2003. – № 3. – С. 50-55.
8. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства: Монографія / В.Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 320с.
9. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 21 червня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 25. – Ст. 1142.
10. Курс уголовного судопроизводства: учебник в 3-х томах / под ред. В.А. Михацлова. – Т. 1. – Москва – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 824 с.
11. Сердюк В. Змагальність як засада судового процесу: щодо питання визначення дефініції / В. Сердюк // Вісник прокуратури. – 2012. – № 8. – С. 97-103.
12. Маляренко В.Т. Реформування кримінального процесу в Україні в контексті Європейських стандартів: теорія, історія і практика: Монографія / В.Т. Маляренко. – К.: Ін Юре, 2004. – 544с.
13. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т. 1 / М.С. Строгович. – М.– Наука, 1968. – 470с.

14. Библио В.М. Конституционные принципы правосудия и их реализация в стадии исполнения приговора / В.М. Библио. – Минск: Университетское изд-во, 1986. – 172 с.
15. Клименко Н.І. Принципи змагальності кримінального судочинства та його реалізація на досудових і судових стадіях кримінального провадження / Н.І. Клименко // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – 2010. – Вин. 20. – С. 171-181.
16. Козарев Ф.М. Прокуратура и суд в уголовном процессе: условия и формы взаимодействия: учеб. пособие / Ф.М. Козарев. – М.: Москов. психолого-социальный институт, 2005. – 104 с.
17. Божьев В. Состязательность на предварительном следствии / В. Божьев // Законность. – 2004. – № 1. – С. 5-7.
18. Андрусак В.Б. Кримінально-процесуальні функції слідчого: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.Б. Андрусак: Х., 2010. – 226 с.
19. Юрчишин В.М. Співвідношення прокурорського нагляду і відомчого контролю у досудовому розслідуванні за новим КПК України / В.М. Юрчишин // Вісник прокуратури. – 2012. – № 10. – С. 71-78.

УДК 343.241/.2

МІСЦЕ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ

Кабанов О. М.,

аспірант Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Анотація: статтю присвячено проблемі місця покарання у виді довічного позбавлення волі у системі покарань як альтернативі смертної кари. Проаналізовано тенденції кримінально-правової думки щодо поняття та ознак системи покарань. Розглянуто ознаки довічного позбавлення волі, що визначають його місце в системі покарань. Проведено аналіз статистики судів України стосовно практики застосування довічного позбавлення.

Ключові слова: система покарань, підсистема покарань, основне покарання, довічне позбавлення волі, смертна кара.

Аннотация: статья посвящена проблеме места наказания в виде пожизненного лишения свободы в системе наказаний как альтернативе смертной казни. Проанализированы тенденции уголовно-правовой мысли относительно понятия и признаков системы наказаний. Рассмотрены признаки пожизненного лишения свободы, определяющих его место в системе наказаний. Проведен анализ статистики судов Украины относительно практики применения пожизненного лишения.

Ключевые слова: система наказаний, подсистема наказаний, основное наказание, пожизненное лишение свободы, смертная казнь.

Annotation: the article deals with the life imprisonment punishment as an alternative to the death penalty in the criminal punishment system of Ukraine. The definition and characteristics of criminal punishment system have been analysed through the deep research of criminal legal opinions and their changes during last decades. Moreover, an analyse of court statistics in Ukraine concerning the practice of life imprisonment has been made during an research phase.

Key words: punishment system, subsystem punishment, the main punishment, life imprisonment, the death penalty.

Довічне позбавлення волі – це порівняно з іншими видами покарань, новий засіб впливу з боку держави на особу, яка скоїла особливо тяжкий злочин, в українській правовій системі. Правозастосовна практика цього виду покарання бере початок з 04.04.2000 р., коли набрали чинності зміни до кримінального законодавства та ним було замінено смертну кару. Проте сам процес переходу від смертної кари до довічного позбавлення волі супроводжувався великою кількістю юридичних протиріч та законодавчих прогалин, а саме: важко було визначити місце довічного позбавлення волі в системі покарань у той час коли Законом України від 22.02.2000 р. №1483-III поняття «смертна кара» замінено на «довічне позбавлення волі», тоді як Рішенням Конституційного суду України від 29.12.1999 року смертна кара була визнана неконституційною. З набранням чинності Кримінальним кодексом України (далі – КК) «вакантне місце» найсуворішого виду покарання у системі покарань було остаточно закріплене за довічним позбавленням. Чи дійсно такі зміни в законодавстві відповідають тенденціям сучасної правової системи України буде розглянуто далі.

Передбачені Кримінальним кодексом України (ст. 51 КК) окремі види покарань утворюють систему покарань – обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх суворості [1]. Подібне визначення поняття системи покарань із деякими термінологічними варіаціями є домінуючим у кримінально-правовій доктрині. Водночас чимало дослідників вважають, що таке визначення поняття системи покарань не позбавлене вад і тому потребує вдосконалення.

Наприклад, Л.В. Багрій-Шахматов пропонував у наведеному визначенні уточнити характеристику переліку покарань як такого, що не підлягає довільним змінам і тлумаченням [2]. Вважаємо, що подібні ознаки, на які звертає увагу вчений, за своїм змістом поглинаються іншими, більшими за обсягом ознаками: «обов'язковість» та «вичерпність» системи покарань, які вже присутні в аналізованому визначенні. Тому подальшої деталізації ці ознаки не потребують. Окремі вчені, зокрема, О. Л. Цветінович і В.К. Дуюнов слушно зауважують, що система покарань соціально зумовлена і залежить від конкретних історичних умов, рівня розвитку суспільних відносин, тих головних

завдань, які вирішує держава на відповідному етапі свого розвитку [3]. Однак варто погодитися з думкою О. І. Фролової про те, що підкреслювати подібне у визначенні поняття системи покарань недоречно, оскільки ознака «соціальна зумовленість» тією чи іншою мірою притаманна всім галузям та інститутам права [4, с. 67]. Крім того, аналізована ознака також поглинається більшою за обсягом ознакою «вичерпність» і згідно із законом це означає: система покарань на теперішній момент є цілком завершеною, що й підкреслює її соціальну зумовленість. Інші автори вважають за необхідне доповнити визначення поняття системи покарань вказівкою на те, що види покарань характеризуються узгодженістю, взаємозв'язком, взаємозалежністю та взаємозамінністю [5, с. 146]. Зазначені уточнення не безпідставні, оскільки ґрунтуються на філософському визначенні поняття «система» - це сукупність елементів, що знаходяться у певному співвідношенні між собою і утворюють певну цілісність та єдність. Проте безпосередньо закріплювати наведені ознаки, що характеризують систему покарань в аналізованому визначенні, як слушно вказують А.А. Музика та О.П. Горох, видається зайвим. Інакше визначення поняття «система покарань» за обсягом стане «перевантаженим» і «громіздким». Головне, щоб системі покарань були властиві ті ознаки, що утворюють будь-яку систему згідно з загальною теорією систем [6, с. 370]. Аналіз побудови і функціонування правового феномена, що досліджується, підтверджує наявність саме таких ознак – види покарань у чинному законодавстві узгоджені між собою, є взаємопов'язаними, взаємозалежними та взаємозамінними елементами системи покарань.

Заслуговує на увагу визначення поняття «система покарань», сформульоване російським криміналістом Н. Ф. Кузнецовою. Автор визначає систему покарань як цілісну множинність видів покарань (елементів системи) і підсистем, котрі включають згруповані за різними підставами види покарань [7, с. 464]. На думку вченої, система покарань включає дванадцять підсистем покарань, зокрема: підсистему покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства; підсистему покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства; підсистему основних покарань; підсистему додаткових покарань. Питання про існування у межах системи покарань «підсистем покарань» обговорювалося й іншими вченими. Зокрема, О. Л. Цветінович виділяв у системі покарань дві підсистеми: підсистему основних і підсистему додаткових видів покарань [8, с. 189]. О. Г. Фролова, зробивши умовний зріз системи покарань за допомогою логіко-математичних методів, виокремила підсистеми покарань (за термінологією автора) позитивного і негативного рівня, що включають згруповані за різними критеріями види покарань [4, с. 208].

В юридичній літературі є різноманітні визначення довічного позбавлення волі, а також і визначення тюремного ув'язнення, одного з розповсюджених видів позбавлення волі, що існувало в кримінально-правовій літературі часів Російської імперії. Так, наприклад, відомий російський юрист II пол. XIX ст. В.Д. Спасович вважав позбавленням волі у вузькому розумінні лише поміщення злочинця в тюрму і відбування ним тюремного ув'язнення [9, с. 262]. Російський вчений-юрист М.Ф. Прянишников позбавленням волі вважав лише тюремне ув'язнення [10].

Як вказує В.М. Трубников, система покарань покликана визначати однаковість, однозначність у правозастосовній діяльності й у відповідності із цим – бути важливим засобом визначення законності. Системі покарань не відома смертна кара, а також покарання, які заподіюють муки, ганьбу, каліцтво засуджених. Невідомі їй тілесні покарання, визнання «ворогом народу» тощо. У ній значне місце посідають покарання, не пов'язані із позбавленням волі: штраф, громадські роботи тощо. Включаючи в себе цілий комплекс покарань їх система, як це замислено законодавцем, надає можливості забезпечити при застосуванні судами конкретних покарань, їх необхідну індивідуалізацію і диференціацію у відповідності зі ступенем тяжкості вчиненого злочину і особистістю засудженого [11].

Включення довічного позбавлення волі до системи покарань відображає певні тенденції у розвитку кримінальної політики держави на сучасному етапі, у формуванні яких повинні враховуватися стан злочинності, її динаміка та структура, які є несприятливими і характеризуються в останні роки інтенсивним зростанням тяжких і особливо тяжких злочинів насильницького, корисливо-насильницького та корисливого характеру. Кримінологічна ситуація стимулює прийняття жорстких заходів у боротьбі зі злочинністю, в тому числі і в кримінальному законодавстві. Одним з таких заходів є суттєве підвищення в КК 2001 року строків позбавлення волі. Введення довічного позбавлення волі представляє собою логічне завершення змін у строках цього виду покарання. В Україні особи, засуджені до довічного позбавлення волі, не підлягають звільненню від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК), умовно достроковому звільненню від відбування покарання (ст. 81 КК), до них не застосовується заміна невідбутої частини покарання на більш м'яке (ст. 82 КК). Проте актом про помилування цим особам може бути здійснена заміна присудженого судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років (ст. 87 КК).

Слід зазначити, що будь-які сумніви щодо суворості довічного позбавлення волі розвіює ст. 71 КК, яка передбачає, що при призначенні покарання за сукупністю вироків довічне позбавлення волі поглинає будь-яке менш суворе покарання. А в ст. 51 КК, яка побудована за принципом «від менш суворого до більш суворого покарання» саме довічне позбавлення волі завершує систему покарань.

Необхідна зрозуміла відповідь на питання: чим якісно, тобто, за змістом, довічне позбавлення волі відрізняється від покарання на певний строк. Йдеться саме про зміст цього покарання, під яким у теорії кримінального та кримінально-виконавчого права звичайно розуміють складові його конкретні каральні обмеження [12]. А що стосується загального об'єму кримінально-правової кари (якісно-кількісного характеру кожного конкретного злочину), то зрозуміло, що довічне позбавлення волі - це найбільш суворий його вид.

Так, станом на 1 березня 2017 року у Кримінальному кодексі України довічне позбавлення волі як вид покарання передбачене в санкціях 15 статей Особливої частини як альтернативна міра поряд з позбавленням волі на певний строк – від 8 до 15 років. Зокрема, ч. 3 ст. 110 КК – посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, ст. 112 КК – посягання на життя державного чи громадського діяча, ч. 2 ст. 115 КК – умисне вбивство; ч. 3 ст. 258 КК – терористичний акт, ч. 3 ст. 321-1 КК – фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських

засобів, ст. 348 КК – посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, ст. 348.1 КК – посягання на життя журналіста, ст. 379 КК – посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, ст. 400 КК – посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, ч. 5 ст. 404 КК – опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, ч. 2 ст. 438 КК – порушення законів та звичаїв ведення війни, ч. 2 ст. 439 КК – застосування зброї масового знищення, ч. 1 ст. 442 КК – геноцид, ст. 443 КК – посягання на життя представника іноземної держави, ч. 3 ст. 447 КК – вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання або використання найманців у збройних конфліктах, воєнних або насильницьких діях, що призвели до загибелі людини.

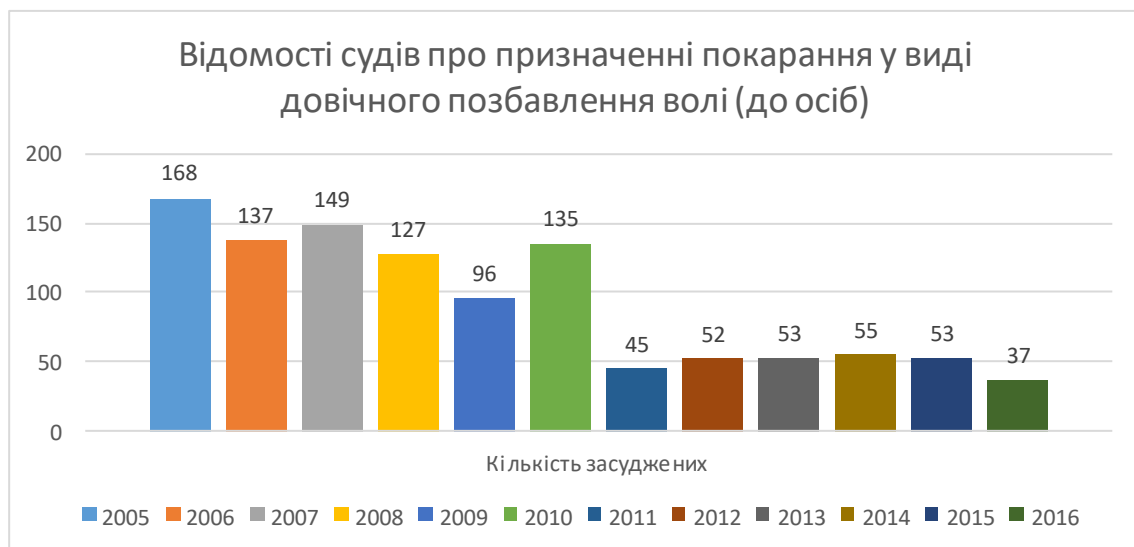
Таким чином, законодавець передбачив довічне позбавлення волі лише за скоєння тих злочинів, що посягають на найдорожче, що є в державі і що визначено як найбільша цінність міжнародними та вітчизняними правовими актами – на життя людини.

При цьому, врахувавши гуманний підхід щодо призначення покарання окремим категоріям осіб, законодавець окремо виділив суб'єктів, застосування довічного позбавлення волі до яких підлягає обмеженню.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 64 КК, довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років і у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Щодо обмеження в застосуванні довічного позбавлення волі до неповнолітніх, слід враховувати, що вказані особи в більшості випадків на момент скоєння кримінального правопорушення ще не досягли повної біологічної зрілості, через гормональні особливості, властиві в цей час організму підлітків, повною мірою не контролюють свої дії, часто керуються більше емоціями, аніж розумом. Особливості психології неповнолітніх, зокрема їх схильність до сприйняття стороннього впливу, з одного боку, спонукають максимально обмежувати їх спілкування з представниками злочинного світу, які зусиллями держави концентруються в установах виконання покарання, а з іншого боку, дозволяє обмежитися щодо таких осіб порівняно більш м'якими заходами, достатніми для забезпечення виправлення тих, хто порушив закон [13, с. 376]. Недарма законодавство у багатьох сферах правового регулювання людської діяльності встановлює поріг повноліття та повної дїєздатності саме у віці 18 років (наприклад, Цивільний кодекс України). Таким чином, встановити до них ті ж вимоги, що і до дорослих, навряд чи було б справедливо. Відтак, вважаємо, що обмеження застосування довічного позбавлення волі до осіб, які не досягли 18 років в українському законодавстві, є цілком обґрунтованим і відповідає принципу гуманізму кримінального покарання.

При цьому, було проведено аналіз судової статистики стосовно призначення судами України покарання у виді довічного позбавлення волі за 2005 – 2016 роки та зведено у відповідну таблицю [14]:

Згідно зі ст. 52 КК основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання.

Таким чином, довічне позбавлення волі, як альтернатива смертній карі та найтяжчий вид покарання, знайшло гідне місце в системі кримінальних покарань України. Воно є найбільш суворим основним покаранням та «очолоє» систему покарань, прийшовши на заміну смертній карі. Його місце в системі покарань за чинним КК України визначається, зокрема, його належністю до підсистеми кримінальних покарань, позбавлених з ізоляцією від суспільства. Крім того, воно не входить до підсистеми покарань для неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уголовное наказание (монографическое исследование). – Киев – Донецк, 1997. – С. 120.
2. Багрий-Шахматов Л. В. Совершенствование системы наказаний в связи с изменениями в уголовном законодательстве // Теоретические и практические проблемы нового уголовного законодательства. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупред. преступн., 1985. – С. 56.
3. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: функции, система, виды / А.Л. Цветинович. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – С. 49; Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике: монография / В.К. Дуюнов. – Курск, 2000. – С. 90.
4. Фролова О. І. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навчальний посібник / О.І. Фролова. – К.: «АртЕк», 1997. – С. 67, 208.
5. Милоков С. Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа: монография / С.Ф. Милоков. – СПб, 2000. – С. 152; Научно-практический комментарий Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2010. – С. 146.
6. А. А. Музыка, О.П. Горох. Система покарань та її підсистеми за Кримінальним кодексом України // Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1 / Відповід. ред. П. П. Андрушко, П. С. Берзін. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 370.
7. Курс уголовного права. Общая часть. Том 2: Учение о наказании. Учебник для вузов / Под ред. докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, дод. И. М. Тяжковой. – М.: ИКД Зерцало. – М, 2002. – 464 с.
8. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: функция, система, виды / А.Л. Цветинович. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 189 с.
9. Спасович В.Д. Уголовное право. Т.1. Вип. 2. СПб., 1866. – С. 262.
10. Прянишников М.Ф. Лишение свободы как наказание исправительное / М.Ф. Прянишников. – СПб., 1872.
11. Трубников В. М. Система мер уголовно-правового воздействия вместо системы наказания // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2011. – Вип. 945. – С. 193–200, 194-195.
12. Международная защита прав и свобод человека: сб. документов / Сост. Г.М. Мелков. – М.: Юрид. лит., 1990 – 672 с.
13. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник / [В.М. Трубников, М.В. Даншин, О.О. Житний та ін.]; за заг. ред. В.М. Трубникова. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – 444 с.
14. Аналітичні огляди щодо стану здійснення правосуддя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/

УДК 343.1

**ПРИНЦИПИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ЗАКОННОСТІ
ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ**

Колеснік Г. Р.,

здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті розкрито процесуальний порядок реалізації принципів верховенства права і законності у досудовій стадії кримінального провадження – досудовому розслідуванні. Особливу увагу звернуто на співвідношення цих принципів.

Ключові слова: досудове розслідування, принцип верховенства права, слідчий суддя, принцип законності, прокурор, права людини.

Аннотация: в статье раскрыт процессуальный порядок реализации принципов верховенства права и законности в досудебной стадии уголовного производства – досудебном расследовании. Особое внимание обращено на соотношение этих принципов.

Ключевые слова: досудебное расследование, принцип верховенства права, следственный судья, принцип законности, прокурор, права человека.

Annotation: the article discloses the procedure for the implementation of the principles of the rule of law and legality in the pre-trial stage of criminal proceedings – pre-trial investigation. Particular attention is paid to the correlation of these principles.

Key words: pre-trial investigation, the rule of law, investigative judge, principle of legality, prosecutor, human rights.

Кримінальне провадження – найгостріша сфера соціальної практики України, у якій органи кримінальної юстиції ведуть боротьбу з найтяжчими порушеннями законів – кримінальними проступками та злочинами, використовуючи при цьому широкий арсенал наданих їм правових заходів примусового характеру. Невміле, безпечне, помилкове застосування означених заходів органами кримінального провадження при вторгненні у сферу особливо охоронюваних прав людини може завдати конкретній фізичній особі тяжких, а нерідко й непоправних наслідків [1, с. 9-10].

Виходячи з цього, законодавець України при ухваленні нового Кримінального процесуального кодексу України 2012 року (далі – КПК України), серед засад (принципів) кримінального провадження закріпив принципи верховенства права (ст. 8 КПК України) і законності (ст. 9 КПК України). Під принципом верховенства права розуміється положення про природні, невід’ємні права людини, які не залежать від волі держави адже надані людині

самою природою чи Творцем: (права на життя, здоров'я, честь, гідність, безпеку тощо) і захист яких у демократичній державі повинен забезпечуватися надійними судовими процедурами [2, с. 12].

Під принципом законності розуміється неухильне виконання вимог законодавчих приписів усіма без винятку державними органами, посадовими особами, підприємствами, установами, організаціями і громадянами в усіх сферах суспільної і державної діяльності [3, с. 58-67]. Особливого значення дія принципу верховенства права набуває у досудовій стадії кримінального провадження – досудовому розслідуванні, де діє найбільш чисельна група державних органів які активно використовують при виконанні слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій та при прийнятті початкових, проміжних і кінцевих процесуальних рішень різні примусові заходи процесуального характеру, пов'язані з обмеженням конституційних прав, свобод і законних інтересів особи. Тому заслуговує підтримки своєчасність внесення законодавцем України до засад кримінального провадження принципу верховенства права, як універсального принципу організації і діяльності цього провадження.

Відтепер у досудовому розслідуванні діє новий владний суб'єкт – слідчий суддя, який використовуючи закріплені законом судово-контрольні процедури, забезпечує пріоритетність захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження порівняно з інтересами держави, надійно охороняючи фізичну особу, залучену чи допущену до кримінальної процесуальної діяльності, від сваволі та беззаконня з боку органів досудового розслідування та прокурора. Після прийняття нового КПК України будь-який захід забезпечення кримінального провадження, визначений ст. 131 КПК України: привід, відсторонення від посади, арешт майна, запобіжні заходи та інші, може застосовуватися лише на підставі ухвали слідчого судді (ч. 1 ст. 132 КПК України).

У разі необхідності застосування певного заходу забезпечення кримінального провадження прокурор або слідчий за погодженням з прокурором має право звернутися до слідчого судді із письмовим клопотанням про застосування цього заходу. Означене клопотання з доданими до нього матеріалами слідчий суддя розглядає у судово-контрольному провадженні, за результатами якого виносить ухвалу про застосування конкретного заходу або про відмову у задоволенні клопотання прокурора, слідчого (ч. 3 ст. 157 КПК України).

У такому ж самому порядку слідчий суддя розглядає письмові клопотання слідчого, прокурора про надання дозволу на проведення визначених законом слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних з обмеженням конституційних прав особи. За результатами розгляду клопотання слідчий суддя виносить ухвалу про надання дозволу на проведення слідчої (розшукової) дії чи негласної слідчої (розшукової) дії або про відмову в наданні дозволу на проведення такої дії (ст. 243 КПК України).

Крім того, до повноважень слідчого судді відноситься ще й розгляд письмових скарг учасників досудового розслідування на визначені ст. 303 КПК України рішення, дії та бездіяльність слідчого і прокурора, якими обмежуються права, свободи та законні інтереси цих учасників. Особливе місце судово-контрольної діяльності у досудовому розслідуванні пояснюється міцним правозахисним потенціалом судових органів України, для яких ця правозахисна функція є визначальною і характеризує їхнє головне призначення в державі [4, с. 4]. А це значить, що діяльність суддів (і зокрема слідчого судді) пов'язана не стільки з державою, скільки із правом, що надає цій діяльності найнадійнішого засобу захисту прав фізичної особи [5, с. 116].

Встановлення істини при розслідуванні вчиненого кримінального проступку чи злочину неможливе без неухильного виконання як слідчими, так і усіма іншими учасниками досудової стадії кримінального провадження усіх спеціально-дозвільних норм КПК України, тобто без додержання ними вимог принципу законності, закріпленого ст.9 КПК України. У зв'язку з тим, що спроба порушень вимог закону або його пряме порушення можуть відбуватися у будь-який момент розслідування, то до цієї стадії кримінального провадження законодавець України запровадив спеціального владного суб'єкта – прокурора, на якого поклав виконання конституційного обов'язку зі здійснення постійного, безперервного, гласного (відкритого) спостереження – прокурорського нагляду за виконанням законів під час проведення розслідування кримінальних проступків і злочинів, тобто нагляду за законністю виконання кожної слідчої (розшукової) дії, негласної слідчої (розшукової) дії, іншої процесуальної дії, законністю прийняття кожного процесуального рішення (п. 3 ст. 121 Конституції України; ст. 36 КПК України). Прокурорський нагляд здійснюється з метою негайного виявлення будь-якого порушення закону та негайного його усунення з обов'язковим відновленням порушеного права певного учасника кримінального провадження [6, с. 188-189].

Для успішного виконання цього конституційного обов'язку законодавець надав прокурору у досудовій стадії кримінального провадження владно-розпорядчих повноважень, які дозволяють йому негайно своєю владою усувати виявлені порушення закону. Досудове розслідування кримінальних проступків і злочинів, проведене в обхід законності, втрачає своє значення, бо зібрані таким чином відомості втрачають силу доказів, а суд позбавляється права використовувати їх у доказуванні по справі (ст. 86 КПК України). Тож діяльність прокурора забезпечення реалізації принципу законності під час розслідування кримінальних проступків і злочинів має вирішальне значення. Це означає, що законність є супер принципом, який очолює всю систему принципів кримінального провадження, визначених ст. 7 КПК України, а сама проблема забезпечення законності у досудовому розслідуванні належить до категорії надзвичайно актуальних і чекає своїх дослідників.

Нам представляється, що використаний п. 3 ст. 121 Конституції України та ч. 2 ст. 36 КПК України термін «нагляд за додержанням законів» не є точним, бо юридична відповідальність за точне додержання законів ніколи наступити не може. Така відповідальність настає лише в разі невиконання законодавчих вимог. Тож є доцільним термін «за додержанням законів» замінити терміном «за виконанням законів». Більше того, ні в Конституції України, ні в КПК України, ні в інших законах України не наведено визначення самому терміну «законність», у зв'язку з чим це поняття продовжує залишатися суто теоретичним. Для підняття престижу законності у державному і суспільному житті України (у тому числі й у кримінальному провадженні) необхідно внести до Основного Закону і

КПК України доповнення щодо розкриття змісту законності, її завдань, механізму реалізації та форм контролю за виконанням законів у конкретних сферах державної і суспільної життєдіяльності.

Є потреба і в чіткому розмежуванні понять «верховенство права» і «законність», бо деякі автори прямо відзначають, що «засада верховенства права у кримінальному провадженні фактично увібрала в себе принцип законності» [7, с. 40]. Посилання на меншу вартість принципу законності та поглинання його принципом верховенства права, застарілість і непотрібність не відповідає положенням ч. 2 ст. 6, ч. 1 ст. 8 Конституції України та ст. 8 і ст. 9 КПК України про самостійність цих принципів. Навіть при виконанні правозахисної функції у досудовому розслідуванні прокурор, як гарант публічного інтересу, забезпечує права учасників кримінального провадження з позиції законності, тобто відповідності їх закону та узгодженості з інтересами суспільства і держави, а слідчий суддя, як гарант невід'ємних (природних) прав людини забезпечує права учасників кримінального провадження з позиції недопущення їх порушень державними органами, діючими у стадії досудового розслідування, тобто слідчим і прокурором [8, с. 128-133].

Автор глибоко переконаний у тому, що саме зневажливе ставлення політиків і науковців до забезпечення законності потягло за собою розгул злочинності та епідемію корупції в Україні за останні роки. Без закону і законності також складно реалізувати й принцип верховенства права, бо закон і законність є основним знаряддям, за допомогою якого підвищується правозахисна дія принципу верховенства права. Ніяких протиріч між принципами верховенства права і законності не існує. Не випадково забезпечення їх реалізації у досудовому розслідуванні покладається на різних владних суб'єктів цієї стадії кримінального провадження – слідчого суддю та прокурора. Перший з них, реалізуючи судово-контрольну функцію, не допускає безпідставного обмеження природних прав особи слідчим і прокурором, а другий, реалізуючи наглядову функцію, гарантує неухильність виконання усіх законодавчих приписів як органами досудового розслідування так і іншими учасниками кримінального провадження. Це є обов'язковими умовами для забезпечення всебічного, повного і неупередженого дослідження усіх обставин вчиненого кримінального проступку чи злочину слідчим та недопущення будь-яких порушень прав людини під час проведення досудового розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – К : А.С.К., 2003. – 1120 с.
2. Рабінович П. М. Верховенство права як соціальний феномен / П. М. Рабінович / Юридичний вісник України. – 2008. – № 8. – 10-14.
3. Осипова Н.І Законність як загальний принцип захисту прав людини (соціологічний аспект) / Н. І. Осипова // Проблеми законності: між від. зб. наук. праць. – 1998. – №36. – С.58-67.
4. Бессарабов В. Г., Кашаев К. А. Защита российской прокуратурой прав и свобод человека и гражданина / В. Г. Бессарабов, К. А. Кашаев. – М. : Городец, 2007. – 464 с.
5. Голубок С. А. Международные стандарты права на судебную защиту / С. А. Голубок // Правоведение. – 2007. – № 1. – С. 115-117.
6. Бессарабов В. Г. Правозащитная деятельность российской прокуратуры (1722–2002): история, события, люди / В. Г. Бессарабов. – М. : Проспект, 2003. – 282 с.
7. Нор В. Т. Науково практичний коментар до ст. 8 (верховенство права) КПК України 2012 року / В. Т. Нор // в кн. кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар (за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. С. Шумила. – К. : Юстініан. – С. 40-41.
8. Юрчишин В. М. Співвідношення прокурорського нагляду і судового контролю у досудовому розслідуванні за новим КПК України / В. М. Юрчишин // Юридична Україна. – 2012. – № 11. – С. 128-133.

УДК 342.726-057.36

**РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕЯКИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ГАРАНТУВАННЯ ЇХ ПРАВОВОГО СТАТУСУ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Коваль В. П.,

здобувач юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Директор юридичного департаменту
Міністерства оборони України

Анотація: статтю присвячено вивченню ситуації, що склалася на сьогоднішній день стосовно забезпечення соціальних прав військовослужбовців в Україні. Встановлено, що держава Україна в особі державних органів влади у ході здійснення законотворчої діяльності стоїть на шляху унормування положень, які передбачають соціальний захист не тільки українських військовослужбовців (громадян України), а й іноземних громадян та осіб без громадянства, що проходять військову службу в Україні. Обґрунтовано, що зазначене положення, яке згодом може стати чинною нормою українського законодавства, у такому вигляді як воно пропонується, не може бути ухвалено парламентом України, адже воно протирічить конституційним приписам згідно Основного Закону держави. Ураховуючи це, у статті представлено авторське бачення уникнення ухвалення неконституційних законів та можливого розв'язання ситуації, що склалася у сфері соціального забезпечення військовослужбовців, що проходять військову службу у Збройних Силах України.

Ключові слова: військовослужбовці, іноземці, особи без громадянства, проходження військової служби, соціальні права військовослужбовців, соціальний захист, підстави отримання грошової допомоги військовослужбовцями.

Аннотация: статья посвящена изучению ситуации, сложившейся на сегодняшний день в отношении обеспечения социальных прав военнослужащих в Украине. Установлено, что государство Украина в лице государственных органов власти в ходе осуществления законотворческой деятельности стоит на пути унормирования положений, которые предусматривают социальную защиту не только украинских военнослужащих (граждан Украины), но и иностранных граждан и лиц без гражданства, которые проходят военную службу в Украине. Обосновано, что указанное положение, которое впоследствии может стать действующей нормой украинского законодательства, в таком виде как оно предлагается, не может быть принято парламентом Украины, ведь оно противоречит конституционным принципам в соответствии с Основным Законом государства. Учитывая это, в статье представлено авторское видение возможного избежания принятия неконституционных законов и решения ситуации, сложившейся в сфере социального обеспечения военнослужащих, которые проходят военную службу в Вооруженных Силах Украины.

Ключевые слова: военнослужащие, иностранцы, лица без гражданства, прохождение военной службы, социальные права военнослужащих, социальная защита, основания получения денежной помощи военнослужащими.

Annotation: the article is devoted to the study of the situation prevailing today in relation to the social rights of servicemen in Ukraine. It is established that the state of Ukraine represented by the state authorities in implementing legislative activities stand in the way of normalization of laws that provide social protection not only of the Ukrainian military personnel (citizens of Ukraine), but also foreign citizens and individuals without citizenship. It is proved that that provision, which may subsequently become valid rule of Ukrainian legislation, in such form as is proposed could not be adopted by the Parliament of Ukraine because it contradicts the Constitution according to the Basic Law of the state. Given that the article presents the author's vision of avoiding the adoption of unconstitutional laws and possible solutions the situation in the sphere of social security of servicemen undergoing military service in the Armed Forces of Ukraine.

Key words: military personnel, foreigners, persons without citizenship, military service, social rights of servicemen, social protection, base receive financial assistance by military personnel.

Соціальний захист військовослужбовців та забезпечення їх соціальних прав в Україні завжди привертала пильну увагу як з боку науковців, що займаються зазначеною проблематикою, так і з боку тих осіб, що пов'язали своє життя з лавами Збройних Сил. З цього приводу Є.І. Григоренко у «Щорічній доповіді з прав людини – 2014» у Розділі, що присвячено правам військовослужбовців, досліджуючи стан соціального забезпечення військовослужбовців на той час, зазначає, що «стан соціального захисту військовослужбовців головним чином впливає на процес належного проходження військової служби та виконання своїх функціональних обов'язків кожним військовослужбовцем. Якщо соціальні гарантії, що встановлені для військовослужбовців законодавством, не забезпечуються, відбувається порушення їх конституційних прав і свобод. За цією сферою попередні роки характеризуються недостатнім фінансуванням Збройних Сил України та інших військових формувань, застарілим законодавством» [1, с. 313]. Повністю погоджуючись з означеним твердженням, на сьогоднішній день відзначимо те, що Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [2], будучи давно застарілим та таким, що не відповідає сучасним європейським вимогам, регулярно зазнає змін. Привертає увагу одна із останніх законотворчих новел стосовно внесення змін до статті 12 зазначеного Закону з приводу того, що «У разі відсутності службового жилого приміщення військовослужбовці рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом і не перебувають у шлюбі, можуть розміщуватися безплатно в спеціально пристосованих казармах у розташуваних військовій частині, а сімейні – у сімейних гуртожитках. Житлово-побутові умови в таких казармах повинні відповідати вимогам, які пред'являються до гуртожитків, що призначені для проживання одиноких громадян. У разі відсутності можливості розміщення зазначених військовослужбовців у спеціально пристосованих казармах у розташуванні військовій частині та сімейних гуртожитках військова частина зобов'язана орендувати для

військовослужбовців та членів їх сімей живе приміщення або за їх бажанням виплачувати грошову компенсацію за піднайом (найом) жилого приміщення. Для військовослужбовців офіцерського складу у разі відсутності службового жилого приміщення, військова частина зобов'язана орендувати житло для забезпечення ним військовослужбовців, а також членів їх сімей або за їх бажанням виплачувати грошову компенсацію за піднайом (найом) жилого приміщення».

Тобто такі норми спрямовані на усунення соціальної несправедливості, яка існує в частині надання військовослужбовцям права на отримання грошової компенсації за піднайом (найом) жилого приміщення. Відповідно до чинної редакції статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [2] така компенсація передбачена лише для військовослужбовців офіцерського складу та курсантів вищих військових навчальних закладів.

Разом із тим, у зв'язку з недостатньою кількістю спеціально пристосованих казарм та сімейних гуртожитків, в яких повинні розміщуватись військовослужбовці рядового, сержантського та старшинського складу військової служби за контрактом, значна кількість цієї категорії військовослужбовців змушена вирішувати житлове питання за рахунок власних коштів та можливостей.

Із затвердженням нової редакції воєнної доктрини України [3] та збільшенням чисельності Збройних Сил України до 250000 осіб, що визначено Законом України «Про чисельність Збройних Сил України» [4], будуть розгорнуті нові військові частини у місцях, де відсутній житловий фонд, у зв'язку з чим питання надання грошової компенсації набуває ще більшої актуальності.

Запровадження відповідної компенсації, як гарантії соціального захисту, сприятиме комплектуванню військових частин та підрозділів Збройних Сил України зазначеною категорією військовослужбовців, особливо в місцях розгортання нових військових частин.

Слід також звернути увагу на те, що відповідно до чинної редакції статті 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [2]: «одноразова грошова допомога призначається у разі загибелі (смерті) військовослужбовця внаслідок захворювання, пов'язаного з виконанням ним обов'язків військової служби або внаслідок захворювання, що мало місце в період проходження ним військової служби».

Згідно з пунктом 11 статті 10-1 зазначеного вище Закону [2], військовослужбовець може перебувати на лікуванні в госпітальях Міністерства оборони України безперервно не більше чотирьох місяців, після чого він направляється на проходження військово-лікарської комісії та звільняється зі служби.

У результаті цього склалася ситуація, що, в разі смерті особи, яка помирає внаслідок захворювання, травми, контузії чи каліцтва, які були отримані такою особою під час проходження (виконання обов'язків) військової служби, члени її сім'ї не отримують одноразової грошової допомоги з боку держави, якщо такі особи померли вже після звільнення зі служби, не у статусі військовослужбовця.

Випадки, коли сім'я залишається без батька та годувальника, який помирає через захворювання, набуває під час виконання обов'язків військової служби не є поодинокими. Лише за два роки (період 2014-2016 р.р.) Військово-лікарська комісія Міністерства оборони України видала 10 084 постанови, що пов'язують травму, контузію, каліцтво чи захворювання із захистом Батьківщини. З них 4123 постанови стосуються саме набуття захворювання при проходженні військової служби. Проте, навіть при наявності документу, що пов'язує набуття захворювання із захистом Батьківщини, члени сім'ї померлого від захворювання не можуть отримати одноразову грошову допомогу.

Також, беручи до уваги те, що формулювання пункту 2 статті 16 зазначеного Закону містить неточності, які дають підстави по-різному трактувати положення щодо випадків, в яких має здійснюватися виплата, норма надає можливість державі ухилитись від обов'язку здійснення виплати одноразової грошової допомоги членам сім'ї військовослужбовців шляхом звільнення зі служби за станом здоров'я осіб, які отримали захворювання, контузію, травми, каліцтва, пов'язаних із захистом Вітчизни.

Ураховуючи це, для підвищення соціального захисту військовослужбовців, на законодавчому рівні необхідно передбачити положення, які запобігатимуть неоднозначному трактуванню норм та нададуть можливість членам сімей військовослужбовців, що внаслідок отриманих під час виконання ними обов'язків військової служби захворювань, травм, контузій, загинули (померли) після звільнення зі служби, отримувати грошову допомогу від держави.

На розв'язання описаної вище ситуації українські парламентарі вважають доцільним внести відповідні зміни до чинного законодавства. Зокрема, пропонується зміна пунктів 1-3 частини 2 статті 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [2] у частині надання права на отримання одноразової грошової допомоги членам сімей осіб, що загинули (померли) внаслідок захворювання, поранення, контузії, каліцтва в період проходження ними військової служби, але загинули (померли) вже після звільнення зі служби; пунктів 7, 8, 9 частини 2 статті 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», у частині розширення переліку підстав для отримання одноразової грошової допомоги військовослужбовцями та статті 21-4 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» в частині надання права на отримання одноразової грошової допомоги членам сімей іноземців та осіб без громадянства, що загинули (померли) після звільнення зі служби внаслідок захворювання, поранення, контузії або каліцтва, отриманих під час проходження військової служби в Збройних Силах України.

Зазначимо, що розширення переліку підстав для отримання одноразової грошової допомоги військовослужбовцями сприятиме зміцненню соціального забезпечення військовослужбовців та надасть змоги більш захищено себе почувати під час виконання військового обов'язку. Що стосується надання права на отримання одноразової грошової допомоги членам сімей іноземців та осіб без громадянства, що загинули (померли) після звільнення зі служби внаслідок захворювання, поранення, контузії або каліцтва, отриманих під час проходження військової служби в Збройних Силах України, свідчить про порушення конституційних приписів, а саме не узгоджується з частиною 5 статті 17 Конституції України, у якій йдеться про те, що «державою забезпечується соціальний

захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей». Тому, у такому вигляді, як прописано запропоноване парламентарями положення щодо надання права на отримання одноразової грошової допомоги членам сімей іноземців та осіб без громадянства, ухвалювати не можна, воно суперечить Основному Закону нашої держави. Необхідно або вносити відповідні зміни до Конституції України стосовно того, що держава Україна забезпечує соціальний захист окрім громадян України ще й іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей та передбачувати це окремою графою у Державному бюджеті або не ухвалювати норму у такому вигляді, як вона зазначена у проєкті Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо підвищення соціального захисту військовослужбовців» від 14 квітня 2014 року № 6268-2 [5]. виправлення цього положення парламентарями є вкрай важливим, адже у позначеному проєкті Закону України передбачено, що у разі прийняття закон набирає чинності з 1 січня 2018 році, а в цьому випадку, якщо не змінити зазначене нами положення, такий закон буде вважатися неконституційним та гальмуватиме Україну на шляху розвитку правової держави, правового порядку та розвитку концепції соціальної держави, яка «створює необхідні передумови для гідного існування кожної людини на мінімально необхідному рівні, а також вживає заходів щодо усунення або мінімізації необґрунтованих соціальних розбіжностей між різними фізичними особами» [6, с. 76]. Тому, урахувавши це, реалізація соціальних прав військовослужбовців в Україні в контексті гарантування їх правового статусу на сучасному етапі свого розвитку є доволі суперечливою та в подальшому потребує неухильної уваги при ухваленні відповідних нормативно-правових актів у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Права людини в Україні – 2014. Доповідь правозахисних організацій / За ред.: О. А. Мартиненка, С. Ю. Захарова / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. – 340 с.
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.
3. Воснна доктрина України : Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 78. – С. 38. – Ст. 259.
4. Про чисельність Збройних Сил України: Закон України від 5 березня 2015 року № 235-VIII// Відомості Верховної Ради України. – 2015. -№ 21. – Ст. 136.
5. Про внесення змін до деяких Законів України щодо підвищення соціального захисту військовослужбовців : Проект Закону України від 14 квітня 2017 року № 6268-2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61642
6. Григоренко Я.О. Реалізація принципу субсидіарності у контексті розуміння базових параметрів соціальної держави / Я.О. Григоренко // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». – 2016. – Вип. 22. – С. 75-77.

УДК 342.72/73:364-25

ПІЛЬГИ І ОБМЕЖЕННЯ ЯК СКЛАДОВІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Левада О. В.,

здобувач науково-дослідного інституту
державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

Анотація: у статті з позицій загальнотеоретичного аналізу розкрито сутність правових пільг і обмежень як складових елементів правового статусу особи. Висвітлено функціональна роль правових пільг і обмежень у структурі правового статусу особи. Акцентовано увагу на тому, що правові пільги встановлюються для полегшення соціального становища особи, а правові обмеження – для недопущення можливих випадків зловживання владою з боку суб'єктів, що наділені відповідними повноваженнями. Обґрунтовано позицію про те, що правові пільги і обмеження встановлюються з єдиною метою – створення організаційно-правових можливостей для забезпечення комфортних умов життєдіяльності окремих категорій громадян, підвищення соціальних стандартів їх життя, сприяння повноцінній реалізації ними прав і законних інтересів, розвитку нових сфер господарювання, зміцнення основ законності і правопорядку в суспільстві.

Ключові слова: правовий статус особи, правові пільги, правові обмеження, зловживання правом, посадова особа, права і свободи громадян.

Аннотация: в статье с позиций общетеоретического анализа раскрыта сущность правовых льгот и ограничений как составных элементов правового статуса личности. Освещена функциональная роль правовых льгот и ограничений в структуре правового статуса личности. Акцентировано внимание на том, что правовые льготы устанавливаются для облегчения социального положения личности, а правовые ограничения – для недопущения возможных случаев злоупотребления властью. Обоснована позиция согласно которой правовые льготы и ограничения устанавливаются с единственной целью – создание организационно-правовых возможностей для обеспечения комфортных условий жизнедеятельности отдельных категорий граждан, повышения социальных стандартов их жизни, содействия полноценной реализации ими прав и законных интересов, развития новых сфер хозяйствования, укрепления основ законности и правопорядка в обществе.

Ключевые слова: правовой статус лица, правовые льготы, правовые ограничения, злоупотребление правом, должностное лицо, права и свободы граждан.

Annotation: in the article from positions of general theoretic analysis essence of legal privileges and limitations opens up as component elements of legal status of personality. The functional role of legal privileges and limitations opens up in the structure of legal status of personality. Attention is accented on that legal privileges are set for the facilitation of social position of personality, and legal limitations – for non-admission of possible cases of misfeasance. Position is grounded that legal privileges and limitations are set with an only aim is creation organizational possibilities for providing of comfort terms of vital functions of separate categories of citizens, increase of social standards of their life, assistances of valuable realization by them rights and legal interests, assistance to development to the certain spheres of menage, strengthening of bases of legality and law and order in society.

Key words: legal status of person, legal privileges, legal limitations, abuse of right, public servant, rights and freedoms of citizens.

Питання, які розкривають правовий статус особи в сучасній демократичній державі потребують комплексної наукової розробки. Це обумовлюється тим, що стан забезпечення прав і особистої безпеки особи, створення умов для захисту її законних інтересів і всебічного розвитку складають зміст діяльності держави XXI століття. Трансформація і ускладнення суспільних відносин, учасниками яких виступають громадяни та іноземці, змушує законодавця постійно переглядати наповнення їх правового статусу в частині визначення обсягу і змісту прав, свобод і обов'язків. Це знаходить фактичний прояв у збільшенні (зменшенні) для конкретних категорій громадян легальних можливостей вчинення певних дій і реалізації визначеної соціальної ролі. У багатьох випадках подібні зміни знаходить свій прояв у зміні обсягу певних пільг і обмежень, які передбачені для громадян у відповідності до законодавчо визначених підстав. Завдання держави – забезпечити оптимальність надання пільг і обмежень громадянам задля недопущення створення передумов для порушень їх прав і свобод. У зв'язку з цим, виникає доцільність якісного наукового забезпечення цього процесу. Відповідно, наукової актуальності і практичної значущості набувають питання щодо дослідження пільг і обмежень як складових правового статусу особи.

Науково-теоретичною основою статті стали наукові напрацювання деяких українських і зарубіжних вчених-правознавців, які у своїх працях торкалися різноманітних аспектів дослідження правових обмежень. Зокрема, це М.В. Кравчук, О.В. Малько, М.І. Матузов, О.В. Петришин, Г.Г. Пашкова, О.Ф. Скакун, М.Л. Смолярова та інші. Нормативною основою статті стали положення актів чинного законодавства України, які регламентують надання пільг і реалізацію обмежень.

Категорія «статус» вживається в загальному значенні означає стан, положення чогось взагалі [7, с.762]. У юридичній науці термін «правовий статус» вживається найчастіше в контекстній змістовній єдності з певним явищем (приміром, «правовий статус підприємця», «правовий статус громадянина», «правовий статус учасника кримінального судочинства» «правовий статус органу виконавчої влади» та ін.). Пристосовуючи категорію «правовий статус» до характеристики особи, як учасника суспільних відносин, слід зауважити, що правовий статус особи відображає юридично закріплене положення особи в суспільстві [6, с. 263]. Ю.С. Шемшученко визначає правовий статус як сукупність прав та обов'язків фізичних чи юридичних осіб, які визначаються національним та міжнародним законодавством та іншими нормативно-правовими актами [13, с. 44], М.Н. Марченко під правовим статусом пропонує розуміти законодавчо встановлені та взяті в єдності права та обов'язки [8, с. 263]. Отже, центральним елементом правового статусу є права та обов'язки.

Правовий статус особи є складною категорією. Приєднуючись до точки зору М.В. Кравчука, пропонуємо під правовим статусом особи розуміти систему всіх належних громадянину суб'єктивних юридичних прав, свобод і обов'язків, що визначають його правове становище в суспільстві, яке закріплене в чинному законодавстві та інших формах права [4, с. 86]. У структурі правового статусу особи виокремлюють такі елементи: суб'єктивні юридичні права й обов'язки, передбачені Конституцією та іншими нормативно-правовими актами цієї держави; законні інтереси; правосуб'єктність та громадянство (постійний юридичний зв'язок особи і держави, що проявляється у взаємних правах та обов'язках); юридична відповідальність; правові принципи тощо. В Україні права, свободи, а також обов'язки людини і громадянина закріплюються здебільшого у розділі 2 Конституції України (ст. 21-68) [1]. Вони впливають із міжнародно-правових стандартів прав людини, зокрема відповідають таким міжнародним документам, як: Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (прийняла Рада Європи у 1950 р.), Паризька хартія для нової Європи (1990 р.) та ряду інших актів та законів.

Правовий статус особи буває кількох видів: загальний (закріплений у Конституції статус особи як громадянина держави, який реалізується в межах правовідносин, що виникають між особою і державою); галузевий (визначається нормами конкретної галузі права); міжгалузевий (визначається нормами комплексних правових інститутів); спеціальний (статус визначених категорій громадян, що забезпечує можливість виконання їхніх спеціальних функцій – студенти, пенсіонери і т.д.). Перелічені різновиди правового статусу особи реалізуються в конкретних правовідносинах і співвідносяться із загальним статусом як загальне з особливим. Тобто, правове становище конкретної особи можна розглядати як суму загального правового статусу і тих статусів, яких набуває конкретна особа, вступаючи в ті чи інші правовідносини.

Через зміни, які відбуваються у різних сферах суспільного життя елементи правового статусу особи постійно змінюються, набувають різних правових форм реалізації. Відповідно змінюється і правове становище особи. Значною мірою це обумовлено встановленням у законодавстві специфічних положень, які або полегшують правове становище індивіда, або, навпаки, обмежують його соціальні можливості. Йдеться про правові пільги і обмеження.

З позицій загальної теорії держави і права пільга визначається як передбачена у законодавстві можливість полегшення становища суб'єкта права через надання йому будь-яких переваг або часткового звільнення від виконання встановлених правил і обов'язків [11, с. 259]. Пільги виражаються у звільненні від виконання деяких обов'язків або наданні додаткових юридичних можливостей вчиняти певним чином. На доктринальному рівні пільги традиційно класифікуються за різними критеріями: суб'єктний склад, зміст, порядок надання, термін дії, джерела фінансового забезпечення, сфера дії та інші. Зазначені аспекти знайшли досить широке висвітлення у працях з різних галузей юридичної науки (право соціального забезпечення, трудове право, адміністративне право) і не потребують, на наш погляд, окремого висвітлення. В цілому, інститут пільг призначений для полегшення соціального становища суб'єктів права і створення сприятливих умов для задоволення їх потреб і реалізації законних інтересів. Таким чином, держава сприяє формуванню оптимальних умов для повноцінної життєдіяльності окремих категорій громадян. У практичному аспекті, шляхом закріплення у законодавстві пільг, особі надаються додаткові законодавчо передбачені можливості діяти певним чином (вступ до вищого навчального закладу на особливих умовах), звільненні (частковому звільненні) від виконання обов'язків (сплата комунальних послуг, обов'язок сплатити за проїзд у громадському транспорті), наданні додаткових особливих прав (переваг), компенсацію за державний рахунок витрат та інших суміжних дій. При цьому обов'язковою умовою встановлення пільг є попереднє обтяження особи певним соціально значущим навантаженням (виконання службових обов'язків певного виду за рахунок особистого часу, здійснення діяльності особливої суспільної значущості, несення збитків від подій надзвичайного характеру). Для прикладу можна навести положення ст. 95 Закону України «Про Національну поліцію» № 580-VIII від 02.07.2015 р., яка гарантує поліцейському право на пільгове реабілітаційне, санаторно-курортне лікування, оздоровлення та відпочинок у медичних реабілітаційних центрах, санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах та оздоровчих закладах Міністерства внутрішніх справ України за рахунок бюджетних коштів [2]. Зміст передбачених пільг вказує на їх компенсаторний характер, що обумовлюється особливим професійним чи іншим соціальним статусом осіб (особи), для яких (якої) вони встановлені. Завдяки компенсаторному потенціалу пільг, як відзначає Г.Г. Пашкова, у суспільстві досягається підвищення рівня «життєіснування» особи як учасника суспільних відносин [9, с. 10].

У процесі правового регулювання суспільних відносин пільги сприяють розширенню правового статусу особи і громадянина специфічними можливостями юридичного характеру [5, с. 235]. Це підтверджується тим, що пільги встановлюються для категорій громадян, які у межах стандартної моделі правового регулювання режиму реалізації соціальних можливостей не мають змоги через соціально-економічні чи організаційні причини реалізувати законні права чи інтереси (діти, які позбавлені батьківського піклування, особи з обмеженими можливостями). Встановлюючи пільги, законодавець створює умови для переведення процесу задоволення їх інтересів у найбільш сприятливий режим на рівні з загальноновстановленим для інших членів соціуму.

На відміну від правових пільг, обмеження мають на меті стримати суб'єкта суспільних відносин від протизаконного діяння, що створює умови для задоволення загальносуспільного інтересу в охороні та захисті [12, с. 5]. Правові обмеження часто розглядаються як засіб попередження зловживання правом з боку посадових осіб, які наділені владними повноваженнями. Гіпотетично, недотримання службовою особою правових обмежень, як відзначає О.В. Петришин, набуває соціально небезпечною характеру і може нанести шкоду як інтересам держави, так і громадянам [6]. Прикладом цього є положення ст. 8 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII, яка містить обов'язок кожного державного службовця не розголошувати персональні дані осіб, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням посадових обов'язків, а також іншу інформацію, яка відповідно до закону не підлягає розголошенню [3]. Наведене положення вказує на те, що державний службовець обмежений законом у

використанні інформації, яка стала йому відомою у процесі професійної діяльності. У протилежному випадку нецільове поширення (розголошення) подібної інформації призведе до порушення особистих прав і свобод громадян, створить перепони для реалізації ними цивільної правосуб'єктності, завдасть моральної шкоди тощо. Шляхом введення правових обмежень держава намагається запобігти порушенню прав і свобод громадян і створити умови для недопущення можливої дискредитації інституту державної служби з боку громадськості. Отже, правові обмеження, як елемент правового статусу особи, має специфічне призначення – попереджати факти зловживання правом. Правові обмеження покликані створити об'єктивні умови для того, щоб мінімізувати умови для протиправних вчинків осіб, що наділені владою. Превентивний зміст правообмежень є детермінантою бажаної позитивної моделі поведінки носіїв державно-владних повноважень, від дій яких значною мірою залежить ефективність подальшого державного розвитку і авторитет державної влади в суспільстві.

Ураховуючи наведене вище, є підстави зробити висновок про те, що пільги і обмеження є важливими елементами правового статусу особи. Вони встановлюються з метою створення організаційно-правових можливостей для забезпечення комфортних умов життєдіяльності окремих категорій громадян, підвищення соціальних стандартів їх життя, сприяння повноцінній реалізації ними прав і законних інтересів, розвитку різних сфер господарювання, зміцнення основ законності і правопорядку в суспільстві. З огляду на сучасні тенденції становлення правової, соціальної держави в Україні, соціальна роль пільг і обмежень залишається надзвичайно важливою, а питання оптимального правового забезпечення реалізації ними регуляторного потенціалу залишається одним із найбільш важливих для держави і суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про Національну поліцію: Закон України № 580-VIII від 02.07.2015 р. // Офіційний вісник України. – 2015. – № 63. – Ст. 2075.
3. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 43.
4. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права / М.В. Кравчук: Навчальний посібник. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль: «Карт-бланш», 2002. – 247с.
5. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебн.-метод. пособие /А.В. Малько. – М.: Юристь. – 2007. – 297 с.
6. Матузов Н.И. Теория государства и права: курс лекций учебн. [для студ. высш. уч. зав] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристь, 2005. – 768 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 23-е изд. испр. – М.: Русский язык, 1991. – 917 с.
8. Общая теория государства и права: академический курс в 2 т. [Ред. М.Н.Марченко]. – М.: «Зерцало», 1998. – Т. 1 Теория государства. – 416 с.
9. Пашкова Г.Г. Льготы в праве социального обеспечения: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / Г.Г. Пашкова. – Томск., 2004. – 27 с.
10. Петришин А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ: монография / А. В. Петришин. – Х: Факт, 1998. – 168 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник /О.Ф. Скакун. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. – 2009. – 520 с.
12. Смолярова М.Л. Правові пільги та заохочення як правові стимули / М.Л. Смолярова // Актуальні проблеми трудового права і соціального забезпечення: тези доп. та наук. повідомл. учасн. V Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 27-28 вересня 2013 р.) / За ред. В.В. Жернакова. – Х.: Право, 2013. – 560 с.
13. Юридична енциклопедія в 5 т. [упоряд. Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К.: «Українська енциклопедія», 1998. – Т 5. – 1998. – 733 с.

УДК 346.91(477)

СПОСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ШТАТНОЇ СТРУКТУРИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ

Мандичев Д. В.,

кандидат юридичних наук
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: у статті визначено способи оптимізації системи та організаційно-штатної структури господарських судів. Проведено вивчення ефективності організації системи господарських судів в Україні; визначено рівень навантаження на суддів господарських судів; розроблено пропозиції щодо удосконалення системи та організаційно-штатної структури господарських судів України.

Ключові слова: господарські суди, система, організаційно-штатна структура, оптимізація.

Аннотация: в статье определены способы оптимизации системы и организационно-штатной структуры хозяйственных судов. Проведено изучение эффективности организации системы хозяйственных судов в Украине; определен уровень нагрузки на судей хозяйственных судов; разработаны предложения по совершенствованию системы и организационно-штатной структуры хозяйственных судов Украины.

Ключевые слова: хозяйственные суды, система, организационно-штатная структура, оптимизация.

Annotation: in the article the ways to optimize systems and organizational structure of commercial courts. The analysis of the effectiveness of the system of commercial courts in Ukraine; The level of burden on judges of commercial courts; suggestions to improve the system and organizational structure of economic courts of Ukraine.

Key words: commercial courts system, organizational and staff structure optimization.

Постановка проблеми. Ефективність функціонування системи господарських судів в Україні обумовлена багатьма факторами, серед яких важливе місце посідає оптимізована система та організаційно-штатна структура господарських судів. Вплив означеного фактору на діяльність господарських судів виражається в тому, що завдяки належно організованій системі та структурі цих судів досягається узгоджене функціонування всіх елементів механізму господарського судочинства. На практиці це означає: по-перше, оптимальне навантаження на суддів господарських судів; по-друге, справедливе, професійне та своєчасне відправлення правосуддя в господарських судах; по-третє, зменшення кількості рішень, які відмінюються або скасовуються господарськими судами вищих інстанцій. В кінцевому підсумку це має призвести до підвищення рівня довіри громадян до системи господарських судів зокрема, та судової влади в цілому.

Актуальність теми дослідження підтверджується тим, що нині в науковій літературі практично відсутні дослідження, засновані на оновленому законодавстві в сфері судоустрою, які присвячені визначенню напрямків оптимізації системи та організаційно-штатної структури господарських судів, що у поєднанні з необхідністю комплексного наукового аналізу даного питання обумовлює важливість та своєчасність даної статті.

Стан дослідження. Окремі аспекти удосконалення організації системи та штатної структури судів досліджували такі вчені, як: І. М. Винокурова, О. В. Гончаренко, Р. В. Ігонін, М. Г. Мельник, Л. М. Москвич, І. В. Назаров, Ю. С. Полянський та багато інших. Однак, на сьогоднішній день відсутні актуальні комплексні дослідження, присвячені визначенню напрямків оптимізації системи та організаційно-штатної структури господарських судів України, що ще раз підкреслює важливість запропонованої теми.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є визначення напрямків оптимізації системи та організаційно-штатної структури господарських судів України. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: розглянути ефективність організації системи господарських судів в Україні; визначити рівень навантаження на суддів господарських судів; розробити пропозиції щодо удосконалення системи та організаційно-штатної структури господарських судів України.

Виклад основного матеріалу. Загальні питання організації системи та організаційно-штатної структури господарських судів визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Для визначення конкретних шляхів удосконалення відповідної системи та структури господарських судів проаналізуємо їх поточний стан.

Так, на сьогодні є чинним Указ Президента України «Питання мережі господарських судів» від 12 серпня 2010 р. № 811 [1] зі змінами, внесеними Указом Президента України від 12 листопада 2014 р. № 868 [2]. Відповідно до цього Указу організовано 27 місцевих господарських судів – у кожному обласному центрі, в Автономній Республіці Крим та в містах зі спеціальним статусом, та 8 апеляційних господарських судів – у містах Дніпро, Харків (два суди, один замість м. Донецьк), Київ, Львів, Одеса, Рівне та Севастополь. В середньому територіальна юрисдикція апеляційних господарських судів поширюється на три області. Тобто апеляційні господарські суди утворені в найбільших містах України, що цілком відповідає територіальній доцільності та достатності.

Вважаємо, що в Україні організована достатньо ефективна система господарських судів першої та апеляційної інстанцій. Однак, необхідно зазначити, що назва місцевих господарських судів не відповідає тій, що передбачена ч. 2 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де регламентовано, що місцевими господарськими судами є окружні господарські суди [3].

Водночас, деякі науковці вказують на недоцільність застосування терміну «окружний» в назвах місцевих судів. Зокрема, І. М. Винокурова, досліджуючи організаційні засади діяльності адміністративних судів, зазначила, що

термін «окружний» у назві адміністративних судів першої ланки необхідно замінити на «місцевий», якими вони і є, що дасть змогу усунути застосування подібних термінів «окружні» (щодо місцевих адміністративних судів) та «в округах» (щодо апеляційних адміністративних судів), а також полегшить розуміння місця і ролі вказаних судів у судовій системі України для пересічних громадян [4, с. 51].

Однак, в даному випадку термін «окружний» в назві місцевого суду означає поширення юрисдикції цього суду на певний округ, який не завжди збігається з областю (наприклад, Господарський суд м. Києва). У зв'язку з цим в назві місцевих господарських судів має бути застосоване слово «окружний» (наприклад, Київський окружний господарський суд), зокрема, як в назвах адміністративних місцевих судів, які утворені відповідно до Указу Президента України «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі» [5]. Це дозволить уніфікувати назви місцевих господарських судів та привести їх у відповідність до вимог Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Штатна чисельність суддівського корпусу господарських окружних та апеляційних судів визначена Наказом Державної судової адміністрації «Про визначення кількості суддів у господарських судах України» від 17 січня 2011 р. № 10 [6] зі змінами, внесеними Наказом від 19 квітня 2016 р. № 78 [7]. Відповідно до цих наказів найбільшу штатну чисельність суддівського корпусу має Господарський суд м. Києва (78 суддів), а найменшу (не враховуючи суди тимчасово окупованих територій) – в Господарському суді Чернівецької області (16 суддів). В апеляційних судах також найбільшу штатну чисельність суддів встановлено у Київському апеляційному господарському суді (70 суддів), а найменшу – у Рівненському апеляційному господарському суді (26 суддів). В той же час, фактична кількість суддів в багатьох господарських судах може відрізнятися. Зокрема, в I півріччі 2016 р. в Господарському суді Київської області фактична чисельність суддів складала 77 осіб (що на 1 суддю менше), а у Господарському суді Кропивницької області працювало 14 суддів (що на два судді менше) [8, с. 3]. Подібна ситуація спостерігається в більшості місцевих та апеляційних господарських судах, що збільшує фактичне навантаження на суддів.

При цьому, якщо зіставити кількісне навантаження справ на одного суддю в місцевих та апеляційних господарських судах зі штатною чисельністю, передбаченою у відповідному суді [8], можна зробити висновок про певну непропорційність.

Наприклад, найбільше навантаження на одного суддю місцевого господарського суду в I півріччі 2016 р. було в Господарському суді Дніпровської області, а саме 283 справи на одного суддю, при середньому рівні навантаження 151 справа на одного суддю. Перевищення середньої норми навантаження на одного суддю також спостерігається в господарських судах Вінницької (234 справи), Запорізької (159 справ), Київської (184 справи), Кропивницької (176 справ), Одеської (210 справ) областей та м. Києва (277 справ) [8, с. 3].

В апеляційних господарських судах середній рівень навантаження на одного суддю в I півріччі 2016 р. складав 126 справ. Перевищення середньої норми навантаження спостерігається в Київському апеляційному господарському суді (171 справа) та у Харківському апеляційному господарському суді, який тимчасово утворений замість Донецького апеляційного господарського суду (144 справи) [8, с. 6].

За таких умов доцільно переглянути штатну чисельність суддів деяких місцевих та апеляційних господарських судів з тим, щоб урівноважити навантаження на суддів, зокрема, збільшити штатну чисельність суддів господарських судів Вінницької, Запорізької, Київської та Одеської областей та в Київському апеляційному господарському суді. Крім того, варто вирішити питання з докомплектацією штату суддів тих господарських судів, де це необхідно.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» не визначено конкретної організаційної структури місцевих та апеляційних господарських судів. На практиці така структура відрізняється в кожному конкретному господарському суді. Як правило, в місцевих господарських судах відсутня будь-яка організація судових палат або колегій відповідно до спеціалізації суддів. В апеляційних господарських судах утворюються палати або колегії в різній кількості [9-10].

Варто зазначити, що судові палати та колегії, які утворюються в господарських місцевих та апеляційних судах, як правило, не перевищують чотирьох. Звичайно, право визначати внутрішню організаційну структуру в кожному господарському суді має належати самим суддям, однак, з метою певної уніфікації структури господарських судів пропонуємо розробити Типове положення про палати та колегії місцевих та апеляційних господарських судів.

В означеному Положенні слід передбачити організацію десяти базових судових палат (відповідно до спеціалізації по розгляду спорів, які найбільш часто виникають у практичній діяльності господарюючих суб'єктів та з якими вони звертаються до господарських судів [11]), зокрема:

1. Палата з розгляду господарських спорів, що виникають із договірних зобов'язань, розглядає: спори, що виникають при укладенні, зміні, розірванні господарських договорів, визнанні їх недійсними, а також майнові спори, що виникають при виконанні господарських договорів та з інших підстав, при їх виконанні.

2. Палата з розгляду господарських спорів, що виникають із немайнових правовідносин: справи про захист свободи підприємництва, справи у правовідносинах некомерційних суб'єктів господарювання, спори щодо захисту ділової репутації тощо.

3. Палата з розгляду справ про банкрутство: справи щодо визнання суб'єкта господарювання неплатоспроможним та банкрутом, призначення тимчасового керуючого, ліквідатора, задоволення вимог кредиторів тощо.

4. Палата з розгляду господарських спорів, що виникають із корпоративних правовідносин: спори щодо укладення та виконання корпоративних угод, прийняття та виконання установчих договорів, розробки інших установчих документів, спори щодо розподілу прибутку, спори щодо формування уставного капіталу тощо.

5. Палата з розгляду господарських спорів у сфері обігу цінних паперів: спори щодо реєстрації цінних паперів, спори, що виникають з договорів про їх відчуження, з договорів, які укладаються на фондових біржах, інші спори, пов'язані з переходом права власності на цінні папери.

6. Палата з розгляду господарських спорів, що виникають із земельних правовідносин: спори, що виникають із договорів оренди землі, договорів купівлі-продажу земельних ділянок, інших господарських договорів, пов'язаних з використанням суб'єктами господарювання земельних ділянок.

7. Палата з розгляду господарських спорів в сфері застосування природоохоронного законодавства: спори, що виникають щодо використання суб'єктами господарювання природних ресурсів, дотримання ними норм їх експлуатації, виконання зобов'язань щодо відшкодування забруднення навколишнього середовища тощо.

8. Палата з розгляду господарських спорів, що виникають у зв'язку із захистом права власності: захист права вільно розпоряджатися рахунками в банках, майновими правами та майном.

9. Палата з розгляду господарських спорів в сфері застосування антимонопольного законодавства: справи про захист економічної конкуренції, обмеження монополізму, неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання та з інших питань додержання антимонопольно-конкурентного законодавства.

10. Палата з розгляду господарських спорів, що виникають із зовнішньоекономічних правовідносин: спори щодо проведення розрахунків та інші спори з іноземними суб'єктами господарювання, спори що виникають з питань укладення, виконання, розірвання, визнання недійсними зовнішньоекономічних договорів.

Враховуючи те, що Законом України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності, то утворення судової палати з розгляду спорів, що виникають у сфері інтелектуальної власності, недоцільно.

При цьому слід встановити, що палати можуть бути об'єднані в колегії, а конкретну кількість судових палат (колегій) та чисельність суддів, які до них входять вирішуватиме кожен господарський суд самостійно. Такий підхід дозволить, з однієї сторони, уніфікувати функціональну та організаційну структуру місцевих та апеляційних господарських судів, а з іншої – не порушити право суддів на самостійне вирішення питань внутрішньої організації діяльності суду через органи суддівського самоврядування.

Найбільш складним в контексті даного дослідження є питання щодо оптимізації системи та структури Господарського касаційного суду та інших вищих судів господарської юрисдикції. Складність проблеми полягає в декількох моментах: по-перше, на сьогодні ще не сформовано Верховний Суд України з новою структурою, до якої входить Господарський касаційний суд, а також вищі спеціалізовані суди, зокрема, Вищий суд з питань інтелектуальної власності; по-друге, чітко не визначена структура Господарського касаційного суду.

28 жовтня 2016 р. Державна судова адміністрація своїм Наказом затвердила чисельність штатних посад суддів касаційних судів Верховного Суду, встановивши, що загальна чисельність суддів складатиме 120 осіб – по 30 суддів в кожному касаційному суді, в тому числі в Господарському касаційному суді [12].

З цього приводу варто відмітити, що визначена штатна чисельність суддів Господарського касаційного суду (як і інших касаційних судів) є явно недостатньою. На підтвердження цього факту наведемо статистичні дані. Так, в I півріччі 2016 р. у Вищому господарському суді України фактично працювало 80 суддів, а середня кількість розглянутих справ та матеріалів на одного суддю становила 105 одиниць [13]. Таким чином, при збереженні такої ж тенденції (аналіз показує, що в порівнянні з аналогічним періодом попередніх років середній рівень навантаження на одного суддю майже не змінюється [13]) при скороченні штатної чисельності майже у тричі, відповідно на стільки ж зросте і навантаження на одного суддю. Тому, вважаємо, що необхідно переглянути штатну чисельність суддів новоутвореного Верховного Суду України, зокрема, Господарського касаційного суду в його складі, та залишити їх чисельність на рівні не менше 90 суддів. Відповідно, положення ч. 1 ст. 37 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо того, що до складу Верховного Суду України можуть входити не більше 200 суддів, також необхідно переглянути.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного в даній статті дослідження, вважаємо, що оптимізувати систему та організаційно-штатну структуру господарських судів можна шляхом вжиття наступних заходів:

1) уніфікувати назви місцевих господарських судів та привести їх у відповідність до вимог Закону України «Про судоустрій і статус суддів», застосувавши назву «окружний господарський суд»;

2) збільшити штатну чисельність суддів господарських судів Вінницької, Запорізької, Київської та Одеської областей та Київського апеляційного господарського суду;

3) ч. 6 ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» доповнити положенням про те, що визначення штатної чисельності судів здійснюється з урахуванням пропозицій голів відповідних судів;

4) розробити Типове положення про палати та колегії місцевих та апеляційних господарських судів, в якому регламентувати утворення десяти палат: Палати з розгляду господарських спорів, що виникають із договірних зобов'язань, Палати з розгляду господарських спорів, що виникають із немайнових правовідносин, Палати з розгляду справ про банкрутство та ін.;

5) визначити штатну чисельність суддів Господарського касаційного суду на рівні не менше 90 суддів та переглянути положення ч. 1 ст. 37 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо максимальної кількості суддів (200 суддів) Верховного Суду України у сторону збільшення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Питання мережі господарських судів: Указ Президента України від 12.08.2010 року № 811/2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/811/2010>.
2. Про внесення змін до мережі господарських судів України: Указ Президента України від 12.11.2014 року № 868/2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/868/2014>.
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.
4. Винокурова І. М. Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Винокурова Ірина Миколаївна. – К., 2011. – 215 с.

5. Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі: Указ Президента України від 16.11.2004 року № 1417/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1417/2004>.
6. Про визначення кількості суддів у господарських судах України: Наказ Державної судової адміністрації України від 17.01.2011 року № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/N102011/>.
7. Про визначення кількісного складу суддів у деяких господарських судах: Наказ Державної судової адміністрації України від 19.04.2016 року № 78 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dn.arbitr.gov.ua/dsa/14/Nakaz_DSA_78/.
8. Статистична довідка щодо здійснення судочинства господарськими судами України в I півріччі 2016 року: Статистична інформація Вищого господарського суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/03.pdf>.
9. Організаційна структура Харківського апеляційного господарського суду: офіційний сайт Судової влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hra.arbitr.gov.ua/sud5039/org_struct/.
10. Суддівський корпус Одеського апеляційного господарського суду: офіційний сайт Судової влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oda.arbitr.gov.ua/sud5037/inform/sudi/>.
11. Звіт судів першої інстанції про розгляд господарських справ за I півріччя 2016 року: Судова статистика форма № 1-МС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/I_pivricha_zvit/.
12. Про визначення чисельності штатних посад суддів касаційних судів Верховного Суду: Наказ Державної судової адміністрації України від 28.10.2016 року № 218 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/v0218750-16>.
13. Базові показники роботи Вищого господарського суду України у I півріччі 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/BPRS_2.pdf.

УДК 35.082.7

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ МЕРЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ГЕНДЕРНОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ

Махди Сахиб Салех,
аспирант Харьковского национального
университета имени В.Н. Каразина

Аннотация: в статье рассматриваются ряд аспектов, которые раскрывают содержание существующих административно-правовых мер предупреждения гендерной дискриминации в сфере государственной службы Украины. Автором освещается система соответствующих мер организационного и индивидуального характера, а также отдельно подчеркивается роль и значение кадровой политики в части недопущения гендерной дискриминации в служебных отношениях. Особенное внимание акцентировано на анализе современных процессов усовершенствования организационно-правового механизма противодействия гендерной дискриминации на государственной службе с учетом перспектив изменения действующего законодательства Украины.

Ключевые слова: государственная служба, государственное управление, кадровая политика, права и свободы человека, административно-правовые меры предупреждения гендерной дискриминации.

Анотація: у статті розглядається низка аспектів, які розкривають зміст існуючих адміністративно-правових заходів попередження гендерної дискримінації у сфері державної служби України. Автором освітлюється система відповідних заходів організаційного і індивідуального характеру, а також окремо підкреслюється роль і значення кадрової політики в частині недопущення гендерної дискримінації в службових відносинах. Особлива увага акцентована на аналізі сучасних процесів удосконалення організаційно-правового механізму протидії гендерній дискримінації на державній службі з урахуванням перспектив зміни чинного законодавства України.

Ключові слова: державна служба, державне управління, кадрова політика, права і свободи людини, адміністративно-правові заходи попередження гендерної дискримінації.

Annotation: the article considers a number of aspects that reveal the content of existing administrative and legal measures to prevent gender discrimination in the sphere of public service of Ukraine. The author highlights the system of corresponding measures of organizational and individual character, and also emphasizes the role and importance of personnel policy in preventing gender discrimination in service relations. Particular attention is focused on the analysis of modern processes of improving the organizational and legal mechanism for countering gender discrimination in the civil service, taking into account the prospects for changing the current legislation of Ukraine.

Key words: public service, public administration, personnel policy, human rights and freedoms, administrative and legal measures to prevent gender discrimination.

За годы государственной независимости Украина накопила значительный опыт в части формирования национальной системы государственной службы. Была сформирована достаточная законодательная база функционирования системы государственной службы, укрепились и доказала свою эффективность политика организационно-управленческого обеспечения ее структур кадровым потенциалом, разрешения профессиональных конфликтов среди государственных служащих, построения системы взаимодействия институтов власти и общественности в решении наиболее актуальных задач государственного развития. Вместе с тем, одной из наиболее значимых проблем стабильного развития и функционирования системы государственной службы является выборочное присутствие различных практик гендерной дискриминации как при поступлении на службу, так и во время ее прохождения гражданами Украины. В связи с этим, актуальным заданием юридической науки является исследование существующих административно-правовых мер противодействия гендерной дискриминации в системе

государственно-властных отношений с целью оценки их результативности и выработке предложений, направленных на повышение их регуляторной эффективности. Соответственно, **целью статьи** является анализ существующих ныне в правовой системе Украины административно-правовых основ противодействия возможным дискриминационным практикам в сфере правоотношений государственной службы.

Теоретической основой статьи стали труды ряда ученых, которые ранее исследовали отдельные аспекты затронутой проблематики. В частности, это Л.Р. Биля, С.В. Кивалов, Т.Е. Кагановская, Л.В. Романюк и другие. Также при написании статьи брались во внимание положение нормативных актов, которые регламентируют отношения в сфере государственной службы Украины и антидискриминационной политики государства.

Следует отметить, что по своей сущности недопущение гендерной дискриминации в сфере государственной службы является сердцевинной принципа равного доступа к государственной службе, который предусмотрен действующим законодательством во всех современных государствах мира. В Украине принцип равного доступа к государственной службе предусмотрен, прежде всего, Конституцией Украины как Основным Законом государства, который гарантирует равное право доступа граждан на государственную службу и службу в органах местного самоуправления [1]. Подобное положение содержится и в п. 7 ст. 4 Закона Украины «О государственной службе» от 10.12.2015 р. № 889-VIII (далее – Закон о госслужбе) [2]. Узаконивание принципа равного доступа к государственной службе отвечает современной практике признания на высшем законодательном уровне приоритета прав и свобод граждан. Приоритетность прав и свобод человека и гражданина означает их абсолютное признание и непосредственное действие абсолютно во всех сферах жизни общества и в любых видах правовых отношений. В плоскости функционирования системы государственной службы права и свободы государственного служащего как человека определяют истинно демократическое наполнение государственно-властных отношений. В буквальном смысле, принцип равного доступа к государственной службе предусматривает, как отмечают С.В. Кивалов и Л.Р. Биля запрет всяческих форм дискриминации в процессе принятия на государственную службу и прохождения государственной службы (социальное и имущественное положение, расовая и национальная принадлежность, пол, религиозные убеждения, место жительства, членство в общественных организациях) [3, с. 21]. Согласно букве украинского законодательства, равный доступ к государственной службе предполагает запрет всех форм (в том числе и на почве гендерной принадлежности) и проявлений дискриминации, отсутствие необоснованных преимуществ определенной категории граждан во время вступления на государственную службу и ее прохождения. Соответственно, в действующем законодательстве предусмотрены меры, направленные на противодействие дискриминационным практикам. Условно, мы разделим их на **меры общего организационного характера, меры индивидуального характера и в качестве отдельного блока выделим кадровую политику.**

Меры общего организационного характера связаны непосредственно с общей реализацией политики в сфере государственной службы. Исходя из содержания раздела III Закона о госслужбе мерами организационного характера предупреждения возможных прецедентов гендерной дискриминации является деятельность субъектов, которые наделены полномочиями организовывать управленческо-правовой режим прохождения государственной службы на всех уровнях. В частности, речь идет о функционировании центрального органа исполнительной власти, который осуществляет политику в сфере государственной службы, Комиссии по вопросам высшего корпуса государственной службы, руководителей государственной службы в государственном органе, служба управления персоналом государственного органа. Рассмотрим их направления деятельности более детально.

Так, *деятельность центрального органа исполнительной власти, который осуществляет государственную политику в сфере государственной службы* является важнейшей составляющей недопущения дискриминации на основе гендерной принадлежности. Это обеспечивается путем:

- проведения контрольных мероприятий за соблюдением требований Закона о госслужбе со стороны;
- организация проверок в государственных органах на предмет соблюдения Закона о госслужбе;
- организация обучения государственных служащих с целью повышения профессиональных стандартов;
- предоставляет методическую помощь службам управления персоналом в государственных органах;
- разрабатывает меры, которые направлены на обеспечение равных условий прохождения государственной службы;
- обеспечивает защиту прав государственных служащих во время изменения существенных условий службы;
- проведение в установленном порядке служебных расследований по фактам нарушения требований законодательства о государственной службе (в том числе и по вопросу нарушения соблюдения принципа равенства при прохождении государственной службы).

Деятельность *Комиссии по вопросам высшего корпуса государственной службы имеет более общий характер*. Комиссия не предназначена для целенаправленного противодействия гендерной дискриминации. Вместе с тем, Комиссия:

- обобщает информацию о результатах деятельности государственных служащих категории «А» и дает рекомендации относительно их дальнейшего назначения, перевода или увольнения;
- осуществляет дисциплинарные производства в отношении государственных служащих категории «А»;

Куда более важной представляется деятельность *руководителей государственной службы в государственном органе*, которые непосредственно могут столкнуться дискриминацией в сфере государственной службе на местах. С целью недопущения этого руководители:

- обеспечивают прозрачность и объективность конкурсной процедуры при первичном назначении и занятии вакантных должностей категорий «Б» и «В» согласно закону (что включает соблюдение и антидискриминационных требований);
- обеспечивают повышение квалификации государственных служащих вне зависимости от гендерной принадлежности государственного служащего;

- руководят деятельностью службы управления персоналом органа государственной власти в том числе и конкурсной комиссией органа власти;
- осуществляет объективное оценивания служебной деятельности служащих вне зависимости от гендерной принадлежности.

В дополнение к указанным выше мерам недопущения предупреждения дискриминации по гендерному признаку является деятельность такого специфического субъекта как *служба управления персоналом государственного органа*. В частности, служба отвечает за реализации государственной политики по вопросам управления персоналом в государственном органе (что включает в себя соблюдение принципа равенства), подбор персонала, планирование и организацию мероприятий, направленных на повышение уровня профессиональной компетентности государственных служащих и осуществляет ряд смежных функций.

Меры индивидуального характера сопряжены с определенными в законе правомочностями государственных служащих защитить себя от дискриминации при выполнении профессиональных обязанностей в процессе прохождения государственной службы. К таким мерам следует отнести подачу жалобы и требование письменно подтвердить приказ или распоряжение вышестоящего руководителя. Подача жалобы вышестоящему руководству служащим, который считает, что он поддается гендерной дискриминации, является важной административно-правовой мерой защиты прав государственного служащего. Согласно ст. 11 Закона о госслужбе служащий может требовать от руководителя государственной службы создания комиссии для проверки изложенных в жалобе требований. Комиссия создается в составе не менее трех человек и в течении двадцати дней должна проверить изложенные в жалобе факты, о чем письменно уведомить лицо, которое подало жалобу. Процедура подачи и рассмотрения жалобы должна рассматриваться в контексте защиты права на государственную службу. Правом на требование **письменного подтверждения приказа (распоряжения) вышестоящего** руководства (ст. 9 Закона о госслужбе) можно воспользоваться в случае возникновения у исполнителя сомнений в законности такого приказа (распоряжения). Гипотетически, если в процессе служебно-трудовых отношений руководитель среднего звена получает распоряжения вышестоящего руководителя, в котором четко прослеживается дискриминационное содержание, сущность которого имеет в своей основе гендерную составляющую, распоряжению присущи признаки незаконности. В таком случае исполнитель может потребовать письменное подтверждение такого распоряжения и проинформировать вышестоящий орган или руководителя о дискриминационной составляющей его вынужденных действий.

В качестве отдельной административной гарантии предупреждения дискриминации также выделим **надлежащую кадровую политику** в сегменте государственного управления. Основная цель кадровой политики в системе государственной службы состоит в том, чтобы обеспечить оптимальный баланс процессов обновления и сохранения численного и качественного состава кадров в его развитии в соответствии с потребностями самой организации, требованиями действующего законодательства, состоянием рынка труда. В связи с тем, что, как отмечает Т.Е. Кагановская, основной материей кадровой работы является человек, группы людей, которыми наполняются организационные структуры системы государственного управления, кадровое обеспечение является важнейшей гарантией эффективности государственной службы [4, с. 39]. Соответственно, любые проявления гендерной дискриминации в рамках корпоративных служебных отношений ставят под угрозу качество формирования кадрового состава, совершенствование трудового потенциала, а также является деструктивным фактором, который влияет на результативность выполнения государственными служащими своих обязанностей. В связи с этим, важнейшей идейной составляющей кадровой политики является практическая реализация основ антидискриминационной политики государства Украина, которые предусмотрены Законом Украины «Об основах предупреждения и противодействия дискриминации Украины» от 06.09.2012 г. № 5207-VI [2].

Представителями юридической науки уже неоднократно высказывалось мнение о том, что наряду с четким формулированием принципа равенства для преодоления дискриминационных проявлений на государственной службе необходимо разработать четкий механизм реализации этого принципа с учетом дискриминационных рисков [7]. Кроме этого, реалии развития государственности Украины требуют пересмотра идейных стандартов антидискриминационной политики по примеру развитых государств Европейского Союза. Следует отметить, что по состоянию на сегодняшний день в Украине начался процесс усовершенствования административно-правового механизма предупреждения дискриминации в сфере государственной службы. В качестве подтверждения этого следует указать на Проект Закона Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины (относительно гармонизации законодательства в сфере предотвращения и противодействия дискриминации с правом Европейского Союза)», который был зарегистрирован в Верховной Раде 20.11.2015 г. и 16.02.2016 г. принят за основу [6]. В соответствии с указанным законопроектом предлагается внедрить в правовую систему Украины виктимизацию, дискриминацию по ассоциации и множественную дискриминацию как новые формы дискриминации. В дополнение к этому предусматривается усилить государственную политику в части обеспечения гендерного равноправия, усилить административную ответственность за нарушение законодательства о дискриминации, а также усилить положения уголовного законодательства за дискриминационные действия. Гипотетически, распространение действия этих норм на отношения, складывающиеся в государственной службе должно способствовать улучшению общего антидискриминационного климата в системе государственного управления. Это является твердым подтверждением того, что на уровне государственной правовой политики на сегодня иницируется обновление организационно-правового механизма обеспечения недопущения дискриминации в системе государственной службы и управления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141

2. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 року № 5207-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 32. – Ст. 412.
3. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 року № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 43.
4. Кагановська Т.С. Кадрове забезпечення державного управління в Україні: монографія / Т.С. Кагановська. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – 232 с.
5. Ківалов С. В. Державна служба в Україні : підручник / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла. – Одеса : «Юридична література», 2003. – 368 с.
6. О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины (относительно гармонизации законодательства в сфере предотвращения и противодействия дискриминации с правом Европейского Союза): Проект Закона Украины, который был зарегистрирован в Верховной Раде 20.11.2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3501&skl=9
7. Романюк Л. В. Проблемы реализации принципа равенства доступа к государственной службе / Л. В. Романюк // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 27 (66). – № 1. – С. 119-123.

УДК 342.726-053.2(477)

ВИЗНАЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Навроцький О. О.,

аспірант юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті на основі аналізу широкого та вузького підходів визначення публічного адміністрування, що існує у сучасній науці адміністративного права, запропоновано авторське визначення публічного адміністрування прав дитини в Україні. Проаналізовано різні погляди вчених стосовно суміжних категорій публічного адміністрування, а саме державного управління (у широкому та вузькому значенні) та публічного управління (у широкому та вузькому значенні). Наведено аргументацію стосовно перспективності нормативного закріплення доктринальної категорії публічного адміністрування в Україні, що є запозиченою з права іноземних держав.

Ключові слова: права дитини, адміністративна реформа, публічне адміністрування, державне управління, публічне управління, публічна адміністрація, соціальне адміністрування, виконавчо-розпорядча діяльність, адміністрування, Томас Вудро Вільсон, захист прав дитини.

Аннотация: в статье на основе анализа широкого и узкого подходов определения публичного администрирования, которые существуют в современной науке административного права, предложено авторское определение публичного администрирования прав ребенка в Украине. Проанализированы различные взгляды ученых относительно смежных категорий публичного администрирования, а именно государственного управления (в широком и узком смысле) и публичного управления (в широком и узком смысле). Представлена аргументация относительно перспективности нормативного закрепления доктринальной категории публичного администрирования в Украине, которая является заимствованной из права иностранных государств.

Ключевые слова: права ребёнка, административная реформа, публичное администрирование, государственное управление, публичное управление, публичная администрация, социальное администрирование, исполнительно-распорядительная деятельность, администрирование, Томас Вудро Вильсон, защита прав ребенка.

Annotation: in the article on the basis of an analysis of the broad and narrow approaches to the definition of public administration that exist in modern science of administrative law, an author's definition of public administration of child rights in Ukraine was proposed. Different views of scientists regarding related categories of public administration, namely public administration (in a broad and narrow sense) and public administration (in a broad and narrow sense) are analyzed. The argument is given regarding the prospects of normative consolidation of the doctrinal category of public administration in Ukraine, which is borrowed from the law of foreign states.

Key words: child rights, administrative reform, public administration, public administration, public administration, public administration, social administration, executive management, administration, Thomas Woodrow Wilson, child rights protection.

Наукові пошуки стосовно визначення публічного адміністрування прав дитини в Україні є новим та своєчасним дослідженням, урахувуючи проведення в Україні адміністративної реформи та трансформації інституційного механізму щодо забезпечення прав дитини, а також поступове уведення до науки адміністративного права нової категорії, що запозичена з права іноземних держав – «публічного адміністрування». На наш погляд визначенню публічного адміністрування прав дитини передусє загальне термінологічне окреслення публічного адміністрування, його особливостей та характерних рис, на основі яких цілком логічним є визначення публічного адміністрування прав дитини в Україні. Подальше освоєння запропонованого предмету дослідження вимагає визначення змісту та особливостей публічного адміністрування, його співвідношення із державним управлінням, публічним управлінням та публічною адміністрацією, специфіки його прояву у забезпеченні прав дитини в Україні.

Це пов'язано із тим, що до першочергових завдань науковців, що займаються питаннями забезпечення прав дитини в Україні, належить на основі ретельного аналізу вже існуючих поглядів вчених надати власне бачення з приводу означеної проблематики та запропонувати шляхи удосконалення термінологічного та понятійного апарату,

на підставі якого буде розроблено напрями діяльності та запроваджено механізм такої діяльності органів (суб'єктів) публічного адміністрування та їх посадових осіб у сфері забезпечення прав дитини.

У навчальній літературі, що присвячена адміністративному праву прийнято вважати, що під адмініструванням взагалі розуміється цілеспрямована сукупність дій, які забезпечують узгодженість та координацію спільних робіт з метою досягнення суспільно важливих цілей та вирішення завдань. Таке адміністрування може бути біологічним (використання об'єктивних законів природи з метою адміністрування біологічних процесів), технічним (створення людьми машин, механізмів, адміністрування їх з метою поліпшення умов праці) та соціальним, що являє діяльність людей, їх об'єднань, адміністрування людей, суспільства в цілому, яке поділяється на таке, що здійснюється органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян та державним [1]. Наведене визначення «адміністрування» передбачає реалізацію певних дій, при цьому слід звернути увагу на те, що зазначається про *сукупність* (курсив – авт.) дій, а не про *систему* (курсив – авт.) дій, що характеризує такі дії непослідовністю, неузгодженістю та різномірністю. Крім того, не визначено суб'єкта, який такі дії реалізує, або має реалізувати. Слід позначити, що при виокремленні різних видів адміністрування, тільки у соціальному адмініструванні згадується про суб'єкта, який його здійснює. Тільки у соціальному адмініструванні визначається, що таким суб'єктом є люди, їх об'єднання. Але все одно не позначається на кого розповсюджується адміністрування, що позбавляє його у цьому випадку рис публічності. А «публічність», як відомо, означає відкритість, гласність, транспарентність, що повинно, у першу чергу, відобразитися у ході функціонування зазначеного явища.

Уведення терміну «публічне адміністрування» пов'язано із такою політичною фігурою як Томас Вудро Вільсон – істориком, політологом, 28-им Президентом США (1913-1921 р.р.), що уперше ввів поняття «публічне управління» (public governance) і «публічна адміністрація» (public administration) [2] у 1887 році в есе під назвою «Вивчення адміністрації» («The Study of Administration»). Таким чином термін «публічне адміністрування» увійшов до нашої правової доктрини та юридичної науки з права іноземних держав. До речі, його нормативне закріплення, до цих пір, так і не впроваджено парламентарями до законодавчого поля. У порівнянні з цим, зауважимо, що термін «державне управління» потрапив до вітчизняної доктрини та юридичної науки приблизно 1997 році та не був запозичений з досвіду іноземних держав. О.М. Ямстремська та Л.О. Мажник відмічають, що «на сьогодні публічне адміністрування в Україні перебуває на етапі активного становлення та розвитку, що пов'язано із соціально-політичним становищем у країні, зміною законодавчих нормативно-правових актів» [3, с. 6]. Ми також дотримуємося точки зору стосовно того, що в Україні публічне адміністрування тільки починає зароджуватися, та ще не однозначним є уявлення щодо цього поняття серед науковців-адміністративістів та практиків, які здійснюють свою діяльність у сфері публічного адміністрування. Слід означити також й те, що доки на законодавчому рівні не буде налагоджено та закріплено понятійний апарат та механізм здійснення публічного адміністрування, науковці та ті, особи, що безпосередньо беруть участь у його здійсненні, будуть спостерігати певні прогалини та неузгодженість такого явища як публічне адміністрування. Це стосується й будь-якого іншого явища, яке запозичене від іноземних країн та проходить шлях гармонізації, уніфікації та пристосування до вітчизняної правової системи.

На підтвердження зазначеного нами твердження про поступове входження запозиченого терміну «публічне адміністрування» до вітчизняної правової системи, яке ще не знайшло своєї регламентації у законодавчому полі Української держави, слід навести також аргументацію О.В. Золотоноши, який пише про те, що «сьогодні, у часи значних суспільних перетворень, намагання органів державної влади запровадити європейські стандарти, у функціонуванні органів державної влади здійснюються кардинальні зміни, на глобальному рівні переосмислюється їх діяльність. Сучасна побудова органів публічного адміністрування нині не відповідає сучасним вимогам суспільства. Усі ці чинники спонукають органи влади до впровадження дієвої системи публічного адміністрування, основною метою якого має стати забезпечення покращення якості життя громадян та процвітання країни в цілому» [4, с. 13]. Про невідповідність сучасним вимогам побудови органів публічного адміністрування вчений дійшов висновку у 2016 році у дисертаційному дослідженні «Організаційно-правові засади публічного адміністрування у сфері економіки на місцевому рівні». Повністю погоджуючись з цим, можемо констатувати, що на цей час ніяких змін не відбулося стосовно унормування організації та функціонування публічного адміністрування ні в сфері економіки, ні у сфері забезпечення прав людини, ні у будь-якій іншій сфері державного чи суспільного життя.

Вченими-адміністративістами публічне адміністрування відноситься до різновидів соціального адміністрування, яке умовно поділяється на державне та самоврядне та, як і будь-яке інше явище, для всебічної та детальної характеристики, розглядається у широкому та вузькому розумінні. У першому випадку публічне адміністрування є сукупністю усіх видів діяльності усіх органів держави та органів місцевого самоврядування, тобто означає фактично усі форми реалізації державної та самоврядної влади в цілому. Звісно усі форми реалізації державної влади передбачають також і їх розповсюдження на усі сфери державного та суспільного життя [1]. Також у широкому сенсі під публічним адмініструванням розуміють всю систему адміністративних інститутів із ієрархією влади, за допомогою якої відповідальність за виконання державних рішень спускається зверху донизу. Тобто публічне адміністрування – це скоординовані групові дії з питань державних справ, які: пов'язані із трьома гілками влади (законодавчою, виконавчою і судовою); мають важливе значення у формуванні державної політики; є частиною політичного процесу; значно відрізняються від адміністрування у приватному секторі; пов'язані із багаточисельними приватними групами та індивідами, які працюють у різних компаніях та громадах [5, с. 4]. Звернемо увагу на те, що державне управління в широкому розумінні – це сукупність усіх видів діяльності держави, що реалізується у функціонуванні органів усіх гілок влади і спрямована на регулювання суспільних відносин. Воно охоплює діяльність: а) органів виконавчої влади (здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності, спрямованої на втілення в життя приписів норм законів); б) органів законодавчої та судової влади (здійснення законотворчої діяльності та здійснення правосуддя); в) інших державних органів, які не належать до певних гілок влади – прокуратури, Центральної виборчої комісії, Національного банку тощо; г) недержавних органів (органів місцевого

самоврядування, громадських організацій) у ході реалізації ними делегованих державою повноважень. Свого найбільшого розвитку широке розуміння державного управління набуло в радянський період існування нашої держави, коли у практику втілювалась ідея, за якої ради були не тільки органами законодавчої (представницької) влади, а й органами, що безпосередньо здійснювали державне управління. У другому випадку (узькому значенні) публічне адміністрування – це сукупність видів діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, між якими певним чином розподілені різні види діяльності. Так, категорія публічне адміністрування у цьому випадку відображає відносно самостійний вид діяльності державних органів та органів самоврядування, що здійснює певна частина відповідних суб'єктів [1]. Також у вузькому розумінні публічне адміністрування пов'язано із виконавчою гілкою влади і розглядається як: професійна діяльність державних службовців, яка включає всі види діяльності, спрямовані на реалізацію рішень уряду; вивчення, розробку та впровадження напрямів урядової політики [5]. Існує також й думка про те, що публічне адміністрування являє собою вертикально підпорядковану організацію виконання рішень уповноважених органів державної влади у сфері державної політики. Деякі вчені характеризують публічне адміністрування як чітке виконання вимог нормативно-правових актів, інших норм, прийнятих уповноваженими органами державної влади. Крім того, існує думка, що публічне адміністрування полягає в чіткому виконанні правових вимог усіх гілок влади задля здійснення державного регулювання [6]. У порівнянні зазначимо, що державне управління у вузькому розумінні – це виконавчо-розпорядча діяльність органів виконавчої влади, а також інших органів, у частині реалізації ними виконавчо-розпорядчих функцій. Поряд із органами виконавчої влади, для яких виконавчо-розпорядча діяльність є основною (саме тому вказані органи і є «серцевиною» державного управління у вузькому розумінні), державне управління у своїй частині реалізують також інші органи та посадові особи (Президент України, прокуратура, недержавні органи під час виконання делегованих повноважень тощо). Особливість щодо вказаної діяльності інших (не виконавчих) органів, яка дозволяє чітко відмежувати широке і вузьке розуміння державного права, полягає у тому, що лише та частина з усієї сукупності видів діяльності державних органів, що має виконавчо-розпорядчий характер, входить складовою у державне управління (в його вузькому розумінні). Причому така діяльність не є провідною для вказаних органів, вона має другорядний, допоміжний, внутрішньо організаційний характер. Слід зазначити, що в адміністративному праві саме вузьке розуміння державного управління є основним, тому що такий підхід дозволяє якісно аналізувати виконавчо-розпорядчу діяльність органів виконавчої влади (для яких державне управління є основним напрямом діяльності), а також внутрішньо організаційну діяльність у рамках функціонування інших державних органів [7, с. 18].

Так, слід зауважити, що зазвичай державне управління розглядається як діяльність держави (органів державної влади), спрямована на створення умов для якнайповнішої реалізації функцій держави, основних прав і свобод громадян, узгодження різних груп інтересів у суспільстві та між державою і суспільством, забезпечення суспільного розвитку відповідними ресурсами [8 с. 157]; як практичний, організуючий і регулюючий вплив держави (через систему своїх структур) на суспільну і приватну життєдіяльність людей з метою її упорядкування, збереження або перетворення, що спирається на її владну силу [9, с. 33]; як процес здійснення авторитарного врядування через формування та реалізацію системи державних органів виконавчої влади на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу країни, які застосовують сукупність способів, механізмів, методів владного впливу на суспільство [10, с. 21]. Таким чином, відзначасмо, що державне управління у будь-якому разі виходить від держави, а саме від державних органів влади, які здійснюють свою діяльність у межах компетенції, якою вони наділені законом.

Також у нашому дослідженні слід виокремити категорії «публічне адміністрування» та «публічне управління». Що стосується першого поняття, ми вже надали йому характеристику. Що стосується публічного управління, слід оговорити, що в науці також відсутній єдиний підхід щодо його визначення, тому ми можемо навести наукові підходи вчених, які полягають у тому, що публічне управління у загальному вигляді відображає інтегральний системний механізм, підсистемами і елементами якого виступають політичні програмні орієнтири і пріоритети, нормативне регулювання, процедури, фінансовані державою або органами місцевого самоврядування, централізовані і децентралізовані організаційно-управлінські структури та їх персонал, що відповідають за адміністрування діяльності у певній галузі суспільних відносин на національному, субнаціональному та місцевому рівнях [11, с. 8]. Також слід зазначити, що в іноземній науковій літературі зустрічається думка про те, що публічне управління - це управління організацією та напрямком людських і матеріальних ресурсів для досягнення бажаних цілей [12, с. 3]. На думку Н.Т. Аврамчикової, яка є автором фундаментальної праці «Государственное и муниципальное управление», «публічне управління - це вплив суб'єкта, що володіє публічною владою, на об'єкт з метою будь-яких суспільних інтересів. Вчена одразу робить обмовку про те, що бувають випадки, коли орган управління, а частіше за все – посадова особа, надаючи розпорядження, переслідує не суспільні, публічні, а власні корисні інтереси, це вже є правопорушенням, що виходить за межі публічного управління. Державне управління – це різновид публічного управління. Це суспільні відносини, що склалися у процесі впливу органів державної влади та їх та посадових осіб на свідомість, поведінку та діяльність населення, з метою, що поставлена цими ж органами державної влади та посадовими особами та яка (мета) у подальшому підлягає корективам урахувавши зворотні зв'язки населення з управліннями [13, с. 10]. На публічне управління істотний вплив завжди надавали, надають і будуть надавати питання і проблеми як світової, так і внутрішньої політики, суспільного життя. Публічне управління завжди здійснюється в контексті суспільних подій, що відбуваються в реальних соціально-економічних, політичних і культурних умовах, оскільки публічне управління не може бути ізолюваним від суспільства, будучи реалізованим частиною цього суспільства (персоналом публічної адміністрації - політичними посадовими особами, державними і муниципальними службовцями) і реалізованим в тісному сполученні з суспільством [11, с. 14-15]. Н.В. Філіпова зазначає, що публічне управління - це щось більше, ніж просто набір загальних інструментів управління, публічне

управління вивчає взаємодію між політичною системою, державним сектором, співвідношення муніципальних, державних та народних інтересів із залучення суспільства до механізму контролю всіх органів влади [14].

У 2013 році К.О. Колесникова здійснила огляд літературних джерел стосовно публічного адміністрування в Україні та слушно зазначила, що «за період розвитку України як незалежної країни теорія державного управління накопичила певний набір понять і термінів, які використовуються широким колом фахівців і громадян. Терміни «публічне управління (врядування)», «публічне адміністрування», «публічна адміністрація» з'явилися в управлінській науці порівняно нещодавно. Незважаючи на активне дослідження цих категорій, вони, на думку багатьох науковців, не мають певного однозначного трактування. Зараз дуже популярно і модно вживати ці терміни, хоча, за словами вчених, мало хто може достовірно сказати і обґрунтувати різницю між публічним та державним управлінням, публічним і державним адмініструванням, управлінням та адмініструванням, публічною та державною адміністрацією» [15]. Ураховуючи те, що на сьогоднішній день вже пройшло чотири роки з того моменту, як дослідниця проводила зазначений аналіз, термінологічні визначення «публічного управління», «публічного адміністрування», «публічної адміністрації» так і не знайшли у наукових працях однозначної дефініції.

Дисертаційні дослідження, що здійсненні останнім часом підтверджують вищезазначене. Так, О.В. Золотоноша, у дисертаційному дослідженні «Організаційно-правові засади публічного адміністрування у сфері економіки на місцевому рівні» у 2016 році обґрунтував сутність та зміст публічного адміністрування у сфері економіки на місцевому рівні як регламентовану законами та іншими нормативно-правовими актами діяльність органів державної влади, а також інших суб'єктів у разі делегування їм публічних повноважень, спрямовану на виконання повноважень публічного змісту щодо забезпечення місцевих фінансів, бюджету та податків, використання природних ресурсів, впровадження цільових програм з метою забезпечення соціально-економічних процесів на певній адміністративно-територіальній одиниці [4, с. 3-4]. Тобто з цього визначення вбачається тільки те, що публічне адміністрування здійснюють органи державної влади та ті суб'єкти, яким делеговані відповідні повноваження. Однак сама специфіка такої діяльності не відображається у наведеному визначенні. Другим прикладом є дисертаційне дослідження, що здійснено також у 2016 році І.П. Яковлевим «Форми і методи публічного адміністрування у державній митній справі». Вчений у ході проведеного дослідження дійшов висновку про те, що адміністрування – це організуюча діяльність, що охоплює і вироблення рішень (але не вироблення політики), і їх практичну реалізацію, а тому: не обмежується лише інструментальним, правозастосовним, розумінням; відрізняється від об'ємних показників сфери своєї прикладної проєкції [16, с. 75], а публічне адміністрування у державній митній справі – це самостійний вид публічної діяльності, яка не є законотворчістю та правосуддям, має підзаконний виконавчо-впорядковувачий характер, здійснюється суб'єктами владних повноважень на засадах гласності та спрямована на реалізацію митних інтересів України шляхом організаційно-правового забезпечення відносин, що виникають у зв'язку із переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон, владно-установчим або статусним супроводженням такого переміщення [16, с. 76]. Вчений також доводить безперспективність нормативного закріплення доктринальної категорії «публічне адміністрування», яка перебуває лише на стадії становлення та через незавершеність свого опрацювання спроможна ускладнити практичне правозастосування. Ми частково погоджуємося із цим ствердженням з приводу того, що така категорія як «публічне адміністрування» може бути безперспективною в Україні. Але це стосується не тільки наявності чи відсутності її нормативного закріплення, а передусім того, що категорія «публічне адміністрування» може взагалі не прижитися до нашої правової системи, адже по-перше, вона є запозиченою від іноземних держав, тобто вона не зароджувалася у ході становлення вітчизняної правової системи та не відповідає послідовності утворення правових процесів та явищ, які притаманні становленню України як правової та демократичної держави. По-друге, на користь висловлювання про її безперспективність може слугувати й той факт, що значна кількість вчених вже присвятили свої дослідження такому явищу як «публічне адміністрування» у різних сферах та не тільки не знайшли термінологічно всеобємлюючої характеристики названої категорії, а й, навпаки, трактують її зовсім по-різному, що свідчить про відсутність єдиної концепції (напрямку) розгляду публічного адміністрування в Україні. Не вирішило цю проблему й те, що публічне адміністрування стали розглядати у вузькому та широкому підходах та почали співвідносити з суміжними та близькими за змістом правовими категоріями (публічне управління, державне управління, державне адміністрування, публічна адміністрація). Все одно визначення категорії «публічного адміністрування» в адміністративній науці занадто розгалужене та непослідовне на цей час. Однак слід сподіватися, що згодом публічне адміністрування матиме більш чітку характеристику своєї сутності та виокремлення його особливостей, адже згідно з Переліком тем дисертаційних досліджень з проблем держави та права, затверджених у 2016 році [17], вчені планують продовжувати свої наукові пошуки у цьому напрямі.

Ураховуючи те, що у в науковому полі існує багата кількість трактувань публічного адміністрування, ми зазначимо, які поняття нами вбачаються більш придатними до характеристики зазначеної категорії та зробимо спробу навести визначення категорії «публічне адміністрування» у сфері захисту прав дитини в Україні, яке ми будемо використовувати та удосконалювати у подальших наукових дослідженнях та обґрунтуємо свою точку зору з цього приводу.

З наведених вище визначень публічного адміністрування спостерігається, що до його характеристики вчені переважно відносять систему адміністративних інститутів; скоординовані групові дії з питань державних справ; сукупність видів діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування; діяльність державних службовців щодо реалізації рішень уряду та ін. Але з огляду на те, що характеристика категорії публічного адміністрування повинна відображати ключові та важливі параметри щодо цього правового явища та не повинна бути переобтяженою зайвими критеріями, зазначимо, що ми є прихильниками використання у дослідженні вузького підходу до визначення публічного адміністрування, адже у ньому відображається ключові параметри сутності досліджуваного нами явища. Під публічним адмініструванням прав дитини в Україні ми розуміємо регламентовану

нормативно-правовими актами діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування виконавчо-розпорядчого характеру, яка спрямована на втілення державної політики щодо захисту прав дитини в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1089030455826/pravo/administrativne_pravo_ukrayini
2. Поняття публічного адміністрування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infopedia.su/4x8ac2.html>
3. Публічне адміністрування : навчальний посібник / О. М. Ястремська, Л. О. Мажник. – Х. : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. – 132 с.
4. Золотоноша О.Г. Організаційно-правові засади публічного адміністрування у сфері економіки на місцевому рівні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Олег Вікторович Золотоноша. – К., 2016. – 219 с.
5. Зарубіжний досвід публічного адміністрування: метод. рек. / за заг. ред. Н.М. Мельтюхової. – К. : НАДУ, 2010. – 28 с.
6. Глосарій Програми розвитку публічного адміністрування ООН [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.unpan.org/DPADM/ProductsServices/Glossary/tabid/1395/language/en-US/Default.aspx>
7. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: Навчальний посібник/ С.Г. Стеценко. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.
8. Енциклопедія державного управління. [Текст] у 8 т. – Т. 1. Теорія державного управління / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; наук.-редкол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) [та ін.]. - К.: НАДУ, 2011. – 747 с.
9. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: курс лекций, 4-е изд., дополн. / Г. В. Атаманчук. – М.: Омега-Л, 2006. – 584 с.
10. Мартиненко В.М. Демократичне врядування: проблеми теорії та практики / В.М. Мартиненко // Публічне управління: теорія та практика: Зб. наук. праць. – Х.: Вид-во «ДокНаукаДержУпр», 2010. – № 1. – С. 16-22.
11. Понкин И.В. Общая теория публичного управления: Избранные лекции / И.В. Понкин // Международный институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2013. – 196 с.
12. Pfiffner J.M., Presthus R. Public Administration. – New York: The Ronald Press Co., 1960. – 262 p.
13. Аврамчикова Н. Т. Государственное и муниципальное управление: учебное пособие / Н.Т. Аврамчикова // Сибирский государственный аэрокосмический университет. – Красноярск, 2008 – 148 с.
14. Філіпова Н.В. Зміна співвідношення понять «державне управління», «публічне адміністрування», «публічне управління» в системі суспільно-політичної трансформації / Н.В. Філіпова // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2015. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/7780>
15. Колесникова К.О. Публічне адміністрування в Україні: огляд літературних джерел / К.О. Колесникова // Теорія та практика державного управління. – Вип. 3 (42) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/11560/1/NMP_172.pdf
16. Яковлев И.П. Формы и методы публичного администрирования у державній митній справі : дис. ... канд. юрид. наук / Иван Петрович Яковлев. – Одеса, 2016. – 224 с.
17. Перелік тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права (затверджених у 2016 році) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / упоряд. : В.А. Журавель, Д.В. Лук'янов, Н.М. Вапнярчук. – Х.: Право, 2017. – 300 с.

УДК 343.98.067

ПОТЕРПІЛА ОСОБА В СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗГВАЛТУВАНЬ

Нуджейдат Веам,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: проаналізовано особливості потерпілих жінок від згвалтування, їх поведінки під час вчинення злочину та їх зв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики згвалтувань. Надано класифікацію потерпілих жінок у залежності від наявності і характеру стосунків з насильником.

Ключові слова: згвалтування, потерпіла особа, фізичне насильство, віктимна поведінка, класифікація потерпілих.

Аннотация: проанализированы особенности потерпевших женщин от изнасилования, их поведения во время совершения преступления и их связи с другими элементами криминалистической характеристики изнасилований. Предоставлена классификация пострадавших женщин в зависимости от наличия и характера отношений с насильником.

Ключевые слова: изнасилование, потерпевший, физическое насилие, виктимное поведение, классификация потерпевших.

Annotation: the features of women victims of rape, their behavior during the commission of a crime and their connection with other elements of the criminalistic characteristics of rape are analyzed. The classification of the affected women is given depending on the availability and nature of the relationship with the abuser.

Key words: rape, victim, physical violence, victim behavior, classification of victims.

Згвалтування є злочином, у підґрунті якого знаходиться насильницьке задоволення статевої потреби (пристрасті), яка за своєю значимістю у поведінці людини, як зазначав відомий австрійський психоаналітик З. Фрейд, прирівнюється до потреби у їжі [1, с. 8]. Видається, що порівняння статевої потреби з «голодом» (при всій умовності цього терміну стосовно статевих взаємовідносин чоловіка і жінки) є досить корисним у розумінні як сутності цього злочину, так і механізму його вчинення. Також потрібно звернути увагу на те, що згвалтування належить до категорії злочинів, у механізмі вчинення яких значна роль належить потерпілій особі, особисті якості і поведінка якої може стати ключем для встановлення багатьох обставин при розслідуванні. Це обумовлено тією обставиною, що жертва і злочинець, зазвичай, знаходяться у закономірних взаємних зв'язках [2, с. 17-18].

Як відзначив Пленум Верховного Суду України у Постанові «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» №5 від 30.05.2008 року, потерпілою особою від згвалтування може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі (ч. 3 п. 1) [3]. У кримінальних провадженнях про згвалтування потерпілою особою, зазвичай, виступає жінка, якій було завдано моральної і фізичної шкоди. Не дивлячись на те, що в криміналістичних дослідженнях приділялася певна увага особистості потерпілої особи у справах про згвалтування, окремі аспекти особливостей потерпілої-жінки та її поведінки мають прогалини. Їх заповнення і складає мету цієї статті.

При дослідженні механізму вчинення згвалтувань, який знаходить відображення у вигляді криміналістичної характеристики цих злочинів, потерпіла жінка займає особливе місце. Це пов'язано не тільки з її статевими особливостями, але й з фізичними і психологічними, а також з особливостями поведінки. У кримінології є аксіомою, що досить суттєвий вплив на мотивацію злочинної поведінки здійснює як поведінка та особа жертви, так і взаємовідносини останньої зі злочинцем. Про доцільність виокремлення жінок у специфічну групу потерпілих висловлювалися такі вчені-кримінологи, як Г. Гентіг та Д.В. Рівман [4, с. 406-408; 5, с. 92]. Дослідження такої окремої групи потерпілих є важливим з точки зору механізму виникнення криміногенної ситуації, де жінка стає жертвою саме з-за своїх статевих особливостей і поведінки. Але такі дослідження є досить важливими і з криміналістичної точки зору, оскільки вони пов'язані з використанням положень віктимологічної характеристики злочинів у формуванні їх криміналістичної характеристики, визначенням на цій основі обставин вчинення злочину, що входять до предмету доказування, а також при допиті потерпілої особи і підозрюваного.

Серед особливостей, які притаманні жінкам-потерпілим і робить їх більш віктимними щодо згвалтування, доцільно відзначити: 1) привабливість жінок, як суб'єкта для задоволення статевих потреб (статевий аспект); 2) менша фізична сила жінки в порівнянні з чоловіком (фізичний аспект), що робить її уразливішою від злочинів; 3) психологічні особливості жінки в певних соціальних обставинах, що впливають на рівень віктимності жінок (психологічний аспект). Названі особливості жінок дозволяють виділити відповідні аспекти згвалтування, які знаходяться в основі мотивації злочину та у великій мірі визначають його механізм.

Статевий аспект згвалтування. Жінка як суб'єкт сексуальних відносин у своєму розвитку проходить кілька етапів, які включають у себе як фізіологічні, так і психологічні процеси. В результаті відбувається оформлення жіночої статурської і відповідної поведінки, що свідчить про статево зрілість, формується потяг (лібідо) до протилежної статі [10].

Статева поведінка як жінки, так і чоловіка є однією з форм соціальної поведінки, яка тісно пов'язана з репродуктивною функцією і визначається соціальним розвитком конкретної особистості, її рівнем пристрасності

(сексуальності) та морально-етичними уявленнями. Якщо виходити з узагальненої позиції, то поведінка жінки, в значній мірі визначається її прагненням бути сексуально привабливою для чоловіків (одяг, макіяж, поведінка). Манера поведінки в різних ситуаціях може сприйматися по-різному особами протилежної статі. Іноді жінки намагаються використовувати свою сексуальність для маніпулювання чоловіками [11]. Але, якщо при певних обставинах поведінка жінки оцінюється як звичайне кокетство, то при інших може бути сприйнята окремими представниками чоловічої статі як бажання (чи пропозиція) вступити у статеві відносини (свідчити про її статеву доступність). Необачна поведінка без урахування місця, часу та особистості чоловіків може зіграти роль пускового механізму зґвалтування (легке знайомство, погодження піти «у гості», сумісне вжиття алкоголю тощо).

Окремі дослідники взаємозв'язку жертви і злочинця у справах про зґвалтування, скоєних групою осіб, відзначають такі віктимні аспекти поведінки жінок, які стали потерпілими від зґвалтування: нерозбірливість у знайомствах (11,4%); аморальна поведінка (24%); стан сп'яніння (49,8%) [9, с. 3-4]. У зв'язку з цим потрібно відзначити, що у суді обвинувачені нерідко не заперечують статевої зносини з потерпілою, але пояснюють це провокуючою поведінкою жінки, яку вони сприйняли як пропозицію вступити у статеві зносини.

Фізичний аспект зґвалтування. Обов'язковою ознакою зґвалтування виступає застосування для вступу у статеві зносини фізичного насильства або погрози його застосування чи використання безпорадного стану потерпілої особи (ст. 152 КК України). Гвалтівник використовує свою перевагу у мускульній силі, а також може використовувати зброю, інші предмети або речовини. Фізична перевага особливо яскраво проявляється стосовно неповнолітніх чи малолітніх осіб (кваліфікуючі обставини зґвалтування) жіночої статі, які за вікових обставин не можуть протистояти діям дорослої людини.

Як зазначив Пленум Верховного Суду України 2008 р., фізичним насильством, слід вважати умисний зовнішній негативний вплив на організм потерпілої особи або на її фізичну свободу, вчинений з метою подолання чи попередження опору потерпілої особи або приведення її у безпорадний стан. Такий вплив може виражатись у нанесенні ударів, побиттів, заподіянні тілесних ушкоджень, здавлюванні дихальних шляхів, триманні рук або ніг, обмеженні або позбавленні особистої волі, уведенні в організм потерпілої особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин тощо (ч. 1 п. 3) [3]. Таким чином, злочинець у всякому разі використовує своє фізичне панівне становище стосовно жінки, що впливає як на вибір ним жертви, так й обумовлює його підготовку до злочину з урахуванням власних особистісних рис.

Окремого розгляду потребує поняття погрози, яка може використовуватися злочинцем при вчиненні зґвалтування. Справа у тім, що у судовій практиці відбулися суттєві зміни у тлумаченні характеру погрози. Раніше (до 2008 р.) суди орієнтувалися на застосування гвалтівником не тільки погрози фізичного насильства, але й погрози знищення або пошкодження майна потерпілої чи її родичів, погрози розголошення відомостей, що ганьблять честь і гідність потерпілої (п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» № 4 від 27.03.1992) [6, с. 99]. У зв'язку із зміною редакції ст. 152 КК України судам були надані роз'яснення, що погрози, зміст яких не передбачає застосування фізичного насильства до потерпілої особи чи іншої людини (наприклад, погроза знищити або пошкодити майно потерпілої особи чи її родичів, розголосити відомості, що ганьблять їх честь і гідність), не дають підстав розглядати вчинені з використанням таких погроз статевої зносини чи дії сексуального характеру як зґвалтування (ч. 3 п. 4) [3]. Таким чином складом даного злочину охоплюється тільки погроза фізичним насильством до потерпілої особи і (або) до іншої людини, доля якої потерпілій не байдужа (родича, близької особи), яка є способом подолання чи попередження опору з боку потерпілої.

Потрібно зазначити, що в цьому аспекті кримінальне законодавство України і практика його застосування суттєво відрізняється від законодавства інших країн, зокрема Ізраїлю. Так, за ст. 345 Закону про кримінальне право Ізраїлю зґвалтуванням визнаються статевої зносини з жінкою, вчинені без її вільної згоди або при її згоді, але яка була досягнута шляхом обману щодо особи, яка вступила з нею в статеві зносини, або характеру самого діяння. Обманом у цьому випадку вважається, наприклад, ситуація, коли суб'єкт обіцяє вступити у шлюб, представляючись неодруженим, хоча в дійсності не є таким [7, с. 179-180]. Таким чином за вказаним законом Ізраїлю зґвалтуванням може бути визнаний статевий акт за згодою жінки, яка була одержана при повідомленні їй неправдивої інформації. Ця обставина, на наш погляд, робить ще більш актуальним дослідження особистості жінки-потерпілої при розслідуванні злочинів цієї категорії в Ізраїлі.

Проявом застосування фізичного насильства може бути й безпорадний стан потерпілої особи, коли вона не могла розуміти характеру та значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір. Зокрема, злочинець з метою зґвалтування може довести потерпілу до безпорадного стану шляхом уведення проти її волі в її організм алкоголю, наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин (наприклад, шляхом підсилення чи підливання речовини у напій).

Психологічний аспект зґвалтування. На рівень віктимності жінок впливають їх психологічні особливості в певних соціальних обставинах. Потрібно відзначити, що ситуація агресії з боку гвалтівника нерідко породжує у жертв відчуття страху і безвихідності. Наприклад, відчуття безпомічності може виникнути у жінки-потерпілої і в результаті вчинення зґвалтування групою осіб. А.С. Андреев і Л.Н. Кийко, які проводили дослідження взаємозв'язків «жертва і злочинець» у таких справах, відзначають, що більше 43% потерпілих не чинили опору. Одним із факторів такої поведінки було, як вказують названі автори, кількісні та вікові характеристики групи злочинців [9, с. 6].

Це може статися і тоді, коли жертва піддається раптовому нападу незнайомого їй насильника. Але найчастіше така ситуація складається, коли жертва має досить тривалі відносини з агресивною особою. Доречі, в уже згадуваній постанові Пленуму Верховного Суду України №5 від 30.05.2008 року зазначено, що жінка може бути визнана потерпілою особою від зґвалтування незалежно від її поведінки до вчинення злочину, способу життя, попередніх стосунків із суб'єктом злочину, зокрема перебування з ним у зареєстрованому шлюбі, проживання однією сім'єю

тощо (ч. 3 п. 1) [3]. Для цієї ситуації може бути характерною поведінка суб'єкта, коли він систематично завдає психологічних травм шляхом словесних образ, погроз, залякуванням, побоями. У такий спосіб формується психологічна залежність жертви, яка отримала назву навченої безпорадності. Формування поведінки вивченої безпорадності залежить від ряду факторів: переконаності людини в тому, що в процесі своєї діяльності вона не зможе вплинути на ситуацію, вирішити певне конкретне завдання, а також очікувань, що сформувалися в минулому досвіді. Домінуючою стає особистісна установка «я – жертва», яка відкладає свій відбиток на всю діяльність індивіда [8, с. 224]. Таким чином «навчена безпорадність» здійснює стимулюючий вплив на мотивацію злочинної поведінки – гвалтівник, сприймаючи безпомічність жертви і відчуваючи себе всевладним над нею, отримує додатковий стимул для насильства, обирає нові способи і місце його здійснення.

Наведена обставина вказує, що тривалі взаємовідносини потерпілої особи зі злочинцем породжують закономірні зв'язки з іншими елементами механізму вчинення зґвалтування, що повинно знаходити відображення у криміналістичній характеристиці цих злочинів. Вивчення слідчо-судової практики і проведених наукових досліджень показує, що значна частина зґвалтувань вчиняється стосовно жінок-потерпілих, які знаходилися у певних стосунках з насильником (були сусідами чи навіть членами однієї сім'ї, працювали на одному підприємстві чи разом навчалися). Тобто йдеться про ситуації, коли потерпіла особа добре знає гвалтівника (прізвище та ім'я, місце проживання, місце роботи чи навчання). Ця обставина, безумовно, має надзвичайно велике значення у криміналістичному аспекті. Адже у кримінальному провадженні виникає низка завдань, обумовлених саме цією обставиною, вирішення яких буває досить складним. У зв'язку з цим видається доцільною класифікація жінок – потерпілих від зґвалтування в залежності від наявності і характеру стосунків з насильником. За цією ознакою можуть бути виділені такі групи жінок – потерпілих.

1. Потерпілі, які не були знайомі зі злочинцем. Ця група жінок стає жертвою насильства з-за збігу певних негативних обставин, зазвичай, опинившись у небезпечному місці у темний час доби (поза населеним пунктом, у парку, на малолюдній вулиці тощо). Відтак, у таких ситуаціях фактично зустріч є випадковою зі злочинцем, який міг у такому місці цілеспрямовано вийти на «полювання» чи проводити дозвілля (вживати спиртні напої у компанії). Зґвалтування характеризується раптовим нападом, іноді з відносно тривалим переслідуванням жертви, застосуванням фізичного насильства (нанесення ударів з метою попередження чи подолання опору з її боку).

2. Потерпілі, які були знайомі зі злочинцем. Рівень знайомства може бути різним. За цією ознакою в цій групі можна виділити дві підгрупи, які суттєво відрізняються одна від одної:

а) *потерпілі, які познайомилися зі злочинцем напередодні зґвалтування* (зазвичай, це молоді недосвідчені дівчата, які необачно погоджуються на контакти з незнайомими чоловіками, наприклад, покататися на дорогому автомобілі, піти у гості, вживати спиртні напої і т.п.);

б) *потерпілі, які знаходилися зі злочинцем у тривалих стосунках* (родичі, сусіди, колеги з роботи чи навчання, друзі).

Для другої групи потерпілих характерними є ситуації, коли вони не чинять активного опору під впливом погроз з боку злочинця (злочинців), а місцем вчинення злочину часто є житло. Для досудового розслідування і судового розгляду характерною є ситуація, коли підозрюваний (обвинувачений) заявляє, що він розцінював поведінку жінки як згоду на статеві зносини.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що класифікація жінок-потерпілих від зґвалтування в залежності від наявності і характеру стосунків з насильником має ключове значення для визначення інших елементів криміналістичної характеристики цих злочинів (місце, час та обстановка вчинення, способи дій гвалтівника, сліди злочину тощо). Ступінь знайомства потерпілої і підозрюваного значною мірою обумовлює і тактичні завдання розслідування щодо встановлення ознак зґвалтування та обставин його вчинення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / Зигмунд Фрейд. – Харьков: Изд-во «Фолио», 2009. – 240 с.
2. Вандышев В.В. Реализация взаимосвязей жертвы и преступника в раскрытии и расследовании насильственных преступлений: учебное пособие / В.В. Вандышев. – С.Пб.: Изд-во С.-Петербург. ВШ МВД России, 1992. – 114 с.
3. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року №5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.
4. Hentig H. The Criminal and his Victim. Studies in the Sociobiology of Crime. Yale University Press, 1948. P. 406-408 (Цит. по: Квашиш В. Е. Основы виктимологии / В.Е. Квашиш. – М.: Юрид. лит., 1999. – 236 с.).
5. Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений: учеб. пособ. / Д.В. Ривман. – Ленинград, 1975. – 154 с.
6. Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: Постанова Пленуму Верховного Суду від 27.03.92 р. №4 // Бюллетень законодавства і юридичної практики України. – №1. – 1995. – К.: Юрінком, 1995. – 472 с.
7. Закон об уголовном праве Израиля. Постатейный перевод с иврита на русский язык / Дорфман М. – Хайфа, 2010. – 253 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org>.
8. Христенко В.Е. Беспомощность пострадавшего в очаге чрезвычайной ситуации и жизненная установка личности быть жертвой / В.Е. Христенко, Д.С. Титаренко // Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія», 2011. – №981. – С. 222-225.
9. Андреев А.С. Взаимосвязи «жертвы и преступника» по делам об изнасилованиях, совершенных группой лиц / А.С. Андреев, Л.Н. Кийко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua>.
10. Кле, Мишель. Психология подростка: Психосексуальное развитие: пер. с фр. / Мишель Кле. – Москва: Педагогика, 1991. – 172 с.
11. Барбара де Анджелис Секреты о мужчинах, которые должна знать каждая женщина. – М., Издательский дом: Эксмо, Яуза, 2006. – 352 с.

УДК 347.1

ОСОБЛИВОСТІ ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ОБОВ'ЯЗКУ

Цибань А. А.,

аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: розглянуто особливості юридичних фактів, як підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, а також розглянуті самі підстави у їх співвідношенні з однорідними поняттями. Досліджено особливості неправомірні юридичні дії, як підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Ключові слова: цивільні правовідносини, суб'єктивний цивільний обов'язок, юридичний факт, підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Аннотация: рассмотрен вопрос особенностей юридических фактов, как оснований возникновения субъективной гражданской обязанности, а также рассмотрены основания в их соотношении с однородными понятиями. Исследованы особенности правонарушений юридических действий, как оснований возникновения субъективной гражданской обязанности.

Ключевые слова: гражданские правоотношения, субъективная гражданская обязанность, юридический факт, основания возникновения субъективной гражданской обязанности.

Annotation: the author considers the peculiarities of legal facts as the grounds for the emergence of subjective civil duty, and also considered the very grounds in their relation to similar concepts. The author investigates unlawful legal actions as the basis for the emergence of subjective civil duty.

Key words: civil relationship, subjective civic duty, legal fact, basis for the emergence of subjective civil liability.

Цивільні правовідносини завжди існували у суспільстві як наслідок нагальної потреби задоволення інтересів їх учасників. Цивільні права та обов'язки, якими визначається обсяг і характер можливої та необхідної поведінки суб'єктів, стали реальним механізмом задоволення відповідних потреб та інтересів у суспільстві. Однак, як цивільні права, так і цивільні обов'язки, мають особливу цінність за рахунок свого практичного значення, а саме можливості регулювати поведінку учасників цивільних відносин. Тому виникнення цивільного правовідношення має характеризуватись певними діями учасників даних відносин, юридично-значущими підставами або юридичними фактами.

Слід зазначити, що окремим аспектам правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку присвячені праці таких вчених, як Г. Ф. Шершеневич, В. С. Єм, В. Н. Вавілін, Р. О. Стефанчук, В. А. Белов, В. А. Чернат та ін. Проте, наразі у вітчизняній доктрині відсутнє комплексне наукове дослідження, присвячене підставам виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку у цивільному правовідношенні.

Поверхнєве вивчення підстав виникнення суб'єктивних цивільних обов'язків тягне за собою неможливість у повному обсязі дослідити та сформулювати єдиний науковий підхід до розуміння правової природи цієї категорії в цілому. Всебічне дослідження існуючих підстав виникнення цивільних обов'язків дасть змогу розмежувати властивості на першій погляд однорідних понять, допоможе окреслити підстави виникнення цивільного обов'язку, які прямо не передбачені законодавством, та встановити унікальність кожного конкретного юридичного факту як підстави виникнення необхідної поведінки зобов'язаної особи, що призведе до зменшення спірних питань у правозастосовній практиці.

Відповідно до положень загальної теорії держави під юридичними фактами необхідно розуміти конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин. При цьому юридичні факти є життєвими обставинами, які полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу, мають конкретний зміст, існують у певному місці та часі, несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання, мають зовнішній вираз, прямо або опосередковано передбачені нормами права, зафіксовані у встановленій законодавством процесуальній формі, викликають юридичні наслідки, передбачені нормами права та мають механізм встановлення, фіксації та посвідчення [1, с. 346].

Чинне цивільне законодавство України не дає можливості однозначно тлумачити поняття юридичного факту. Однак, якщо дивитись через призму цивільно-правової доктрини, то більш точним поняттям юридичних фактів є таке, де під поняттям зазначеної категорії розуміють певні обставини реальної дійсності (факти), з якими цивільне законодавство або договори пов'язують виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та цивільних обов'язків, тобто такі життєві обставини, які впливають на встановлення, на зміну, чи на припинення цивільних правовідносин між конкретними суб'єктами [5, с. 42].

Свого часу Белов В. А. зазначав, що без існування юридичного факту стає неможливим застосування правових норм, а тому певні особи не можуть набути суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків. Крім того, вищезазначений науковець прийшов до висновку, що юридичні факти – це основна умова виникнення та динаміки приватноправових відносин, а також підстава для виникнення, зміни чи припинення приватноправових відносин [4, с. 131].

Таким чином, значення юридичного факту для цивільних правовідносин полягає не тільки у визначенні моменту у часі, з якого починають наставати правові наслідки, а й взагалі завдяки існуванню юридичного факту відбувається перехід від абстрактного до реального, від об'єктивно закріпленого у нормативно-правовому акті цивільного обов'язку до суб'єктивного цивільного обов'язку.

Доцільним є твердження цивіліста Кутателадзе О. Д. про те, що «розглядаючи категорію юридичних фактів у цивільному праві України, варто звернути увагу на те, що вони можуть або залежати від волі учасника цивільних відносин, або можуть бути наслідком інших обставин, що не залежать від волі та волевиявлення суб'єкта цивільного права» [8, с. 133].

Так, зі змісту ч. 1 ст. 11 Цивільного кодексу України можна зрозуміти, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки [2, с. 6].

В свою чергу, вітчизняний науковець Чернат В. А. конкретизує, що цивільні права та цивільні обов'язки виникають із юридичних фактів, тобто з визначених законом обставин реального життя, внаслідок наявності яких суб'єкти цивільного права стають учасниками цивільних правовідносин [3, с. 163].

Отже, визначальними для виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є не тільки дії осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, чи дії, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують виникнення цивільних прав та обов'язків, а й юридичні події, внаслідок виникнення яких особа наділяється суб'єктивним цивільним обов'язком, оскільки існування певної об'єктивної життєвої події може породжувати як суб'єктивні цивільні права, так і суб'єктивні цивільні обов'язки.

Деякі юридичні факти, внаслідок яких виникають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки, перераховані у ч. 2 ст. 11 ЦК України, відповідно до якої встановлено, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

Аналіз вказаних підстав надає можливість дійти до висновку про слушність зауваження В. А. Черната, відповідно до якого перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, наведений у ст. 11 ЦК України, є лише орієнтовним і конкретизується вже у відповідних нормах Цивільного кодексу [3, с. 165]. Важко не погодитись й з думкою О. П. Печеного, який стверджує, що «будуючи вказану норму, законодавець намагався наповнити її найбільш широким змістом, однак навряд чи цей задум було реалізовано повною мірою» [7, с. 145].

Дійсно, у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України зазначається, що підставами виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків є завдання однією особою майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Передумовою даної підстави є вчинення особою неправомірного діяння, яким заподіюється майнова та моральна шкода, наприклад, внаслідок цивільного правопорушення. Майнова шкода, виходячи із положень цивільного законодавства, може бути завдана внаслідок неправомірних та, в деяких випадках, правомірних дій. Згідно ст. 1168 ЦК України, майнова шкода може бути завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю та правомірними діями в прямо передбачених випадках, встановлених законодавством [2].

У разі завдання такої шкоди, на особу, яка її завдає, покладається обов'язок припинити порушення прав та законних інтересів іншої особи. Крім того, внаслідок негативних змін, здійснених шляхом неправомірної поведінки, у сторони, яка завдала майнової та моральної шкоди, виникає обов'язок відновити існуючий стан до вчинення відповідного цивільного правопорушення, наприклад, шляхом відшкодування шкоди. Відповідно ч. 1 ст. 1168 ЦК України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної особи або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [2].

Однак, крім деліктів існує інша низка юридичних фактів, які також породжують цивільні права та цивільні обов'язки і при цьому є юридичними неправомірними діями. Наприклад, Беловим В. А. пропонується класифікація неправомірних дій (як підстав виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків) на об'єктивно неправомірні дії та суб'єктивно неправомірні дії. При цьому під об'єктивно неправомірними діями зазначений цивіліст розуміє ті дії, якими порушуються норми об'єктивного права, тобто права в його загальному та об'єктивному розумінні. Під суб'єктивно неправомірними діями він, в свою чергу, розуміє порушення суб'єктивного цивільного права конкретної особи, а також дії, які призводять до виникнення загрози такого порушення [4, с. 333]. Загрозою у даному випадку будуть вважатись дії або бездіяльність особи, внаслідок яких шкода ще не завдана, проте є потенційна загроза настання шкідливих наслідків. Так, згідно ч. 1 ст. 1163 ЦК України, фізична особа, життя, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює [2]. Тобто у даному випадку у разі існування такої загрози, одна сторона має право вимагати усунення такої загрози, у той час як на іншу сторону покладається обов'язок усунути зазначену небезпеку. Таке усунення може проявлятися як в діях, так і у бездіяльності зобов'язаної особи.

Проте, завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі, визначена у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України, як підстава виникнення цивільних прав та цивільних обов'язком, є лише одним з елементів масиву неправомірних дій, які можуть слугувати підставами виникнення суб'єктивних цивільних обов'язків.

До числа таких юридичних фактів можуть бути віднесені нікчемні правочини, порушення відносних суб'єктивних прав та інше. Так, наприклад, у разі вчинення нікчемного правочину у осіб виникають цивільні права та цивільні обов'язки, пов'язані з його недійсністю. Відповідно до цивільного законодавства у разі недійсності

правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Також при дослідженні змісту ст. 216 ЦК України виникає питання стосовно сутності нікчемного правочину, адже він може розглядатись як підстава виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, з урахуванням вищезазначеного, та як спосіб, внаслідок якого може бути застосована підстава, визначена у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України. Так, ч. 2 ст. 216 ЦК України зазначає, що якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною [2]. Тобто, виникає питання щодо самостійності такої підстави як нікчемний правочин. На наш погляд, даний юридичний факт може розглядатись як самостійна підстава для виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку до тих пір, поки не спричинено реальної майнової та моральної шкоди, оскільки підставою для виникнення права та обов'язку сторін щодо відшкодування заподіяної шкоди є не лише певна дія чи бездіяльність, а й сама шкода, яка пов'язана причинно-наслідковим зв'язком з таким діянням.

Проте, крім майнової та моральної шкоди, неправомірною юридичною дією, як підставою виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є порушення особою відносних суб'єктивних прав, тобто прав, які випливають із зобов'язань. З приводу відносних прав, слухним є твердження Магази́нера Я. М., відповідно якого, відносні права є зобов'язальними, тобто «такими, яким відповідає обов'язок не всякого, а тільки певних осіб, по відношенню до володаря права» [6]. Отже, у разі порушення зобов'язань такого характеру настають правові наслідки визначені у ст. 611 ЦК України.

Слушним зауваженням є також те, що у деяких випадках встановлюються спеціальні правові наслідки, наприклад, у разі прострочення виконання грошового зобов'язання [4, с. 132]. Зазначене знаходить підтвердження у ч. 2 ст. 625 ЦК України, яка стосується порушення грошового зобов'язання, відповідно до якої боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом [2]. Також у разі порушення зобов'язання на особу може бути покладено обов'язок сплатити неустойку як з правом так і без права відшкодування збитків, якщо це встановлено договором або нормою законодавства. Крім того, до числа таких неправомірних дій, які породжують суб'єктивні цивільні обов'язки, необхідно віднести безпідставне збагачення. Так, якщо особа внаслідок помилки, випадковості чи з іншої підстави заволоділа майном, що призвело до безпідставного збагачення цієї особи, то саме факт такого безпідставного збагачення спричиняє виникнення та покладення на цю особу обов'язку з повернення такого майна. В підтвердження зазначеного у ч. 1 ст. 1212 ЦК України, встановлено, що особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуває майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала [2]. Отже, у даному випадку порушення зобов'язання та такий юридичний факт як безпідставне збагачення також є тими неправомірними юридичними діями, які слугують підставами виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Таким чином, передбачені цивільним законодавством підстави виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків є лише одними з розмаїття юридично-значущих неправомірних дій. На нашу думку, для уточнення і подальшого дослідження юридичних фактів, які виступають підставами виникнення цивільного обов'язку, доцільним є доктринальне згрупування перелічених вище та інших юридичних фактів аналогічного за суттю характеру у «підгрупу» неправомірних юридичних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Х.: Право, 2009. – 584с.
2. Цивільний кодекс України, у ред. від 02.11.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page11>.
3. Чернат В. А. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків за Цивільним кодексом України 2003 р. у порівнянні із законодавством деяких країн західної Європи. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2005 р. – 415с.
4. Белов В. А. Гражданское право: Общая и Особенная части: Учебник. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 960с.
5. Цивільне право України: навчальний посібник: у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. В. А. Кройтора, О. Є. Кухарева, М. О. Ткалича. – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 384с.
6. Магази́нер Я. М. Вибрані праці з загальної теорії права / Відп. ред. докт. юрид. наук, проф. А. К. Кравцов. – СПб.: Видавництво Р. Асланова «Юридичний центр Пресс», 2006 – 352 с.
7. Печений О. П. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків: аналіз юридичної конструкції ст. 11 ЦК України / О. Печений // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – №1 (48). – С. 141–149.
8. Кутателадзе О. Д. До питання про визначення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univer.km.ua/visnyk/813.pdf>.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право» (далі – «Вісник») має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких:

- ⇒ проблеми становлення й розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні;
- ⇒ проблеми забезпечення прав людини;
- ⇒ проблеми боротьби зі злочинністю й захисту громадського порядку;
- ⇒ проблеми удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Вимоги щодо оформлення і змісту статей

✓ Редколегія «Вісника» розглядає статті, що відповідають вимогам п. 3 Постанови Президії ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1.

✓ Приймаються статті українською мовою, надруковані на одному боці стандартного аркуша формату А4, шрифтом Times New Roman, розмір якого повинен становити 14pt, через 1,5 інтервали. Поля: верхнє, нижнє – 2 см; ліве – 3 см; праве – 1,5 см. Формат файлу, у якому знаходиться текст статті, має бути сумісним із Word 6.0; Word 95; Rich Text Format (RTF).

✓ Над назвою статті подається **УДК**.

✓ Назва статті розміщується посередині (без крапки у кінці), виділяється жирним шрифтом. У правому верхньому куті містяться ініціали, прізвище автора, його науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, телефон.

Далі подаються анотації (**5-7 речень!**) українською, російською та англійською мовами та ключові слова (**7-10 слів!**).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ:

УДК

НАЗВА СТАТТІ

*прізвище, ім'я та по батькові автора,
відомості про автора*

Анотація Текст анотації

Ключові слова

Аннотация Текст аннотации

Ключевые слова

Annotation

Key words

✓ Посилання у тексті повинні бути заключені у квадратні дужки, в яких зазначається номер посилання і номер сторінки відповідного джерела, наприклад, [1, с. 23]. Номери посилань у тексті мають збігатися з номерами посилань у кінці тексту. Останні оформлюються у вигляді списку літератури з повним бібліографічним описом джерел.

✓ **Обсяг статті 8-12 сторінок.**

✓ Текст статті подається в одному примірнику.

✓ В електронному вигляді стаття може бути подана на електронному носії або надіслана електронною поштою (бажано) на адресу: HNU_vesnik@ukr.net (назва файлу – за прізвищем автора).

До статті додаються:

▪ одна рецензія кандидата або доктора юридичних наук (для авторів, які не мають наукового ступеня);
▪ витяг з протоколу засідання кафедри або іншого наукового чи навчального підрозділу про рекомендацію статті до друку;

□ Автори несуть відповідальність за дотримання авторського права, точність і науковість викладених фактів, відповідність цитат, географічних та історичних назв, власних імен тощо.

□ Зміни тексту, назви, скорочення, що не впливають на зміст статті, вносяться редколегією без узгодження з автором.

□ Редколегія залишає за собою право на власне рецензування поданих матеріалів.

Адреса редколегії:

м. Харків, 61077
пл. Свободи – 6,
Юридичний факультет (кімн. 425а).
тел. (057)705-50-69

Журнал видається двічі на рік

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 23

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: В. Ю. Радівілова

Підписано до друку 28.06.2017 р. Формат 60×84 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 32,9. Обл.-вид. арк. 38,3

Наклад 100 пр. Зам. №

Ціна договірна

Україна, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Видавництво

Надруковано: